

ISSN 2661-6130

अभियोजन जर्नल

वर्ष २ | अङ्क १

अभियोजन जर्नल

वर्ष २ | अङ्क १

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय
नेपाल

अभियोजन जर्नल

वर्ष २ | अङ्क १

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय

नेपाल

२०७६

अभियोजन जर्नल

वर्ष २ | अङ्क १

प्रमुख संरक्षक

माननीय महान्यायाधिवक्ता श्री अग्नि प्रसाद खरेल

सल्लाहकारहरू

नायब महान्यायाधिवक्ता श्री खगराज पौडेल
नायब महान्यायाधिवक्ता श्री पद्मप्रसाद पाण्डेय
नायब महान्यायाधिवक्ता श्री नारायणप्रसाद पौडेल
नायब महान्यायाधिवक्ता श्री विश्वराज कोइराला

प्रधान सम्पादक

श्री खेमराज ज्ञवाली

सम्पादक

श्री सोमकान्ता भण्डारी

सहयोग

श्री चन्दनकुमार ठाकुर

समन्वय

श्री श्यामकुमार भट्टराई

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय

नेपाल

२०७६

प्रकाशक

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, नेपाल
सिंहदरबार, काठमाडौं
फोन: ०१-४२००८२६/१६
फ्याक्स: ०१-४२००८२७
Email: info@ag.gov.np
Web: www.ag.gov.np

मुद्रण

गणपति अफसेट प्रेस
प्रति: १०००

ISSN: 2661-6130

© महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, नेपाल, २०७६

सर्वाधिकार

यस प्रकाशनमा प्रकाशित लेख रचनाहरूका तथ्य एवम् अभिव्यक्त विचारहरू लेखकका निजी धारणा हुन् । यसले महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको संस्थागत धारणाको प्रतिनिधित्व गर्ने छैन ।

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय

पत्र संख्या :-

चलानी नं. :-

रामशाहपथ, काठमाडौं

मिति :-.....

मन्तव्य

अपराधीलाई सजाय दिलाउन, पीडितलाई न्यायको अनुभूति प्रदान गर्न र समाजमा शान्ति सुरक्षाको प्रत्याभूति गर्नका लागि फौजदारी कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन एक पूर्वशर्त हो । राज्यमा विधिको शासन कायम गर्न र दण्डहीनताको अन्त्य गर्न समेत यसको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । फौजदारी कानूनको कार्यान्वयनमा सरकारी वकीलको भूमिका अग्रणी रहेको कुनै विवाद हुन सक्दैन । उपर्युक्त भूमिका निर्वाह गर्न सोही अनुसारका दक्ष, सक्षम र व्यावसायिक सरकारी वकीलको आवश्यक पर्दछ । कानूनी क्षेत्रका नवीनतम सिद्धान्त, प्रचलित कानूनी व्यवस्था र न्यायिक अभ्यासका बारेमा सरकारी वकील जानकार हुनु पर्दछ । यसका लागि यस अभियोजन जर्नलले यथोचित सहयोग पुऱ्याउने अपेक्षा गर्दछु ।

फौजदारी न्याय प्रशासन मुलुकको कानून र व्यवस्था कायम गर्ने मूल आधार हो । फौजदारी न्याय प्रशासनको प्रभावकारीता बाटै सुशासन, शान्ति र सुव्यवस्था कायम हुन्छ । समयको गतिशीलता र विकासको प्रक्रियाले फौजदारी कानून र फौजदारी न्याय प्रशासनमा क्रमशः रूपान्तरण गर्दै आएको तथ्य हामी सबैमा विदितै छ । अपराधको प्रकृति र प्रवृत्तिमा आएको परिवर्तनसंगै अपराध नियन्त्रण गर्ने कानूनी व्यवस्था र प्रणाली परिवर्तन भएका छन् । लामो इतिहास बोकेको मुलुकी ऐन विस्थापित भएको छ । दशकौंको प्रयासपछि मुलुकी अपराध संहिता समेतका नयाँ कानूनहरू जारी भएका छन् । यथार्थमा संहिता कार्यान्वयनमा आएपछि मुलुकको कानून प्रणालीले रूपान्तरणको अनुभूति दिएको छ । नयाँ नयाँ मान्यता, दृष्टिकोण र अवधारणालाई कानूनी व्यवस्थामा आत्मसात गरिएको छ । यस्तो अवस्थामा अनुसन्धानमूलक र प्राज्ञिक दृष्टिकोणले कानूनी व्यवस्थाको मूल्यांकन एवम् समीक्षा गुर्नु पर्ने देखिन्छ ।

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले कानूनका विविध विषयमा विभिन्न विद्वानका अनुसन्धानमूलक लेख, रचनाहरूलाई संग्रहीकृत गरी प्रकाशन गर्दै आएको छ । सोही क्रममा नेपाली भाषाको अभियोजन जर्नल तयार गरी प्रकाशन गर्न लागेकोमा अन्यन्तै खुशी लागेको छ । प्रस्तुत जर्नलमा लेख, रचना उपलब्ध गराउनु हुने सबै लेखकहरूलाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्न चाहन्छु । जर्नल सम्पादन गर्नु हुने सम्पादन समूह धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ । यस प्रकाशनले अपराध अनुसन्धान, अभियोजन तथा न्याय सम्पादनको कार्य प्रभावकारी रूपमा सम्पन्न गर्न सहयोग पुग्ने अपेक्षा गरेको छु । साथै न्याय, कानून क्षेत्र र सरोकार राख्ने सबैलाई यो प्रकाशन उपयोगी हुने आशा लिएको छु ।

२०७६ फागुन

(अग्नि प्रसाद खरेल)
महान्यायाधिवक्ता

सम्पादकीय

फौजदारी न्याय प्रणालीको प्रमुख अवयवको रूपमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले कार्य सम्पादन गर्दै आएको छ । नेपालको संविधानले सरकार वादी फौजदारी मुद्दाको अभियोजन गर्ने, त्यस्ता मुद्दाका अपराध अनुसन्धानकर्तालाई सही मार्गदर्शन गर्ने र नेपाल सरकारको हक, हित वा सरोकार रहेका वा पक्ष वा विपक्ष भएका मुद्दामा प्रतिनिधित्व र प्रतिरक्षा गर्ने समेतको जिम्मेवारी महान्यायाधिवक्तालाई प्रदान गरेको र सोही जिम्मेवारी सरकारी वकीलहरूले प्रत्यायोजित अधिकारको रूपमा प्रयोग गर्दै आएका छन् । नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीलाई अझ बढी प्रभावकारी बनाउने प्रक्रियामा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना अनुसन्ध निरन्तर अगाडि बढिरहेको छ । सोही क्रममा संस्थागत, संरचनागत, कार्यात्मक र क्षमता विकासका कार्यलाई पनि निरन्तर प्रभावकारी बनाउने प्रयास जारी छ ।

सोही क्रममा अभियोजन जर्नलको यात्रा गत वर्षदेखि प्रारम्भ भएको छ । गत वर्ष मुलुकी संहिताले गरेका नयाँ व्यवस्था, त्यसले अपराध अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरूपणमा पर्ने प्रभावका साथै सोका लागि गर्नुपर्ने तयारीका सम्बन्धमा यस क्षेत्रका विज्ञ लेखकका लेख रचना समावेश गरी नेपाली भाषामा पहिलो पटक अभियोजन जर्नलको अंक १ प्रकाशित गरिएको थियो । त्यसकै निरन्तरता स्वस्म यस वर्ष पनि अभियोजन जर्नलको अंक २ प्रकाशन गर्ने जमर्को गरेका छौं । यस अंकमा विशेष गरी फौजदारी न्याय प्रशासनका विविध विषयलाई समेट्ने प्रयास भएको छ । फौजदारी न्याय प्रशासनका क्षेत्रमा कलम चलाई रहनुहुने विज्ञ लेखकहरूका अनुसन्धानमूलक लेख रचना समावेश गरिएको छ । यसको अध्ययनबाट अपराध अनुसन्धानकर्ता, अभियोजनकर्ता, न्यायकर्ता समेतका यस क्षेत्रमा संलग्न जनशक्तिलाई कार्य सम्पादनमा सहयोग पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट प्रकाशित प्रस्तुत "अभियोजन जर्नल" पाठकहरूका लागि निश्चय पनि उपयोगी सावित हुने अपेक्षा रहेको छ । अत्यन्त व्यस्त समयका बाबजुद पनि यस कार्यालयको अनुरोधलाई स्वीकार गरी लेख रचना उपलब्ध गराई दिनुहुने विज्ञ लेखकहरूप्रति हार्दिक आभार एवं कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछौं । प्रस्तुत जर्नल तयार गर्न मार्गदर्शन गरी मन्तव्य समेत दिई हौसला बढाई दिनुहुने माननीय महान्यायाधिवक्ताज्यूप्रति हार्दिक आभार एवं कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछौं । प्रस्तुत जर्नल यो रूपमा तयार पार्न मार्गदर्शन गर्नुहुने श्रीमान् नायब महान्यायाधिवक्ताज्यूहरूलाई धन्यवाद दिन चाहन्छौं । त्रुटिरहित मानव हुन नसक्ने यथार्थतालाई बोध गर्दै यो जर्नल सम्पादनको क्रममा कुनै त्रुटि भएको भए मानवीय त्रुटि ठानिदिनु हुनेछ र आगामी अंकको लागि रचनात्मक सुझाव समेतको अपेक्षा राखेका छौं । जर्नलका सम्बन्धमा यहाँहरूको अमूल्य सुझाव सधैं अपेक्षित रहेको छ ।

सम्पादन समूह

विषय-सूची

सर्वोच्च अदालतबाट जारी भएका सजाय निर्धारण सम्बन्धी सामान्य मार्गदर्शनहरू र कार्यान्वयनको अवस्था टेकप्रसाद ढुङ्गाना	१-११
यौन हिंसा पीडितसँग गरिने सोधपुछ प्रकृया र संवेदनशीलता टेकनारायण कुँवर	१३-२५
महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको संस्थागत विकास श्यामकुमार भट्टराई	२७-४१
पारस्परिक कानूनी सहायता, नेपाल कानून र कार्यान्वयनमा सरकारी वकीलको जिम्मेवारी संजीवराज रेग्मी	४३-५३
मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ मा अपूर्ण अपराध सम्बन्धी व्यवस्था लोकराज पराजुली	५५-६१
मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ मा प्रतिरक्षा सम्बन्धी व्यवस्था : एक विश्लेषण डा. श्रीप्रकाश उप्रेती	६३-८०
मुलुकी अपराध संहिता र फौजदारी कार्यविधि संहिताले अनुसन्धान र अभियोजन सम्बन्धमा समेटेका नयाँ व्यवस्था: एक विश्लेषण डा. दिवाकर भट्ट	८१-९४

प्रमाण, सबुद तथा सबुदको भारको सिद्धान्त तथा देवानी र
फौजदारी मुद्दामा प्रमाणको भार
रेवतीराज त्रिपाठी १५-१०९

स्वच्छ सुनुवाइ सम्बन्धी हक र न्यायिक दृष्टिकोण
खेमराज भट्ट १११-१२०

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार अपराधमा क्षतिपूर्ति सम्बन्धी
न्यायिक दृष्टिकोण
सोमकान्ता भण्डारी १२१-१३४

त्रि-वर्षीय अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान कार्ययोजना
Crime Action Plan (CAP): संक्षिप्त विवेचना
पिताम्बर अधिकारी १३५-१४७

नेपालमा जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत विरुद्धका कानून
कार्यान्वयनको अवस्था
शिव वाग्ले १४९-१६४

घोषणापत्रहरू

नेपालका सरकारी वकीलहरूको पहिलो राष्ट्रिय सम्मेलनबाट
पारित घोषणापत्र, २०७३ १६५-१७०

नेपालका अनुसन्धानकर्ता प्रहरी र अभियोजनकर्ता सरकारी
वकीलहरूको प्रथम राष्ट्रिय सम्मेलनबाट पारित घोषणापत्र, २०७३ १७१-१७६

नेपालका सरकारी वकीलहरूको दोस्रो राष्ट्रिय सम्मेलनबाट पारित
घोषणापत्र, २०७५ १७७-१८३

नेपालका अनुसन्धानकर्ता प्रहरी र अभियोजनकर्ता सरकारी
वकीलहरूको दोस्रो राष्ट्रिय सम्मेलनबाट पारित घोषणापत्र, २०७६ १८५-१९३

सर्वोच्च अदालतबाट जारी भएका सजाय निर्धारण सम्बन्धी सामान्य मार्गदर्शनहरू र कार्यान्वयनको अवस्था

टेकप्रसाद ढुङ्गाना[©]

१. विषय प्रवेश

समाजमा देखा परेका अवाञ्छित क्रियाकलापलाई अपराधीकरण गरी सजायको व्यवस्था गर्नु नै फौजदारी कानूनको उद्देश्य हो । कसूरदार ठहर भएको व्यक्तिलाई कानूनमा व्यवस्था भएको दण्ड सजाय गर्ने कार्य सक्षम न्यायिक निकायबाट हुने गर्दछ । हाल नेपालमा मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ लगायत विभिन्न कालखण्डमा बनेका विशेष ऐनहरूले फौजदारी कसूरको परिभाषा तथा सजायको व्यवस्था गरेको देखिन्छ । सजायको व्यवस्था गर्दा कुनै कसूरमा निश्चित कैदको व्यवस्था छ भने कुनै कसूरमा कैद र जरिवाना पनि निश्चित रहेको देखिन्छ । कुनै कसूरमा कैद निश्चित भएको तर जरिवाना निश्चित नभएको पाइन्छ भने कुनै कसूरमा जरिवाना निश्चित रहेको र कैद निश्चित नरहेको समेत पाइएको छ । कैद र जरिवानाको सजायको तल्लो र माथिल्लो हद दुवै तोकिएको अवस्था पनि छ भने कैद र जरिवानाको माथिल्लो हदको व्यवस्था मात्र गरिएको पनि देखिन्छ । यसरी कानूनमा अपराधको घोषणा र सजायको व्यवस्था गरेर मात्र फौजदारी कानूनको उद्देश्य स्वतः प्राप्त हुन सक्दैन । जबसम्म दोषी उपर आरोपित कसूरमा प्रभावकारी अनुसन्धान र अभियोजन गरी उपयुक्त सजाय निर्धारणको साथमा सोको कार्यान्वयन गरिदैन आम जनाताले सुरक्षित भएको र दण्डहिनता समाप्त भएको महशुस गर्न सक्दैनन् ।

हाम्रो देशमा वि. सं. २०७४ सालमा मुलुकी अपराध संहिता, २०७४, मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ एवं फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ लगायतका नयाँ संहिताहरू जारी हुनु अघि फौजदारी कसूरमा सजाय निर्धारण र सजाय कार्यान्वयन सम्बन्धी सबै व्यवस्था मुलुकी ऐन र सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तको आधारमा हुँदै आएको थियो । सजायमा तल्लो वा माथिल्लो कुनै वा दुवै हदको व्यवस्था भएका कसूरमा कसूरदार ठहर भएका व्यक्तिलाई सजाय निर्धारण गर्दा मूलतः न्यूनतम सजाय गर्ने मान्यताबाट हाम्रो न्याय व्यवस्था सञ्चालित रहेको देखिन्थ्यो । त्यस बखतको कानूनमा सजायको उद्देश्य के हो ? सजाय निर्धारण गर्ने आधार र सिद्धान्तहरू के हुन् ? भन्ने सम्बन्धमा स्पष्ट सारभूत व्यवस्था हुन सकेको पनि थिएन । नेपालमा कैद दण्ड प्रणालीमा सुधार गर्नुपर्छ भन्ने विषय निरन्तर उठाइएको भए तापनि खुला कारागार र सामुदायिक सेवा बाहेक अन्य विकल्पको कानूनी व्यवस्था समेत गर्न सकिएको थिएन । कारागार ऐन, २०१९ मा थप गरिएका ती व्यवस्थाहरू पनि कार्यान्वयनमा आउन सकेका थिएनन् । दण्ड केवल दण्डका लागि नभई कसूरदारको सुधारका लागि हुनु पर्छ र उसको सुधार सहित समाजमा

[©] न्यायाधीश, उच्च अदालत पाटन ।

पुनःस्थापना गर्ने बाटो कानूनले देखाउनु पर्छ भन्ने मान्यतालाई समेत जारी भएका नयाँ संहिताहरूले आत्मसात गरेका छन् । यसले हाम्रो फौजदारी न्याय प्रणालीमा गुणात्मक सुधार ल्याउने अपेक्षा गरिएको छ । त्यसको लागि फौजदारी कसूरको अनुसन्धान र अभियोजनमा प्रभावकारिताको साथमा कसूरदारको दोषीपना र पीडितलाई भएको हानिनोक्सानी अनुरूप उपयुक्त सजाय निर्धारण गरिनु आवश्यक हुन्छ । उपयुक्त सजाय भन्ने वित्तिकै समानता, समानुपातिकता, सजायको बैयक्तिकरण र न्यायिक आत्मसंयम लगायतका दण्डका सिद्धान्त र फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ ले व्यवस्था गरेका सजायका उद्देश्य एवं सजाय निर्धारणका आधारहरूलाई समेत दृष्टिगत गरी तर्कसंगत रूपमा निर्धारण गरिएको सजाय बुझ्नु पर्दछ । सजाय निर्धारणमा उपयुक्तता, वस्तुनिष्ठता र एकरूपता कायम गर्न पनि त्यत्तिकै जरुरी छ । यी सबै आवश्यकता परिपूर्ति गर्न न्यायपालिका आफैले विकास गर्ने सजाय निर्धारण सम्बन्धी मार्गदर्शन (General Sentencing Guidelines) महत्वपूर्ण औजार हुने अभ्यासले देखाएको छ ।

२. सजाय निर्धारण सम्बन्धी सामान्य मार्गदर्शनको अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास

सजाय निर्धारण सम्बन्धी मार्गदर्शनहरू वाध्यात्मक रूपमा पालना गर्नु पर्ने विधायिकी कानून नभई न्यायापालिका एवं दण्ड निर्धारणको क्षेत्रमा अनुभवी र विशेषज्ञता हासिल गरेका व्यावसायिक जनशक्तिद्वारा विकास गरिने अनुनयात्मक प्रकृतिका दस्तावेज हुन् । मार्गदर्शनहरू त्यस्तो मापदण्डको समूह हो जसले कुनै निश्चित मुलुकभित्र तर्कसंगत एवं एकरूपतायुक्त सजाय निर्धारणको लागि सहयोग पुऱ्याउँदछ । (Sentencing guidelines are a set of standards that are generally put in place to establish rational and consistent sentencing practices within a particular jurisdiction.)¹ फौजदारी कसूरमा कसूरदार ठहरेका व्यक्तिहरूलाई उचित र संगतिपूर्ण सजाय निर्धारण गर्ने, सजाय निर्धारणमा समानुपातिकता र एकरूपता कायम गरी सार्वजनिक सुरक्षा सुनिश्चित गर्नु नै सजाय निर्धारण सम्बन्धी मार्गदर्शनहरूको प्रमुख उद्देश्य हो । (Development of rational and consistent sentencing standards, proportionality, uniformity and ensuring public safety are basic objective of sentencing guidelines)²

फौजदारी कानूनमा सबै प्रकारका कसूर गरे वापत हुने सजाय विधायिकाले निश्चित र पूर्वानुमानीय रूपमा कानूनमा नै व्यवस्था गर्न सम्भव छैन । कसूर हुँदाको अवस्था, कसूरदारको भूमिका वा दोषीपना (Culpability), पीडितको अवस्था र पीडितलाई पुगेको क्षतिको प्रकृति (Harm Caused) हरेक कसूरपिच्छे फरक फरक हुन सक्दछ । वित्तीय प्रकृतिका अपराधमा संलग्न विगो वा रकम नै कसूरदारलाई हुने सजायको निर्धारक तत्व हुन्छ । यसकारण विभिन्न प्रकारका कसूरमा कसूरदारलाई हुने सजायको माथिल्लो हद वा तल्लो र माथिल्लो दुवै हद कानूनमा तोकेर विधायिकाले अमुक मुद्दामा अमुक कसूरदारलाई हुने उपयुक्त सजाय न्यायिक विवेकमा निर्धारण गर्ने अधिकार न्यायाधीशलाई प्रदान गरेको हुन्छ । यसरी कानूनले न्यायाधीशलाई प्रदान गरेको सजाय सम्बन्धी न्यायिक स्वविवेकलाई वाञ्छित मात्रामा वस्तुनिष्ठ बनाई उपयुक्त सजाय निर्धारणको सुनिश्चितता प्रदान गर्न संयुक्त राज्य अमेरिका र संयुक्त अधिराज्यमा संरचनागत सजाय निर्धारण सम्बन्धी मार्गदर्शनको विकास र परिपालनाको संस्थागत व्यवस्था गरिएको देखिन्छ भने छिमेकी मुलुक भारतमा पनि संरचनागत सजाय निर्धारण सम्बन्धी मार्गदर्शन विकास गरिनु पर्ने आवश्यकता औल्याइएको तथ्य तुलनात्मक अध्ययनबाट पत्ता लागेको छ ।

संयुक्त राज्य अमेरिकामा सजाय निर्धारण सम्बन्धी स्पष्ट कानूनी आधारहरू^३ रहनुको साथै अदालतबाट हुने सजायमा एकरूपता होस्, जनताले असुरक्षित महशुस नगरुन् र हरेक कसूरदारलाई

¹ http://www.loc.gov/law/help/sentencing_guidelines

² Ibid

³ 18 U.S. Code chapter -227, Sec.3551-3586

उपयुक्त सजाय निर्धारण गर्न सकियोस् भनी सजाय निर्धारण मापदण्ड विकास गर्नको लागि Federal Sentencing Commission को व्यवस्था गरिएको पाइन्छ।^४ उक्त Commission मा कम्तीमा तीन जना संघीय न्यायाधीश रहने गरी महान्यायाधिवक्ता वा निजले तोकेको प्रतिनिधि र प्यारोल कमिशनको सदस्य समेत गरी ७ जना रहने व्यवस्था छ। अध्यक्ष तथा सदस्यको नियुक्ति राष्ट्रपतिको प्रस्तावमा सिनेटले अनुमोदन गरेपछि हुने व्यवस्था गरिएको छ। उक्त Commission द्वारा पहिलो मापदण्ड सन् १९८७ मा जारी भएको र त्यसपछि निरन्तर रूपमा हरेक वर्ष Federal Sentencing Guideline जारी गरेको देखिएको छ। हाल (नोभेम्बर १ सन् २०१८) देखि लागू भएको Guideline Manual 2018 कार्यान्वयनमा रहेको छ। मापदण्डमा गम्भीरताको आधारमा सबै कसूरलाई ४३ वटा लेभलमा सूचीकृत गरिएको छ र कसूरदारको आपराधिक इतिहासलाई समेत हेरेर विभिन्न ६ वटा क्षेत्रमा कसूरलाई वर्गीकरण गरिएको छ। हरेक क्षेत्रमा परेको कसूरमा Sentencing Table मा उल्लेख भए बमोजिम सजायको दायराभित्र रहेर सजाय निर्धारण गर्न सकिने व्यवस्था छ। न्यायाधीशहरूलाई सजायको दायरामा रहेको सजायमा २५ प्रतिशत वा ६ महिना भन्दा बढी तलमाथि गर्ने अधिकार हुँदैन।^५ Federal Sentencing Commission ले जारी गरेको मापदण्ड सन् २००५ सम्म बाध्यात्मक मानिएको थियो। त्यस पछि न्यायको रोहमा मापदण्ड पालना गर्न मनासिव नहुने भएमा कारण सहित मापदण्ड बाहिर जान सक्ने गरी अनुनयात्मक मानिने सर्वोच्च अदालतबाट फैसला भएको छ।^६

संयुक्त अधिराज्यमा Criminal Justice Act 2003 को Chapter 44 Part 12 मा फौजदारी कसूरमा सजाय निर्धारण गर्दा ध्यान दिनु पर्ने सिद्धान्त तथा आधारहरूको कानूनी व्यवस्था रहेको छ भने सोही ऐनले सजाय निर्धारण मापदण्ड निर्माण गर्नको लागि Sentencing Guidelines Council (SGC) को व्यवस्था गरेको थियो। सन् २००९ मा Coroners and Justice Act 2009 जारी भए पश्चात् SGC लाई खारेज गरी Sentencing Council को व्यवस्था भएको पाइन्छ। Sentencing Council मा Lord Chief Justice ले Lord Chancellor सँग सहमति गरी नियुक्त गरेका ८ जना सदस्य (judicial members) र Lord Chancellor ले Lord Chief Justice सँग सहमति गरी नियुक्त गरेका ६ जना सदस्य (non-judicial members) समेत गरी १४ जना सदस्य हुने व्यवस्था गरिएको छ।^७ Council ले विभिन्न विषयमा अलग अलग Definitive Sentencing Guideline जारी गरेको छ। बेलायतको मापदण्डले न्यायाधीशको स्वविवेकलाई साधुरो नबनाई फराकिलो न्यायिक स्वविवेक रहेका कसूरमा कसूरदारको दोषीपना र पीडितलाई पुगेको पीडाको आधारमा कसूरलाई ३ वटा वर्गमा विभाजन गरी चरणबद्ध रूपमा उपयुक्त सजाय निर्धारण गर्ने विधि तय गरिएको छ।^८ न्यायको हितको लागि Definitive Guideline कुनै मुद्दामा अनुपयुक्त रहेको भनी न्यायाधीशले स्पष्ट कारण उल्लेख गरी पालना नगर्न सक्ने भनी यसको प्रयोग र पालनाको सम्बन्धमा पनि कानूनमा नै स्पष्ट व्यवस्था गरिएको देखिन्छ।^९

हाम्रो छिमेकी मुलुक भारतमा अमेरिका वा संयुक्त अधिराज्यमा जस्तो Structured Sentencing Guidelines को व्यवस्था हालसम्म गरिएको नपाइए तापनि Malimath Committee Report 2003 र

^४ Sentencing Reform Act 1984 (28 U.S. Code chapter -58, Sec.991-998)

^५ [Guideline Manual](#) (November 1, 2018) United States Federal Sentencing Commission, Page 12

^६ *Blakey vs. Washington 2004, United States vs. Booker 2005*, (http://www.loc.gov/law/help/sentencing_guidelines/USA.php)

^७ Coroners and Justice Act 2009, Schedule 15

^८ Julian V. Roberts, Structuring Sentencing in Canada and England and Wales; A Tale of Two Jurisdictions, INTERNATIONAL SOCIETY FOR THE REFORM OF THE CRIMINAL LAW (Aug.2011) (http://www.loc.gov/law/help/sentencing_guidelines/UK.php)

^९ Coroners and Justice Act 2009, Sec. 125(1)

Madhava Menon Committee 2008 ले सजाय निर्धारणमा न्यायाधीशहरू बीच एकरूपता कायम गर्न Statutory Sentencing Committee बनाउन आवश्यक रहेको भनी प्रतिवेदन दिएको पाइन्छ।^{१०}

३. नेपालमा सजाय निर्धारण सम्बन्धी सामान्य मार्गदर्शनको आवश्यकता

नेपालको सन्दर्भमा फौजदारी कसूरमा हुने सजायको संरचना हेर्दा विविधतायुक्त देखिन्छ। मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ मा राजद्रोह^{११} जासुसी (सैनिक स्थिति, सामरिक व्यवस्था र आन्तरिक सुरक्षाको विषयमा) र विदेशी सेनालाई सामरिक वा सैनिक सूचना दिई सहायता गर्ने कसूरमा^{१२} तल्लो हदको व्यवस्था नै नगरी २५ वर्षसम्म कैद गर्न सक्ने फराकिलो स्वविवेक विधायिकाले न्यायाधीशलाई दिएको छ। त्यसैगरी आणविक, रासायनिक वा जैविक (जिवाणुयुक्त) वा विषालु हातियारको उत्पादन वा कारोबार गर्ने कसूरमा^{१३} २० वर्षसम्म कैद र रु. २ लाखसम्म जरिवाना, डाँकाको कसूरमा^{१४} ७ वर्षदेखि १४ वर्षसम्म कैद र रु. ७० हजारदेखि १ लाख ४० हजारसम्म जरिवाना, व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कसूरमा^{१५} १५ वर्षसम्म कैद र रु. ५ लाखसम्म जरिवाना, ज्यान मार्ने उद्योग^{१६}, सार्वजनिक भौतिक संरचनाको विनास गर्ने,^{१७} ठेक्का वा करारको काममा फरक पार्ने,^{१८} नेपाल सरकार वा अधिकांश स्वामित्व भएको संस्थालाई ठगी गर्ने,^{१९} कीर्ते गर्ने,^{२०} सङ्गमक रोग फैलाउने,^{२१} अङ्गभङ्ग^{२२} आदि कसूरमा तल्लो हदको सजायको व्यवस्था नै नगरी १० वर्षसम्म कैदको सजाय हुन सक्ने फराकिलो स्वविवेकात्मक कानूनी व्यवस्था गरेको देखिन्छ।

त्यसैगरी मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ जारी हुनु भन्दा अघि नै निर्माण भएको सम्पत्ति शुद्धिकरण (मनी लाउण्डरिङ्ग) निवारण ऐन, २०६४ ले आतङ्कवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी गर्ने कसूरमा १ करोड रूपैयाँसम्म जरिवाना र तीन वर्ष देखि बीस वर्षसम्म कैद हुने गरी फराकिलो स्वविवेकको व्यवस्था गरेको छ^{२३} भने सम्पत्ति शुद्धिकरण सम्बन्धी कसूरमा विगोको दोब्बर जरिवाना र २ देखि १० वर्षसम्म कैद गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ।^{२४} संरक्षित वन्यजन्तुलाई मार्ने, घाइते बनाउने वा वन्यजन्तुको आखेटोपहार राख्ने, खरिदबिक्री वा ओसारपसार गर्ने^{२५} वा दुर्लभ वन्यजन्तु तथा सोको नमूना सम्बन्धी कसूरमा ५ देखि १५ वर्षसम्म कैद र रु. ५ लाखदेखि १० लाखसम्म जरिवाना हुने

^{१०} Report of **The Committee on Draft National Policy on Criminal Justice** (Madhava Menon Committee) 2008 p.488 (http://www.loc.gov/law/help/sentencing_guidelines/India.php)

^{११} मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा ५०

^{१२} ऐजन् दफा ५६

^{१३} ऐजन् दफा १३४

^{१४} ऐजन् दफा २४४

^{१५} ऐजन् दफा २०६

^{१६} ऐजन् दफा १८३

^{१७} ऐजन् दफा १४९

^{१८} ऐजन् दफा २५०

^{१९} ऐजन् दफा २४९

^{२०} ऐजन् दफा २७६

^{२१} ऐजन् दफा १०४

^{२२} ऐजन् दफा १९२

^{२३} सम्पत्ति शुद्धिकरण (मनी लाउण्डरिङ्ग) निवारण ऐन, २०६४ को दफा ३०

^{२४} ऐजन् दफा ३०

^{२५} राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा २६

व्यवस्था छ।^{२६} त्यसैगरी मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण ऐन, २०६४ ले किन्ने बेच्ने वा वेश्यावृत्तिमा लगाउने उद्देश्यले बालबालिकालाई विदेश लैजाने कसूर गर्नेलाई १५ देखि २० वर्षसम्म कैद र रु १ लाख देखि २ लाखसम्म जरिवानाको व्यवस्था गरेको छ।^{२७} लागू औषध (नियन्त्रण) ऐन, २०३३ ले लागू औषधको खरिद बिक्री तथा सञ्चयको कसूर गर्नेलाई २ देखि १० वर्षसम्म कैद^{२८} र रु. १ लाखदेखि २० लाखसम्म जरिवाना तथा अफिम, कोका वा सोबाट बनेको लागू औषधको कारोबारमा जण्ण ग्राम भन्दा माथिको परिमाण भए १५ वर्षदेखि जन्मकैदसम्म र रु. ५ लाखदेखि २५ लाखसम्म जरिवाना हुनेगरी फराकिलो स्वविवेकात्मक व्यवस्था गरेको देखिन्छ।^{२९} यी न्यायिक स्वविवेकमा सजाय निर्धारण गर्न न्यायाधीशलाई दिइएको फराकिलो स्वविवेकका केही उदाहरण मात्र हुन्। यस्तो स्वविवेक रहेका कानूनी व्यवस्थाहरू हरेक कानूनमा प्राप्त गर्न सकिन्छ।

यसरी एकातर्फ कानूनमा अति नै फराकिलो स्वविवेकमा न्यायाधीशले सजाय निर्धारण गर्न सक्ने कानूनी व्यवस्था भएको देखिन्छ भने अर्कोतर्फ मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा ३८ मा कसूरको गम्भीरता बढाउने अवस्था र दफा ३९ मा कसूरको गम्भीरता घटाउने अवस्था उल्लेख गरिएको छ। यी अवस्थाहरू विद्यमान भए नभएको विश्लेषण गरी विद्यमान भएमा सजाय निर्धारणमा त्यसलाई समेत आधार बनाउनु पर्ने स्थिति छ। साथै नेपालको संविधानमा अपराध पीडितको हक अन्तर्गत क्षतिपूर्ति सहितको न्याय पाउने समेतका हकहरू मौलिक हकको रूपमा सुरक्षित रहेको^{३०} र मुलुकी अपराध संहिता २०७४ तथा अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ ले अपराध पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिनुपर्ने विषयलाई समेत कसूरदारले व्यहोर्नुपर्ने फौजदारी दायित्वको रूपमा न्याय प्रणालीको मूल प्रवाहमा ल्याएको परिप्रेक्ष्यमा पीडित प्रभाव प्रतिवेदन^{३१} ग्रहण गर्ने र त्यसलाई सजाय निर्धारणको आधार बनाउने विषयलाई पनि थप स्पष्ट गर्नु पर्ने अवस्था देखिएको छ। त्यसैगरी बालबालिका कसूरदार ठहरिएको अवस्थामा निजलाई सजाय निर्धारण गर्दा बालबालिकाको आपराधिक दायित्व सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था र पेश भएका मनोसामाजिक तथा मनोवैज्ञानिक प्रतिवेदनलाई^{३२} आधार लिनु पर्ने भएकोले Sentencing judge लाई यस सम्बन्धमा समेत अभिमुखीकरण गराउनु पर्ने स्थिति रहेको देखिन्छ।

न्यायिक स्वविवेकको प्रयोग विगतमा सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित कानूनी सिद्धान्त, पुनरावेदकीय तहबाट हुने परीक्षण र पुनरावलोकन तथा कतिपय मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट जारी गरिएका सजाय निर्धारण सम्बन्धी मार्गदर्शन समेतका आधारमा हुँदै आएकोमा हाल आएर फौजदारी कसूरको सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयनका सम्बन्धमा छुट्टै फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ जारी भएको छ। उक्त ऐनमा कसूरदार ठहर तथा सजाय निर्धारण गर्दा अदालतले अलग-अलग सुनुवाइ गर्नु पर्ने^{३३} तीन वर्ष भन्दा बढी कैद वा रु तीस हजार भन्दा बढी जरिवाना हुने कसूरमा सजायपूर्वको प्रतिवेदन तयार गर्न आदेश दिनु पर्ने,^{३४} सबै मुद्दामा सजाय निर्धारण गर्दा सजायको

^{२६} संकटापन्न बन्धजन्तु वा वनस्पतिको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार नियन्त्रण ऐन, २०७३ को दफा २१

^{२७} मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा १५

^{२८} लागू औषध (नियन्त्रण) ऐन, २०३३ को दफा १४

^{२९} ऐन दफा १४

^{३०} नेपालको संविधानको धारा २१

^{३१} अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ को दफा २७

^{३२} बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा ४५

^{३३} फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ को दफा ८ तथा ९

^{३४} ऐन दफा १२

उद्देश्य विचार गर्नु पर्ने^{३३} र सजाय निर्धारण गर्दा विचार गर्नु पर्ने कुराहरू ऐनमा नै स्पष्ट गरिएको^{३४} सजाय निर्धारण गर्ने आधारहरू^{३५}, बालबालिकालाई सजाय गर्दा विचार गर्नु पर्ने थप कुराहरू^{३६} र सजाय निर्धारण गर्दा फैसलामा खुलाउनु पर्ने कुराहरू^{३७} उल्लेख गरिएको हुँदा नेपालमा पनि सजाय निर्धारणको कार्य निकै जटिल तथा चुनौतीपूर्ण बन्न पुगेको छ । कानूनले गरेका सबै व्यवस्थालाई समग्रमा अध्ययन र विश्लेषण गरी कसूरदारलाई उपयुक्त सजाय निर्धारण गर्न न्यायाधीशलाई सहजीकरण गर्न र सजाय निर्धारणमा बस्तुनिष्ठता र एकरूपमा कायम गर्न समेत सजाय निर्धारण सम्बन्धी सामान्य मार्गदर्शन बनाउनु पर्ने टङ्कारो आवश्यकता महशुस गरिएको हो ।

यसरी फौजदारी कसूरमा हुने सजाय सम्बन्धी नेपालको कानूनमा रहेको फराकिलो स्वविवेक, सजाय निर्धारण सम्बन्धी निर्णय गर्दा विचार गर्नु पर्ने बहुआयामिक पक्षहरू, कानूनमा आएका अवधारणागत परिवर्तन र नवीनता, अपराध पीडित र कानूनको द्वन्द्वमा परेका बालबालिकाप्रति अपनाउनु पर्ने फरक दृष्टिकोण समेतको आलोकमा फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ को दफा १२, १३, १४, १५, १६ र १७ मा भएका कानूनी व्यवस्थाहरूलाई सहज रूपले कार्यान्वयन गर्नका लागि सजाय निर्धारण सम्बन्धमा मापदण्ड तयार गर्न सर्वोच्च अदालतको मिति २०७५।१।१५ को निर्णय बमोजिम माननीय न्यायाधीश डा. श्री आनन्दमोहन भट्टराईको अध्यक्षतामा एक समिति गठन भएको देखिन्छ ।^{४०} नेपालको सर्वोच्च अदालतले लिएको यो अग्रसरता अत्यन्त नवीन एवं न्यायिक सोच, कार्यशैली र निर्णय पद्धतिमा नै आधारभूत परिवर्तन गर्ने उद्देश्यबाट प्रेरित रहेको पाइन्छ ।

४. सर्वोच्च अदालतले जारी गरेका सजाय निर्धारण सम्बन्धी सामान्य मार्गदर्शनहरू र त्यसको संरचना

सजाय निर्धारण सम्बन्धी सामान्य मार्गदर्शन निर्माण गर्ने विषय हाम्रो लागि नवीन अभ्यास भएको तथा हाम्रो देशको विद्यमान फौजदारी कानूनले विभिन्न प्रकृतिका कसूरमा सजायको व्यवस्था गर्दा निकै फराकिलो न्यायिक स्वविवेकमा न्यायकर्ताले उपयुक्त सजाय तोक्नु पर्ने व्यवस्था गरेको सन्दर्भमा यो प्रारम्भिक चरणमा के कस्ता प्रकृतिका र के कुन कसूरका सम्बन्धमा सजाय निर्धारण सम्बन्धी सामान्य मार्गदर्शन निर्माण गर्ने भन्ने चुनौती समितिको सामु रहेको थियो । यसको लागि विभिन्न तहका माननीय न्यायाधीशहरू, विशेषज्ञहरू र सरोकारवाला निकायसँगको परामर्शबाट नै कसूरको छनौट गर्नु पर्ने अवस्था रहेको थियो । संयुक्त राज्य अमेरिका र संयुक्त अधिराज्यको अभ्यास तथा विभिन्न चरणका परामर्श एवं छलफलबाट समितिले सजाय निर्धारणमा न्यायिक स्वविवेकको दायरा फराकिलो रहेका, नेपाल सरकार वादी हुने, नेपालको सबै भागमा बारम्बार मुद्दा परिहरने र ३ वर्षभन्दा बढी कैद सजाय हुने विभिन्न १८ प्रकृतिका कसूर^{४१} र बालबालिका कसूरदार भएको मुद्दामा

^{३३} ऐन दफा १३

^{३४} ऐन दफा १४

^{३५} ऐन दफा १५

^{३६} ऐन दफा १६

^{३७} ऐन दफा १७

^{४०} उक्त समितिमा सर्वोच्च अदालत कै माननीय न्यायाधीश श्री अनिलकुमार सिन्हा, उच्च अदालतका माननीय न्यायाधीश टेकरसाद बुझना, माननीय जिल्ला न्यायाधीशद्वय श्री दुर्गाप्रसाद हुङ्गेल र डा. श्री श्रीप्रकाश उप्रेति, सहन्यायाधीशवक्ता श्री सजिवराज रेग्मी र रजिष्ट्रार श्री लालबहादुर कुँवर रहन' भएको थियो

^{४१} राज्य विरुद्धका कसूर, हातहतियार तथा खरखजाना सम्बन्धी कसूर, विष्फोटक पदार्थ सम्बन्धी कसूर, ज्यान सम्बन्धी कसूर, गर्भ संरक्षण विरुद्धको कसूर, कुटपिट वा अङ्गभङ्ग सम्बन्धी कसूर, अपहरण वा शरीर बन्धक सम्बन्धी कसूर, करणी सम्बन्धी कसूर, चोरी तथा डाँका सम्बन्धी कसूर, ठगी, आपराधिक विश्वासघात तथा आपराधिक लाभ (एक्टर्सन) सम्बन्धी कसूर, मानव वेचबिखन तथा ओसारपसार सम्बन्धी कसूर, लागू औषध सम्बन्धी कसूर, सवारी सम्बन्धी कसूर, सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्कवादी कृयाकलापमा वितीय लगानी सम्बन्धी कसूर, भ्रष्टाचार सम्बन्धी कसूर, बैङ्किङ कसूर, सङ्गठित अपराध निवारण ऐन, २०७० अन्तर्गतका कसूर, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा संरक्षित वन्यजन्तु सम्बन्धी कसूर ।

सजाय निर्धारण गर्दा ध्यान दिनुपर्ने विषयवस्तु समेटिएको मार्गदर्शन समेत गरी जम्मा १९ वटा सजाय निर्धारण सम्बन्धी सामान्य मार्गदर्शन तयार गरी सर्वोच्च अदालतको पूर्ण बैठकमा पेश गरेकोमा मिति २०७५।११।८ को पूर्ण बैठकले पारित गरी यी सजाय निर्धारण सम्बन्धी सामान्य मार्गदर्शनहरू कार्यान्वयनमा ल्याएको छ।^{४२}

मूलतः सजाय निर्धारण सम्बन्धी सामान्य मार्गदर्शनहरू फौजदारी कानूनको कार्यान्वयन गर्ने एक महत्वपूर्ण औजार हुन् । यी मार्गदर्शनहरूले ऐनमा व्यवस्था गरिएको सजाय सम्बन्धी व्यवस्थाको अधीनमा रहेर हरेक मुद्दामा कसूरदारलाई उपयुक्त सजाय निर्धारण गर्न, एकै प्रकृतिका कसूरमा सजायको विविधता हुन नदिन र सजाय निर्धारणमा ध्यान दिनु पर्ने सबै पक्षलाई समग्रतामा विचार गरेर त्रुटिरहित रूपमा सजाय निर्धारण गर्न न्यायकर्ताको लागी सजिवनी वुटी नजिकको साथी बन्न सक्ने अपेक्षा गरिएको छ । मार्गदर्शनहरू न्यायकर्ताको लागी सरल र बोधगम्य हुनु पर्ने, यसले सजाय निर्धारणको समयमा चेक लिष्टको रूपमा काम गर्नुपर्ने र यसलाई कसरी प्रयोग गर्ने भनी न्यायकर्ताको मनमा आउने जिज्ञासालाई आफै समाधान गर्ने प्रकृतिको समेत हुनु पर्ने कुरालाई हृदयङ्गम गरी मार्गदर्शनहरूको ढाँचा, संरचना र प्रस्तुतीकरणको विधि सतर्कतापूर्वक तय गरिएको छ ।

हरेक मार्गदर्शनको प्रारम्भमा सम्बन्धित कसूरमा सजाय निर्धारण मार्गदर्शन किन आवश्यक परेको हो भन्ने विषयमा प्रकाश पारिएको छ । त्यस पछि मार्गदर्शनको प्रयोगमा सहजता र एकरूपता होस् भनी मार्गदर्शनको प्रयोग विधिको बारेमा विस्तारमा चर्चा गरिएको छ । मार्गदर्शनको मुख्य भागमा हरेक कसूरको सम्बन्धमा कसूरदारलाई हुने सजाय निर्धारणको प्रयोजनका लागि सामान्य रूपमा लागू हुने गरी १५ वटा चरणहरू तय गरिएको छ । यी मार्गदर्शनहरूमा मूलतः सम्बन्धित कसूरको वर्ग यकिन गर्ने, कैद सजायको आधारबिन्दु यकिन गर्ने, सजायको उद्देश्य विचार गर्ने, समग्रतामा सजाय निर्धारण, कसूरको गम्भीरता बढाउने वा घटाउने अवस्था विश्लेषण गर्ने, कैद यकिन गर्ने, जरिवाना यकिन गर्ने, थप सजाय हुने भए सो निर्धारण गर्ने, सजायमा छुट दिने, कसूरसँग सम्बन्धित सम्पत्ति वा साधन जफत गर्ने, विगो निर्धारण गर्ने, क्षतिपूर्ति तथा क्षतिपूर्ति शुल्क निर्धारण गर्ने, अन्य आदेश, नैतिकपतन हुने नहुने घोषणा गर्ने तथा आधार र कारण सहितको फैसला तयार गर्ने लगायतका कार्यहरूलाई चरणबद्ध रूपमा कसूरसँग सम्बन्धित कानूनी व्यवस्थाको आधारमा विस्तारमा उल्लेख गरिएको छ । सजाय निर्धारणका प्रत्येक चरणमा संबोधन गर्नु पर्ने विषयहरू देहाय बमोजिम रहेका छन् ।

- **(पहिलो चरण) कसूरको वर्ग यकिन गर्ने:** कानूनमा फराकिलो स्वविवेकमा सजाय तोक्ने सकिने अवस्था भएमा कसूरदारलाई सजाय निर्धारण गर्ने प्रयोजनका लागि कसूरदारको दोषीपना (Culpability) र कसूरबाट पीडितलाई भएको क्षति (Harm) का आधारमा कसूरको वर्ग विभाजन गरी सम्बन्धित कसूरको वर्ग यकिन गर्ने विधिबाट अगाडि बढ्ने ।
- **(दोस्रो चरण) सजायको आधारबिन्दु निर्धारण गर्ने:** कसूरदारलाई सजाय निर्धारण गर्दा मुद्दामा कसूरको गम्भीरता बढाउने अवस्था विद्यमान भएमा सजाय बढाउने र कसूरको गम्भीरता घटाउने अवस्था विद्यमान भएमा सजाय घटाउने प्रयोजनका लागि हुन सक्ने सजायको दायराका आधारमा सजायको आधारबिन्दु (Staring point) निर्धारण गर्ने । यसका सान्दर्भिक दृष्टान्तहरू हरेक मार्गदर्शनमा दिइएको ।
- **(तेस्रो चरण) सजायको उद्देश्य विचार गर्ने:** कसूरदारलाई सजाय निर्धारण गर्दा फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ को दफा १३ बमोजिमका कुनै वा सबै उद्देश्य विचार गर्ने र अघि बढ्ने ।

- **(चौथो चरण) सजायका सिद्धान्तलाई समग्रतामा हेर्ने:** कसूरदारलाई सजाय निर्धारण गर्दा फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ को दफा १४ बमोजिमका सिद्धान्तहरूको अवलम्बन गर्ने ।
- **(पाँचौं चरण) कसूरको गम्भीरता बढाउने र गम्भीरता घटाउने अवस्था केलाउने:** कसूरदारलाई सजाय निर्धारण गर्दा मुलुकी अपराध संहिताको दफा ३८ बमोजिम कसूरको गम्भीरता बढाउने तथा दफा ३९ बमोजिम कसूरको गम्भीरता घटाउने जे जस्ता अवस्थाहरू विद्यमान देखिन्छन् ती अवस्थाहरूको विश्लेषण गरी सान्दर्भिक अवस्थाहरूलाई सजाय निर्धारण गर्दा प्रयोगमा लयाउने ।
- **(छैठौं चरण) कसूरदारलाई हुने कैद यकिन गर्ने:** कसूरदारलाई सम्बन्धित कसूर गरे बापत हुने कैदको तल्लो वा माथिल्लो वा दुवै हदको कानूनी व्यवस्था भएकोमा के कति कैदको सजाय उपयुक्त हुने हो यकिन गर्ने ।
- **(सातौं चरण) कसूरदारलाई हुने जरिवाना यकिन गर्ने:** कसूरदारलाई सम्बन्धित कसूर गरे बापत हुने कैद सजायको साथमा जरिवाना पनि हुने कानूनी व्यवस्था भएको र त्यस्तो जरिवानाको तल्लो वा माथिल्लो वा दुवै हद तोकिएकोमा सोको अधीनमा रही के कति जरिवाना उपयुक्त हुने हो यकिन गर्ने ।
- **(आठौं चरण) थप सजाय हुने भए निर्धारण गर्ने:** कसूरदारलाई सम्बन्धित कसूर गरे बापत प्रचलित कानून बमोजिम थप सजाय हुन सक्ने कानूनी व्यवस्था रहेको, त्यस्तो थप सजाय पनि न्यायिक स्वविवेकमा निर्धारण गर्नु पर्ने भएमा कति सजाय थप हुने हो निर्धारण गर्ने ।
- **(नवौं चरण) सजायमा छुट दिने:** कसूरदार उपर मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता २०७४ को दफा ३३ को उपदफा (२) बमोजिम घटी सजायको प्रस्ताव लिई अभियोगपत्र दायर भएको र त्यस्तो प्रस्ताव रद्द नगरिएको भए मुलुकी फौजदारी कार्यविधि नियमावली, २०७५ को नियम १९ बमोजिम कसूरदारलाई हुने सजाय र थप सजाय समेत किटान गरी सके पछि त्यस्तो सजायबाट अभियोग दाबी लिए बमोजिमको मात्रामा सजायमा छुट दिई सजाय निर्धारण गर्ने । कसूरदार बालबालिका भए उनीहरूले पाउने छुट र सुविधा समेत यही चरणमा नै यकिन गर्ने ।
- **(दशौं चरण) कसूरसँग सम्बन्धित सम्पत्ति वा साधन जफत गर्ने:** कसूर गर्न प्रयोग गरिएको वा कसूरबाट आर्जन गरिएको सम्पत्ति तथा साधन जफतको दाबी भएकोमा जफत गर्ने ।
- **(एघारौं चरण) विगो निर्धारण गर्ने:** कसूरदारबाट पीडितलाई विगो भराइदिने कानूनी व्यवस्था भए वा विगोको आधारमा जरिवाना वा क्षतिपूर्ति भराउने कानूनी व्यवस्था भएकोमा उक्त कसूरमा भराइदिनु पर्ने विगो यकिन गर्ने ।
- **(बाह्रौं चरण) क्षतिपूर्ति र क्षतिपूर्ति शुल्क निर्धारण गर्ने:** कसूरदारबाट पीडित वा निजको हकवालालाई मनासिब क्षतिपूर्ति भराइदिनु पर्ने भएमा फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ को दफा ४१ तथा अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ को दफा ३१ बमोजिमका सान्दर्भिक विषयलाई आधार लिई क्षतिपूर्ति निर्धारण गर्नु पर्ने । साथै नेपाल सरकार वादी हुने फौजदारी मुद्दामा फैसला गर्दा अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ को दफा ४१ बमोजिम प्रतिवादीले बुझाउनु पर्ने क्षतिपूर्ति शुल्क समेत यसै चरणमा निर्धारण गर्नु पर्ने ।
- **(तेह्रौं चरण) कसूरदारको सुधारको लागि कुनै सुविधा दिन सकिने भए सो सम्बन्धी अन्य आदेश गर्ने:** कसूरदारलाई निर्धारण भएको सजायको आधारमा मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता २०७४ को दफा १५५ बमोजिम कैद बापत रकम तिर्न सकिने अवस्थाको वा फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४को दफा २२ बमोजिम सामुदायिक सेवा गर्न आदेश दिने वा दफा २४ बमोजिम कैद सजाय निलम्बन गर्न सकिने वा दफा २५ बमोजिम

सुधार गृहमा वा दफा २६ बमोजिम पुनर्स्थापना केन्द्रमा पठाउन सकिने वा दफा २७ बमोजिम सप्ताहको अन्तिम दिन वा रात्रिकालीन समयमा मात्र कारागारमा बसी कैद भुक्तान गराउन पठाउन सकिने अवस्था विद्यमान भए सोही ऐनको दफा २४ को उपदफा (३) को अधीनमा रही सो सम्बन्धी आदेश गर्ने ।

- **(चौधौँ चरण) सम्बन्धित कसूर नैतिक पतन हुने नहुने घोषणा गर्ने:** सम्बन्धित कसूरदारले गरेको कसूर नैतिकपतन देखिने घोषणा पनि गरिपाउन भनी अभियोग-पत्रमा दावी लिएको भएमा बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा ६७ को उपदफा (२) तथा लिखतहरूको गोप्यता सम्बन्धी ऐन, २०३९ को दफा १२ को उपदफा (२) मा उल्लेख भए जस्तो कानूनी व्यवस्थाको आधारमा वा सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तको आधारमा त्यस्तो घोषणा गर्ने आधार भए नभएको यकिन गरी यो विषयलाई संबोधन गर्ने निर्णयमा पुग्ने ।
- **(पन्ध्रौँ चरण) आधार र कारण सहितको फैसला तयार गर्ने:** मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिताको दफा १३१ र फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ को दफा १७ बमोजिम फैसला वा आदेशमा खुलाउनु पर्ने कुरा खुलाई फौजदारी कार्यविधि संहिताको अनुसूचिमा निर्धारित ढाँचामा फैसला तयार गर्ने ।

सजाय निर्धारण सम्बन्धी मार्गदर्शनहरू न्यायिक स्वविवेकमा सजाय निर्धारण गर्नु पर्ने व्यवस्था भएका जघन्य तथा गम्भीर कसूर गर्ने कसूरदारलाई उपयुक्त सजाय निर्धारण गर्ने प्रयोजनका लागि जारी गरिएको हो । तथापि यी मार्गदर्शनका विभिन्न चरणहरू ३ वर्षसम्म कैद तथा रु. ३० हजारसम्म जरिवाना हुने सामान्य कसूरका कसूरदारलाई सजाय निर्धारण गर्नको लागि समेत मार्गदर्शकको रूपमा प्रयोग गर्न सकिने हुन्छ । साथै यी मार्गदर्शनहरू अनुनयात्मक चरित्रको रहेकोले हरेक मुद्दामा बाध्यात्मक रूपमा पालना गर्नु पर्ने अनिवार्यता रहेको छैन । मुद्दाको तथ्य, कसूरदार एवम् जोखिमको अवस्था र परिस्थितिलाई मध्यनजर गर्दा मार्गदर्शनको कुनै चरण अवलम्बन गर्न नसकिने वा त्यस्तो चरणको अवलम्बन गर्नु न्यायको रोहमा उपयुक्त नहुने भएमा फैसलामा सोको कारण खुलाई मार्गदर्शनको कुनै चरण अवलम्बन नगरी सजाय निर्धारण गर्न बाधा नपर्ने कुरा समेत मार्गदर्शनले स्पष्ट गरेको छ । यी मार्गदर्शनहरू Principal offender लाई सजाय निर्धारणमा मात्र उपयोगी हुने नभई Inchoate Crime and Parties to the Crime को हकमा समेत उपयोगी हुने गरी तयार गरिएको छ । कुनै मुद्दामा मुख्य कसूरदारको साथमा कुनै व्यक्ति उपर आपराधिक षडयन्त्र, उद्योग, दुरुत्साहन तथा मतियार सम्बन्धी सहायक कसूरको समेत दावी लिएको र दावी बमोजिम कसूरदार ठहर भएको भएमा षडयन्त्र गर्ने, उद्योग गर्ने, दुरुत्साहन दिने तथा मतियार हुने व्यक्तिलाई कानून बमोजिम हुने सजाय निर्धारण गर्ने विधिको सम्बन्धमा हरेक मार्गदर्शनमा अलगगै भागमा संबोधन गरिएकोले त्यसको आधारमा सजाय निर्धारण गर्न सकिनेछ ।

५. सजाय निर्धारण सम्बन्धी सामान्य मार्गदर्शनहरूको कार्यान्वयनको अवस्था

सर्वोच्च अदालतको पूर्ण बैठकले नेपालको कानूनी इतिहासमा पहिलो पटक १९ प्रकृतिका सजाय निर्धारण सम्बन्धी सामान्य मार्गदर्शनहरू मिति २०७५।१।१।।।४ मा पारित गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । यी मार्गदर्शनहरू सबै तहका अदालत र न्यायाधीशहरूले उपयोगमा ल्याई फौजदारी कसूरमा हुने सजाय निर्धारणलाई उपयुक्त र बस्तुनिष्ठ बनाउन सक्ने महत्वपूर्ण अवसरको सृजना भएको छ । सजाय निर्धारण सम्बन्धी सामान्य मार्गदर्शन, यसको संरचना, ढाँचा, प्रस्तुतीकरण र सजाय निर्धारणको विधि लगायतका विषय अभ्यासको दृष्टिले नवीन प्रकृतिको रहेको छ । सामान्य मार्गदर्शन निर्माणका क्रममा अत्यन्त सीमित संख्याका परामर्श बैठक गर्न सकिएकोले मार्गदर्शनका बारेमा सर्वोच्च अदालतबाट सबै माननीय न्यायाधीशहरूलाई सहभागी गराई जानकारीमूलक अनुशिक्षण कार्यक्रम आयोजना गरी मार्गदर्शनको प्रयोग सहज रूपमा हुने वातावरण निर्माण गर्न आवश्यक ठानिएको छ । त्यसतर्फ सर्वोच्च अदालतले आफ्नो ध्यान केन्द्रित गरिसकेको पनि देखिन्छ ।

नेपालको न्यायिक जनशक्तिको मानसपटलमा राम्रोसँग गढेको मुलुकी ऐनका कानूनी व्यवस्थालाई प्रतिस्थापन गरी नयाँ सहितावद्ध कानूनहरू जारी भएका, उल्लिखित सहिताहरूलाई कार्यान्वयन गर्न बनाइएका नियमावलीहरू र निर्देशिकाको संख्या समेत ठूलो रहेको परिवेशमा एकै पटक १९ वटा प्रकृतिका बृहत् सजाय निर्धारण सम्बन्धी सामान्य मार्गदर्शनहरू पनि थपिएको हुनाले अपेक्षा गरे अनुरूप सबैले सबै विषयमा पर्याप्त जानकारी हासिल गर्न सक्ने अवस्था देखिदैन । सजायको फराकिलो दायरा रहेको कसूरमा सकभर न्यूनतम सजाय गर्ने न्यायिक संस्कृति विकास भएको हाम्रो जस्तो मुलुकमा सजाय निर्धारण सम्बन्धी सामान्य मार्गदर्शन अनुरूप सजाय निर्धारण गर्दा कसूरदारलाई हुने सजाय केही बढी कठोर हुने, सजाय निर्धारणको निर्णयमा थप आधारहरू खोल्नु पर्ने र निर्णय तुलनात्मक रूपमा लामो हुने अवस्था देखिएकोले पनि अधिकांश न्यायकर्ताहरूमा यी मार्गदर्शनको परिपालनामा केही हिचिक्याहटको मनोदशा रहेको बुझ्न गाह्रो पर्दैन । यसको बावजूद सर्वोच्च अदालतले जारी गरेका मार्गदर्शनको कार्यान्वयनमा सबैको प्रतिबद्धता मुखरित भएकै छ । स्थापित पद्धति र शैलीको सङ्ग्राम नयाँ संस्कृतिको थालनी र विकासले केही समय र मेहनतको माग गर्नु पनि अस्वाभाविक होइन । यी मार्गदर्शनहरूको कार्यान्वयनको अवस्था के कस्तो रहेको छ भन्ने सम्बन्धमा चालु आर्थिक वर्षमा हुने मातहतका अदालतका काम कारवाहीको निरीक्षणको क्रममा केही पहिचान र आँकलन गर्न सकिनेछ । तत्पश्चात् मात्र यसको प्रभावकारिताको यथार्थ मूल्याङ्कनको लागि आवश्यक तथ्य र तथ्याङ्कहरू उपलब्ध हुनेछन् ।

कानूनमा हुने नियमित संशोधन र सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादन हुने कानूनी सिद्धान्तको अनुकूल हुने गरी यी मार्गदर्शनहरूको नियमित तथा आवधिक रूपमा परिमार्जन र अद्यावधिक गरिरहनु पर्ने आवश्यकता एकातर्फ देखिन्छ भने अर्कोतर्फ हाल मार्गदर्शन तयार नभएका अन्य कसूरका सम्बन्धमा सजाय निर्धारण सम्बन्धी मार्गदर्शन समेत भविष्यमा क्रमशः बनाउँदै जानु वाञ्छनिय देखिन्छ । यस सम्बन्धमा अन्य देशहरूमा रहेको अभ्यासलाई समेत दृष्टिगत गर्दा सजाय निर्धारण सम्बन्धी सामान्य मार्गदर्शनको विकास र परिमार्जन समेतको कार्यदेश सहित ऐनमा नै स्थायी प्रकृतिको संस्थागत संरचनाको व्यवस्था हुनु अत्यावश्यक देखिएको छ । त्यस्तो स्थायी संरचनाको व्यवस्था नभएसम्म सो प्रयोजनको लागि सर्वोच्च अदालतमा तत्काल एक उच्चस्तरीय समितिको व्यवस्था गर्ने र सजाय निर्धारण सम्बन्धी सामान्य मार्गदर्शनको कार्यान्वयनलाई सहजीकरण, विभिन्न तहका अदालतहरूबाट गरिएको सजाय निर्धारण सम्बन्धी अभ्यासको सूचना सङ्कलन, समन्वय गर्न र सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित नजीर एवम् संशोधनपरिमार्जन भएका कानूनी व्यवस्थाका आधारमा मार्गदर्शनलाई अद्यावधिक गर्नको लागि समितिको सचिवालयको रूपमा कार्य गर्न सर्वोच्च अदालतमा छुट्टै इकाई वा महाशाखाको व्यवस्था गर्न आवश्यक रहेको भनी सजाय निर्धारण मापदण्ड तयारी समितिले आफ्नो प्रतिवेदन पेश गर्दा नै सिफारिश गरेको तथ्य प्रस्तुत सन्दर्भमा स्मरणीय रहेको छ । यसले सजाय निर्धारण सम्बन्धी सामान्य मार्गदर्शनको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा निकै ठूलो सघाउ पुग्ने कुरामा कुनै दुविधा छैन ।

उपयुक्त र एकरूपतापूर्ण सजाय निर्धारणको लागि हाम्रा धेरै कानूनी व्यवस्थामा रहेका विरोधाभाष र असमाञ्जस्यतालाई समेत तत्काल सुधार गर्नु पर्ने खाँचो छ । सुधार गर्नु पर्ने केही कानूनी व्यवस्थाहरूको पहिचान समेत भइसकेको अवस्था छ । यस स्थितिमा सजाय निर्धारण सम्बन्धी सामान्य मार्गदर्शनको विकास र परिमार्जनलाई एक नियमित न्यायिक गतिविधिको रूपमा ग्रहण गरी संस्थागत गर्न सकिँएमा मात्र कानूनी सुधारको सार्थकता स्थापित भई उपयुक्त सजाय निर्धारणको माध्यमबाट फौजदारी न्याय सम्पादनमा गुणस्तरीयता अभिवृद्धि गर्न सकिनेछ । अब नेपालको न्यायपालिकाको सारा प्रयाश सोही दिशातर्फ केन्द्रित रहनु आवश्यक छ ।

६. निष्कर्ष

हामीले फौजदारी कानूनको राम्रो संरचना त तयार गरेका छौं तर दण्डहनताको अन्त्य र सुरक्षित समाजको स्थापना गर्न अझ धेरै काम गर्न बाँकी छ । कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन र कसूरदारलाई उपयुक्त सजायको निर्धारण गरी सोको कार्यान्वयन गर्न सकिएमा मात्र फौजदारी कानूनको उद्देश्य हासिल हुन सक्दछ । नयाँ नयाँ विषयको कानूनी संबोधनसँगै फौजदारी कसूरमा सजाय निर्धारणको विषय निकै जटिल हुँदै गएको छ । विधायिकाले कानून बनाउँदा न्यायाधीशहरूलाई सजाय निर्धारणमा धेरै स्वविवेकीय अधिकार प्रदान गरेको देखिन्छ। न्यायाधीशहरूलाई कानून निर्माताले गरेको उक्त विश्वासलाई पूरा गर्ने ध्ययले नै सर्वोच्च अदालतबाट सजाय निर्धारण सम्बन्धी सामान्य मार्गदर्शनहरू (Sentencing Guidelines) जारी भएको हो भन्न सकिन्छ । अदालतहरूबाट एकै प्रकृतिका कसूरमा फरक फरक सजाय निर्धारण गरियो, सजायमा एकरूपता र समानुपातिकता भएन भन्ने जस्ता गुनासो हाम्रो समाजमा यत्रतत्र सुन्न पाइन्छ । यस्ता गुनासाहरूको चित्तबुभ्दो जवाफ सजाय निर्धारण सम्बन्धी सामान्य मार्गदर्शनको प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट मात्र दिन सकिन्छ । यी मार्गदर्शनहरूले विधायिकी कानूनले दिएको सजायको दायरालाई संकुचित वा विस्तृत गरेका छैनन् । साथै न्यायाधीशहरूलाई प्राप्त स्वविवेकीय अधिकारको प्रयोगमा अंकुश लगाउने उद्देश्य पनि मार्गदर्शनको होइन । उस्तै प्रकृतिका कसूरमा कसूरदारलाई सजाय निर्धारण गर्दा एकरूपता कायम गर्ने र उपयुक्त सजायको निर्धारण गर्न सहयोग गर्नु नै यी मार्गदर्शनको अभिष्ट रहेकोले यी मार्गदर्शनहरूको कार्यान्वयनमा सबै न्यायकर्ताहरू मन, बचन र कर्मले क्रियाशिल रहनु आजको आवश्यकता हो ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४, नेपाल सरकार, कानून न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, कानून किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल काठमाण्डौ ।

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४, नेपाल सरकार, कानून न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, कानून किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल काठमाण्डौ ।

फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४, नेपाल सरकार, कानून न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, कानून किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल काठमाण्डौ ।

नेपाल ऐन संग्रह खण्ड ४, नेपाल सरकार, कानून न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, कानून किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल काठमाण्डौ ।

नेपाल ऐन संग्रह खण्ड ८, नेपाल सरकार, कानून न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, कानून किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल काठमाण्डौ ।

नेपाल ऐन संग्रह खण्ड १६, नेपाल सरकार, कानून न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, कानून किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल काठमाण्डौ ।

मुलुकी ऐन, २०२० नेपाल सरकार, कानून न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, कानून किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल काठमाण्डौ ।

अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५, नेपाल राजपत्र, २०७५।०६।०२, मुद्रण विभाग सिंहदरवार ।

बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५, नेपाल राजपत्र, २०७५।०६।०२, मुद्रण विभाग सिंहदरवार ।

Sentencing Reform Act 1984 (28 U. s. Code)

[Guideline Manual](#) (November 1, 2018) United States Federal Sentencing Commission

Coroners and Justice Act 2009, United Kingdom

Julian V. Roberts, Structuring Sentencing in Canada and England and Wales; A Tale of Two Jurisdictions, INTERNATIONAL SOCIETY FOR THE REFORM OF THE CRIMINAL LAW (Aug.2011)

Report of **The Committee on Draft National Policy on Criminal Justice** (Madhava Menon Committee) 2008

<http://www.moljpa.gov.np/category/ऐन>

http://www.loc.gov/law/help/sentencing_guidelines

यौन हिंसा पीडितसँग गरिने सोधपुछ प्रकृया र संवेदनशीलता

टेकनारायण कुँवर^१

१. विषय प्रवेश

संयुक्त राज्य अमेरिकामा भएको एक अध्ययन अनुसार वर्तमान न्याय प्रणालीमा यौन हिंसाबाट पीडितहरूले कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायमा अर्थात् त्यहाँ कार्यरत कर्मचारीहरूले उनीहरूलाई उत्साहित होइन निरुत्साहित गर्दछन् भन्ने अनुभव गरेको तथ्य देखिएको छ। उक्त अध्ययन अनुसार ४३ % देखि ५२ % पीडितहरू जो न्यायका लागि कानून प्रणालीमा सम्पर्कमा आएका थिए उनीहरूप्रतिको सरकारी व्यवहार असहयोगी मात्र हैन, आत्मसम्मानमा चोट नै पुग्ने खालको थियो भन्ने अभिव्यक्ति दिएका छन्।^१ यस्तो अनुभवबाट कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायप्रतिको अविश्वास भत्किन्छ। यस अवस्थालाई मध्यनजर गरेर अपराध पीडितसँग सोधपुछ गर्ने वैज्ञानिक पद्धतिको खोजी हुन थालेको हो। हाल यसको एउटा निश्चित पद्धति विकास भएको पनि छ। यो त्यही मुलुक संयुक्त राज्य अमेरिकाबाटै विकास भएको हो।

हिंसात्मक अपराधबाट सबैभन्दा बढी महिला तथा बालबालिका नै प्रभावित हुन्छन्। उनीहरूमा अपराधबाट पीडित हुनुको कारणले गर्दा गम्भीर मनोवैज्ञानिक प्रभाव परेको हुन्छ। उनीहरू हतपत् न्यायिक प्रक्रियामा सहभागी हुन समेत चाहँदैनन्। पीडितले आफूमाथि आइपरेको अपराधबाट हुने पीडाको सम्बन्धमा के गर्ने भनेर सोच्नसम्म पनि सकेका हुँदैनन्। मुद्दाको अनुसन्धान कसरी हुन्छ भन्ने ज्ञान समेत उनीहरूलाई हुँदैन। आफन्त वा कसैको सहयोगमा आफ्नो पीडाबारे अनुसन्धान, अभियोजन र न्यायिक प्रक्रियासम्म आइहालेमा पनि सही परामर्श र सहयोग पाउन सकेका हुँदैनन्। त्यहाँसम्म पुग्दा घटनाबारे जस्ताको तस्तै अभिव्यक्ति दिन समेत सक्षम हुँदैनन्। घटनालाई नलुकाई यथार्थ कुरा गरेको अवस्थामा मात्र न्याय सम्पादन कार्य सहज हुन जान्छ।

त्यस्तो प्रक्रियामा अपराधको उजुरी गरिने ठाउँ प्रहरी, मुद्दाको अनुसन्धान गरिने ठाउँ प्रहरी, अभियोजन गरिने ठाउँ सरकारी वकील र न्याय सम्पादन गरिने ठाउँ अदालतमा पीडितको न्यायमा पहुँचको सहजताका लागि उपयुक्त वातावरण सिर्जना गरिनु आवश्यक छ। उपयुक्त वातावरण भन्नाले पीडितको पीडा के हो र कसरी त्यस्तो हुन गयो भन्ने कुराको जाँच पडताल नै हो। त्यसको अभावमा पीडितहरू भन्नु पीडित हुने अवस्था आई पर्दछ। बलात्कार, मानव बेचबिखन, अन्य प्रकारका यौन हिंसा जस्ता अपराधबाट पीडित महिला तथा बालबालिकालाई न्याय सम्पादनको सिलसिलामा संरक्षण र सम्मानपूर्वक व्यवहार प्रदान गर्न नसक्दा पीडितले हिनताबोधको अनुभव गर्दछन्। उनीहरूले खुलस्त रूपमा घटनाको यथार्थ विवरण चित्रित गर्न सक्दैनन्। यसबाट अन्ततः उचित न्यायिक निष्कर्षमा पुग्न कठिनाई हुन्छ।

© न्यायाधीश, उच्च अदालत पाटन।

^१ (Campbell 2005, 2006)

२. पीडित साक्षीलाई किन महत्व दिइनु पर्छ ?

समाजमा गम्भीर प्रकृतिका घटनाहरू घटिरहेका हुन्छन् । कतिपय जघन्य फौजदारी अपराधमा स्वयं पीडितहरू पनि साक्षीको रूपमा रहेका हुन्छन् । हाम्रो जस्तो अल्पविकसित मुलुकको वर्तमान फौजदारी न्याय प्रणाली त्यति भौतिक सबुद संकलनको खोजी तर्फ उन्मुख हुन सकेको छैन । त्यसैले फौजदारी कसूरमा घटनाको बारेमा यथार्थ विवरण बताई दिने व्यक्ति भनेको साक्षी नै हो । भन् पीडित त त्यसको कडी नै हो । पीडित घटनाको स्वयं नै प्रत्यक्ष साक्षी हो । त्यसैले जहाँ पर्याप्त भौतिक सबुदको संकलन गर्न सकिँदैन, त्यस्ता मुलुकमा अपराधीलाई कानून अनुरूप सजाय दिलाउने कार्यमा यस्ता प्रत्यक्ष र भुक्तभोगी पीडित साक्षीहरूको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । मुद्दाको विषयवस्तुलाई पीडित साक्षीले आफ्नै ज्ञानेन्द्रीयद्वारा प्रत्यक्ष रूपमा जानेका र अनुभव गरेका हुन्छन् भन्ने आधारमा आफै पीडित रहेका त्यस्ता साक्षीलाई भरपर्दो प्रमाणको रूपमा पेश गरिन्छ । त्यसैले फौजदारी मुद्दामा सबुद एवं साक्षीको परीक्षण गर्ने गराउने कार्य महत्वपूर्ण मानिन्छ ।

प्रभावकारी फौजदारी न्याय प्रशासनका लागि घटनाको जानकारी राख्ने व्यक्तिले स्वस्फूर्त रूपमा सो घटनाको बारेमा देखेको कुरा अनुसन्धान एवम् अभियोजन र न्यायिक निर्णय गर्ने अधिकारी समक्ष व्यक्त गर्नु पर्दछ । त्यसैले समयमै यस्ता पीडित साक्षीहरूलाई स्वयं राज्यले आफ्ना सहयोगीको रूपमा हेर्ने र सोही अनुरूप व्यवहार गर्ने तथा उनीहरूको सुरक्षा र संरक्षणको प्रत्याभूति गर्नु जरूरी हुन्छ । वर्तमान अवस्थामा विकसित हुँदै गएका महिला र बालबालिका विरुद्धका हिंसात्मक अपराधले गर्दा भन्ने साक्षीहरूको संरक्षण र सुरक्षा गर्नु अपरिहार्य भैसकेको छ । यसका साथै हाम्रो जस्तो भौगोलिक रूपमा विकट रहेको मुलुकमा सरकारी पक्षका सहयोगी साक्षी एवं पीडितहरूको लागि आर्थिक एवं अन्य भौतिक सुविधा र सुरक्षा समेत प्रदान गर्नु आवश्यक छ ।

महिला तथा बालबालिकाका विरुद्ध हिंसाका घटनाहरू (जस्तै: मानव बेचबिखन, यौन शोषण, वेश्यावृत्ति, जबरजस्ती करणी, घरेलु हिंसा) वितेका दशकमा उल्लेखनीय रूपमा बढेका छन् । यस्ता हिंसाका घटनाहरू मध्ये पीडितले कारवाहीका लागि थोरै मात्र उजुरी दर्ता गर्ने गरेका छन् । दर्ता भएका उजुरीहरू मध्ये पनि थोरै मात्रमा मुद्दा दर्ता हुने र दर्ता भएका मुद्दामा पनि साधै थोरैले मात्र सजाय पाउने र अधिकांशले सफाई पाउने गरेका छन् ।

यसरी महिला तथा बालबालिका विरुद्ध बेचबिखन, यौन शोषण, बलात्कार, घरेलु हिंसा जस्ता निन्दनीय घटनाहरू प्रशस्त घटिरहेको छँदाछँदै पनि त्यस्तो घटना घटाउने व्यक्तिहरू उपर किन पर्याप्त उजुरी परेको छैन र उजुरी परे पनि किन कारवाही प्रभावकारी रूपमा हुन सकेको छैन ? यस विषयमा अध्ययन एवं खोज गर्नुपर्ने अवस्था आइसकेको छ । यसो हुनुमा मूलतः यस्ता कार्यवाट पीडितहरूउपर उल्टै अपमान हुने डरले, आफ्नो परिवारको जीउमा वा सम्पत्तिमा पुनः खतरा उत्पन्न हुने डरले, निजहरूलाई आफ्नो सुरक्षा, संरक्षण र कारवाही प्रक्रियामा कानूनी ज्ञानको अभावले नै मौकामा अपराधीहरू विरुद्ध उजुरी दिन नसक्नु, दिइएका उजुरीहरूमा पनि बकपत्र गर्न नआउनु बकपत्र गर्न आइहाले पनि प्रतिकूल भइदिनु जस्ता समस्या हाम्रा विद्यमान समस्याहरू हुन् ।

खासगरी अपराधवाट पीडित महिला तथा बालबालिकाहरू अन्य साक्षीहरू भन्दा अपराधिक गिरोहको डर, त्रास, धम्की र आर्थिक प्रलोभनवाट अत्यन्त नाजुक तरिकावाट पीडित हुन्छन् । यसले गर्दा यस्ता अपराधहरूको रोकथाम गर्न र तिनीहरूसँग लड्ने उपाय अपनाउँदा सम्पूर्ण मानव अधिकारको संरक्षणलाई केन्द्रबिन्दु मान्नुपर्छ । प्रायः हिंसात्मक अपराधका पीडितले गरेको बकपत्र नै सर्वोत्तम र एक मात्र प्रत्यक्ष प्रमाण हो । तसर्थ फौजदारी न्याय सम्पादनको क्रममा घटनामा स्वयं पीडित हुने साक्षीहरू एवं घटनाको बारेमा जानकार राख्ने देख्ने साक्षीहरूलाई अभियुक्तको तर्फबाट दिइने मानसिक र शारीरिक डर, धम्कीवाट संरक्षणको प्रत्याभूति प्रदान गरिनु पर्छ । पीडित साक्षीहरूको विशेष हैसियतलाई मान्यता दिनु पर्छ । पीडित एवं साक्षीहरूको संरक्षण गरी उनीहरूको मानव अधिकारको संरक्षण गर्नु राज्यको मूल दायित्व हो । पीडित साक्षीको संरक्षण र सहायताले अपराधको

सूचना प्राप्त हुने, अपराधीलाई कारवाही हुने पीडितले न्यायको अनुभूति प्राप्त गर्ने भई मुलुकको फौजदारी न्याय प्रशासन प्रभावकारी बन्न पुग्दछ ।

फलतः समाजमा शान्ति सुव्यवस्था कायम भई प्रत्येक नागरिकको मानव अधिकारको समेत संरक्षण हुन पुग्दछ । यिनै यथार्थताहरूलाई मनन गरी पीडित साक्षीको संरक्षण हुनु पर्छ भन्ने मान्यतालाई वर्तमान अवस्थामा आत्मसात गरिएको छ । संयुक्त राज्य अमेरिका, संयुक्त अधिराज्य बेलायत, जापान आदि मुलुकमा जस्तो नेपालमा हालसम्म पनि पीडित साक्षीहरूलाई मुद्दा चल्नु अघि, मुद्दा चल्दाको अवस्थामा र त्यसपछि संरक्षण गर्ने छुट्टै कानून, नीति र मार्गनिर्देशन बन्न सकेको छैन । केही कानूनहरूमा छिटपुट रूपमा संरक्षणका व्यवस्था भए पनि ती व्यवस्था बेचिएका पीडित, साक्षी, महिला र बालबालिकाको संरक्षण गर्ने प्रयोजनका लागि पर्याप्त छैनन् । त्यसैले महिला र बालबालिकाको हिंसा र व्यापारिक यौन शोषणको विरुद्ध लड्न र फौजदारी कसूरबाट पीडित एवं साक्षीहरूको प्रमाण संकलनमा गरेको योगदानलाई कदर गर्न, उनीहरूको जीवन, मानसिक र शारीरिक सुरक्षा, परिवार र सम्पत्तिको सुरक्षा गरी उनीहरूको मानव अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्ने साभा दृष्टिकोण विचार र साभा सिद्धान्तको महशुस गरी मानव अधिकारको संरक्षण र न्यायको उद्देश्य पूरा गर्ने अभिप्रायले साक्षीको सुरक्षा र संरक्षण सम्बन्धी विभिन्न प्रभावकारी उपायहरू अपनाउनु पर्ने आवश्यकता छ ।

३. पीडितको बयान र पीडितमैत्री वातावरणको आवश्यकता

अपराध पीडितको पीडालाई महशुस गर्ने, आत्मसात गर्ने र निजले भोगेका दर्दलाई हुबहु कागजमा उतार्ने काम अत्यन्त संवेदनशील कार्य हो । यो कार्य तालिमप्राप्त व्यक्तिबाट मात्र यथार्थपरक एवम् वस्तुपरक रूपमा सम्पन्न हुन सक्दछ । यसका लागि सर्वप्रथम अनुसन्धान अधिकृतको टोलीमा त्यस्ता परामर्शदाता वा काउन्सिलरको आवश्यकता पर्दछ । त्यसपछि अभियोजनकर्ता र अदालतमा बकपत्र गराउने व्यक्तिसँग त्यस्तै प्रकारको परामर्शदाता संलग्न रहनु पर्दछ ।

प्रहरी, सरकारी वकील र अदालत जस्ता कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायहरूले मुद्दाको अनुसन्धान, अभियोजन र न्यायिक प्रक्रिया अवलम्बन गर्दा अपराधका पीडितहरूलाई संरक्षण, सहयोग र पुनःस्थापनाको विकल्प दिनु पर्दछ । यसका अतिरिक्त सहज वातावरणमा पीडितको सोधपुछ गरिनु पर्दछ । यसरी पीडितको बयान वा अन्तर्वार्ता लिने प्रक्रियालाई बहुते महत्व दिनु पर्दछ । जुन कुरा हाम्रो वर्तमान न्याय पद्धतिमा अपनाउन सकिएको छैन । पीडित भनेको मुद्दाको महत्वपूर्ण पक्ष मात्र नभई घटनाको प्रत्यक्ष अनुभूति गर्ने महत्वपूर्ण साक्षी पनि हुन् । निजका पीडा र दर्दलाई आत्मसात नगर्दासम्म घटनाको गहरिईमा पुग्न सकिँदैन । त्यसैले मुद्दाको अनुसन्धानदेखि अदालतका यावत प्रकृयासम्म पीडितमैत्री वातावरणको आवश्यकता पर्दछ । त्यस्तो वातावरण निर्माण गरी गम्भीरतापूर्वक पीडितको भनाई अभिलेखीकरण गर्न सम्बन्धित निकायहरूले संवेदनशीलता देखाउनु पर्दछ । यो कार्य तालिम प्राप्त मनोसामाजिक परामर्शदाताहरूबाट मात्र प्रभावकारी रूपमा सम्पादन हुन सक्दछ ।

निःसन्देह पनि मानव बेचबिखन तथा जबरजस्ती करणी गम्भीर प्रकृतिको फौजदारी अपराध हो । यो अमानवीय एवं महिलाको मानव अधिकार विपरितको अपराध पनि हो । यस्तो अपराधले पीडितको शारीरिक, मानसिक, पारिवारिक, सामाजिक जीवनमा नकारात्मक असर पार्ने मात्र नभई उसको आत्मसम्मान र अस्तित्वमै आँच पुग्न जान्छ । मानव बेचबिखन तथा जबरजस्ती करणीको मूल तत्व जबरजस्ती, डर, धाक, धम्की, छलकपट, धोका, अनुचित प्रभाव र बलको प्रयोग हो । मानव बेचबिखन र जबरजस्ती करणीबाट पीडितको लागि महिला अनुसन्धानकर्ता हुनु नै बढी उयुक्त हुन्छ । यस्ता अपराधमा पीडित नै प्रत्यक्षदर्ष्टा, भरपर्दो र सत्यवक्ता साक्षी मानिन्छ । निजको अनुसन्धानको बयान र अदालतको बकपत्रलाई अन्य सबुद प्रमाणले पुष्टि गरिरहन आवश्यक हुँदैन । यस सम्बन्धमा State of Punjab v. Gurmit Singh and Others भएको जबरजस्ती करणी मुद्दामा भारतीय सर्वोच्च

अदालतले यसप्रकार व्याख्या गरेको छ: In this instant case our careful analysis of the statement of prosecutor has created an impression on our mind that she is reliable and truthful witness her testimony suffers from no infirmity or blemish what so ever" भनी पीडितले गरेको बकपत्रलाई प्रमाणिक महत्व दिएको पाइन्छ। तसर्थ यसप्रकारको अपराधबाट पीडित महिलालाई पुगेको आर्थिक, सामाजिक, मनोवैज्ञानिक, वैयक्तिक, पारिवारिक, शारीरिक आदि विभिन्न पक्षमा पुगेको क्षतिको एक मात्र क्षतिपूर्ति अदालतलाई ग्राह्य हुने प्रमाणमा आधारित अनुसन्धान र अभियोजन नै हो भन्न सकिन्छ।

तसर्थ जवरजस्ती करणी समेतका हिंसाजन्य कार्यहरूबाट सुरक्षित भई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने मौलिक मानव अधिकार निर्वाध रूपमा उपभोग गर्न सक्ने वातावरणको सिर्जना गर्न उपयुक्त विधायिकीय, कार्यपालिकीय, प्रशासनिक एवं अन्य उपायहरू अवलम्बन गर्नु राज्य तथा यसका जिम्मेवार निकायहरूको बन्धनकारी दायित्व हुन्छ, जसलाई राज्यका विभिन्न तहबाट प्रतिबद्धता व्यक्त हुँदै आएको पनि छ। तर त्यस्तो प्रतिबद्धता केवल नीति र कानूनमा मात्र भएर पुग्दैन। व्यवहारमा लैङ्गिक हिंसा तथा भेदभावको दुष्चक्रबाट महिला तथा बाल बालिकाहरू मुक्त हुन सकिरहेको अवस्था छैन। अपराध पीडित महिला तथा बालबालिकालाई मुद्दाको कारवाहीको प्रकृत्यामा माथि उल्लिखित अधिकारहरूको सुनिश्चितता गरिनु पर्दछ।

४. पीडित संरक्षणको सवालसँग जोडिएका विषयहरू

पीडित संरक्षणको अर्थ उसको शारीरिक सुरक्षाको कुरा मात्र नभई व्यापक अवधारणा समेटिएको विषय हो। कुनै पनि अपराध वा घटनाको उद्धारको चरणदेखि अनुसन्धान, अभियोजन र न्यायिक कारवाही तथा फैसला कार्यान्वयनको चरणसम्म पीडितलाई सहज न्यायिक पहुँचको व्यवस्था गर्नु राज्यको दायित्व हुन्छ। त्यसैले पीडित संरक्षणको लागि मुलुकको फौजदारी न्याय प्रणालीमा समुचित प्रबन्ध गरिनु आवश्यक छ। यसको अभावमा न्याय व्यवस्था प्रभावकारी हुन सक्दैन। पीडितले शिष्ट र मानवोचित व्यवहार पाउने विषय, पीडितहरूप्रति प्रयोग गरिने भाषा र शिष्टताको विषय, पीडितका साक्षी र अनुसन्धानमा प्रयोग हुने सामग्रीको सुरक्षाको विषय, पीडितको गोपनीयताको प्रत्याभूति, मुद्दाको कारवाहीबारे जानकारी पाउनुपर्ने विषय तथा पीडितमैत्री वातावरण यस अवधारणाभित्र समेटिएका महत्वपूर्ण विषय हुन्। यसका अतिरिक्त शारीरिक सुरक्षा, पारिवारिक सुरक्षा, बसोबास र पुनर्वासको व्यवस्था, आर्थिक सहयोग र क्षतिपूर्तिको व्यवस्था, औषधोपचार र सामाजिक पुनःस्थापना, परामर्श र न्यायिक प्रक्रियामा सहजीकरण एवं भ्रमण खर्च जस्ता विषयहरू पनि पीडित संरक्षणको सवालसँग जोडिएका महत्वपूर्ण पक्षहरू हुन्।

यस पृष्ठभूमिमा पीडितलाई मुद्दाको अनुसन्धानदेखि न्याय सम्पादनसम्मका सबै चरणमा आवश्यकता अनुसार बुझी पीडितको भनाई अभिलेखीकरण गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यसो भएको हुनाले सम्बन्धित निकायले पीडितको बयान वा अन्तर्वार्ता लिने पद्धतिलाई परिष्कृत र परिमार्जित गरिनुपर्ने आजको आवश्यकता हो। व्यवहारमा हेर्दा पीडितको संवेदनशीलतालाई आत्मसात गरी अन्तर्वार्ता लिने प्रक्रियालाई हामीले अवलम्बन गर्न सकिरहेका छैनौं। यस सम्बन्धमा केवल कुराहरू धेरै गरिरहेका छौं। आधुनिक फौजदारी न्याय प्रणालीमा पीडितसँग लिइने अन्तर्वार्तालाई Forensic Experiential Trauma Interview (FETI) Technique भनिन्छ। पीडित केन्द्रित न्यायको दृष्टिकोणबाट अब हामीले माथि उल्लिखित गम्भीर प्रकृतिका मुद्दाहरूमा परम्परागत र यान्त्रिक विधिको प्रयोग गरी पीडितको भनाई अभिलेख गर्ने औपचारिकतालाई समाप्त गरी FETI पद्धतिको प्रयोग गरिनु आवश्यक छ। यस सम्बन्धमा विद्यमान कानूनको सृजनात्मक प्रयोग र आगामी दिनमा कानूनमा सुधार आवश्यक छ।

५. हिंसा पीडितका अधिकार सम्बन्धी व्यवस्था

महिला तथा बालबालिका विरुद्धका यौनजन्य हिंसाहरू घोर अमानवीय, असामाजिक तथा अनैतिक अपराधिक कार्यहरू हुन् । ती कार्यहरू विश्वव्यापीरूपमा नै अग्रगण्य, भर्त्सनायोग्य, निन्दनीय र निषेधित अपराधिक कार्य समेत हुन् । नेपालको संविधानको धारा ३८ मा महिला भएकै कारणबाट कुनै पनि किसिमको भेदभाव नगरिने महिलाको हकको प्रत्याभूति दिँदै महिला विरुद्धका शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य कानूनद्वारा दण्डनीय हुने व्यवस्था गरिएको छ । साथै पीडितलाई कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक समेत संविधानले प्रत्याभूत गरेको छ । बालबालिकाको सम्बन्धमा यही प्रकारको हक संविधानको धारा ३८ को उपधारा (६) र (१०) ले गरेको छ । त्यसैगरी महिला विरुद्धका सबै प्रकारका भेदभावहरू उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धि, १९७९ र बाल अधिकार महासन्धि, १९८९ लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि अन्तर्गत हिंसाजन्य कार्यबाट स्वतन्त्र हुन पाउनु प्रत्येक महिला तथा बालबालिकाको अहरणीय मौलिक मानव अधिकारको विषयको रूपमा विश्व समुदायले स्वीकारेको अवस्था छ ।

यसैगरी मानव बेचबिखन, जबरजस्ती करणी लगायतका महिला तथा बालबालिका विरुद्धका हिंसात्मक अपराधहरूको सन्दर्भमा पीडितको संरक्षण नितान्त चुनौतीपूर्ण बन्ने गरेको छ । जसका लागि राज्यको तर्फबाट सामाजिक संरक्षण दिने दायित्व रहन्छ । तर हामी कहाँ त्यस्तो न्यायको मार्गप्रशस्त गर्ने कुनै सुविधा तथा उपायको उल्लेख्य उपलब्धता भने व्यवहारमा रहेभएको पाइदैन । त्यस्तो जोखिमी अवस्थाका महिला तथा बालबालिकाहरूलाई भरणपोषण, मनोसामाजिक परामर्श तथा शिक्षाद्वारा सहित न्यायमा पहुँच र आवश्यकतानुसार संरक्षित एवम् सुरक्षित राख्नको लागि बालमैत्री तथा लैङ्गिक संवेदनशील पुनःस्थापना केन्द्र तथा सुरक्षा गृहको व्यवस्थाको पनि अभाव छ । पारिवारिक यौनहिंसाको पीडित हुन पुगेका बालिकाहरूको लागि पुनःस्थापना सहितको परिपूरणको अधिकार व्यवहारिकरूपले नै सुनिश्चित गर्नेगरी बालमैत्री संरक्षण गृह तथा पुनःस्थापना केन्द्रको व्यवस्था गर्नु पनि त्यत्तिकै अपरिहार्य भएको छ ।

यस स्थितिमा नेपालको संविधान अन्तर्गत सबै प्रकारका लैङ्गिक हिंसा विरुद्ध कानूनी संरक्षण प्राप्तिको हक सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक, वैयक्तिक स्वतन्त्रता अपरहरण विरुद्धको हक तथा कानूनको समान संरक्षण तथा विशेष संरक्षणको हक लगायत महिला विरुद्धका सबै प्रकारका भेदभावहरू उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि, १९७९ को धारा २, बालअधिकार महासन्धि, १९८९ को धारा ३, धारा १९ र धारा ३९, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा २ अन्तर्गत प्रत्याभूत यौन हिंसा विरुद्ध प्रभावकारी कानूनी संरक्षण तथा प्रभावकारी उपचार प्राप्त गर्ने हक समेतको उपभोगमा व्यावधान सिर्जना भएको छ ।

यौन हिंसा विरुद्ध कानूनी उपचारको सुनिश्चितताको लागि समसामयिक कानूनको निर्माण गर्न तथा हाल विद्यमान न्यायमुखी कानूनको कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्न राज्यको हस्तक्षेपकारी भूमिका नितान्त अपरिहार्य भएको छ । त्यसो भन्नुको अर्थ प्रहरी, सरकारी वकील र अदालतको भूमिका नै प्रधान रहेको छ भन्ने नै हो । त्यसैगरी महिला विरुद्धका सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी महासन्धिको १९७९ को धारा २ (च) मा महिला विरुद्ध विभेद तथा हिंसा सिर्जना गर्ने तथा प्रश्रय दिने प्रचलित कानून, नियम, परम्परा तथा व्यवहारहरू परिवर्तन वा उन्मूलन गर्न विधायिकीय लगायतका सम्पूर्ण उपयुक्त उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

यस्ता व्यवस्थाहरूमा अन्तर्निहित “बालबालिकाको सर्वोत्तम हित” को सिद्धान्त एवं महिला हिंसा विरुद्ध “शून्य सहनशीलता तथा तदारुकताको सिद्धान्त” को परिपालना र अवलम्बन गरिन आवश्यक छ । नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९(१) तथा नेपालको संविधानको (२०७२) बमोजिम फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान तथा अभियोजनको कानूनी कर्तव्य निर्वाह गर्दा राज्यका निकायहरूले अपराधको

अनुसन्धानदेखि नै पीडितका अधिकारमुखी सिद्धान्तहरूको उच्चतम परिपालना गरिनु आवश्यक छ । यो एउटा उनीहरूको न्यायमा पहुँच सुनिश्चित गर्ने उपाय पनि हो ।

यौन शोषण जस्तो अत्यन्तै संवेदनशील र गम्भीर अपराधको रोकथाम तथा त्यस्तो अपराधबाट पीडित महिला तथा बालबालिकालाई कानूनी उपचार दिलाई न्याय प्रदान गर्ने राज्यकै दायित्व हो । समाजमा यस्तो यौनजन्य अपराध दिन प्रतिदिन बढ्दै गैरहेको छ । यौन पीडित महिला तथा बालबालिकाले संविधान तथा अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूद्वारा प्रदत्त यौनजन्य शोषण विरुद्धको हकलाई निर्वाधरूपमा उपभोग गर्ने वातावरणको सिर्जना गरिनु पर्दछ । तर राज्यले सो गर्न नसकेको भन्ने विभिन्न खोजबाट देखिएको छ । जबरजस्ती करणी जस्ता अपराधहरू जघन्य मानवताविरोधी अपराध हुन् । यस्तो खालको अपराधले सिंगो मानव सभ्यतालाई नै लज्जित बनाउँछ । यस्तो अपराधबाट पीडितले मनोवैज्ञानिक एवम शारीरिक, आर्थिक, सामाजिक आदि विभिन्न समस्याहरू भोग्नुपर्ने हुन्छ । जसले गर्दा ती पीडितहरूमा गम्भीर पीडा (trauma) को स्थिति आउन सक्दछ । त्यसैले यस्ता अपराधका पीडितहरूलाई समुचित संरक्षणका व्यवस्थाहरू लागू गरी संरक्षण गरिनु पर्दछ ।

पीडितका अधिकारहरूलाई विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू समेतले संरक्षण गरेको देखिन्छ । यस सम्बन्धमा Declaration of basic principles of justice for victims of crime and abuse of power 1985 अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज हो । यसमा अपराध पीडित तथा शक्तिको दुरुपयोगको परिभाषा गरिएको छ । यो मूलतः पीडितका अधिकारहरू संरक्षित हुनुपर्ने मान्यता र न्यायमा आधारित छ । यसभित्र न्यायमा सहज पहुँच एवं स्वच्छ न्यायको अधिकार अपहरित एवं नोक्सान भएको सम्पत्तिको पुनःप्राप्ति, पुनःस्थापना वा पीडकबाट क्षतिपूर्ति भराई पाउने सम्बन्धी अधिकार, पिडकबाट पुनःस्थापना वा क्षतिपूर्ति दिलाउन नसकिएको अवस्थामा राज्यबाट क्षतिपूर्ति पाउने अधिकार र मौलिक स्वास्थ्य उपचार, मनोवैज्ञानिक एवं सामाजिक सहयोग सम्बन्धी अधिकारहरू रहेका छन् ।

यसमा भएका प्रावधान अनुसार पीडितले नचाहेको अवस्थामा बाहेक अभियोजन सम्बन्धी अन्तिम निर्णयको जानकारी अभियोजन पक्षले पीडितलाई उपलब्ध गराउनु पर्छ । पिडकलाई अभियोजन नगर्ने गरी अभियोजनकर्ताले निर्णय गरेमा त्यस्तो निर्णय उपर सक्षम निकायबाट जाँच गराउन पाउने अधिकार पीडितलाई हुनुपर्छ भन्ने सिद्धान्त यसले अंगिकार गरेको छ । अझ यसमा त निजीरूपमा आफैँ मुद्दा चलाउन पाउने (Private prosecution) को अधिकार हुनु पर्दछ भनिएको पाइन्छ । हरेक देशको फौजदारी न्याय प्रणाली फरक फरक भए जस्तै पीडितले न्यायिक प्रक्रियामा खेल्ने भूमिका पनि फरक फरक रहेको पाइन्छ । केही देशहरूमा पीडितको भूमिका केवल वादी पक्षको साक्षीको रूपमा हुन्छ भने केही देशहरूमा पीडितले आफैँ मुद्दा चलाउन पाउने अधिकार समेत रहेको पाइन्छ ।

जबरजस्ती करणीको अपराधबाट पीडित व्यक्तिले आफूले आफैँलाई कलंकित सम्झनु हुँदैन । अपराधबाट पीडित व्यक्ति कसरी कलंकित हुन सक्छ । सभ्य समाजले त्यस्तो ठान्दैन । शिक्षा, जागरण र चेतना नै यस्तो गलत धारणा र सोच मेटाउने उपाय हो । आफ्नो अनतिक्रम्य शरीरमा अतिक्रमण गर्ने अपराधीलाई सजाय दिलाउनको लागि पीडित महिलाले साहसिलो भएर अनुसन्धान अधिकारी एवं अदालत समक्ष उपस्थित भई सत्य साँचो कुराको बयान बकपत्र गर्न सक्नु पर्छ । पीडितले यस्तो साहस आफैँ निकाली आफैँ आत्मविश्वासबाट विश्वस्त हुन सक्नुपर्छ ।

६. FETI Technique के हो ?

कुनै पनि अपराधमा पीडित हुनु पर्दा उसले अनुभव गरेको traumatic experience बाट उसको दिल दिमागमा ठूलो हलचल पैदा भै neurochemistry मा परिवर्तन ल्याइदिन्छ, जसले दिमागमा पूर्वस्मरण रहने भागमा गम्भीर असर पर्न गई घटनाका दृष्य र त्यसका क्रमागत स्मरण गर्ने क्षमतामा दखल परेको हुन्छ । जस्तै: जबरजस्ती करणीबाट पीडित व्यक्ति आफूलाई के भएको थियो भन्ने सम्बन्धमा जानकारी लिँदा शुरु प्रश्नवाटै उसले भए जतिको घटना क्रमबद्ध रूपमा सम्झने र व्यक्त गर्ने

वातावरण निर्माण गरिनु पर्दछ। पीडितले आफ्नो कुरा जुनसुकै बेला व्यक्त गर्दा सोही तरिकाले व्यक्त गर्न सक्ने हुनु पर्दछ। यस सम्बन्धमा Russell Strand ले “Forensic Experiential Trauma Interview (FETI)” प्रविधिको विकास गरेका छन्। उनी US Army Criminal Investigation Division का विशेष दूत थिए। यस प्रविधिबाट पीडितको भनाई संकलन गर्दा मूलतः मानवीय संवेदनाको स्नायु विज्ञानलाई आधार मानेर गरिन्छ। यसमा मुख्यतः निम्न कुराहरूलाई मध्यनजर राखेर अनुसन्धान गरिन्छः-

1. Critical stress debriefings
2. Child forensic interviews
3. The neuroscience of trauma and memory

अमेरिकामा हाल सैनिक तथा नागरिक अनुसन्धानकर्तालाई यस विषयमा अध्ययन र तालिम गराउँदै आइएको छ। FETI पद्धतिमा पीडितसँग अन्तर्वार्ता लिँदा निजलाई परेको शारीरिक र मानसिक तथा भावनात्मक पिडा एवं कठिन परिस्थितिलाई हृदयंगम गरेर शुरु गरिन्छ। यसलाई अन्तर्वार्ताकारले आफैलाई परेभैं (empathetic) पीडा महशुस गर्दै सहानुभूतिपूर्वक (with compassionate) शुरु गर्नु पर्दछ। पीडितले अत्यन्त आत्मियता महशुस गर्ने वातावरण बनाउनु पर्छ। जसले गर्दा पीडितले आफूले भोगेको कुरा व्यक्त गर्न सक्षम र सबल हुन जान्छ। अन्तर्वार्ताकारले प्रयोग गर्ने प्रत्येक शब्दले पीडितलाई घटना सम्बन्धी तथ्यहरू एक एक स्मरण गर्दै क्रमागत रूपले अभिव्यक्त गर्न सक्षम बनाउनु पर्दछ। यो अत्यन्त संवेदनशील सीप पनि हो अन्तर्वार्ताकारको घटना पछि पीडितले लिएको मानसिक दबावलाई यसले हलुको बनाउँदै जाने हुँदा सत्य-तथ्यको उद्घाटन हुने संभावना बढ्दै जान्छ। विस्तृत रूपमा घटना दुरुस्त उतार्न सघाउ पुग्छ।

विभिन्न अध्ययनहरूले के देखाएको पाइन्छ भने यौनिक हिंसामा परेका पीडितहरूले उपयुक्त पीडितमैत्री वातावरणमा आफ्ना भनाई राख्ने अवस्था सिर्जना गरिएमा मात्र खुलस्त र नर्हाँटिकन अनुसन्धान अधिकृतलाई आफू पीडित भएको घटनाबारे बताउन सक्दछन्। जब उनीहरू आफ्नो सुरक्षाको पूर्णप्रत्याभूति भएकोमा विश्वस्त हुन्छन्, आफूलाई आनन्दित महशुस गर्दछन्, पीडकबाट कुनै खतरा छैन भन्ने ठान्दछन्। त्यतिबेला आफ्नो सम्पूर्ण अनुभव र अनुभूति खुलस्त रूपमा अनुसन्धानकर्ता समक्ष राख्न कति पनि हिचकिचाउँदैनन्। अनुसन्धानकर्ताले पीडितलाई शान्त र सहृदयी वातावरण बनाई उनीहरूको आत्मसम्मानमा कति पनि ठेस नपुग्ने गरी सोधपुछ गरेमा उनीहरूले बढी भन्दा बढी सूचनाको संप्रेषण गर्ने र अनुसन्धानमा सहयोग गर्ने हुन्छन्। जसको परिणामस्वरूप प्रमाण सहित घटनाको यथार्थ विवरण संकलन गर्न अनुसन्धानकर्तालाई सहजता हुन्छ।

यस विषयमा भएका आजसम्मका खोज र अनुसन्धानले के पनि पुष्टि गर्दछ भने पीडितले घटनाको प्रतिरोध गरे कि गरेन ? निज किन पीडक सँगसँगै गएको, बसेको हो ? जस्ता प्रश्न सिधै सोध्न हुँदैन। यदि त्यस्तो प्रश्न राखेमा उनीहरू सत्य कुरा अभिव्यक्त गर्नु भन्दा पनि प्रतिक्रिया जनाउन उद्धत हुने गर्दछन्। त्यस्तो प्रश्न अनुसन्धानको निमित्त महत्वपूर्ण र आवश्यक हुन सक्छ, तर प्रश्न सोच्ने उचित समय, प्रश्न सोध्दाईको तरिका र निजहरूप्रति प्रश्नकर्ताले देखाउने भावभंगीमा निर्भर गर्दछ।

पीडितलाई आफू पीडित भएको घटनामा साक्षीको जस्तो व्यवहार कदापि गर्नु हुँदैन किनभने उनीहरूले अन्य साक्षीले जस्तो अपराध घटेको देख्ने नभई घटनाबाट पिडा भोगाईको अनुभव गर्ने हो। तसर्थ उनीहरूसँग अनुसन्धानकर्ताले आफैले अनुभव गरेभैं (empathy) उनका पीडा बुझ्ने र सहानुभूति (compassion) राख्न सकेमा अपराध अनुसन्धानका निमित्त आवश्यक सूचनाहरू भरपूर मात्रामा लिन सकिन्छ।

यदि पीडितलाई सिधै के भएको हो ? भनेर प्रश्न सोध्यो भने उनीहरू सही कुरा अभिव्यक्त गर्न अनिच्छुक देखिन्छन्। तर सहानुभूति र आफैले पीडाबोध गरी प्रश्न गर्दै जाँदा निजहरू प्रश्नकर्तामाथि

विश्वस्त हुँदै आफूले भोगेको शारीरिक र मानसिक पीडालाई अत्यन्त उपयोगी तवरले स्वभाविक रूपमा अभिव्यक्त गर्न सक्षम हुने देखिएको छ ।

बयान कागज गराउँदा पीडितलाई सोध्ने सोधपुछ तरिका

नेपालको सन्दर्भमा पनि न्याय प्रणालीप्रति बलियो जनविश्वास रहेको पाइँदैन । प्रहरी, सरकारी वकील र अदालत पीडित मैत्री छैनन् भन्ने सोचले जरा गाडेको छ । हुन पनि पीडितहरू आफ्नो उजुरी लिएर प्रहरी समक्ष पुग्दा उनीहरूले व्यहोर्नुपर्ने प्रतिकूल वातावरण, व्यवहार र असहयोगी प्रवृत्तिबाट हतोत्साही हुने गरेको अनुभव व्यक्त गर्ने गर्दछन् । त्यस्तै सरकारी वकील र अदालतमा पनि सेवाग्राहीमैत्री वातावरण निर्माण गर्न नसकेकोबाट यी संस्थाहरूप्रति पीडितहरूको विश्वास खस्कंदो छ । तथापि प्रहरीमा महिला तथा बालबालिका इकाई, सरकारी वकीलमा साक्षी र पीडित संरक्षण इकाई पीडितमैत्री कक्ष तथा अदालतमा साक्षी र पीडितमैत्री कक्ष एवं पीडितमैत्री वातावरण निर्माण गर्नमा पछिल्ला दिनमा गरिँदै आएका प्रयासहरूलाई अभै बढी प्रभावकारी र सुधारमुखी ढंगले अधि बढाउनु पर्ने आवश्यकता रहेको छ ।

FETI प्रस्तुतिमा अन्तर्वार्ता दिने व्यक्तिको धारणालाई बढी महत्व प्रदान गरिन्छ । जसलाई cognitive interview technique पनि भनिन्छ । FETI को वास्तविक अन्तर्य भनेको exact question होइन बरु एउटा त्यस्तो approach हो जसमा सहानुभूति, विश्वास र पीडित केन्द्रित दृष्टिकोणलाई केन्द्रमा राखिन्छ । कुनै पनि भयानक घटनामा अत्तालिएको व्यक्तिसँग यस पद्धतिबाट जानकारी प्राप्त गर्दा व्यावसायिक अनुसन्धानकर्ता आवश्यक पर्दछ । उसले पीडितका मर्म र भावनालाई अत्यन्त सुक्ष्म ढंगले आत्मसात गर्ने प्रयत्न गर्दागर्दै पनि कहिले काहीं पीडितहरूले सो भावनालाई बुझ्न सक्दैनन् । अनुसन्धानको प्रारम्भिक चरणमा यस्तो देखिनु अस्वभाविक होइन पनि ।

FETI पद्धतिले गर्दा सूचनाहरूको inaccuracy लाई हटाउन मद्दत पुग्छ । साथै सम्पूर्ण घटनाको समग्र सत्यता के हो भनेर निष्कर्षमा पुग्न मद्दत पुग्दछ । यो पीडितको लागि अत्यन्त प्रभावकारी पद्धति हो । कतिपय अवस्थामा देख्ने सुन्ने साक्षी र स्वयम् आरोपित व्यक्तिका लागि पनि यो पद्धति अपनाउन सकिन्छ । यस पद्धतिमा critical incident stress debriefing and defusing impact of the event including emotional and physical responses अपनाइने हुँदा यो अति नै प्रभावकारी मानिएको छ । यसका अतिरिक्त यस पद्धतिमा open ended non-leading questions, soft interview room and empathy को सिद्धान्त प्रयोग गरिन्छ । जुन सिद्धान्त खासगरिकन forensicchild interviews को सिद्धान्तमा आधारित छ । त्यस्तै यसमा neurobiology of memory and psychological trauma लाई अवलम्बन गरिएको हुन्छ । यसलाई forensic psycho-physiological investigation भनिन्छ । यो एक मानव वेचबिखन तथा यौन हिंसा जस्ता गम्भीर अपराधबाट पीडितका लागि घटनाको यथार्थता उजागर गर्ने राम्रो र विश्वासनीय पद्धति हो । साथै शारीरिक र मानसिक रूपमा भोगेको गहन पीडालाई भावनात्मक रूपमा उतार्ने अवसर पनि हो । अभै भन्नु पर्दा FETI पद्धतिमा पीडितले भोगेका बढी भन्दा बढी अनुभूतिका दुःखद चरणहरू बारे जानकारी लिने काम हुन्छ । त्यस्तै पीडितलाई घटनाका प्रत्येक ससाना क्षणहरू स्मरण गर्ने क्षमता, सम्भावित गलत सूचना रोक्ने अवसर तथा घटनाबारे भन्न छुटेका तथ्यहरूलाई पुनः अभिलेख गराउने अवसर समेत प्रदान गरिन्छ ।

यस पद्धतिमा परम्परागत अनुसन्धान प्रकृत्यामा अपनाइने एकपक्षीय अनुसन्धान (one dimensional investigation) बाट अनुसन्धान शुरु गरी त्रिपक्षीय अनुसन्धान (three dimensional investigation) पद्धतिको प्रयोग गरिन्छ । यसमा पीडितको घटनागत पीडा एवं अनुभवका सूचकहरूलाई गहन अध्ययन गरिन्छ । यसो गर्दा पीडितको trauma based brain state लाई अभै बढी ध्यान दिएर अनुसन्धानको गहिराईमा पुग्ने कोशिस गरिन्छ । समय जति लम्बिए पनि धैर्यता राखी अनुसन्धानकर्ताले समस्याको गहिराईमा पुग्नबाट चुक्नु हुँदैन । कहिलेकाहीं मानव दिमागमा non

traumatic memory को तुलनामा traumatic memory हरू भिन्नै प्रकारले गाढा रूपमा गढेर बसेका हुन्छन् । त्यस्ता स्मरणहरूलाई पीडितको पीडा अभिव्यक्तिको माध्यमबाट बाहिर उतारी अभिलेखबद्ध गर्दा पीडितबाट स्मृतिहरू छरिएर अभिव्यक्त हुने, सिलसिला छुट्टिन जाने र प्रष्टता नहुने जस्ता समस्याहरू आइपर्दछन् । यस पद्धतिले पीडितका भोगाइहरूको अभिव्यक्तिमा गुणस्तरीयता राख्दै बढीभन्दा बढी तथ्य संकलनमा सघाउ पुऱ्याउने हुँदा उपर्युक्त समस्या हल गर्न सकिन्छ । साथै पीडितको अस्वभाविक प्रतिक्रिया घटाउनुको अतिरिक्त पीडितको सहयोग र सहभागिता बढाई अनुसन्धानलाई सफल पार्न मद्दत गर्दछ ।

त्यस्तो अन्तर्वार्ता लचकतामा आधारित हुनु पर्छ । प्रत्येक पीडित तथा साक्षीहरू फरक स्वभावका हुन्छन् । उनीहरूको ज्ञान, क्षमता र स्वभाव फरक फरक हुने भएकैले गर्दा फरक अवस्थामा फरक किसिमले संवाद गर्नुपर्ने हुन्छ । पीडित तथा साक्षीसँग अन्तर्वार्ताको सिलसिलामा गरिने व्यवहारिक प्रस्तुतिको सामान्य रूपरेखा निम्न अनुसार निर्माण गर्न सकिन्छ :

परिचय र सम्बन्ध निर्माण (Introduction and rapport building)

१. म धेरै दुःखी छु तपाईं माथि यस्तो दुर्भाग्य आइलाग्यो भन्ने तरिकाबाट शुरु गर्नु पर्छ ।
२. कुनै पनि पूर्व परिचित नभएको नयाँ व्यक्तिसँग कुरा गर्नु अति कठिन कुरा हो भन्ने बुझ्नु पर्छ ।
३. पीडित तथा साक्षीहरूप्रति तपाईंको पूरा विश्वास र भरोसा छ भन्ने स्थापित गर्नुपर्छ ।
४. मलाई थाहा छैन, मैले केही सभिन्न भन्ने जस्ता उत्तरलाई राम्रो रूपमा लिई घटनाको तथ्य खोतल्न प्रयोग गर्नु पर्छ ।
५. उनीहरूबारे बढीभन्दा बढी सूचना लिने, पारिवारिक, व्यावसायिक, शैक्षिक, समाजिक, सांस्कृतिक पृष्ठभूमि, रुचि आदिवारे थाहा पाउने उपक्रम प्रयोग गर्नुपर्छ । प्रश्नकर्ताले पीडित आफै अपराध सम्बन्धी विस्तृत विवरणमा प्रवेश नगरेसम्म त्यतातिर बर्हकिनु हुँदैन ।
६. पीडित/साक्षीको अन्तर्वार्ता बन्दूकको trigger जस्तै हो भन्न सकिन्छ । जस्तो कि यदि आज रोक्न इच्छुक हुनुहुन्छ भने यति नै गरौं, अर्को दिन फेरि गर्न सकिन्छ, अथवा कति दिनजाति रोकौं होला ? भनेर पीडित/साक्षीसँगै सल्लाह गर्न सकिन्छ ।
७. अन्तर्वार्ताकारले यो सब तपाइकै लागि हो भनेर बुझाउनु पर्दछ ।
८. यदि सत्य यही हो भनेर आफूले सोच्दा अर्कै कुरा देखिए तापनि आत्तिनु पर्दैन । पीडितले अन्तर्वार्ताकारसँग कुनै संगतियुक्त रूपमा अभिव्यक्त गर्न नसके तापनि केही फरक पर्दैन । traumatic experience मा दिमागले घटनाहरूलाई कसरी स्मृतिमा थन्काउँछ भन्ने कुरा मुख्य हुन्छ । कहिलेकाहीं कुरा सम्झन नै अतिकठिन हुन्छ । कहिले भने यति त सम्झहालिन्छ नि भनेर तत्काल सोचे पनि त्यत्तिकै विर्सिसकिएको हुन्छ । जे भए तापनि आत्तिनु पर्ने हुँदैन ।
९. एकछिन आँखा बन्द गरेर असंगतिहरूलाई हटाउँदै जाने अभ्यास गर्न पनि सकिन्छ ।

FETI प्रकृयाको संक्षिप्त ढाँचा (summary sheet)

१. पहिले सुन्नु पर्छ, बीचमा हस्तक्षेप गर्न हुँदैन । प्रस्तोतालाई वर्णन गर्न स्वतन्त्र छोड्नु पर्छ । अभूँ उत्साहित गर्नु पर्छ ।
२. नोटहरू लेखबद्ध गर्नु पर्छ । भनाई राख्दै जाँदा दख्खल दिनुपर्ने देखेमा पनि नोट गर्दै जाने र FETI सकिएपछि followup गर्ने । यसमा यस्तो गर्न सकिन्छ :
३. अरु केही भन्नु पर्ने छ भने पनि भन्नुस् ।

४. अँ, यस बारे मलाई अलि विस्तृत भन्नुस् ।
५. अन्तिम प्रश्न यहाँले भन्न बिसेका, भन्न नसकेका केही कुरा छन् कि ?
६. उत्तरलाई follow up गर्ने, कहिले त यसबाट अझै नयाँ सूचना प्राप्त हुन सक्छ ।

FETI language and victim centered technique

१. विषय सम्बद्ध पुनःकथन (context re-instatement)

यो क्रममा बसिरहेको ठाउँ, मौसम, अनुभूतिसँग सम्बद्ध कुरा र सो बाहेक पनि पीडित भई उपलब्ध उपयुक्त वातावरणमा फर्काउने कुराहरू राखी FETI पद्धतिको प्रयोग गर्दै follow up गर्ने ।

२. उद्देश्य परिवर्तन (change perspective)

यसलाई पीडकको दृष्टिकोणबाट हेर्ने, अपराधस्थलको फरक-फरक स्थिति हेर्ने, काल्पनिक दृष्टिबाट पनि विचार गर्ने तथ्यले जेसुकै देखाए तापनि आफैलाई हेर, के देख्यौ यसमा भनेर जाँच गर्ने ।

३. विपरित संगति (reverse sequence)

मुख्य घटनाको अन्त्यदेखि शुरुतर्फ फर्केर हेर्ने । पीडितले अनुभूती गरेको भोगाईलाई विर्सन नसक्दा कस्तो हुन्छ ? मूल्याङ्कन गर्ने ।

पछ्याउँदै जाने प्रश्नहरू (follow up questions)

प्रष्टताको लागि यो विधि प्रयोग गरी सोधेको प्रश्न ? ठीक हुन जान्छ । अमिल्दा सूचनाको विश्लेषण गर्ने चुनौती रहने हुँदा यो विधि प्रयोग गरिन्छ । तर, यसो गर्दा ध्यान केमा दिनुपर्छ भने सामान्यतः त्यसको पछाडि कारण छ । साथै विश्लेषण गर्ने दृष्टिकोण राख्नु पर्छ । उक्त तथ्यले फरक कुरा भन्न खोज्छ । तसर्थ मलाई सो कुरा बुझाउन सहयोग गर भनी भन्न सकिन्छ ।

सोधपुछ अन्त्य (closing)

अन्तर्वार्ता समाप्तीको चरणमा पीडितलाई सहयोगी भएकोमा धन्यवाद दिँदै आगामी अनुसन्धान जारीरहने प्रकृत्यामा सम्भावित कुराहरू सरल तरिकाले बुझाउनु पर्दछ । जसमा

- धन्यवाद ।
- हामी अनुसन्धान जारी राख्छौं ।
- तपाईंसँग फेरि पनि कुरा गर्नुपर्ने हुन सक्छ ।
- अरु केही नयाँ सम्झना भयो भने मलाई फोन गर्नु होला ।
- अरु कसैसँग कुरा नगर्नु नै उत्तम हुन्छ ।
- यदि घटनाबारे अरु कसैले केही सोधेमा
 - उ को हो भन्ने चिन्न होला । यदि हुक हुनुहुँदैन भने मलाई फोन गर्नु होला ।
 - अरु कसैसँग यसबारेमा कुरा नगर्नु होला ।

यस प्रकार अपराध पीडितसँग सोधपुछ गर्ने वैज्ञानिक पद्धतिको विकास भएको छ । यसका केही महत्वपूर्ण सवालहरू निम्न बमोजिम छन्:

- १) अपराधबाट प्रभावित महिला तथा बालबालिकामा अपराधबाट पीडित हुनुको कारणले गर्दा गम्भीर मनोवैज्ञानिक प्रभाव परेको हुन्छ । न्यायिक प्रक्रियामा पीडितले आफूमाथि आइपरेको

अपराधबाट हुने पीडाको सम्बन्धमा मुद्दाको अनुसन्धान, पीडाबारे अनुसन्धान, अभियोजन र न्यायिक प्रक्रियासम्म आइपुग्दा घटनाबारे जस्ताको तस्तै अभिव्यक्त गरेको अवस्थामा मात्र न्याय सम्पादन कार्य सहज हुन जान्छ । त्यस्तो प्रक्रियामा अपराधको उजुरी गरिने ठाउँ प्रहरी, मुद्दाको अनुसन्धान गरिने ठाउँ प्रहरी, अभियोजन गरिने ठाउँ सरकारी वकील र न्याय सम्पादन गरिने ठाउँ अदालतमा पीडितको न्यायमा पहुँचको सहजताका लागि उपयुक्त वातावरण सिर्जना गरिनु आवश्यक छ ।

- २) उपयुक्त वातावरणको अभावमा पीडितहरू भन्नु पीडित हुने अवस्था आइपर्दछ । जबरजस्ती करणी, मानव बेचबिखन, यौन हिंसाजस्ता अपराधबाट पीडित महिला तथा बालबालिकालाई न्याय सम्पादनको सिलसिलामा संरक्षण र सम्मानपूर्वक व्यवहार प्रदान गर्न नसक्दा पीडितले हिनताबोधको अनुभव गर्ने र खुलस्तरूपमा घटनाको यथार्थ विवरण चित्रित गर्न सक्दैनन् । यसबाट अन्ततः उचित न्यायिक निष्कर्षमा पुग्न कठिनाई हुन्छ ।
- ३) कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायहरूले अनुसन्धान, अभियोजन र न्यायिक प्रक्रिया अवलम्बन गर्दा उनीहरूलाई संरक्षण, सहयोग र पुनःस्थापनाको विकल्प दिनुका अतिरिक्त सहज वातावरणमा पीडितको अन्तर्वार्ता लिने प्रक्रियालाई महत्व दिनु पर्दछ । मुद्दाको महत्वपूर्ण पक्षको रूपमा मात्र होइन घटनाको प्रत्यक्ष अनुभूती गर्ने साक्षीको रूपमा समेत पीडितलाई लिन सकिन्छ । त्यसैले पीडितमैत्री वातावरण निर्माण गरी गम्भीरतापूर्वक पीडितको भनाई अभिलेखिकरण गर्न सम्बन्धित निकायहरूले संवेदनशीलता देखाउनु पर्दछ ।
- ४) पीडितले अनुभव गरेको traumatic experience बाट उसको दिलदिमागमा ठूलो हलचल पैदा भै neurochemistry परिवर्तन ल्याइदिन्छ, जसले दिमागमा पूर्वस्मरण रहने भागमा गम्भीर असर पर्न गई घटनाका दृष्य र त्यसका क्रमागत स्मरण गर्ने क्षमतामा दखल परेको हुन्छ । जस्तै: जबरजस्ती करणीबाट पीडित व्यक्ति आफूलाई के भएको थियो भन्ने सम्बन्धमा जानकारी लिँदा शुरु प्रश्नबाटै उसले भए जतिको घटना क्रमबद्ध रूपमा सम्झने र व्यक्त गर्ने वातावरण निर्माण गरिनु पर्दछ ।
- ५) पीडितले आफ्नो कुरा जुनसुकै बेला व्यक्त गर्दा सही तरिकाले व्यक्त गर्न सक्ने हुनु पर्दछ । यस सम्बन्धमा Russell Strand ले “Forensic Experiential Trauma Interview (FETI)” विधिको विकास गरेका छन् । यस विधिबाट पीडितको भनाई संकलन गर्दा मूलतः मानवीय संवेदनाको स्नायु विज्ञानलाई आधार मानेर गरिन्छ । यसमा मुख्यतः निम्न कुराहरूलाई मध्यनजर राखेर अनुसन्धान गरिन्छ:
 1. Critical stress debriefings
 2. Child forensic interviews
 3. The neuroscience of trauma and memory
- ६) यस पद्धतिमा पीडितसँग अन्तर्वार्ता लिँदा निजलाई परेको शारीरिक र मानसिक तथा भावनात्मक पीडा एवं कठिन परिस्थितिलाई हृदयंगम गरेर शुरु गरिन्छ । यसलाई अन्तर्वार्ताकारले आफूलाई परेभौं (empathetic) पीडा महशुस गर्दै सहानुभूतिपूर्वक (with compassionate) शुरु गर्नु पर्दछ । पीडितले अत्यन्त आत्मियता महशुस गर्ने वातावरण बनाउनु पर्छ । जसले गर्दा पीडितले आफूले भोगेको कुरा व्यक्त गर्न सक्षम र सबल हुन जान्छ ।
- ७) अन्तर्वार्ताकारले प्रयोग गर्ने प्रत्येक शब्दले पीडितलाई घटना सम्बन्धी तथ्यहरू एक एक स्मरण गर्दै क्रमागत रूपले अभिव्यक्त गर्न सक्षम बनाउनु पर्दछ । यो अत्यन्त संवेदनशील सीप पनि हो अन्तर्वार्ताकारको । घटना पछि पीडितले लिएको मानसिक दबावलाई यसले हलुको बनाउँदै

जाने हुँदा सत्य-तथ्यको उद्घाटन हुने संभावना बढ्दै जान्छ । विस्तृत रूपमा घटना दुरुस्त उतार्न सघाउ पुग्छ ।

- ८) विभिन्न अध्ययनहरूले के देखाएको पाइन्छ भने यौनिक हिंसामा परेका पीडितहरूले उपयुक्त पीडितमैत्री वातावरणमा आफ्ना भनाई राख्ने अवस्था सिर्जना गरिएमा मात्र खुलस्त र नर्दाँटिकन अनुसन्धान अधिकृतलाई आफू पीडित भएको घटनाबारे बताउन सक्तछन् । जब उनीहरू आफ्नो सुरक्षाको पूर्णप्रत्याभूति भएकोमा विश्वस्त हुन्छन् । आफूलाई आनन्दित महशुस गर्दछन् । पीडकबाट कुनै खतरा छैन भन्ने ठान्दछन् । त्यतिवेला आफ्नो सम्पूर्ण अनुभव र अनुभूति खुलस्त रूपमा अनुसन्धानकर्ता समक्ष राख्न कति पनि हिचकिचाउँदैनन् ।
- ९) अनुसन्धानकर्ताले पीडितलाई शान्त र सहृदयी वातावरण बनाई उनीहरूको आत्मसम्मानमा कति पनि ठेस नपुग्ने गरी सोधपुछ गरेमा उनीहरूले बढीभन्दा बढी सूचनाको संप्रेषण गर्ने र अनुसन्धानमा सहयोग गर्ने हुन्छन् । यसको परिणामस्वरूप प्रमाण सहित घटनाको यथार्थ विवरण संकलन गर्न अनुसन्धानकर्तालाई सहजता हुन्छ ।
- १०) यस विषयमा भएका आजसम्मका खोज र अनुसन्धानले के पनि पुष्टि गर्दछ भने पीडितले घटनाको प्रतिरोध गरे कि गरेन ? निज किन पीडक सँगसँगै गएको, बसेको हो ? जस्ता प्रश्न सिधै सोध्न हुँदैन । यदि त्यस्तो प्रश्न राखेमा उनीहरू सत्य कुरा अभिव्यक्त गर्नु भन्दा पनि प्रतिक्रिया जनाउन उद्बत हुने गर्दछन् । यस्तो प्रश्न अनुसन्धानको निम्ति महत्वपूर्ण र आवश्यक हुनसक्छ तर प्रश्न सोध्ने उचित समय, प्रश्न सोधाइको तरिका र उनीहरूप्रति प्रश्नकर्ताले देखाउने भावभंगीमा निर्भर गर्दछ ।
- ११) पीडितलाई आफू पीडित भएको घटनामा साक्षीको जस्तो व्यवहार कदापि गर्नुहुँदैन किनभने उनीहरूले अन्य साक्षीले जस्तो अपराध घटेको देख्ने नभई घटनाबाट पिडा भोगाईको अनुभव गर्ने हो । तसर्थ उनीहरूसँग अनुसन्धानकर्ताले आफैँले अनुभव गरेभैं (empathy) निजका पीडा बुझ्ने र सहानुभूति (compassion) राख्न सकेमा अपराध अनुसन्धानका निम्ति आवश्यक सूचनाहरू भरपूर मात्रामा लिन सकिन्छ ।
- १२) यदि पीडितलाई सिधै के भएको हो भनेर प्रश्न सोध्यो भने उनीहरू सही कुरा अभिव्यक्त गर्न अनिच्छुक देखिन्छन् । तर सहानुभूति र आफैँले पीडाबोध गरी सोधपुछ गर्दै जाँदा निजहरू प्रश्नकर्तामाथि विश्वस्त हुँदै आफूले भोगेको शारीरिक र मानसिक पीडालाई अत्यन्त यथार्थ उपयोगी तवरले स्वभाविकरूपमा अभिव्यक्त गर्न सक्षम हुने देखिएको छ ।
- १३) यो एउटा त्यस्तो approach हो जसमा सहानुभूति, विश्वास र पीडित केन्द्रित दृष्टिकोणलाई केन्द्रमा राखिन्छ । कुनै पनि भयानक घटनामा अत्तालिएको व्यक्तिसँग यस पद्धतिबाट जानकारी प्राप्त गर्दा व्यावसायिक अनुसन्धानकर्ता आवश्यक पर्दछ । उसले पीडितका मर्म र भावनालाई अत्यन्त सुक्ष्मढंगले आत्मसात गर्ने प्रयत्न गर्दागर्दै पनि कहिलेकाहीं पीडितहरूले सो भावनालाई बुझ्न सक्दैनन् । अनुसन्धानको प्रारम्भिक चरणमा यस्तो देखिनु अस्वभाविक होइन पनि ।
- १४) पीडितको स्मरणहरूलाई पीडा अभिव्यक्तिको माध्यमबाट बाहिर उतारी अभिलेखबद्ध गर्दा उनका स्मृतिहरू छरिएर अभिव्यक्त हुने, सिलसिला टुटन जाने र प्रष्टता नहुने जस्ता समस्याहरू आइपर्दछन् । त्यस्तो अन्तर्वाता लचकतामा आधारित हुनुपर्छ । प्रत्येक पीडित तथा साक्षीहरू फरक स्वभावका हुन्छन् । उनीहरूको ज्ञान, क्षमता र स्वभाव फरक फरक हुने भएकैले गर्दा फरक अवस्थामा फरक किसिमले संवाद गर्नुपर्ने हुन्छ ।
- १५) प्रहरीमा महिला तथा बालबालिका इकाई, सरकारी वकीलमा साक्षी र पीडित संरक्षण इकाई एवं पीडितमैत्री कक्ष तथा अदालतमा साक्षी संरक्षण तथा पीडित मैत्री कक्ष एवं पीडितमैत्री वातावरण निर्माण गर्नमा पछिल्ला दिनमा गरिँदैआएका प्रयासहरूलाई पीडितसँग सोधपुछ गर्दा

तालिम प्राप्त मनोपरामर्शविद्को सहयोग लिने पद्धति अपनाउन सकेमा न्याय सम्पादन प्रकृया अभै बढी प्रभावकारी हुनेछ ।

७. पीडितको बयान कागज र हाम्रो अभ्यास

नेपालमा प्रचलित फौजदारी कानूनहरूले पीडितलाई घटनाको साक्षीकोरूपमा लिई पीडितबाट उजुरी लिने, मुद्दा अनुसन्धान गर्दा पीडितको कागज गराउने, अभियोजन गर्दा पीडितले अभिव्यक्त गरेको तथ्यलाई प्रमाणको रूपमा उल्लेख गर्ने र न्याय सम्पादन गर्दा अदालतले पीडितको बकपत्र गराउने पद्धति अपनाइदै आएको छ । साक्षी तथा पीडितको संरक्षणको सन्दर्भमा एकीकृत कानून नभए तापनि छरिएर रहेका कानूनहरू र सर्वोच्च अदालतले दिएको निर्देशात्मक आदेश अनुसार पीडितमैत्री वातावरण निर्माण गरी पीडितको भनाई अभिलेख गर्नुपर्ने सामान्य प्रचलनलाई मध्यनजर राखेर काम गर्ने गरिन्छ । तर पीडितको अन्तर्वार्ता लिने क्रममा निजको मनोवैज्ञानिक अवस्थाको विश्लेषण गरी अपनाउनुपर्ने FETI पद्धतिबारे हाम्रो न्याय प्रणाली हालसम्म पनि अनभिज्ञ नै रहेको छ । सरोकारवाला निकायमा कार्यरत जिम्मेवार पदाधिकारीले आफ्नो सुझबुझ र विवेकले भ्याएसम्म देखाउने संवेदनशीलता बाहेक पद्धतिगत रूपमा यस सिद्धान्तलाई हालसम्म अवलम्बन गरिएको छैन । साक्षी तथा पीडित संरक्षणका सिद्धान्त र ती सिद्धान्तको आधारमा निर्मित कानून एवं सर्वोच्च अदालतले गरेका व्याख्या विवेचनाहरूलाई अध्ययन गर्ने हो भने FETI पद्धतिलाई अहिलेकै स्थितिमा पनि अवलम्बन गर्न नसकिने होइन । तर विभिन्न समस्याहरू जस्तै: दक्ष जनशक्तिको अभाव, स्पष्ट रूपमा कानूनले निर्देशन नगरेको अवस्था, वैज्ञानिक अनुसन्धान पद्धति अवलम्बन गर्न नसकिएको अवस्था, पीडित र साक्षीहरू प्रतिको सम्वेदनशीलतालाई चाहेजति आत्मसात नगरिनु, औपचारिक कार्य पद्धतिलाई मात्र अपनाई कार्यसम्पादन गर्ने परम्परा र FETI सम्बन्धी विशेषज्ञ स्वदेशमा उपलब्ध नभएको स्थितिले गर्दा यो पद्धतिलाई भित्र्याउन नसकिएको हो ।

८. निष्कर्ष

यथार्थमा भन्नुपर्दा संविधानले पीडितको हकलाई मौलिक हकको रूपमा स्थापित गरिसकेको अवस्था छ । करणी सम्बन्धी अपराध, बाल यौन दुराचार, मानव बेचबिखन सम्बन्धी अपराध र महिला हिंसा विरुद्धका सबैखाले अपराध सम्बन्धी कानूनहरूमा पीडितलाई विशेष संरक्षण दिएर न्याय सम्पादनका चरणहरू पूरा गर्नुपर्ने कानूनी परिवेशमा माथि उल्लिखित FETI पद्धतिलाई अवलम्बन गर्न सकेमा पीडितलाई वास्तविक न्याय प्रदान गर्न सहज हुने कुरामा दुई मत हुन सक्दैन । खासगरिकन पीडित र साक्षीहरूको भनाई अभिलेखीकरण गर्दा हाल प्रचलित औपचारिक पद्धतिको सिमाभन्दा अलि अगाडि बढेर सुक्ष्मतम ढंगले लामो समय लागे तापनि धैर्यता गरी उनीहरूको अन्तर्वार्ता लिन सकेमा न्यायको नजिक पुग्न न्यायकर्तालाई सहज हुने विश्वास लिन सकिन्छ । पीडितहरूको संरक्षणका लागि सर्वोच्च अदालतले अपनाएको दृष्टिकोण जुन गोपनीयता, साक्षी संरक्षण, बन्द इजलास, क्षतिपूर्ति र अन्य आवश्यक खर्च उपलब्ध गराउने विषयसँग सम्बन्धित छ, त्यसबाट पनि यो पद्धति अंगाल्न सहयोग पुग्ने देखिन आउँछ । मुलुकी संहितामा भएको साक्षी बकपत्र सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था र प्रमाण ऐनमा गरिएको साक्षी परीक्षण सम्बन्धी कानूनी परिवेशमा समेत यस पद्धतिलाई अहिलेकै अवस्थामा पनि अवलम्बन गर्न कुनै कानूनी छेकवार देखिँदैन । आगामी दिनमा प्रहरी, सरकारी वकील र अदालतका नियमावलीहरूमा संशोधन गरेर तथा महिला, बालबालिका, हिंसा विरुद्धका अपराध सम्बन्धी कानूनहरूमा समेत यस पद्धतिलाई अंगाल्नु पर्ने कानूनी व्यवस्था राखेर अभै प्रभावकारी रूपमा FETI पद्धतिलाई व्यवहारमा उतार्न सकिने छ । अहिलेलाई कम्तिमा पनि यस पद्धतिको आवश्यकता, महत्व र सिद्धान्त के हो भन्ने सन्दर्भमा न्यायिक कार्य प्रणालीका सरोकारवालाहरूबीच छलफलको शुरुवात गर्नु र विद्यमान कानूनी परिवेशमा नमूना कार्यक्रमको रूपमा केही जिल्लाबाट यस पद्धतिको शुरुवात गर्नु वाञ्छनीय देखिएको छ ।

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको संस्थागत विकास

श्यामकुमार भट्टराई[©]

परिचय

संस्थागत रूपमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई कानूनको शासनको प्रवर्द्धन र मानव अधिकारको संरक्षणमा सहयोग पुऱ्याउने निकायको रूपमा चिनिन्छ । नेपालको संवैधानिक विकाससँगै प्रारम्भ भएको महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको इतिहासले पनि सात दशक पार गरेको छ । नेपालमा लागू भएका विभिन्न संविधान र कानूनले क्रमशः महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको संस्थागत विकासमा योगदान गर्दै आएका छन् ।^१ प्रधान कानूनी सल्लाहकारबाट विकास भएको महान्यायाधिवक्ताको पद अहिले संवैधानिक रूपमा संस्थागत भएको छ । हालसम्म पच्चीस जना महान्यायाधिवक्ताले मुलुकको सेवा गरिसक्नु भएको छ ।^२ हाल छव्वीसौं महान्यायाधिवक्ता सेवारत हुनुहुन्छ । यतिखेर महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतमा १८ वटा उच्च सरकारी वकील कार्यालय, एउटा विशेष सरकारी वकील कार्यालय, ७७ वटा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय सहित ९७ वटा कार्यालय क्रियाशील रहेका छन् । ४३७ सरकारी वकीलसहित १५०४ जना जनशक्ति ९७ वटा सरकारी वकील कार्यालयमा कार्यरत रहेको अवस्था छ । नेपाल सरकारको हक, हित र सरोकार रहेका मुद्दा तथा सरकार विरुद्ध अदालतमा दायर हुने रिट निवेदनहरूमा बहस पैरवी र प्रतिरक्षा गर्ने मुख्य कार्य यी सरकारी वकील कार्यालयहरूबाट सम्पादन हुन्छ । मुद्दाको लगत तर्फ हेर्दा

[©] सहन्यायाधिवक्ता, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, सिंहदरबार, काठमाडौं ।

^२ नेपाल सरकार वैधानिक कानून, २००४ मा प्रधान कानूनी सल्लाहकारको व्यवस्था गरिएको थियो । २००८ सालमा कार्यकारी आदेशबाट एटर्नी जनरलको व्यवस्था गरियो । पछि प्रधान न्यायालय ऐन, २००८ मा संशोधन गरी एटर्नी जनरल रहने कानूनी व्यवस्था गरियो । सो संशोधनमा भनिएको थियो : नेपाली कानूनमा पोख्त भई क्षमता हासिल गरेको लायक व्यक्तिलाई सरकारले एटर्नी जनरल पदमा नियुक्ति गर्न सक्नेछ । नेपालको संविधान, २०१९ ले पहिलो पटक संवैधानिक रूपमा महान्यायाधिवक्ताको व्यवस्था गरिएको थियो । त्यसपछि बनेका संविधानहरूले सो व्यवस्थालाई संवैधानिक पदको रूपमा निरन्तरता दिएका छन् । वर्तमान नेपालको संविधानको भाग १२ मा महान्यायाधिवक्ता सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ ।

^३ नेपालको पहिलो महान्यायाधिवक्ता श्री काली प्रसाद उपाध्याय (२००९-२०१२) हुनुहुन्थ्यो । त्यसपछि क्रमशः श्री शम्भुप्रसाद ज्ञवाली (२०१६-२०२७), श्री रमानन्द प्रसाद सिंह (२०२७.०८.२५-२०३८.०१.२८), श्री कृष्ण प्रसाद घिमिरे (२०३८.०२.१४-२०४४.०२.१३), श्री मेघराज बहादुर विष्ट (२०४४.०२.१४-२०४७.१०.२०), श्री मोतिकजी स्यापित (२०४७.१०.२३-२०५१.०८.१३), २०५२.०७.२० - २०५३.११.२७), श्री सर्वज्वरल तुलाधर (२०५१.०८.२६ - २०५२.०५.२७), श्री प्रेम बहादुर विष्ट (२०५४.०९.१५ - २०५५.०१.२९), (२०५५.०१.२३ - २०५५.०९.०५), श्री बडी बहादुर कार्की (२०५५.१०.०१ - २०५८.१२.२२), श्री कृष्णराम श्रेष्ठ (२०५९.११.०९ - २०६०.०५.२६), श्री सुशील कुमार पन्त (२०६०.०५.३० - २०६१.०४.०६), श्री महादेव प्रसाद यादव (२०६१.०४.२२ - २०६१.१०.२२), प्रा. श्री पवन कुमार ओझा (२०६१.११.०६ - २०६२.०९.१०), श्री लक्ष्मी बहादुर निराला (२०६२.०९.११ - २०६३.०१.०५), श्री यज्ञमूर्ति बज्राडे (२०६३.०१.२९ - २०६५.१०.३१), श्री राघवलाल वैद्य (२०६५.१०.३१ - २०६६.०२.११), प्रा. डा. श्री भरत बहादुर कार्की (२०६६.०३.०४ - २०६७.०८.०३), प्रा. डा. श्री युवराज संग्रौला (२०६७.११.०३ - २०६८.०५.१७), श्री मुक्तिनारायण प्रधान (२०६८.०५.२३ - २०६९.१२.०२), श्री द्रोणराज रेग्मी (२०६९.१२.११ - २०७०.१०.२७), श्री बाबुराम कुँवर (२०७०.११.०५ - २०७२.०६.२५), श्री हरिकृष्ण कार्की (२०७२.०६.२८ - २०७२.११.१८), श्री हरि प्रसाद फ्याल (२०७३.०१.०६ - २०७३.०४.१९), श्री रमन कुमार श्रेष्ठ (२०७३.०४.२४ - २०७४.०४.२९), श्री बसन्तराम भण्डारी (२०७४.०५.१२ - २०७४.११.०३), श्री अग्नि प्रसाद खरेल (२०७४.११.०८ - हालसम्म कार्यरत) महान्यायाधिवक्ताको रूपमा कार्यरत रहनु भएको हो ।

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा १३,४९२ थान, उच्च सरकारी वकील कार्यालयहरूमा २२,४३१ थान, विशेष सरकारी वकील कार्यालयमा ३,६३१ थान र जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयमा ५०,५८१ थान गरी जम्मा सरकारी पक्षले प्रतिनिधित्व र प्रतिरक्षा गर्नु पर्ने मुद्दा तथा रिटको संख्या ९०१३५ पुगेको देखिन्छ।^४ प्रतिवर्ष औषतमा पाँच प्रतिशतका दरले सरकारी मुद्दाको संख्या बढेको देखिन्छ। महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको संस्थागत विकासको ऐतिहासिक अवस्थाको संक्षिप्त स्मरण गर्दै वर्तमान अवस्थामा गरिएका सुधारका प्रयासहरूलाई विवेचना गर्ने उद्देश्यले यो लेख तयार पारिएको छ।

महान्यायाधिवक्ताको बहुआयामिक भूमिका छ

महान्यायाधिवक्तालाई नेपाल सरकार वादी हुने फौजदारी मुद्दाको अभियोजन गर्ने वा नगर्ने अन्तिम निर्णयकर्ताको रूपमा स्थापित गरिएको छ। नेपाल सरकारको प्रमुख कानूनी सल्लाहकारको भूमिकामा महान्यायाधिवक्ताको जिम्मेवारी रहेको छ। सरकारी पक्षको प्रतिरक्षा र प्रतिनिधित्व गर्ने जिम्मेवारी दिइएको छ। कारागार तथा हिरासतमा मानवोचित व्यवहार भए नभएको र आफन्त तथा कानून व्यवसायीसँग भेटघाट गर्न दिए नदिएको अनुगमन गर्ने जिम्मेवारी प्रदान गरिएको छ। अदालतबाट भएका व्याख्या र प्रतिपादित कानूनी सिद्धान्तको कार्यान्वयनको अनुगमनको जिम्मा दिएको छ।^५ यसका अतिरिक्त सजाय सुझाव समितिको जिम्मेवारी छ।^६ अभियोजन र अनुसन्धानको समन्वय गर्ने जिम्मेवारी छ।^७ कानून व्यवसायलाई नियमन गर्ने जिम्मेवारी छ।^८ नोटरी पब्लिकलाई नियमन गर्ने जिम्मेवारी छ।^९ पीडित संरक्षण सुझाव समितिको जिम्मेवारी छ।^{१०} त्यसका अतिरिक्त न्याय सेवा आयोगको सदस्यको भूमिका पनि छ।^{११} एकै समयमा कार्यपालिका, विधायिका र न्यायापालिकामा सम्बद्धता जनाउनु पर्ने जिम्मेवारी महान्यायाधिवक्तामा रहेको छ।^{१२}

२००८ साल पौष ८ गते स्थापना भएको महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले आफ्नो उमेरको यो ६८ वर्षमा उमेरजन्य प्रौढता हासिल गर्न बाँकी नै रहे पनि यो संस्थाले पछिल्लो कालखण्डमा आफूलाई

^४ महान्यायाधिवक्ताको वार्षिक प्रतिवेदन, २०७५/०७६ को प्रारम्भिक तथ्यांकबाट

^५ नेपालको संविधानको धारा १५८

^६ फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ को दफा ४६ मा यस्तो व्यवस्था गरिएको छ। जसमा कानून मन्त्रालयका सचिव, नेपाल प्रहरीका महानिरीक्षक, नेपाल सरकारले तोकेका दण्डविद् र नेपाल सरकारले तोकेको कसूरदारलाई पुनर्स्थापना गर्ने कायमा संलग्न व्यक्ति सदस्य रहने व्यवस्था छ।

^७ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १९४ मा महान्यायाधिवक्ताको अध्यक्षतामा समन्वयन समिति रहने व्यवस्था छ। सो समितिमा कानून सचिव, गृह सचिव, प्रहरी महानिरीक्षक सदस्य रहने र महान्यायाधिवक्ताले तोकेको महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको सहन्यायाधिवक्ता वा सोभन्दा माथिको दर्जाको सरकारी वकील सदस्य सचिव रहने व्यवस्था छ।

^८ महान्यायाधिवक्तालाई नेपाल कानून व्यवसायी परिषद्को जिम्मेवारी समेत रहेको छ। नेपाल कानून व्यवसायी परिषद् ऐन, २०५० को दफा ४ मा महान्यायाधिवक्ता परिषद्को अध्यक्ष हुने, नेपाल बार एशोसिएसनको अध्यक्ष परिषद्को उपाध्यक्ष हुने व्यवस्था छ। परिषद्मा सर्वोच्च अदालतका रजिष्ट्रार, त्रिभुवन विश्वविद्यालय कानून संकायका डीन सदस्य हुने अन्य सात जना सदस्यहरू कानून व्यवसायी मध्येबाट प्रादेशिक रूपमा निर्वाचित हुने र दुई जना सदस्यहरू नेपाल बार एशोसिएसनबाट मनोनित हुने व्यवस्था छ।

^९ नोटरी पब्लिक परिषद्को अध्यक्षको जिम्मेवारी पनि महान्यायाधिवक्तामा रहेको छ। नोटरी पब्लिक सम्बन्धी ऐन, २०६३ को दफा ५ मा महान्यायाधिवक्ता परिषद्को अध्यक्ष रहने, नेपाल बार एशोसिएसनका अध्यक्ष, कानून सचिव, प्रधानमन्त्री कार्यालयका कानून सचिव, कानून आयोगका सचिव, भूमि सुधार सचिव, परराष्ट्र सचिव र सर्वोच्च अदालतका रजिष्ट्रार नोटरी पब्लिक परिषद्का सदस्य रहने व्यवस्था छ।

^{१०} अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ को दफा ४४ मा महान्यायाधिवक्ताको अध्यक्षतामा यस्तो समिति रहने व्यवस्था गरिएको छ। सो समितिमा नेपाल कानून आयोगका अध्यक्ष, अर्थ सचिव, कानून सचिव, प्रहरी महानिरीक्षक र नेपाल सरकारले तोकेका पीडित न्यायशास्त्र वा फौजदारी न्यायको क्षेत्रमा उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याएका व्यक्ति मध्येबाट एक जना सदस्य रहने व्यवस्था छ।

^{११} नेपालको संविधानको धारा १५४ मा नेपालको प्रधान न्यायाधीशको अध्यक्षतामा रहने न्याय सेवा आयोगमा महान्यायाधिवक्ता सदस्य रहने व्यवस्था छ।

^{१२} नेपाल सरकारको प्रधान कानूनी सल्लाहकारको भूमिका, अदालतमा सरकारको प्रतिरक्षा गर्नु पर्ने भूमिका र संघीय संसद वा सोको समितिमा उपस्थित भई संवैधानिक तथा कानूनी प्रश्नमा राय व्यक्त गर्न पाउने व्यवस्थालाई यसको उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ।

वयस्क बनाउने प्रयास गरेको छ।^{१३} सरकारी वकीलको व्यावसायिकता विकास र संस्थागत सुधारका प्रयासको निरन्तरताले यो निकायको सामाजिक अस्तित्व कायम गर्न समेत सघाउ पुगेको छ। खास गरी महान्यायाधिवक्ताहरूले पछिल्लो समयमा संस्थागत विकास गर्न गरेको योगदानले सरकारी वकील कार्यालयको भौतिक अवस्था र व्यावसायिकता विकासमा उल्लेख्य योगदान पुगेको छ। यो गतिलाई निरन्तर विस्तार गर्न सक्ने हो भने महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय समकालीन सार्वजनिक निकाय मध्ये एउटा आकर्षक र व्यवस्थित कार्यालयको रूपमा रूपान्तरण हुन सक्नेछ।

रणनीतिक योजना सुधारको महत्वपूर्ण आधारको रूपमा रहेको छ

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको पहिलो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयनबाट केही प्राथमिक उपलब्धि हासिल भएका थिए।^{१४} आ.व. २०७३/०७४ मा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना जारी भयो।^{१५} सरोकारवालाहरूको व्यापक सहभागितामा निर्माण गरिएको यो योजनाको कार्यान्वयनबाट सरकारी वकील कार्यालयको संस्थागत सुधार र सरकारी वकीलको व्यावसायिकता विकासका लागि विभिन्न कार्यक्रमहरू तालिकाबद्ध रूपमा सञ्चालन गरेको छ। यसले भौतिक सुधार, प्रशिक्षण कार्यक्रम, निर्देशिका र कार्यविधि निर्माण, विदेशको अनुभव हासिल गर्ने अवसरमा बृद्धि गरेको छ। फलतः सरकारी पक्षको प्रतिनिधित्व र प्रतिरक्षामा सफलताको दरमा हालसम्म कै सवैभन्दा बढी सफलता हासिल भएको छ।^{१६} रणनीतिक योजना कार्यान्वयनको विषयलाई नेपाल सरकारको नीति तथा कार्यक्रम र सरकारको आवधिक योजनामा समेत समावेश गरिएको छ। यसले योजनाबद्ध विकासको प्रक्रिया संस्थागत हुँदै आएको संकेत गर्दछ।

अध्ययन विदाले जनशक्ति विकासमा सकारात्मक योगदान गरेको छ

नेपाल ल क्याम्पसले कानूनमा स्नातकोत्तर तहको अध्ययन २०५३ सालदेखि प्रारम्भ गरेकोमा पहिलो वर्षदेखि नै सरकारी वकीलहरूले कानूनको उच्च शिक्षा हासिल गर्न थालेको देखिन्छ। हाल करिव ४०० सरकारी वकीलहरू मध्ये १०० जनाभन्दा बढी सरकारी वकीलहरू स्वदेशबाट कानूनमा स्नातकोत्तर उपाधि हासिल गरेका छन्। सरकारले अध्ययन विदा दिएर उच्च अध्ययनका लागि पठाउने गरेको छ भने वर्षेनी उल्लेख्य संख्यामा सरकारी वकीलहरूले निजी प्रयासबाट समेत यो अवसरको उपभोग गरेका छन्। कानूनको उच्च अध्ययनले सरकारी वकीलको कार्य सम्पादनको गुणस्तर विकास गर्न सहयोग पुगेकोछ। यसले सरकारी वकीलमा विषयगत ज्ञानको विकास गराउन र विधिशास्त्रीय दृष्टिकोण विकास गर्न समेत सहयोग पुगेको छ। बीस वर्ष अघि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा कानूनमा स्नातकोत्तर उपाधि हासिल गर्ने सरकारी वकीलको संख्या दश जना भन्दा कम रहेको थियो।

^{१३} महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले २०७३ सालदेखि आफ्नो स्थापना दिवश मनाउन थालेको हो। त्यसपछिका वर्षमा स्थापना दिवशले निरन्तरता प्राप्त गरेको छ। यस अघि स्थापना दिवशको अवसरमा कुनै कुनै वर्ष कार्यक्रम गर्ने गरिएको थियो।

^{१४} महान्यायाधिवक्ता डा. श्री युवराज संग्रौलाको अगुवाइमा पहिलो योजना २०६५/०६९ मा जारी भएको थियो। सो योजनाको कार्यान्वयनबाट योजनबद्ध विकासको थालनी भएपनि कार्यान्वयनको क्रममा उल्लेख्य नतिजा दिन सकेन। सो योजनाको कार्यान्वयन करिव ४१ प्रतिशत मात्र भएको थियो। योजनाको अनविज्ञताको बाबजुद र्थत सफलता हुनुलाई सकारात्मक रूपमा हेरिनु उपयुक्त हुन्छ। संस्थागत अपनत्वको अभावले सो योजनाले अपेक्षित नतिजा दिन नसकेको मूल्यांकनबाट देखिएको छ। यद्यपि संस्थागत सुधारका पूर्वाधार निर्माणमा सो योजनाले पृष्ठभूमिको काम गरेको थियो। सोही योजनाको पृष्ठभूमिमा दोस्रो योजना कार्यान्वयनमा आएको हो।

^{१५} महान्यायाधिवक्ता श्री हरिप्रसाद फुयालको कार्यकालमा यो योजना जारी भएको हो। योजनाले चार वटा लक्ष्य, २९ वटा रणनीति र २१ वटा क्रियाकलापहरू प्रक्षेपण गरेको छ। योजनाको मध्यवर्धि मूल्यांकनबाट योजना कार्यान्वयनको प्रतिशत ७१.१० रहेको छ।

^{१६} आ.व. २०७४/०७५ को वार्षिक प्रतिवेदनमा सरकारी मुद्दाको सफलता प्रतिशत ७२.२८ प्रतिशत पुगेको छ। यो हालसम्मको सवैभन्दा बढी सफलताको प्रतिशत हो।

सरकारी वकील नयाँ पुस्ताको पहिलो रोजाइ भएको छ

कार्यबोझको तुलनामा सरकारी वकीलको संख्या पर्याप्त नभए तापनि पछिल्ला वर्षमा सरकारी वकील तथा कर्मचारीहरूको संख्यात्मक वृद्धि भएको छ । यो संख्यात्मक वृद्धिका साथसाथै गुणात्मक वृद्धि समेत प्रारम्भ भएको छ । कानूनको उच्च अध्ययन गरेका जनशक्तिको संख्या सरकारी वकीलको संख्याको एक चौथाई पुगेको छ ।^{१७} पाँच वर्षे कानून स्नातकहरूको संख्या पनि वर्षेनी वृद्धि भइरहेको छ । हाल यो संख्या ३० भन्दा बढी भएको छ । व्यावसायिकता विकास र संस्थागत सुधारका कार्यक्रमहरूको प्रभाव स्वरूप न्याय सेवामा विगतमा सबैभन्दा पछिल्लो प्राथमिकतामा रहेको सरकारी वकील समूह अब नयाँ पुस्ताका अधिकृतको पहिलो रोजाइको रूपमा विकास भएको छ । सरकारी वकीलको सेवा समावेशीकरणको दृष्टिले पनि सुधारात्मक अवस्थामा आइपुगेको छ । खास गरी महिला सरकारी वकीलको सहभागिता १६.४३ प्रतिशत पुगेको छ ।^{१८}

सरकारी वकीलको राष्ट्रिय सम्मेलनले सरकारी वकीललाई सरोकारवालासँग परिचित गराएको छ

वि.सं. २०७३ सालमा नेपालका सरकारी वकीलहरूको पहिलो राष्ट्रिय सम्मेलन सम्पन्न भयो । प्रभावकारी अभियोजन, सुदृढ प्रतिरक्षा, व्यावसायिक सरकारी वकील हाम्रो प्रतिबद्धता भन्ने मूल नाराका साथ सम्पन्न भएको सो सम्मेलनले सरकारी वकीलको कार्य सम्पादनमा सुधारका लागि मार्गदर्शन गर्ने विभिन्न विषयमा तीस बुँदे घोषणापत्र जारी गरेको थियो ।^{१९} यो सम्मेलनले सरकारी वकीलहरूलाई सामूहिक रूपमा आफ्नो कार्य सम्पादनको अवस्थाको बारेमा समीक्षा गर्न र सरोकारवाला निकायहरू समक्ष आफूलाई परिचित गराउन सहयोग पुऱ्याएको छ । वैज्ञानिक र बस्तुनिष्ठ अभियोजन, अपराध संहिताको प्रभावकारी कार्यान्वयन भन्ने नाराका साथ २०७५ सालमा सम्पन्न दोस्रो राष्ट्रिय सम्मेलनले मुलुकी अपराध संहिता, मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता र सोसँग सम्बन्धित कानूनको कार्यान्वयनमा सरकारी वकीलको अग्रसरता जनायो । सो सम्मेलनले पारित गरेको घोषणापत्रले समेत ती कानूनहरूको कार्यान्वयन र आवश्यकता अनुसारका सुधारका लागि समेत विशेष जोड दिएको थियो ।^{२०}

प्रहरी र सरकारी वकीलको सम्मेलनले समन्वय र सहकार्य विस्तार गरेको छ

२०७३ साल माघमा भएको नेपालका अनुसन्धानकर्ता प्रहरी र अभियोजनकर्ता सरकारी वकीलहरूको पहिलो राष्ट्रिय सम्मेलन प्रभावकारी अनुसन्धान र अभियोजन, सुदृढ फौजदारी न्याय प्रशासन भन्ने नाराका साथ सम्पन्न भएको थियो । सो सम्मेलनले फौजदारी न्याय प्रशासनमा सुधारका लागि २६ बुँदे घोषणापत्र जारी गर्दै अपराध अनुसन्धान र अभियोजनमा समन्वय र सहकार्यमा जोड दियो । त्यसको अर्को वर्षदेखि नेपाल प्रहरीको अगुवाइ र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको सहकार्यमा अनुसन्धानकर्ता नेपाल प्रहरी र अभियोजनकर्ता सरकारी वकीलको प्रादेशिक तहमा वार्षिक सम्मेलन आयोजना गरी साभा चासो र सरोकार प्रकट गर्नुका साथै फौजदारी न्याय प्रशासन र फौजदारी कानूनमा सुधारका लागि समेत सुझाव प्रस्तुत गरेको छ । २०७६ सालमा प्रहरी र सरकारी वकीलको राष्ट्रिय सम्मेलन आयोजना गरिएको छ । व्यावसायिक चरित्र, पारदर्शी व्यवहार, निष्पक्ष अनुसन्धान र

^{१७} एक सय दशभन्दा बढी सरकारी वकीलले कानूनको स्नातकोत्तर उपाधि हासिल गरेका छन् ।

^{१८} ४३८ सरकारी वकीलहरू मध्ये महिला सरकारी वकीलको संख्या ७२ रहेको छ । सो मध्ये १ जना सहन्यायाधिवक्ता, १३ जना उपन्यायाधिवक्ता र ५८ जना शाखा अधिकृत समेत महिला सरकारी वकीलको संख्या ७२ पुगेको हो ।

^{१९} महान्यायाधिवक्ता श्री रमनकुमार श्रेष्ठको अगुवाइमा सो सम्मेलन सम्पन्न भएको थियो । सम्मेलनको समुद्घाटन सम्माननीय राष्ट्रपति श्री विद्यादेवी भण्डारीबाट भएको थियो । सम्मेलनको समापन सम्माननीय उपराष्ट्रपति श्री नन्दबहादुर पुनबाट भएको थियो ।

^{२०} महान्यायाधिवक्ता श्री अग्निप्रसाद खरेलकाको अगुवाइमा सो सम्मेलन सम्पन्न भएको थियो । सम्मेलनको समुद्घाटन सम्माननीय राष्ट्रपति श्री विद्यादेवी भण्डारीबाट भएको थियो । सम्मेलनको समापन सम्माननीय उपराष्ट्रपति श्री नन्दबहादुर पुनबाट भएको थियो । सम्मेलनले ३० बुँदे घोषणापत्र पारित गरेको थियो ।

अभियोजन, न्यायको आधार भन्ने मूल नाराका साथ आयोजना गरिएको सो सम्मेलन मुख्यतः मुलुकी अपराध संहिता र मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिताको कार्यान्वयनमा केन्द्रित भएको छ । अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ताको कार्यलाई समन्वय विकास गर्नका लागि जिल्ला, उच्च तथा विशेष सरकारी वकील कार्यालयको तहमा समेत समन्वय समिति गठन गरी कार्यादेश दिइएको छ ।

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले संहिता कार्यान्वयनमा नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गरेको छ

मुलुकी ऐनलाई विस्थापित गरी जारी भएका मुलुकी अपराध संहिता, मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता र फौजदारी कसूर सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन ऐनको कार्यान्वयनका लागि अभियोजनकर्ता सरकारी वकीलहरूलाई तत्पर बनाउने र अनुसन्धानकर्ता प्रहरीलाई अग्रसर गराउने दिशामा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गरेको छ । मुलुकी संहिताको स्रोत सामग्री तयार गरी निरन्तररूपमा प्रशिक्षण दिने, सबै तहका सरकारी वकील र कर्मचारीहरूलाई संहिता कार्यान्वयनमा अभिमुखीकरण गर्ने, अन्य सरोकारवाला निकायहरूसँग समन्वय गरी संहिता कार्यान्वयनका लागि पूर्वाधार तयार गर्ने लगायतका कार्यमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको अग्रसरता रह्यो ।^{२१} संहिता कार्यान्वयनको क्रममा आइ पर्ने समस्या समाधान गर्नका लागि नायब महान्यायाधिवक्ताको नेतृत्वमा संहजीकरण समिति बनाई कार्य सम्पादन गरिएको छ । स्रोत सामग्रीको प्रकाशन, प्रशिक्षक प्रशिक्षण लगायतका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरी संहिताले समावेश गरेका विषयमा अवधारणागत रूपमा स्पष्टता कायम गर्न प्रयास गरिएको छ ।

सरकारी वकीलको व्यावसायिकता विकासका लागि विशिष्टीकरणले योगदान गरेको छ

सरकारी वकील निजामती सेवाका सरकारी कर्मचारी हुँदाहुँदै पनि सरकारी वकीलले निर्वाह गर्नु पर्ने जिम्मेवारी व्यावसायिक प्रकृतिको छ । व्यावसायिकताभिन्न निरन्तर अध्ययन, अनुसन्धान, कार्य सम्पादनमा निष्पक्षता र निर्भयता लगायतका विशिष्ट गुण आवश्यक पर्दछ । सोही दिशामा सरकारी वकीललाई विकास गर्नका लागि २०७५ सालदेखि विषयगत आधारमा सरकारी वकीलको विशिष्टीकरणको अभ्यास प्रारम्भ भएको छ ।^{२२} विभिन्न नौ वटा विषयमा विशिष्टीकरणका लागि प्रशिक्षणको पाठ्यक्रम तयार गरिएको छ ।^{२३} सोही पाठ्यक्रममा आधारित भई विभिन्न आठ वटा प्रशिक्षण सम्पन्न भइसकेका छन् । एउटै विषयमा पन्ध्र कार्य दिनको प्रशिक्षणले सो विषयको अवधारणागत पक्षमा स्पष्ट हुन सरकारी वकीलहरूलाई सहयोग पुगको छ ।

विशिष्टीकरणको प्रशिक्षण प्राप्त गरेका सरकारी वकीलहरूको विवरण

विवरण	विशिष्ट श्रेणी	राप प्रथम श्रेणी	राप द्वितीय श्रेणी	राप तृतीय श्रेणी	जम्मा
कुल दरबन्दी	४	३४	१५६	२४३	४३७
संवैधानिक कानून		१२	२०	१३	४५
कर तथा राजस्व कानून	२	४	२५	२०	५१

^{२१} संहिता कार्यान्वयनका लागि मात्र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले करिव ३० वटा प्रशिक्षण कार्यक्रममा सञ्चालन गरेको थियो । त्यसका अतिरिक्त अनुसन्धानकर्ताहरूको प्रशिक्षणमा समेत सरकारी वकीलहरूले स्रोत व्यक्तिको रूपमा जिम्मेवारी निर्वाह गर्नु भएको थियो ।

^{२२} विषयगत आधारमा सरकारी वकीलको विशिष्टीकरण गर्नका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट विशिष्टीकरण सम्बन्धी मापदण्ड जारी गरिएको छ । सो मापदण्ड अनुसार सम्बन्धित विषयमा १५ कार्यदिनको प्रशिक्षण प्राप्त गरेको, सम्बन्धित विषयमा एउटा अनुसन्धानमूलक लेख तयार गरी विज्ञहरूबाट मूल्यांकन भएको र पाँच वर्ष सरकारी वकीलको कार्य अनुभव भएको सरकारी वकीललाई महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको व्यवस्थापन समितिले विशिष्टीकृत सरकारी वकीलको रूपमा सूचीकृत गर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

^{२३} १. संवैधानिक कानून २. राजस्व कानून ३. वैकिंग तथा वाणिज्य कानून ४. सेवा कानून ५. भ्रष्टाचार निवारण कानून ६.संगठित अपराध निवारण कानून ७. विद्युतीय अपराध निवारण कानून ८. लैंगिक तथा बाल न्याय ९. सार्वजनिक सम्पत्ति संरक्षण सम्बन्धी कानूनमा विशिष्टीकरणको प्रशिक्षणलागि पाठ्यक्रम स्वीकृत भएको छ ।

विवरण	विशिष्ट श्रेणी	राप प्रथम श्रेणी	राप द्वितीय श्रेणी	राप तृतीय श्रेणी	जम्मा
संगठित अपराध निवारण कानून		३	२९	१७	४९
वैकिड तथा वाणिज्य कानून		३	१३	१०	२६
विद्युतीय अपराध निवारण कानून			११	१२	२३
लैङ्गिक तथा बाल न्याय			५	१८	२३
सरकारी तथा सार्वजनिक सम्पत्ति संरक्षण		३	५	१९	२७
जम्मा	२	२५	१०८	१०९	२४४

उल्लिखित प्रशिक्षण प्राप्त गरेका सरकारी वकीलहरू मध्ये देहायको संख्याका सरकारी वकीलहरूले विशिष्टीकरण सम्बन्धी मापदण्डले निर्धारण गरेको कार्यविधि पूरा गरी विशिष्टीकृत सरकारी वकीलको रूपमा सूचीकृत भएकाछन् :

विषय	विशिष्ट श्रेणी	राप प्रथम श्रेणी	राप द्वितीय श्रेणी	राप तृतीय श्रेणी	जम्मा
संवैधानिक कानून		१०	१५	२	२७
कर तथा राजस्व कानून	२	४	१०	२	१८
संगठित अपराध निवारण कानून		२	५		७
वैकिड तथा वाणिज्य कानून		१	५		६
विद्युतीय अपराध निवारण कानून			४	३	७
जम्मा	२	१७	३९	७	६५

अभियोजन परीक्षणले आन्तरिक व्यवस्थापनमा सुधार ल्याउन सहयोग पुऱ्याएको छ

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले २०७५ सालदेखि सरकारी वकील कार्यालयको अनुगमन तथा अभियोजन परीक्षणका लागि निर्देशिका जारी गरी अनुगमनको कार्य प्रारम्भ गरेको छ । नेपाल प्रहरीका उच्च अधिकारी समेतको सहभागितामा उच्च तहका सरकारी वकीलहरूबाट गरिएको सो अनुगमनले सरकारी वकीलको आन्तरिक कार्य सम्पादनको अवस्थाका बारेमा गहिरो रूपमा विश्लेषण गरी अनुसन्धान र अभियोजनमा सुधारका लागि मार्गदर्शन गर्ने आधार निर्माण गरेको छ ।^{२४} खास गरी मुलुकी अपराध संहिता र मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता एवम् फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐनको कार्यान्वयनमा सहजीकरण गर्न र ती कानूनहरूको कार्यान्वयनमा एकरूपता कायम गर्न समेत सहयोग पुगेको छ । यसले कार्यालयको आन्तरिक व्यवस्थापनको पक्षमा सुधार गर्नका लागि समेत आधार प्रदान गरेकोछ ।

^{२४} महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको इतिहासमा अभियोजन परीक्षण समेतका लागि अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ताहरूका सुपरिवेक्षकहरूबाट अभियानको रूपमा अनुगमन गरिएको यो पहिलो अवसर हो । पहिलो चरणमा २०७५।०७ मा एकै पटक विभिन्न २६ जिल्लाको अनुगमन गरिएको थियो । सो अनुगमनबाट अपराध अनुसन्धान र अभियोजनको वस्तुगत अवस्था जानकारी लिन र सुधारका लागि साभ्ना रूपमा क्रियाशील हुन मार्गदर्शन गर्न सहयोग पुगेको थियो ।

सरकारवाला निकायहरूसँगको सहकार्य र समन्वयमा जोड दिएको छ

सरकारी पक्षको प्रतिनिधित्व र प्रतिरक्षालाई प्रभावकारी बनाउनका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले पछिल्लो समयमा नेपाल सरकारका उच्च तहका पदाधिकारीहरूसँगको आवधिक छलफल र अन्तरक्रिया कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिएको छ । विभिन्न मन्त्रालय तथा निकायहरूका कानून अधिकृतहरूसँग निरन्तर छलफल गरी प्रतिरक्षामा देखिएका समस्याको बारेमा जानकारी गराएको छ । सरकारी निकायहरूबाट गरिनु पर्ने निर्णयमा सुधारका लागि आवश्यक राय सुझाव प्रस्तुत गरेको छ । सम्भव भएसम्म सम्बन्धित पक्षसँग समन्वयका प्रयासहरूलाई निरन्तरता प्रदान गरेको छ । नेपाल सरकारका सचिवहरू तथा कानून अधिकृतहरूसँग छलफल कार्यक्रमलाई वार्षिक कार्यक्रमसँग आवद्ध गरिएको छ । केन्द्रीय तहका निकायहरूसँग समन्वय गर्नका लागि सम्पर्क व्यक्ति (फोकल पर्सन) को सूचीकरण गरी आवश्यक सूचना र जानकारी लिने प्रणाली विकास गर्न प्रारम्भ गरिएको छ । सरकारी निकायहरूबाट सहयोगको प्रतिबद्धता व्यक्त भएको छ । जटिल विषयमा सरकारी पक्षको प्रतिरक्षाका लागि समन्वय बैठकहरू निरन्तर रूपमा बसिरहेका छन् । यसले सरकारी निकायको साक्षात धारणा विकास गराउन समेत सहयोग पुगेको छ ।

पुरस्कारको वस्तुगत प्रयोग प्रारम्भसँग प्रतिष्पर्धाको भाव विकास गराएको छ

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र सरकारी वकील कार्यालयमा कार्यरत सरकारी वकील र कर्मचारीहरू मध्येबाट उत्कृष्ट कार्य सम्पादन गर्ने सरकारी वकील र कर्मचारीहरूलाई वि.सं. २०७३ सालदेखि वार्षिक रूपमा १० जनाका दरले सरकारी वकीलको स्थापना दिवशका दिन पुरस्कृत गर्ने अभ्यास विकास भएको छ । २०७५ सालमा पुरस्कार सम्बन्धी आन्तरिक मापदण्ड निर्धारण गरी सर्वोत्कृष्ट वर्ष सरकारी वकील (एटर्नी अफ दि इयर) समेत चयन गर्न प्रारम्भ भएको छ ।^{२५} यो व्यवस्थाले कार्य सम्पादनमा उत्कृष्टता प्रदर्शन गर्ने सकारात्मक प्रतिष्पर्धाको भाव विकास गरेको छ । रचनात्मक कार्य गर्ने अग्रसरता बढाउन सहयोग पुगेको छ ।

वैदेशिक अध्ययन भ्रमणले उत्साह थपेको छ

विगतमा सरकारी वकीलहरूका लागि वैदेशिक अध्ययन भ्रमणको अवसर अत्यन्त सीमित रहेको थियो । २०७४ सालदेखि यो अवसरमा विस्तार भएको छ । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको आफ्नै वार्षिक कार्यक्रम अन्तर्गत समेत केही सरकारी वकीलहरूले यो अवसर पाएका छन् भने सहयोगी र साभेदार निकायहरूको सौजन्यबाट समेत अवसर विस्तार भएको छ । अन्य मुलुकको कानून प्रणाली र ती मुलुकहरूले अवलम्बन गरेका विधि र प्रक्रियाको जानकारीबाट संस्थागत सुधारका लागि समेत आधार प्राप्त भएको छ ।^{२६} खासगरी मुलुकी संहिताले आत्मसात गरेका नयाँ विषयमा अन्य मुलुकले अवलम्बन गरेका सफल अभ्यासका बारेमा जानकारी लिन वैदेशिक अध्ययन अवलोकन अत्यन्त उपयोगी भएका छन् । यसले सरकारी वकीलको व्यावसायिक क्षमता विकासमा समेत सकारात्मक प्रभाव पारेको छ । सरकारी वकीललाई उत्प्रेरित पनि गरेको छ । वैदेशिक अवसरको वार्षिक तुलनात्मक तालिका यसप्रकार रहेको छ :

^{२५} महान्यायाधिवक्ता कार्यालयबाट तयार गरिएको पुरस्कारको मापदण्डले सरकारी वकीलको रूपमा सात वर्ष सेवा गरेका सरकारी वकीलहरू मध्येबाट सर्वोत्कृष्ट सरकारी वकील र पाँच वर्षभन्दा बढी अवधि सरकारी वकील कार्यालयमा कार्यरत सरकारी वकील र कर्मचारीहरूलाई उत्कृष्ट सरकारी वकील वा कर्मचारीको रूपमा पुरस्कृत गरिने व्यवस्था छ । पुरस्कारका आधारहरू समेत सो मापदण्डले निर्धारण गरेको छ । नायब महान्यायाधिवक्ता श्री किरण पौडेललाई पहिलो एटर्नी अफ दि इयर घोषणा गरिएको थियो । सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूबाट २०७५ सालमा उहाँलाई सम्मान गरिएको थियो । २०७६ सालको एटर्नी अफ दि इयरको रूपमा सहन्यायाधिवक्ता श्री मुरारी प्रसाद पौडेललाई सम्माननीय प्रधान न्यायाधीशबाट सम्मान गरियो ।

^{२६} यसको उदाहरणको रूपमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको तर्फबाट गरिएको अध्ययन भ्रमणको क्रममा दक्षिण कोरिया गएको टोलीले दिएको प्रतिवेदनलाई आधार मानी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको नयाँ भवनमा अभियोजन संग्रहालयको स्थापना गर्ने निर्णय भएको छ । माननीय महान्यायाधिवक्ताज्यूको नेतृत्वमा ब्राजिलमा भएको अवलोकन भ्रमणले सो संग्रहालयलाई व्यवस्थित गर्दै लैजाने मार्गदर्शन गरेको छ ।

२०७१।०७२	२०७२।०७३	२०७३।०७४	२०७४।०७५	२०७५।०७६
२२ जना	३८ जना	४२ जना	५७ जना	७३ जना

प्रकाशन र अनुसन्धानमूलक अध्ययनले ज्ञानबद्धक सामग्रीमा पहुँच विस्तार गरेको छ

विगत केही वर्षदेखि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले सरकारी वकीलको व्यावसायिकताको विकासका लागि ज्ञानबद्धक सामग्री प्रकाशन गर्ने कार्यलाई प्राथमिकताका साथ अगाडि बढाएको छ । सरकारी वकीलको कार्य सम्पादनसँग सम्बन्धित विषयमा अनुसन्धानमूलक अध्ययनहरू गरिएको छ । अध्ययन, अनुसन्धान र प्रकाशनको विवरण यसप्रकार रहेको छ :

२०७३।०७४	२०७४।०७५	२०७५।०७६	२०७६।०७७
सरकारी वकीलको व्यावसायिक स्वतन्त्रतासम्बन्धी स्रोत पुस्तिका, स्वच्छ सुनुवाइ स्रोत सामग्री, लिखित जवाफ र प्रतिरक्षा, संगठित अपराध निवारण कानूनको कार्यान्वयनको अवस्था, आर्थिक सामाजिक अपराध, जीउ ज्यान विरुद्धको अपराध, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट भएका अनुसन्धानको सार संक्षेप, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको कार्य सञ्चालन तथा कार्य विवरण निर्देशिका, २०७३, प्रोसिच्युसन जर्नल सरकारी वकीलको कार्य सम्पादनसँग सम्बन्धित नजीरहरू, २०७३, अभियोजन नीति तथा मार्गदर्शन	मानव मर्यादासँग सम्बन्धित कानूनहरू सरकारी वकील दिग्दर्शन तेश्रो संस्करण, प्रोसिच्युसन जर्नल हिरासत तथा कारागार अनुगमनको प्रतिवेदन समुदायमा सरकारी वकील कार्यक्रम (अवधारणा र कार्यक्रम सञ्चालन) निर्देशिका, सरकारी वकील कार्यालयको परिचय र सरकार वादी मुद्दाको कारवाही प्रक्रिया, माननीय महान्यायाधिवक्ताज्यूबाट जारी गरिएको निर्देशन, २०७४, अभियोजन परीक्षण सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन, अपराध संहिता र सम्बद्ध कानूनको स्रोत सामग्री, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको बुलेटिन	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट जारी भएका निर्देशिका र परिपत्रहरू, २०७६, नजीर संग्रह, २०७६, अभियोजन जर्नल, प्रोसिच्युसन जर्नल, बाल न्याय स्रोत सामग्री संवैधानिक कानून स्रोत सामग्री, २०७५	सरकारी वकीलको विशिष्टीकरण सम्बन्धी पाठ्यक्रम र मापदण्ड, २०७६, सजाय निर्धारण प्रक्रियामा सरकारी वकीलको जिम्मेवारी सम्बन्धी मार्गदर्शन, हिरासत तथा कारागार अनुगमन प्रतिवेदन अभियोजन जर्नल, प्रोसिच्युसन जर्नल (प्रकाशोन्मुख), भूमि सम्बन्धी स्रोत सामग्री

उल्लिखित प्रकाशनका अलावा सरकारी वकीलहरूको राष्ट्रिय सम्मेलन र प्रहरी तथा सरकारी वकीलहरूको राष्ट्रिय सम्मेलनमा सम्मेलन विशेषांक प्रकाशन भएको छ । प्रत्येक वर्ष महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको वार्षिक प्रतिवेदन प्रकाशन हुने गरेको छ । विभिन्न विषयका अनुसन्धानमूलक अध्ययनलाई विद्युतीय माध्यमबाट समेत प्रकाशित गरिएको छ ।

सवारी साधन र नयाँ भवन निर्माणले उपयुक्त कार्य वातावरण निर्माण गर्न सहयोग पुगेको छ

भौतिक पूर्वाधारको दृष्टिले विगतमा सरकारी वकील कार्यालयहरू अत्यन्त जीर्ण रहेका थिए। चालिस वर्ष भन्दा अगाडिदेखि बनेका साना भवनहरूमा धेरै समय सरकारी वकील कार्यालयहरू चले।^{२७} विगतमा साना तथा जीर्ण भवन सरकारी वकील कार्यालयका पर्यायको रूपमा रहेका थिए। सवारी साधनको व्यवस्था थिएन। कानूनले सुविधा पाउने तहका सरकारी वकीलहरूलाई न्यूनतम सुविधा समेत उपलब्ध थिएन। उच्च तहका सरकारी वकीलको अवस्था पनि दयालाग्दो अवस्थामा थियो। अवस्था त्यस्तो रहेन। मोटर बाटो पुगेका सरकारी वकील कार्यालयहरू मध्ये अपवादका केही जिल्लालाई बाहेक गर्ने हो भने प्रायः सबैजसो सरकारी वकील कार्यालयमा सवारी साधनको व्यवस्था भएको छ।^{२८} बाँकी जिल्लामा पनि सवारी साधन पुऱ्याउने प्रयत्न जारी रहेको छ। विगत केही वर्षदेखि सरकारी वकील कार्यालयको भवन निर्माणको कार्यलाई व्यापकरूपमा विस्तार गरिएको छ। नयाँ बनेका भवनमा बयान कक्ष, पीडितमैत्री कक्ष, बैठक कक्ष, उपयुक्त कार्यकक्ष र कार्यालय प्रमुखको आवासका लागि पर्याप्त स्थान रहेको छ। महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयका लागि भावी ५० वर्षसम्मको अवस्थाको आँकलन गरी नयाँ भवन निर्माणको प्रक्रिया द्रुत गरिएका साथ अगाडि बढेको छ। नयाँ भवन निर्माण भएका सरकारी वकील कार्यालयमा उपयुक्त कार्य वातावरण निर्माण गर्न सहयोग पुगेको छ। आगामी चार वर्षभित्र सबै सरकारी वकील कार्यालयहरू नयाँ भवनमा क्रियाशील रहने लक्ष्यका साथ भवन निर्माणको कार्यलाई अगाडि बढाइएको छ। नयाँ बनेका भवनहरूको विवरण यसप्रकार रहेका छन्:

उद्घाटन भएका भवनहरू

२०७१।०७२	२०७२।०७३	२०७३।०७४	२०७४।०७५	२०७५।०७६	२०७६।०७७
४ वटा	२ वटा	७ वटा	५ वटा	९ वटा	३ वटा
जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय पर्वत, म्याग्दी, बाँके र कञ्चनपुर	जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय स्यांजा र तनहुँ,	उच्च सरकारी वकील कार्यालय, सुर्खेत जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय दोलखा, दैलेख, संखुवासभा, सुनसरी, वाग्लुङ र सिन्धुपाल्चोक	उच्च सरकारी वकील कार्यालय नेपालगञ्ज र जुम्ला जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय रामेछाप, धनकुटा र	उच्च सरकारी वकील कार्यालय, तुलसीपुर जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय सोलुखुम्बु, लमजुङ, नुवाकोट, रोल्पा, उदयपुर,	जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय भ्वापा, अर्घाखाँची र गोरखा

^{२७} महान्यायाधिवक्ता श्री कृष्णप्रसाद घिमिरेको कार्यकालमा सबै सरकारी वकील कार्यालयहरूको भवन बनाइएको थियो। निर्माणको समयमा ती भवनहरू कार्यबोझ र जनशक्तिको अनुपातमा ठिकै भएपछि पछिल्लो समयमा ती भवनहरूको विकल्प विकास गर्नु पर्ने आवश्यकता देखियो। महान्यायाधिवक्ता श्री हरि प्रसाद फुयाल र श्री रमनकुमार श्रेष्ठको पालामा भवन निर्माणको कार्यलाई थप विस्तार गरियो। बर्तमान महान्यायाधिवक्ता श्री अरिन प्रसाद खरेलले संस्थागत सुधारका लागि भवन निर्माणलाई पहिलो प्राथमिकतामा राखी कार्य सम्पादन गर्न जनाउनु भएको अग्रसरताले महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको भवन र विभिन्न सरकारी वकील कार्यालयहरूका भवन निर्माणले गति लिएको छ। राजधानीको मुटुमा रहेको माइतीघर मण्डला नजिकै करिब ५० करोडको लागतमा विशेष सरकारी वकील कार्यालय र जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, काठमाडौँका लागि भवन निर्माणको प्रक्रिया अगाडि बढेकोछ।

^{२८} महान्यायाधिवक्ता श्री रमन कुमार श्रेष्ठको कार्यकालमा एकै पटक ७० भन्दा बढी सवारी साधनको व्यवस्था भएको थियो। आ.व. २०७४।०७५ मा ६ वटा नयाँ मोटर खरिद गरिएको थियो भने २०७५।०७६ मा ४ वटा मोटर र २० वटा मोटर साइकल खरिद गरिएको थियो। हाल ७ वटा सरकारी वकील कार्यालयहरूमा मात्र सवारी साधन नपुगेको अवस्था छ।

२०७१।०७२	२०७२।०७३	२०७३।०७४	२०७४।०७५	२०७५।०७६	२०७६।०७७
			रसुवा	गुल्मी, ताप्लेजुङ र धादिङ	

निर्माणाधीन भवनहरू

नयाँ भवन तयार भएका	निर्माण अन्तिम चरणमा पुगेका	निर्माणको क्रममा रहेका	निर्माण प्रारम्भ भएका	निर्माण गर्न प्रक्रिया अगाडि बढाइएका
उच्च सरकारी वकील कार्यालय हेटौंडा	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय	उच्च सरकारी वकील कार्यालय, पोखरा र इलाम	उच्च सरकारी वकील कार्यालय बुटवल	विशेष सरकारी वकील कार्यालय काठमाडौं
जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, दार्चुला, प्यूठान	जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय भोजपुर, बारा, सिराहा, धनुषा, बर्दिया, रुकुम पश्चिम, कैलाली, वैतडी, सल्यान, बाजुरा, कालिकोट, डडेल्धुरा, ओखलढुंगा, गोरखा, सिन्धुली, हुम्ला र महोत्तरी	जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, मोरङ, तेह्रथुम, सर्लाही, कास्की (एनेक्स)	जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, चितवन, दाङ	जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, पाँचथर, रौतहट, काठमाडौं, डोटी, बझाङ, सुर्खेत

प्रशिक्षणको निरन्तरताले क्षमता विकासमा सहयोग पुऱ्याएको छ

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको अभियोजन प्रशिक्षण केन्द्रलाई सक्रिय तुल्याई सरकारी वकील र कर्मचारीहरूको क्षमता विकासका लागि नियमितरूपमा प्रशिक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको छ।^{२९} सरकारी वकीलको क्षमता विकास सम्बन्धी ३५ कार्य दिनको प्रशिक्षण, नयाँ अधिकृतहरूको सेवा प्रवेश सम्बन्धी ३० कार्यदिनको प्रशिक्षण, सरकारी वकीलको विशिष्टीकरण सम्बन्धी १५ कार्यदिनको प्रशिक्षण लगायतका लामा र छोटो अवधिका प्रशिक्षण कार्यक्रमहरूलाई निरन्तररूपमा सञ्चालन गरी सरकारी वकीलको क्षमता विकासलाई प्राथमिकता प्रदान गरिएको छ।^{३०} अन्य प्रशिक्षण प्रदायक निकायहरूसँग समेत समन्वय गरी प्रशिक्षणका कार्यक्रमहरूको प्राथमिकता तय गरिएको छ। सहयोगी निकायहरूको सहयोगमा समेत प्रशिक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको छ।

^{२९} महान्यायाधिवक्ता श्री युवराज संप्रौलाको कार्यकालमा अभियोजन प्रशिक्षण केन्द्र स्थापना भएको हो। अहिले यो केन्द्र वार्षिक करिब २ दर्जन भन्दा बढी प्रशिक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गरिरहेको छ।

^{३०} विशिष्टीकरण सम्बन्धी प्रशिक्षणका अतिरिक्त नयाँ अधिकृतहरूका लागि सेवा प्रवेश प्रशिक्षण, बहुबाबाट आएका नयाँ सरकारी वकीलहरूका लागि अभिमुखीकरण कार्यक्रम, पुनरावेदन तथा दोषाको निवेदन मस्यौदा सम्बन्धी तालिम, अभियोजन सम्बन्धी तालिम, अंग्रेजी भाषाको आधारभूत र विशिष्ट प्रशिक्षण, बाल न्याय तथा लैंगिक न्याय सम्बन्धी प्रशिक्षण लगायतका प्रशिक्षणहरू महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको अभियोजन प्रशिक्षण केन्द्रले सञ्चालन गरेको छ।

दरबन्दी विस्तारको प्रयत्न गरिएको छ

सरकारी वकीलको कार्यबोझ निरन्तर विस्तार भइरहेको छ । तर सो अनुपातमा जनशक्ति विकास हुन नसक्दा कार्य सम्पादनमा अधिक कार्यबोझले गुणात्मक पक्ष कमजोर हुन सक्ने आँकलन गरी २०७५ सालमा ५१ जना सरकारी वकील सहित २३८ जना कर्मचारीको दरबन्दी थप भएको थियो । सो संख्याले पनि कार्यबोझको अनुपातमा सरकारी वकील तथा कर्मचारीको संख्या नपुग भएकोले २०७६ सालमा देहाय बमोजिमको दरबन्दी थप गर्नका लागि प्रस्ताव गरिएकोछ ।^{३१} प्रस्ताव गरिए बमोजिमको दरबन्दी स्वीकृत भएमा केही वर्षका लागि सरकारी वकील र कर्मचारीको अभाव पूर्ति हुने अपेक्षा राखिएको छ ।

अभ्यासबृत्तिमा योग्य जनशक्तिलाई आकर्षित गरिएको छ

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले कानूनको अध्ययन गरेका दक्ष जनशक्तिलाई न्यायिक प्रक्रियामा आबद्ध गराई व्यावहारिक ज्ञान दिलाउन र अब्बल जनशक्तिलाई सेवामा आकर्षित गर्नका लागि आर्थिक वर्ष २०७६।०७ देखिवैतनिक अभ्यासबृत्तिको कार्यक्रम प्रारम्भ गरेको छ । अभ्यासबृत्ति लिने सम्बन्धी मापदण्ड स्वीकृत गरी अर्थ मन्त्रालयको समेत सहमतिमा २०७६ असोज ५ गतेदेखि यो कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको छ ।^{३२} अभ्यासबृत्तिको प्रारम्भिक अभ्यासबाट सरकारी वकीलको कार्य सम्पादनमा सहयोग पुऱ्याउन यो कार्यक्रम सकारात्मक रहेको पाइएको छ ।

विधिविज्ञान प्रयोगशालाको विस्तार गर्न सहजीकरण गरिएको छ

अपराधको अनुसन्धान कार्यलाई वैज्ञानिक प्रमाणमा आधारित बनाउन र छिटोछरितो रूपमा प्रमाणको वैज्ञानिक परीक्षण गरी न्याय सम्पादन प्रक्रियामा सहयोग पुऱ्याउनका लागि प्रादेशिक तहमा विधिविज्ञान प्रयोगशालाको विस्तार गर्ने विषयलाई महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको अगुवाइमा नेपाल सरकारको नीति तथा कार्यक्रम र बजेटमा समावेश गरिएको छ । पन्ध्रौं योजनामा समेत सो विषयले स्थान पाएको छ । आ.व. २०७६।०७ को बजेटमा दुई वटा प्रदेशमा प्रादेशिक प्रयोगशाला स्थापना गर्ने बजेट समेत विनियोजन भएको छ । प्रादेशिक तहमा प्रयोगशाला स्थापना हुन सकेमा अपराध अनुसन्धानको चरणमा प्रमाणको वैज्ञानिक परीक्षण छिटो भई अनुसन्धान प्रक्रिया र न्यायिक प्रक्रियालाई टुंगोमा पुऱ्याउन सहज हुने अपेक्षा राखिएको छ ।^{३३}

^{३१} महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट २५२ जना सरकारी वकील तथा कर्मचारी थप गर्नका लागि संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयलाई प्रस्ताव गरिएको छ ।

^{३२} पहिलो चरणमा २०७६ साल असोजदेखि २५ जना इन्टर्नहरूलाई अभ्यासबृत्तिमा लिइएको हो । कानूनमा स्नातक तहको अध्ययन गरेका विद्यार्थीहरूलाई इन्टर्नको रूपमा सेवा लिई सरकारी वकीलले तयार पार्नु पर्ने लिखतको मस्यौदा तयार गर्न सहयोग लिने गरिएको छ । अन्य व्यवस्थापकीय कार्यमा समेत सहयोग पुगको छ । इन्टर्नको रूपमा आएका सहभागीहरूले सरकारी वकीलको सेवालालाई सकारात्मक रूपमा लिएको देखिएको छ ।

^{३३} नेपालका अनुसन्धानकर्ता प्रहरी र अभियोजनकर्ता सरकारी वकीलहरूको दोस्रो राष्ट्रिय सम्मेलनले घोषणापत्रमा भनेको छ : १०. अपराध अनुसन्धानका क्रममा संकलन गरिएका प्रमाणहरूको वैज्ञानिक परीक्षणका लागि पहुँचयोग्य रूपमा प्रयोगशालाको आवश्यकता महशुस भइरहेको सन्दर्भमा यस वर्षको नेपाल सरकारको नीति तथा कार्यक्रम र बजेटमा प्रत्येक प्रदेशमा विधिविज्ञान प्रयोगशालाको विस्तारका लागि गरिएको प्रतिबद्धता र बजेट विनियोजनलाई सकारात्मक प्रयासको रूपमा ग्रहण गर्दै यसै वर्षदेखि त्यस्ता प्रयोगशालाहरू कार्यसम्पादन गर्न सक्ने गरी स्थापना हुन प्रारम्भ हुने र भैरहेका प्रयोगशालाहरूको क्षमता अभिवृद्धि समेत हुने विश्वास व्यक्त गर्दछौं । प्रयोगशालाहरूको विस्तार एवम् विकासले समयमा अनुसन्धान र अभियोजनको कार्य गर्न र भौतिक सबुदहरूको समयमै परीक्षण गर्न समेत सहयोग पुग्ने अपेक्षा राखेका छौं । हालसम्मको अभ्यासबाट मेडिको-लिगल क्षेत्र कम प्राथमिकतामा परेको देखिदा सोको संस्थागत व्यवस्थापनका लागि स्वास्थ्य मन्त्रालयले नेतृत्वदायी भूमिका लिनेछ, भन्ने अपेक्षा राख्दछौं । वैज्ञानिक प्रमाणको आधारको रूपमा रहने मेडिको-लिगल क्षेत्रमा विशेषज्ञ जनशक्तिको व्यवस्था प्राथमिकतापूर्वक गर्नु पर्ने आवश्यकता बोध गर्दछौं । अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ता एवम् प्रमाण परीक्षण गर्ने विज्ञहरू बीच समन्वय र सहकार्यको अभ्यास विकास गर्न प्रयास हुने अपेक्षा गर्दछौं । विधिविज्ञान र मेडिको-लिगल क्षेत्रलाई नियमन गर्न छुट्टै ऐन निर्माण हुनु उपयुक्त हुने सुझाव प्रस्तुत गर्दछौं । ।

सरकारी वकीलको सेवा, शर्त सम्बन्धी कानून बनाउन प्रस्ताव गरिएको छ

नेपालको संविधानको धारा १६१ मा गरिएको व्यवस्था अनुसार सरकारी वकील र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा कार्यरत कर्मचारीको सेवा शर्त सम्बन्धी कानून तर्जुमा गर्न विधेयकको मस्यौदा तयार गरी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालयमा प्रस्तुत गरिएको छ । सरकारी वकीलको सेवालार्इ व्यावसायिक बनाउन, सो सेवामा रहेका राम्रा जनशक्तिलार्इ उत्प्रेरितरूपमा सेवमा टिकाइ राख्न र अब्बल जनशक्तिलार्इ सेवामा थप आकर्षित गर्नका लागि छुट्टै सेवा शर्त सम्बन्धी कानूनको आवश्यकता परेको हो । सरकारी वकीलहरूको राष्ट्रिय सम्मेलनमा र अनुसन्धानकर्ता प्रहरी र अभियोजनकर्ता सरकारी वकीलहरूको राष्ट्रिय सम्मेलनमा समेत यो विषयमा छलफल भई घोषणापत्र जारी भएको छ । पन्ध्रौं योजनाको आधारपत्रमा समेत सरकारी वकीलको सेवा शर्त सम्बन्धी कानूनको तर्जुमा गरी विषयगत आधारमा विशिष्टीकरण गरिने विषय समावेश भएको छ ।

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय अन्तर्राष्ट्रिय सञ्जालमा आबद्ध भएको छ

सन् २०१९ मा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय अभियोजनकर्ताहरूको अन्तर्राष्ट्रिय संस्था *International Association of Prosecutors-IAP* को सदस्य भएको छ ।^{३४} यसले औपचारिकरूपमा अन्य देशका अभ्यासको बारेमा जानकारी लिने र आफ्ना बारेमा जानकारी दिने अवसरको ढोका खोलीदिएको छ । पारस्परिक सहयोगको आदान प्रदान गर्न समेत यसले सहायता पुऱ्याउन सक्ने देखिएको छ । सो संस्थाको सदस्यको रूपमा पहिलो पटक यसै वर्ष (सन् २०१९ मा) महान्यायाधिवक्ताको नेतृत्वको टोलीले अर्जेन्टिनामा भएको कार्यक्रममा सहभागिता जनाएको छ । संस्थागत सम्बन्धलार्इ फराकिलो बनाउन यो संस्थासँगको आबद्धताले सहयोग पुग्ने विश्वास लिन सकिन्छ ।

साभेदारी कार्यक्रमले अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ताको सहकार्य बढाएको छ

नेपाल प्रहरीबाट सञ्चालन गरिएको समुदाय प्रहरी साभेदारी कार्यक्रम र सरकारी वकील कार्यालयहरूले सञ्चालन गरेको समुदायमा सरकारी वकील कार्यक्रमलार्इ एकीकृत गरी साभारूपमा समुदाय प्रहरी सरकारी वकील कार्यक्रम सञ्चालन गर्न प्रारम्भ गरिएको छ ।^{३५} यो कार्यक्रमले कानूनी व्यवस्था एवम् न्यायिक प्रक्रियाको बारेमा आम जनसमुदायमा जानकारी दिन र सरकारी वकील कार्यालय र प्रहरीलार्इ समुदायमा परिचित गराउन सहयोग पुगको छ । त्यसका अलावा सरकारी वकील र प्रहरी साभारूपमा समुदायमा प्रस्तुत हुँदा र सहकार्यमा अभिवृद्धि भएको अनुभूति गरिएको छ । यो अपराध अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ताहरूलार्इ उत्तरदायी बनाउने प्रक्रिया पनि हो । यसलार्इ निरन्तर विस्तार गरी सबै स्थानीय तहका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने रणनीति सहित अगाडि बढ्नु पर्ने आवश्यकता रहेको छ ।

³⁴ The IAP was established in June 1995 at the United Nations offices in Vienna. The main impetus leading to its formation was the rapid growth in serious transnational crime; particularly drug trafficking, money laundering and fraud. The IAP is an International Community of Prosecutors committed to setting and raising standards of professional conduct and ethics for Prosecutors worldwide; promoting the rule of law, fairness, impartiality and respect for human rights and improving international co-operation to combat crime. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय सन् २०१९ मा सो संस्थाको सदस्य बनेको हो ।

³⁵ २०७६ साल मंसिर ४ गते महान्यायाधिवक्ता श्री अग्नि प्रसाद खरेलले सो कार्यक्रमको शुभारम्भ गर्नु भएको हो । उक्त अवसरमा प्रहरी महानिरीक्षक श्री सवेन्द्र खनालको समेत उपस्थिति रहेको थियो । सो दिन देशभरका ९७ वटा सरकारी वकील कार्यालयले सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयहरूसँगको सहकार्यमा कार्यक्रम सञ्चालन गरेका थिए । सरकारी वकील र नेपाल प्रहरीले देशभर साभारूपमा कार्यक्रम गरेको यो पहिलो पटक हो ।

कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि नीतिगत तहमा सघन छलफल चलाएको छ

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले फौजदारी कसूर सम्बन्धी कानून र फौजदारी न्याय प्रशासनसँग सम्बद्ध कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि सरोकारवाला निकायका उच्च तहका प्रतिनिधिहरूसँग उपस्थितिमा नीतिगत तहमा सघन छलफल चलाएको छ । नेपाल सरकारको प्रतिरक्षाका लागि उच्च तहका अधिकारीहरूसँग आवधिक रूपमा अन्तर्क्रिया कार्यक्रम गरिएको छ । छलफलबाट आएका सुझावहरूसँग सम्बन्धित सरकारी निकायसँग पुऱ्याउने प्रयास गरेको छ ।^{३६} सजाय सुझाव समिति, अपराध पीडित संरक्षण सुझाव समिति, प्रोवेशन तथा प्यारोल बोर्डलाई क्रियाशील गराउनका लागि नीतिगत व्यवस्था गर्न प्रारम्भिक कार्य भैरहेको छ । विधि विज्ञान विज्ञहरूसँग निरन्तर छलफल गरिएको छ । मेडिकल-लिंगलका क्षेत्रका विज्ञहरूसँग छलफल गरिएको छ । मुख्य न्यायाधिवक्ताज्यूहरूसँग वार्षिक रूपमा सञ्चालन गरिएका राष्ट्रिय कार्यशालाले कार्यक्षेत्र पहिचान गर्न र समन्वय विकास गर्न सहयोग पुगको छ ।

मुलुकी संहिताले जिम्मेवारी बढाएको छ

मुलुकी कार्यविधि संहिताले सरकारी वकीलको भूमिका र जिम्मेवारीमा बढोत्तरी गरेकोछ । अनुसन्धानको क्रममा हिरासतमा राख्ने म्याद थपमा सरकारी वकीलको सहभागिता रहेको छ । जाहेरी तामेलीमा राख्ने, अनुसन्धानको क्रममा धरौटी वा तारिखमा राख्ने कार्यमा समेत सरकारी वकीलको जिम्मेवारी विस्तार भएको छ । सानातिना मुद्दा नचलाउने निर्णय गर्ने अधिकार दिएको छ । सजायमा छुटको दावी लिन सक्ने व्यवस्था गरेकोछ । महान्यायाधिवक्ताको अनुमति लिएर वैदेशिक रोजगार, ठगी जस्ता सर्वसाधारणका सम्पत्तिसँग सम्बन्धित मुद्दा पीडित र प्रतिवादीहरूसँग मिलापत्र गर्न सहमति दिन सक्ने व्यवस्था गरेको छ । मिलापत्र सम्बन्धी यो नयाँ व्यवस्थाको प्रारम्भिक अभ्यास हेर्दा उल्लेख्य संख्यामा मुद्दा मिलापत्र भएको देखिएको छ ।

अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान केन्द्रबाट कार्य प्रारम्भ भएको छ

संविधानले महान्यायाधिवक्तालाई अपराधको प्रवृत्तिको बारेमा पनि वार्षिक प्रतिवेदनमा उल्लेख गर्नु पर्ने जिम्मेवारी निर्धारण गरे बमोजिम कार्य सञ्चालन निर्देशिकामा समावेश गरी अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान केन्द्रको स्थापना भएको छ । सो केन्द्रले संगठित अपराधको अवस्थाका बारेमा अनुसन्धानमूलक अध्ययन गरेको छ । आर्थिक सामाजिक अपराध र जीउज्यान विरुद्धका अपराधको बारेमा तुलनात्मक अध्ययन गरेको छ । यद्यपि जुन रूपमा केन्द्र प्रभावकारी हुनु पर्ने हो सो रूपमा कार्य सञ्चालन हुन बाँकी नै छ ।

नमूना सरकारी वकील कार्यालय स्थापना भएका छन्

सरकारी वकील कार्यालयको सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउनका लागि आ.व. २०७५।०७६ देखि प्रत्येक प्रदेशमा एउटाका दरले नमूना सरकारी वकील कार्यालय घोषणा गरी कार्यालय व्यवस्थापन र सेवा प्रवाहमा सुधार ल्याउने प्रयास गरिएको छ । पहिलो वर्ष जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय सुनसरी, धनुषा, ललितपुर, कास्की, रूपन्देही, सुर्खेत र कञ्चनपुरलाई नमूना सरकारी वकील कार्यालय घोषणा गरिएको छ । दोस्रो चरणमा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय भापा, बारा, धादिङ, तनहुँ, बाँके, जुम्ला र दार्चुलालाई नमूना सरकारी वकील कार्यालयकोरूपमा घोषणा गरिएको छ । ती कार्यालयको कार्य सम्पादनलाई प्रभावकारी बनाउन कार्यादेश समेत दिइएको छ ।

^{३६} यसको उदाहरणको रूपमा बाल न्याय सम्बन्धी राष्ट्रिय कार्यशाला सञ्चालन गरिएको छ । जातीय छुवाछुत तथा भेदभाव विरुद्धको कानूनको कार्यान्वयनको अवस्था विषयक कार्यशालालाई लिन सकिन्छ । संहिता कार्यान्वयनका बारेमा न्यायाधीश, सरकारी वकील र प्रहरीले एक अर्कासँग राखेका अपेक्षाका बारेमा छलफल गरिएको छ । सरकारी वकीलका लागि सजाय निर्धारण मार्गदर्शन तयारीको क्रममा सर्वोच्च अदालतका माननीय न्यायाधीशहरू समेतको उपस्थितिमा उच्चस्तरीय छलफल कार्यक्रमको आयोजना गरिएको २०७६ मंसिरमा भएको कार्यक्रम यसको अर्को उदाहरण हो ।

न्यायमा सहज पहुँचका लागि प्रयास गरिएको छ

मुद्दाको गम्भीरताका आधारमा निरन्तर सुनुवाइका लागि सरकारी वकीलद्वारा सहजीकरण गरिएको छ ।^{३७} सरकारी साक्षीहरूलाई मुद्दामा सहभागिता बढाउनका लागि हेलो साक्षी कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको छ । प्रायः सबैजसो जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूमा पीडितमैत्री कक्षको व्यवस्था गरिएको छ ।^{३८} प्रत्येक सरकारी वकील कार्यालयमा पीडित तथा साक्षी सहायता अधिकृतको व्यवस्था गरिएको छ । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा महिला तथा बालबालिकासम्बन्धी केन्द्रीय एकाईको स्थापना गरिएको छ ।^{३९}

विद्युतीय सञ्जालमा आबद्ध गर्ने प्रयास भइरहेको छ

सरकारी वकील कार्यालयको काम कारवाहीहरूलाई विद्युतीय प्रणालीमा आबद्ध गरिएको छ । ५० जिल्लाका सरकारी वकील कार्यालयहरूमा सीसी टिभी र इन्ट्रानेट जडान गरिएको छ ।^{४०} केन्द्रबाट विद्युतीय माध्यमबाट अनुगमन समेत प्रारम्भ गरिएको छ । सीएमएस मार्फत मुद्दाका विवरणलाई विद्युतीय प्रणालीमा आबद्ध गरी कार्य सञ्चालनमा सहजीकरण गरिएको छ ।^{४१} सबै सरकारी वकीलहरूलाई इन्टरनेटको पहुँच कायम हुन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । सबै सरकारी वकील कार्यालयहरूमा आधारभूत विद्युतीय उपकरणहरू उपलब्ध छन् । सबै सरकारी वकीलहरूलाई सूचना प्रविधिमा अभ्यस्त तुल्याई कार्य सम्पादनमा सहजीकरण गर्न ल्यापटप उपलब्ध गराइएको छ । इ एटर्नी कार्यक्रम अन्तर्गत उल्लिखित विषयका अतिरिक्त अन्य सफ्टवेयरहरू निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा पेशीको सूचना इमेल मार्फत उपलब्ध गराउने प्रणाली कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ । अनुसन्धानकर्ता, अभियोजनकर्ता र न्यायकर्ता संलग्न निकायहरूलाई एकिकृत रूपमा विद्युतीय सञ्जालमा आबद्ध गर्ने कार्यलाई अगाडि बढाउने प्रयासको प्रारम्भ भएको छ ।

तर अझै समस्याहरू रहेका छन्

संस्थागत विकासका उल्लिखित विभिन्न प्रयासहरूका अतिरिक्त अझै पनि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र सरकारी वकील कार्यालयको संस्थागत विकासमा धेरै कार्य गर्न बाँकी रहेको छ । कार्यबोझका आधारमा दरबन्दी व्यवस्थापन गर्नु पर्नेछ । विषयगत आधारमा जनशक्तिको विशिष्टता विकास गर्न प्रारम्भ मात्र भएको छ । यसले संरचनागत र कार्यात्मक दुवै क्षेत्रमा सुधार खोज्दछ । जनशक्तिलाई उत्प्रेरित गर्नु पर्नेछ । सेवा शर्त सम्बन्धी कानून बन्न नसक्दा एक प्रकारको अन्यायता

^{३७} महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट लगातार सुनुवाइका लागि २०७५।०६।१६ को परिपत्रले लगातार सुनुवाइका लागि सरकारी वकीलहरूलाई मार्गदर्शन गरेको छ ।

^{३८} जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरू भापा, मोरङ, धनुषा, रौतहट, पर्सा, दोलखा, कास्की, तनहुँ, म्याग्दी, पर्वत, अर्घाखाँची, रुपन्देही, बाजुरा, बझाङ, अछाम, डोल्पा, हुम्ला, कालीकोट, मुगु, जुम्ला, मकवानपुर, काभ्रेपलाञ्चोक, बाँके, कञ्चनपुर, पाँचथर, इलाम, बागलुङ, बैतडी, चितवन, सर्लाही, महोत्तरी, डोटी, सोलुखुम्बु, उदयपुर, दाङ, दाचुला, ललितपुर, भक्तपुर, गोरखा, स्याङ्जा, पाल्पा, नवलपरासी पश्चिम, सिराहा, रोल्पा, तेह्रथुम, संखुवासभा, सुनसरी, सिन्धुली, रामेछाप, काठमाडौँ, धादिङ, मुस्ताङ, रसुवा, मनाङ, लमजुङ, गुल्मी, सल्यान, ताप्लेजुङ, दैलेख, धनकुटा, नुवाकोट, सप्तरी, जाजरकोट, सिन्धुपाल्चोक, बर्दिया, सुर्खेत, रुकुम पश्चिम र कैलाली समेत ६८ वटा कार्यालयमा पीडित मैत्री कक्षको व्यवस्था गरिएको छ । उच्च सरकारी वकील कार्यालयहरू इलाम, बागलुङ र तुलसीपुरमा पनि पीडित मैत्री कक्षको व्यवस्था गरिएको छ ।

^{३९} २०७५ जेष्ठ १४ को निर्णयानुसार सो एकाई स्थापना गरिएको हो ।

^{४०} सिसी टिभी र इन्ट्रानेट जडान भएका सरकारी वकील कार्यालयहरूमा उच्च सरकारी वकील कार्यालयहरू इलाम, धनुकुटा, विराटनगर, ओखलढुंगा, राजविराज, जनकपुर, हेटौँडा, पोखरा, बागलुङ, बुटवल, तुलसीपुर, नेपालगञ्ज, सुर्खेत, जुम्ला, दिपायल, महेन्द्रनगर रहेका छन् । जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरू भापा, मोरङ, सुनसरी, उदयपुर, सप्तरी, सिराहा, धनुषा, महोत्तरी, सर्लाही, रौतहट, बारा, पर्सा, सिन्धुली, कास्की, तनहुँ, गोरखा, नवलपरासी पूर्व, रुपन्देही, कपिलवस्तु, पाल्पा, दाङ, बाँके, बर्दिया, कैलाली, कञ्चनपुर, काठमाडौँ, ललितपुर, भक्तपुर, काभ्रेपलाञ्चोकमा सो सुविधा जडान गरिएको छ । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र विशेष सरकारी वकील कार्यालयमा समेत सो सुविधा जडान भई कार्य प्रारम्भ भइसकेको छ । खास गरी विद्युतीय माध्यमबाट कार्यालयको अनुगमन गर्नका लागि र अभिलेख सञ्चार गर्नका लागि यो प्रक्रियाले प्रभावकारी नतिजा दिएको छ ।

^{४१} यूएनडीपीको सहयोगमा विभिन्न ११ वटा कार्यालयमा इन्टरनेटको व्यवस्था गरी सीएमएस इन्ट्री गर्ने कार्य गरिएको छ । २०७६ पौष सम्ममा करिब १२ हजार मिंसिलहरू विद्युतीय अभिलेखमा आबद्ध भएका छन् ।

रहेको छ । कार्यबोभ वही भएका केही सरकारी वकील कार्यालयहरूको भवन बन्न नसक्दा कार्यसम्पादन प्रभावित भएको छ । नयाँ नयाँ अपराधका स्वरूपले गर्दा सरकारी वकीलहरूलाई निर्णय गर्न र प्रतिनिधित्व गर्न समेत सहज छैन । संघीयता सम्बन्धी विवादहरूमा प्रतिनिधित्व र प्रतिरक्षा आफैमा नौलो अभ्यासको रूपमा रहेको छ । विद्युतीय सञ्जालमा आवद्ध हुनका लागि जनशक्तिको ज्ञान र मनोविज्ञानले पनि समस्या पारेको छ । सरकारी निकायहरूले निर्णय गर्दा कानूनले निर्धारण गरेको प्रक्रिया र पद्धति अनुशरणमा बेवास्ता गर्दा कतिपय मुद्दा तथा रिटको प्रतिरक्षा जटिल बन्ने गरेको छ । सरकारी वकीलहरूले सरकारी निकायहरूबाटै धेरैजसो अवस्थामा अपेक्षित सहयोग प्राप्त गर्न सकिरहेका छैनन् । नयाँ कानूनहरूले सरकारी वकीलहरूको जिम्मेवारी विस्तार गरे तापनि अपेक्षित रूपमा प्रशिक्षण सञ्चालन गर्न र पूर्वाधार विकास गर्न एवम् स्रोतको व्यवस्थापन नसकिएको अवस्था छ । यस्ता समस्याहरूलाई योजनाबद्ध रूपमा कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरी समाधानका प्रयासहरू गर्नु पर्ने आवश्यकता देखिएको छ ।

निष्कर्ष

कुनै पनि संस्थाको सुधारका लागि संस्थागत विकासको समग्र पाटोमा सुधार हुनु आवश्यक हुन्छ । सोही दृष्टिकोणले महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले आफूलाई प्राप्त भएको संवैधानिक तथा कानूनी जिम्मेवारीलाई प्रभावकारी रूपमा सम्पन्न गर्न सक्ने बनाउनका लागि सरकारी वकीलको व्यावसायिकता विकासलाई केन्द्रमा राखी संस्थागत सुधारका कार्यक्रमहरू अगाडि बढाएको छ । सुधारका प्रयासको प्रारम्भिक नतिजा सकारात्मक देखिएको छ । यद्यपि कुनै भौतिक पूर्वाधारको विकास, प्रशिक्षण कार्यक्रम वा ज्ञानबद्धक सामग्रीको प्रकाशनले मात्र संस्थागत सक्षमता विकास हुन्छ भन्न सकिदैन । भवन निर्माणको संख्या, सवारी साधनको उपलब्धता, तथा कार्यक्रमको संख्याले मात्र सार्थक नतिजा दिन सक्दैन । यसले त कार्य सम्पादनका लागि उपयुक्त वातावरण निर्माण गर्न सहयोग गर्ने मात्र हो । साँच्चैको सुधारका लागि यहाँ क्रियाशील जनशक्तिको रचनात्मक अग्रसरता र जिम्मेवारीप्रतिको निःशर्त समर्पण आवश्यक पर्दछ । सुधारका प्रयासहरूप्रतिको सकारात्मक भाव आवश्यक पर्दछ । रचनात्मक कामको स्वस्थ प्रतिस्पर्धा आवश्यक पर्दछ । सुधारमा आफ्नो पनि योगदान रहोस् भन्ने चाहना आवश्यक पर्दछ । यसका लागि बृहत सहभागिता र अवसर एवम् लाभको न्यायोचित वितरण अपरिहार्य हुन्छ ।

पारस्परिक कानूनी सहायता, नेपाल कानून र कार्यान्वयनमा सरकारी वकीलको जिम्मेवारी

✍ संजीवराज रेग्मी[©]

१. विषय प्रवेश

सिमाविहीन तथा संगठित प्रकृतिका फौजदारी अपराध कुनै एक देशको भूभाग वा क्षेत्रमा मात्र सिमित हुँदैन । यस्ता कसूरले पार्ने प्रभाव र असर अन्तर्देशिय हुन्छ । भनिन्छ अपराधको भौगोलिक सिमा हुँदैन । कुनै पनि व्यक्ति वा संगठित समूह एक मुलुकमा बसेर अर्को मुलुक वा त्यहाको नागरिक विरुद्ध अपराध गर्न सक्छ भने एक राज्यमा अपराध गरी सजिलै अर्को देशमा जान र लुकेर बस्न सक्छ । कसूरको प्रमाण वा सबुद वा सम्बद्ध लिखत वा कागजातहरू कसूर भएको स्थानमा मात्र नभै अन्य देशमा पनि रहन्छ । अपराधलाई व्यवसाय बनाई लाभ लिने उद्देश्यबाट संगठित रूपमा अपराध गर्ने प्रवृत्तिको पनि विकास हुँदै गएको छ । आतंकवाद, हातहतियारको किनबेच, वन्यजन्तु र तिनका अंगको तस्करी, लागू औषधको कारोबार, साइबर अपराध, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार, नक्कली मुद्राको कारोबार, हत्या, बहुमूल्य वस्तुको तस्करी, भ्रष्टाचार, संगठित अपराध, बौद्धिक सम्पत्तिको चोरी, भन्सार चोरी पैठारी, सम्पत्ति शुद्धीकरण र आतंकवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी जस्ता अपराधमा कसूरदारले आधुनिक प्रविधिको प्रयोग गर्ने, एक ठाउँमा बसेर अर्को स्थानमा कसूर गर्ने, कसूर सम्बन्धी प्रमाणहरू अन्यत्र लुकाउने समेतका कार्य गर्न सक्छन् । यसैगरी कसूरमा सूचना प्रविधिको समेत प्रयोग हुने कारण कतिपय कसूरमा विद्युतीय प्रमाणहरू सेवा प्रदायक संस्था वा कम्पनी रहेका मुलुकमा यस्ता प्रमाणहरू रहन सक्तछन् । यस्ता कसूरहरू प्राय संगठित रूपमा हुने र एक राज्यबाट अर्को राज्य हुँदै कसूर सम्पन्न हुने हुँदा एक मात्र मुलुकलाई असर पार्ने नभै अन्य देशलाई पनि प्रभावित पार्दछन् । यस्ता अपराधको रोकथाम र नियन्त्रणका लागि तथा कसूर सम्बन्धी प्रमाण प्राप्त गरी अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई कानूनको दायरामा ल्याउनका लागि राष्ट्रहरू बीच आपसी सहयोग र सहायताको आवश्यकता पर्दछ । यस्ता कार्यलाई निरुत्साहित गर्न र राष्ट्रहरूसँगको समन्वय र सहयोग प्राप्त गरी प्रभावकारी रूपमा अपराध नियन्त्रण गर्न पारस्परिक कानूनी सहायता सम्बन्धी अवधारणाको विकास भएको हो ।

सिमाविहीन र संगठित प्रकृतिका अपराध लगायत अन्य प्रकृतिका कसूरमा राष्ट्रहरू बीच आपसी सहयोग आदानप्रदान गरी अपराध नियन्त्रण गर्ने तथा कसूरदारलाई कानूनको दायरामा ल्याउने कार्य अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी विधिशास्त्रको आधारभूत मान्यताको रूपमा रहेको छ । सोही अनुरूप फौजदारी अपराध नियन्त्रण सम्बन्धमा भएका बहुपक्षीय तथा क्षेत्रीय महासन्धिमा यो विषयलाई समावेश गर्ने अभ्यास रहेको छ । लागू औषध र मनोद्विपक पदार्थको अवैध ओसारपसार विरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासन्धि, १९८८, यातना तथा अन्य अमानवीय व्यवहार विरुद्धको महासन्धि, १९८९, महिला तथा

[©] सहन्यायाधिवक्ता, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, सिंहदरवार, काठमाडौं ।

बालबालिकाको ओसारपसार तथा वेश्यावृत्ति विरुद्धको सार्क महासन्धि, २००२ आतंकवाद नियन्त्रण सम्बन्धी सार्क क्षेत्रीय महासन्धि, १९८७, भ्रष्टाचार विरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासन्धि, २००३, अन्तर्देशीय संगठित अपराध विरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासन्धि, २००० र आतंकवादी कार्यमा वित्तिय लगानी नियन्त्रण सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९९९ मा पक्ष राष्ट्रहरूले यस्ता अपराध नियन्त्रणका लागि राष्ट्रिय कानूनमा पारस्परिक कानूनी सहायता सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था गर्नुपर्ने^१ र सो व्यवस्था कार्यान्वयन गर्नुपर्ने प्रावधान राखेको पाईन्छ। क्षेत्रीय स्तरमा निर्माण भएको European Convention on Mutual Assistance in Criminal Matters ले सन्धिको पक्ष राष्ट्रहरूलाई फौजदारी कसूरमा प्रमाण संकलन गर्ने, साक्षी तथा विशेषज्ञलाई बुझ्ने लगायतका कार्यमा पारस्परिक कानूनी सहायता सम्बन्धी उपायहरू अवलम्बन गर्ने दायित्व सुम्पेको छ।^२

उल्लिखित महासन्धिहरूको पक्षराष्ट्र भएकोले नेपालले महासन्धिहरूमा गरिएको कानूनी सहायता सम्बन्धी व्यवस्था कार्यान्वयन गर्न तथा फौजदारी कसूरको अनुसन्धानमा अन्य मुलुकसँग कानूनी सहायता आदान प्रदान गर्ने उद्देश्यले पारस्परिक कानूनी सहायता ऐन, २०७० निर्माण गरी यस सम्बन्धी नीतिलाई स्वीकार गरेको छ। सो ऐनका अलावा अन्य कतिपय कानूनहरूमा पनि यस सम्बन्धी व्यवस्था समावेश गरिएको छ। यिनै सन्दर्भमा पारस्परिक कानूनी सहायताको अवधारणा र नेपाल कानूनमा गरिएको पारस्परिक कानूनी सहायता सम्बन्धी व्यवस्थाका बारेमा यस आलेखमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ।

२. पारस्परिक कानूनी सहायताको अवधारणा र क्षेत्र

फौजदारी कसूरको अनुसन्धानका सिलसिलामा विभिन्न देशहरू बीच सो कसूरसँग सम्बन्धित सूचना आदान प्रदान तथा प्रमाणहरू प्राप्त गर्ने समन्वयकारी माध्यम पारस्परिक कानूनी सहायता हो। फौजदारी कसूरको अनुसन्धान वा कारवाहीका क्रममा सो सम्बन्धी कुनै प्रमाण, कागज वा साक्षी अन्य कुनै देशमा रहनसक्ने वा हुन सक्ने देखिएको अवस्थामा त्यस्तो प्रमाण वा कागज वा साक्षीको भनाई वैधानिक रूपमा प्राप्त गर्ने माध्यमको रूपमा पारस्परिक कानूनी सहायता आवश्यक हुन्छ।

पारस्परिक कानूनी सहायता फौजदारी कसूरको अनुसन्धान, अभियोजन र न्यायिक कारवाहीका लागि एक राष्ट्रले अर्को राष्ट्र सँगबाट आधिकारिक रूपमा सम्बद्ध प्रमाण प्राप्त गर्ने, उपलब्ध गराउने, संकलन गर्ने औपचारिक माध्यम मानिन्छ। राष्ट्रको सार्वभौमसत्ताको सिद्धान्त अनुसार एक देशको अनुसन्धान गर्ने निकाय वा अधिकारी अर्को मुलुकमा प्रवेश गरी अपराधको अनुसन्धान गर्न वा प्रमाण संकलन गर्ने सक्षमता राख्दैन। यसका लागि सम्बन्धित राष्ट्रहरू बीच आपसी सहयोग र समन्वय आवश्यक पर्दछ र पारस्परिक कानूनी सहायता त्यस्तो माध्यमको रूपमा अन्तरराष्ट्रिय कानूनले स्वीकार गरेको अवधारणा हो। मूलतः सिमाविहीन अपराधको रूपमा हुने संगठित अपराध, आतंकवाद, लागू औषध, मानव बेचबिखन, सम्पत्ति शुद्धीकरण, हातहतियारको तस्करी जस्ता अपराधमा प्रमाण प्राप्त गर्ने माध्यमको रूपमा यो महत्वपूर्ण आधार मानिन्छ। पारस्परिक कानूनी सहायताका लागि सम्बन्धित देशहरू बीच द्विपक्षीय वा बहुपक्षीय सन्धि हुन आवश्यक हुन्छ भने कतिपय अवस्थामा पारस्परिकताको सिद्धान्त (Reciprocity) का आधारमा पनि कानूनी सहायता प्राप्त हुने अभ्यास रहेको छ। तर पारस्परिक कानूनी सहायता प्राप्त हुन सक्ने अवस्था, आधार र प्रकृया भने मुलुकको राष्ट्रिय

^१ भ्रष्टाचार विरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासन्धि, २००३ को धारा ४४ र ४६ ले सुपुर्दगी र कानूनी सहायता प्रदान गर्ने व्यवस्था गरेको छ भने अन्तर्देशीय संगठित अपराध विरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासन्धि, २००० को धारा ९८ ले पारस्परिक सहायता प्रदान गर्ने व्यवस्था गरेको छ। यसैगरी आतंकवादी कार्यमा वित्तिय लगानी नियन्त्रण सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९९९ को धारा १२ मा सदस्य राष्ट्रहरूले आपसमा कानूनी सहायता सुनिश्चित गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ।

^२ European Convention on Mutual Assistance in Criminal Matters, 1959 को धारा १

कानूनबाट निर्धारण गरिने हुँदा राज्यको कानूनले यसका शर्त र आधार निर्धारण गर्न सक्छ । तथापि पारस्परिक कानूनी सहायता अन्तर्गत निम्न विषयहरू समावेश गर्ने अभ्यास रहेको पाइन्छ ।

- कसूरसँग सम्बन्धित व्यक्ति वा वस्तु बारेमा जानकारी लिने र पहिचान गर्ने,
- प्रमाण प्राप्त गर्ने र भनाई अभिलेखबद्ध गर्ने,
- साक्षी वा जानकार मानिसबाट प्रमाण प्राप्ती वा फौजदारी कारवाहीमा सहायताको व्यवस्था गर्ने, खानतलासी वा बरामदी कारवाही गर्ने,
- अनुसन्धानका लागि गुप्त कारवाही वा अन्य प्राविधिक उपायहरू अवलम्बन गर्ने,
- स्थान वा वस्तु परीक्षण गर्ने,
- सम्बद्ध मौलिक वा प्रमाणित लिखतको प्रतिलिपी उपलब्ध गराउने,
- संयुक्त अनुसन्धान गर्ने,
- फैसलाको कार्यान्वयन गर्ने,
- अपराध भएको स्थान वा ठाउँबाट कसूरजन्य सम्पत्ति असुली र जफत गर्ने,

३. पारस्परिक कानूनी सहायताको आवश्यकता र औचित्यता

पारस्परिक कानूनी सहायता मुलत गम्भीर फौजदारी अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई कानूनको दायरामा ल्याउन अर्को देशमा रहनसक्ने प्रमाण वा सम्बद्ध कागज वा लिखत प्राप्ती गर्नु हो । यसको उद्देश्य एक राज्यलाई अर्को राज्यले कानून कार्यान्वयनमा सहायता दिनु र आफूले पनि सहायता प्राप्त गर्नु हो । संगठित प्रकृतिका एक भन्दा बढी मुलुकलाई असर पर्ने कसूरको नियन्त्रण गर्न यो प्रणालीको आवश्यकता पर्दछ । सर्वोच्च अदालतले एक मुद्दामा यसको औचित्यताका बारेमा भनेको छ कि यातायात, सूचना र संचार तथा अन्य विविध प्रकारका प्रविधिको विकासबाट कतिपय मानवीय व्यवहारहरूलाई कुनै एक देशको भूगोल वा परिधिभित्र मात्र समेटेर हेर्न नसकिने अवस्था आजको यथार्थ हो । भूगोलको सीमाना वा परिधिको आडमा मानवता विरुद्धका अपराधबाट उन्मुक्ति लिने प्रकारको दावी स्वीकार्य हुन सक्तैन । अपराधजन्य कार्य हुन निश्चित भौगोलिक सीमाभित्रको उपस्थिति रहन्छ भन्ने पनि छैन । एउटै अपराधको शृंखला अनेक राष्ट्रमा एकैसाथ पुग्ने वा देखिने गरेका दृष्टान्त अनेकौं छन् । आपराधिक सन्जालहरू अन्तरदेशीय बनेका छन् । यसैगरी आर्थिक सम्बन्धहरू विस्तार भएका छन् । संक्षेपमा भन्नुपर्दा मानिसको व्यवहार तथा क्रियाकलापको विश्वव्यापीकरण हुँदै गएको छ । यस अवस्थामा मानवीय आवश्यकता पूर्तिका लागि अन्तरनिर्भरता अपरिहार्य भए जस्तै अपराध नियन्त्रणका लागि समेत अन्तर्राष्ट्रिय समुदायका बीच सहकार्य, सहयोग र समन्वय अनिवार्य बनेको छ । भ्रष्टाचार, आतंकवाद लगायतका कतिपय संगठित अपराध उपर नियन्त्रण कायम गर्न कुनै एउटा राष्ट्रको एकल प्रयासले मात्र सम्भव नहुने भएकोले राष्ट्र राष्ट्रहरू बीच पारस्परिक कानूनी सहयोग कायम हुन बाञ्छनीय हुन्छ ।^३ कुनै पनि व्यक्तिले अन्य देशमा कसूरसँग सम्बन्धित सबुद प्रमाण रहेका कारण उसले गरेको कसूरबाट उन्मुक्ति नपाओस् र राज्यहरूले एक आपसमा सहयोग र समन्वय मार्फत अनुसन्धानमा सहायता पुग्ने कागज प्रमाण प्राप्त गर्न सकुन भन्ने कुरामा पारस्परिक कानूनी सहायताको औचित्यता देखिन्छ । पारस्परिक कानूनी सहायताका लागि द्विपक्षीय सन्धि, बहुपक्षीय सन्धि आवश्यक हुनुका साथै सम्बन्धित राज्यको आन्तरिक कानून पनि मुख्य आधार हो । यस मध्ये कुनै एक वा धेरै आधारहरू कुनै पनि मुलुकले अवलम्बन गर्न सक्छ । यस्तो कानूनी सहायता प्राप्त गर्ने प्रकृया र विधि राष्ट्रिय कानूनद्वारा निर्धारण गरिन्छ ।

^३ ने.का.प. २०७३ अंक ९ निर्णय न. ९६६७ पृथ्वी बहादुर पाण्डे वि. काठमाडौं जिल्ला अदालत समेत

४. नेपालमा पारस्परिक कानूनी सहायता सम्बन्धी कानून

नेपाल भ्रष्टाचार विरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासन्धि, २००३, अन्तर्देशीय संगठित अपराध विरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासन्धि, २००० र आतंकवादी कार्यमा वित्तिय लगानी नियन्त्रण सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९९९ को पक्ष भएको हुँदा यी महासन्धिले गरेको व्यवस्था अनुसार पारस्परिक कानूनी सहायता सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था गर्नुपर्ने अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व बमोजिम पारस्परिक कानूनी सहायता, ऐन निर्माण गरेको छ। यसका अलावा सम्पत्ति शुद्धीकरण (मनी लाउण्डरिङ्ग) निवारण ऐन, २०६४, मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४, संगठित अपराध निवारण ऐन, २०७० मा यस सम्बन्धी केही कानूनी व्यवस्थाहरू गरिएको छ।

४.१. पारस्परिक कानूनी सहायता ऐन, २०७०

न्यायिक कारवाहीका विषयमा नेपाल र विदेशी राज्य बीच पारस्परिक कानूनी सहायता आदान प्रदान गर्ने सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था गर्ने उद्देश्यका साथ यो ऐन जारी भएको हो। यस ऐनले नेपाल र विदेशी राज्य बीच पारस्परिक कानूनी सहायता आदान प्रदान गर्ने सम्बन्धमा द्विपक्षीय सन्धि भएकोमा द्विपक्षीय सन्धि नभएपनि कुनै विदेशी राज्यले भविष्यमा त्यस्तै प्रकारको न्यायिक कारवाहीमा पारस्परिक कानूनी सहायता प्रदान गर्ने आश्वासन दिई कूटनीतिक माध्यम मार्फत नेपाल सरकार समक्ष पारस्परिक कानूनी सहायताको लागि अनुरोध गरेमा पारस्परिकताको आधारमा कानूनी सहायता प्रदान गर्न सकिने गरी दुईवटा आधारहरू तोकेको छ।^४ तर विदेशी अदालतबाट भएको फैसला कार्यान्वयन गर्न भने द्विपक्षीय सन्धि नै हुनु पर्ने अनिवार्यता रहेको छ। यस ऐनमा रहेका कानूनी सहायता सम्बन्धी मुख्य व्यवस्थाहरू निम्न रहेका छन्।

४.१.१. पारस्परिक कानूनी सहायताका विषयहरू

नेपाल र विदेशी मुलुक बीच न्यायिक कारवाहीसँग सम्बन्धित निम्न विषयहरूमा मात्र पारस्परिक कानूनी सहायता आदान प्रदान गर्न सकिन्छ।^५ तसर्थ जुनसुकै विषयमा कानूनी सहायता माग गर्न वा आदान प्रदान गर्न सकिदैन।

- कुनै कागज वा प्रमाण बुझ्ने, सङ्कलन गर्ने वा प्राप्त गर्ने,
- कुनै सम्बद्ध वस्तु वा ठाउँको जाँच गरी सोको सूचना र प्रमाण उपलब्ध गराउने,
- बैङ्क, वित्तीय वा व्यापारिक अभिलेख लगायत सम्बद्ध कागजातको सङ्कलन वा प्रमाणित प्रति उपलब्ध गराउने,
- खानतलासी गर्ने, वस्तु वरामद गर्ने, व्यक्ति रहेको स्थान पत्ता लगाउने वा मानिसको सनाखत गर्ने,
- फौजदारी प्रकृतिको विषयमा सहयोग पुऱ्याउन सक्ने व्यक्तिको उपस्थिति गराउने,
- म्याद तामेली गर्ने,
- चल वा अचल सम्पत्ति रोक्का राख्ने वा जफत गर्ने,
- फैसला कार्यान्वयन गर्ने।

४.१.२. पारस्परिक कानूनी सहायता आदान प्रदान गर्न नसकिने अवस्था

निम्न अवस्थामा पारस्परिक कानूनी सहायता प्रदान गर्न सकिदैन।^६

^४ पारस्परिक कानूनी सहायता ऐन, २०७० को दफा ३

^५ ऐ. दफा ५

- देवानी प्रकृतिको विषयमा एक लाख रूपैयाँ भन्दा कम विगो कायम रहेको न्यायिक कारवाही भएमा,
- फौजदारी प्रकृतिको विषयमा एक वर्ष भन्दा कम कैद सजाय वा पचास हजार रूपैयाँ भन्दा कम जरिवाना हुने कसूर भएमा,
- विदेशी राज्यको अनुरोध बमोजिम पारस्परिक कानूनी सहायता प्रदान गर्दा वा सोको कारणबाट सार्वजनिक व्यवस्था (पब्लिक अर्डर) वा नेपालको सार्वभौमसत्ता प्रतिकूल हुने भएमा ।

४.१.३. कानूनी सहायताको अनुरोध अस्वीकार गर्न सक्ने अवस्थाहरू

पारस्परिक कानूनी सहायता ऐन, २०७० ले निम्न अवस्थामा विदेशी राज्यबाट कानूनी सहायताका लागि भएको अनुरोध अस्वीकार गर्न सकिने व्यवस्था गरेको छ ।^६

- पारस्परिक कानूनी सहायता ऐन बमोजिम कानूनी सहायता प्रदान नगरिने अवस्था भएमा,
- द्विपक्षीय सन्धि बमोजिम अनुरोध भई नआएको भएमा,
- कुनै कसूरसँग सम्बन्धित विषयमा पारस्परिक कानूनी सहायताको लागि अनुरोध गरिएकोमा त्यस्तो कसूर राजनीतिक प्रकृतिको भएमा,
- माग गरिएको विवरण, कागजात वा प्रमाण सम्बन्धित विदेशी मुलुकबाट प्राप्त हुन नआएमा,
- अनुरोध गरिएको विषय सैनिक ऐन अन्तर्गतको कसूरसँग सम्बन्धित भएको देखिएमा,
- जात, धर्म, लिंग, जातीय उत्पत्ति, राष्ट्रियता वा राजनीतिक विचारको आधारमा कुनै व्यक्ति विरुद्ध अनुसन्धान, कानूनी कारवाही वा सजाय गर्न खोजिएको देखिएमा,
- अनुरोध गरिएको विषय अनुसन्धानको लागि महत्वहिन भएको वा अन्य तरिकाबाट सो सम्बन्धमा जानकारी प्राप्त गर्न सकिने देखिएमा,
- जुन विषयमा पारस्परिक कानूनी सहायताको माग गरिएको हो सो विषय बाहेक अन्य काम कारवाहीमा त्यसको प्रयोग नहुने कुराको सुनिश्चितता प्राप्त नभएमा,
- पारस्परिक कानूनी सहायता उपलब्ध गराउँदा सार्वजनिक व्यवस्था (पब्लिक अर्डर) प्रतिकूल हुने भएमा ।

४.१.४. विदेशी राज्यले पारस्परिक कानूनी सहायता प्राप्त गर्ने तरिका

नेपाल र विदेशी राज्य बीच कानूनी सहायता आदान प्रदान गर्ने कार्य केन्द्रीय अधिकारीबाट हुन्छ । यस प्रयोजनका लागि केन्द्रीय अधिकारी कानून न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयलाई तोकिएको छ । कुनै पनि विदेशी मुलुकले कानूनी सहायता माग गर्दा निम्न अनुसार गर्नुपर्ने हुन्छ ।^७

- विदेशी मुलुकमा कुनै मुद्दाको अनुसन्धान गर्दा वा न्यायिक कारवाही वा फैसला कार्यान्वयन गर्दा सो कार्यमा सहयोग पुग्ने कुनै कागज, प्रमाण, सूचना वा वस्तु नेपालभित्र भएको कुरामा विश्वास गर्नु पर्ने पर्याप्त आधार भएमा सम्बन्धित विदेशी राज्यले पारस्परिक कानूनी सहायताको लागि कूटनीतिक माध्यम मार्फत नेपाल सरकार समक्ष अनुरोध गर्न गर्न सक्छ ।
- यसरी अनुरोध गर्दा कुनै स्थान वा वस्तुको खानतलासी गर्न वा कुनै वस्तु कब्जामा लिनु पर्ने देखिएमा विदेशी राज्यले त्यस्तो स्थान वा वस्तुको खानतलासी गर्न वा कुनै वस्तु कब्जामा लिन समेत अनुरोध गर्न सक्छ ।

^६ ऐ. दफा ४

^७ ऐ. दफा २८

^८ ऐ. परिच्छेद ४

- नेपालमा रहेको कुनै व्यक्तिले विदेशी राज्यमा विचाराधीन कुनै न्यायिक कारवाहीमा सहयोग गर्न सक्ने कारण देखाई विदेशी राज्यले त्यस्तो व्यक्तिलाई उपस्थित गराई दिन कूटनीतिक माध्यम मार्फत नेपाल सरकार समक्ष अनुरोध गर्न सक्छ।
- कुनै न्यायिक कारवाहीसँग सम्बन्धित कुनै व्यक्ति रहेको स्थान पत्ता लगाउनु पर्ने वा व्यक्ति सनाखत गर्नु पर्ने भएमा विदेशी राज्यले कूटनीतिक माध्यम मार्फत नेपाल सरकार समक्ष अनुरोध गर्न सक्छ।
- नेपालमा रहे बसेको कुनै व्यक्तिलाई साक्षीको रूपमा बुझ्नु पर्ने देखिएमा त्यस्तो विदेशी राज्यको अदालत वा निकायको आदेश बमोजिम विदेशी राज्यले कूटनीतिक माध्यम मार्फत नेपाल सरकार समक्ष अनुरोध गर्न सक्छ।
- पारस्परिक कानूनी सहायताका लागि अनुरोध गर्दा संलग्न गरी पठाइएको प्रमाण कागजहरू न्यायाधीश वा अधिकार प्राप्त सरकारी अधिकृतले प्रमाणित गरी कार्यालयको छाप लगाइएको हुनु पर्छ।
- पारस्परिक कानूनी सहायताको लागि विदेशी राज्यले नेपाल सरकार समक्ष गरिएको अनुरोधपत्र नेपाली भाषामा लेखिएको हुनु पर्छ।
- पारस्परिक कानूनी सहायता प्रदान गर्दा प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम कुनै शुल्क वा दस्तुर लाग्ने भएमा त्यस्तो शुल्क वा दस्तुर वापतको रकम विदेशी राज्यले व्यहोर्नु पर्ने हुन्छ।

४.१.५. विदेशी राज्यले कानूनी सहायता प्राप्त गर्ने विधि

विदेशी राज्यबाट पारस्परिक कानूनी सहायताको लागि अनुरोध प्राप्त भएपछि नेपाल सरकार, परराष्ट्र मन्त्रालयले त्यस्तो अनुरोध र सो साथ संलग्न विवरण, कागजात र प्रमाण पारस्परिक कानूनी सहायताको लागि केन्द्रीय अधिकारी समक्ष पठाउनु पर्छ।^९

यसरी पारस्परिक कानूनी सहायताको लागि अनुरोध सहित विवरण, कागजात र प्रमाण प्राप्त भएमा केन्द्रीय अधिकारीले सो उपर आवश्यक अध्ययन र जाँचबुझ गरी पारस्परिक कानूनी सहायता प्रदान गर्ने कारवाही अघि बढाउने वा नबढाउने सम्बन्धमा पन्ध्र दिनभित्र निर्णय गर्नु पर्छ। केन्द्रीय अधिकारीले अध्ययन र जाँचबुझ गर्दा अनुरोध साथ प्राप्त विवरण, कागजात र प्रमाणको आधारमा पारस्परिक कानूनी सहायता सम्बन्धी कारवाही अघि बढाउन पर्याप्त नदेखिएमा केन्द्रीय अधिकारीले थप विवरण, कागजात तथा प्रमाण पेश गर्नको लागि कूटनीतिक माध्यम मार्फत विदेशी राज्यलाई लेखी पठाउन सक्छ।^{१०} यसरी पारस्परिक कानूनी सहायता सम्बन्धी कारवाही अघि बढाउने निर्णय भएमा केन्द्रीय अधिकारीले पारस्परिक कानूनी सहायता उपलब्ध गराउने प्रयोजनको लागि अनुसन्धानसँग सम्बन्धित पारस्परिक कानूनी सहायता माग गरिएको भए अनुसन्धान गर्ने निकायलाई र सो बाहेक अन्य पारस्परिक कानूनी सहायता माग गरिएको भए सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा निवेदन दिन सम्बन्धित जिल्ला सरकारी वकीललाई आदेश दिनु पर्छ।^{११}

४.१.६. सरकारी वकीलले अदालतमा निवेदन दिई कानूनी सहायता माग गर्ने^{१२}

पारस्परिक कानूनी सहायता उपलब्ध गराउनको लागि केन्द्रीय अधिकारीबाट आदेश प्राप्त भएमा सम्बन्धित जिल्ला सरकारी वकीलले विदेशी राज्यबाट प्राप्त विवरण, कागजात तथा प्रमाण सहित सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा निवेदन दिनु पर्छ। प्राप्त निवेदन र सो साथ संलग्न विवरण, कागजात

^९ ऐ दफा २६

^{१०} ऐ दफा २७

^{११} ऐ दफा २७

^{१२} ऐ दफा २९

तथा प्रमाण जाँचबुझ गर्दा अदालतले कुनै कसूरसँग सम्बन्धित विषयमा कानूनी सहायताको लागि निवेदन दिइएकोमा प्रथम दृष्टिमा नै त्यस्तो कसूर स्थापित हुन नसक्ने देखिएमा र पारस्परिक कानूनी सहायता न्यायको सामान्य सिद्धान्त विपरीत भएमा पारस्परिक कानूनी सहायता उपलब्ध गराउन इन्कार गर्न सक्छ ।

४.१.७. पारस्परिक कानूनी सहायता इन्कार गरिएको जानकारी दिनु पर्ने

पारस्परिक कानूनी सहायता प्रदान गर्न इन्कार गरिएमा सोको जानकारी केन्द्रीय अधिकारीले सात दिनभित्र कूटनीतिक माध्यम मार्फत विदेशी राज्यलाई दिनु पर्छ ।^{१३}

४.१.८. पारस्परिक कानूनी सहायता उपलब्ध गराउने^{१४}

केन्द्रीय निकायबाट पारस्परिक कानूनी सहायता उपलब्ध गराउन सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारीलाई आदेश भएमा र त्यस्तो पारस्परिक कानूनी सहायता उपलब्ध गराउन अदालतबाट इन्कार नभएमा सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारी वा अदालतले विदेशी राज्यको माग बमोजिम पारस्परिक कानूनी सहायता उपलब्ध गराउनको लागि सो सम्बन्धमा आवश्यक कारवाही अधि बढाउने आदेश दिनु पर्छ । पारस्परिक कानूनी सहायता सम्बन्धी कागज प्रमाण संकलन गर्ने तथा प्रमाण बुझ्ने लगायतका कार्य समाप्त भएपछि सोको विवरण अनुसन्धान अधिकारी, अदालत वा सम्बन्धित जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयले केन्द्रीय अधिकारी समक्ष पठाउनु पर्छ । यसरी प्राप्त पारस्परिक कानूनी सहायता सम्बन्धी विवरण केन्द्रीय अधिकारीले कूटनीतिक माध्यम मार्फत विदेशी राज्यलाई उपलब्ध गराउनु पर्छ ।^{१५}

४.१.९. विदेशी राज्यसँग नेपालले पारस्परिक कानूनी सहायता माग गर्ने प्रकृया

नेपालले कुनै विदेशी मुलुकसँग पारस्परिक कानूनी सहायता माग गर्नुपर्दा सम्बन्धित अधिकारी वा अदालतबाट केन्द्रीय अधिकारी समक्ष अनुरोध गर्नुपर्ने हुन्छ । कानूनी सहायताको विषयको प्रकृतिका आधारमा त्यस्तो अनुरोध गर्न सकिन्छ । यस अन्तर्गत निम्न व्यवस्था रहेको छ ।^{१६}

क. प्रमाण उपलब्ध गराउन अनुरोध गर्न सक्ने

कानून बमोजिम अनुसन्धान वा अभियोजन गर्न अधिकार प्राप्त अधिकारीले कुनै कसूरको अनुसन्धान वा अभियोजनमा सहयोग पुग्ने वैङ्क, वित्तीय वा व्यापारिक अभिलेख समेतको कुनै कागज, प्रमाण, सूचना वा वस्तु विदेशी राज्यमा रहेको भन्ने कुरामा विश्वास गर्नुपर्ने पर्याप्त आधार भएमा त्यस्तो कागज, प्रमाण, सूचना वा वस्तु उपलब्ध गराई दिन केन्द्रीय अधिकारी समक्ष अनुरोध गर्न सक्छ । यसैगरी न्यायिक कारवाहीमा सहयोग पुग्ने वैङ्क, वित्तीय वा व्यापारिक अभिलेख समेतको कुनै कागज, प्रमाण, सूचना वा वस्तु विदेशी राज्यमा रहेको भन्ने कुरामा विश्वास गर्नु पर्ने पर्याप्त आधार भएमा अदालतले त्यस्तो कागज, प्रमाण, सूचना वा वस्तु उपलब्ध गराई दिन केन्द्रीय अधिकारी समक्ष अनुरोध गर्नु पर्छ । कुनै कागज, प्रमाण, सूचना वा वस्तु उपलब्ध गराई दिन अनुरोध गर्दा कुनै स्थान वा वस्तुको खानतलासी गर्न वा कुनै वस्तु कब्जामा लिनु पर्ने देखिएमा सम्बन्धित अधिकारी वा अदालतले त्यस्तो स्थान वा वस्तुको खानतलासी गर्न वा कुनै वस्तु कब्जामा लिन समेत अनुरोध गर्न सक्छ ।

^{१३} ऐ. दफा ३०

^{१४} ऐ. दफा ३१

^{१५} ऐ. दफा ३८

^{१६} ऐ. परिच्छेद ३

ख. व्यक्ति उपस्थित गराउने तथा व्यक्ति रहेको स्थान पत्ता लगाउन अनुरोध गर्ने

न्यायिक कारवाहीमा सहयोग गर्न सक्ने कुनै व्यक्ति विदेशी राज्यमा रहेको कुरामा विश्वास गर्नु पर्ने पर्याप्त आधार भएमा अदालतले सो प्रयोजनको लागि आदेश गर्न सक्छ। कुनै न्यायिक कारवाही सँग सम्बन्धित कुनै व्यक्ति रहेको विदेशी राज्यको स्थान पत्ता लगाउनु पर्ने वा व्यक्ति सनाखत गर्नु पर्ने भएमा अदालतले सो प्रयोजनको लागि आदेश गर्न सक्छ। यसरी आदेश भएमा अदालतले त्यस्तो व्यक्तिलाई उपलब्ध गराई दिन वा त्यस्तो व्यक्ति रहेको विदेशी राज्यको स्थान पत्ता लगाउन वा सनाखत गरिदिन केन्द्रीय अधिकारी समक्ष अनुरोध गर्न सक्छ।

ग. पारस्परिक कानूनी सहायता प्राप्त गर्न विदेशी राज्यलाई अनुरोध गर्नु पर्ने

पारस्परिक कानूनी सहायताको लागि कुनै अधिकारी वा अदालतबाट लेखी आएमा केन्द्रीय अधिकारीले त्यस्तो कानूनी सहायता प्राप्त गर्न कूटनीतिक माध्यम मार्फत विदेशी राज्य समक्ष अनुरोध गर्नु पर्छ। यसरी अनुरोध गर्दा केन्द्रीय अधिकारीले अनुरोध गर्ने अधिकारी वा अदालतको नाम, विदेशी राज्यमा अनुरोध कार्यान्वयन गर्दा तथा अनुरोध बमोजिम सूचना वा वस्तु उपलब्ध गराउँदा कुनै निश्चित प्रक्रिया अवलम्बन गर्नु पर्ने भए सोको विवरण, अनुरोध गोप्य राख्न चाहेमा सोको आधार र कारण, व्यक्ति उपस्थित हुन अनुरोध गरिएको भए निजको सुरक्षाको बन्दोबस्त र निजको खाने बस्ने लगायतका अन्य सुविधा, कुनै सन्धि बमोजिम अनुरोध गरिएकोमा त्यस्तो सन्धिमा अनुरोध गर्दा छुट्टै प्रक्रिया अवलम्बन गर्नु पर्ने भए सो सम्बन्धी विवरण, नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी तोकेको अन्य विवरण खुलाउनु पर्छ। यसरी अनुरोध गर्दा निम्न कागजात संलग्न गर्नु पर्ने हुन्छ।

- कुनै व्यक्तिलाई उपस्थित हुन माग गरिएको भए निजलाई माग गर्नु भन्दा अघि निजले कानून विपरीत कुनै कार्य गरेको आधारमा थुनामा नराख्ने, न्यायिक कारवाही नचलाउने वा सजाय नगरिने र त्यस्तो व्यक्तिलाई सम्बन्धित देशमा नै फिर्ता गर्ने सुनिश्चितता,
- माग गरिएको विषय बाहेक अन्य प्रमाण दिन वा अन्य विषयमा सहयोग गर्न बाध्य नगरिने सुनिश्चितता,
- भुट्टा बयान दिएको वा अदालतको अपहेलना गरेकोमा बाहेक निज उपर सो न्यायिक कारवाहीको विषयमा कुनै पनि कानूनी कारवाही वा सजाय नगरिने कुराको सुनिश्चितता,
- खानतलासीको माग गरिएको भए खानतलासी गरी कब्जामा लिएको वस्तु सुरक्षित साथ राखिने र त्यस्तो प्रयोजन समाप्त भएपछि फिर्ता गरिने सुनिश्चितता,
- कुनै कागज, वस्तु वा सूचना माग गरिएको भए सम्बन्धित मुलुकको स्वीकृति विना सो सार्वजनिक नगरिने प्रतिवद्धता,
- नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी तोकेको अन्य कागजात।

४.२ सम्पत्ति शुद्धीकरण (मनी लाउण्डरिङ्ग) निवारण ऐन, २०६४

यस ऐनले सम्पत्ति शुद्धीकरण सम्बन्धी कसूरमा अन्य मुलुकको समान प्रकृतिको काम गर्ने निकायले माग गरेमा वा सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभाग आफैले आवश्यक ठानेमा पारस्परिकताका आधारमा निम्न अनुसार अनुसन्धान सम्बन्धी सूचना आदान प्रदान गर्ने लगायत आपसी समझदारी कायम गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ।^{१९}

- कुनै मुलुकको समान प्रकृतिको काम गर्ने निकायले माग गरेमा वा विभाग आफैले आवश्यक ठानेमा पारस्परिकताका आधारमा सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभागले सम्पत्ति शुद्धीकरण

^{१९} सम्पत्ति शुद्धीकरण (मनी लाउण्डरिङ्ग) निवारण ऐन, २०६४

तथा आतङ्कवादी क्रियाकलापमा वितीय लगानी सम्बन्धी कसूरको सम्बन्धमा गरेको अनुसन्धान सम्बन्धी सूचना आदान प्रदान गर्ने ।

- कुनै मुलुकको समान प्रकृतिको काम गर्ने निकायसँग मिलेर सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्कवादी क्रियाकलापमा वितीय लगानी सम्बन्धी कसूरको संयुक्त रूपमा अनुसन्धान गर्न वा गराउने।
- यसरी सहयोग आदान प्रदान गर्ने विधि, शर्त तथा प्रकृया निर्धारण गर्न समान प्रकृतिका काम गर्ने विदेशी निकायसँग आवश्यकता अनुसार आपसी समझदारी कायम गर्ने।
- समान प्रकृतिको काम गर्ने कुनै मुलुकको निकायबाट प्राप्त सूचनाको सम्बन्धमा गोप्यता भंग गर्न नहुने सम्बन्धी व्यवस्था समान रूपले लागू हुने ।

४.३ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४

यस ऐनले कुनै अदालतमा विचाराधिन रहेको कुनै कसूरको अभियुक्त विदेशमा रहे बसेको भएमा त्यस्तो व्यक्तिको हकमा पक्राउ पुर्जी जारी गर्नु पर्दा पारस्परिक कानूनी सहायता सम्बन्धी कानून बमोजिम पक्राउ पुर्जी वा समाव्हान जारी गर्न सकिने व्यवस्था छ ।^{१५} यसैगरी यस ऐन बमोजिम कारवाही, सुनुवाइ र किनारा हुने कसूर सम्बन्धी मुद्दाको कुनै अभियुक्त विदेशमा रहे भएकोमा निजका नाममा समाव्हान वा पक्राउ पुर्जी जारी गर्नुपर्ने भएमा वा कुनै प्रमाण बुझनुपर्ने भएमा वा विदेशी अदालतमा विचाराधिन कुनै मुद्दाको कुनै अभियुक्त नेपालमा रहेकोमा निजका नाँउमा समाव्हान वा पक्राउ पुर्जी तामेल गर्ने वा प्रमाण बुझ्न सहयोग गर्नुपर्ने भएमा पारस्परिक कानूनी सहायता सम्बन्धी कानून बमोजिम गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।^{१६}

५. पारस्परिक कानूनी सहायतामा सरकारी वकील र केन्द्रीय अधिकारीको जिम्मेवारी र भूमिका

पारस्परिक कानूनी सहायता विदेशी राज्यलाई उपलब्ध गराउने कार्यमा र विदेशी राज्यबाट कानूनी सहायता प्राप्त गर्ने गराउने कार्यमा केन्द्रीय अधिकारीको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ भने सरकारी वकीलको पनि महत्वपूर्ण जिम्मेवारी रहेको छ । विदेशी राज्यले माग गरेको कुनै पनि पारस्परिक कानूनी सहायता उपलब्ध गराउन उपयुक्त रहे नरहेको वा प्रकृया अघि बढाउने नबढाउने विषयमा केन्द्रीय अधिकारीले जाँचबुझ गरी निर्णय गर्ने कार्य गर्नुपर्ने हुन्छ । सो कार्यमा र विदेशी राज्यसँग नेपालको तर्फबाट कानूनी सहायता माग गर्ने प्रकृया शुरु गर्ने कार्यमा केन्द्रीय अधिकारीले आवश्यक प्रकृया अपनाउनुपर्ने हुन्छ । नेपाल सरकारले केन्द्रीय अधिकारीको कार्य गर्ने जिम्मेवारी कानून, न्याय तथा संसदीय मन्त्रालयलाई तोकेको छ । विदेशी राज्यबाट पारस्परिक कानूनी सहायता उपलब्ध गराउन केन्द्रीय अधिकारीबाट निर्णय गरिन्छ । यसरी निर्णय भएमा निर्णय सहित सम्बन्धित जिल्ला सरकारी वकील समक्ष विदेशी राज्यबाट प्राप्त विवरण, कागजात तथा प्रमाण सहित सम्बन्धित पठाउनु पर्ने दायित्व केन्द्रीय अधिकारीमा रहेको छ । केन्द्रीय अधिकारीबाट लेखी आएपश्चात् सरकारी वकीलको जिम्मेवारी शुरु हुन्छ । यस कार्यमा सरकारी वकीलको जिम्मेवारी निम्न अनुसार हुने देखिन्छ । केन्द्रीय अधिकारीबाट प्राप्त आदेश अनुसार विदेशी राज्यले माग गरेको पारस्परिक कानूनी सहायता उपलब्ध गराउने अनुमतिका लागि सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा विदेशी राज्यबाट प्राप्त विवरण, कागजात र प्रमाण समेत निवेदनसाथ पेश गर्ने,

- पेश गरेको निवेदन न्यायाधीशको इजलाश समक्ष पेश हुँदा विदेशी राज्यबाट माग भइ आए अनुसार र केन्द्रीय अधिकारीबाट निर्णय भए अनुसार पारस्परिक कानूनी सहायता प्रदान गर्नु पर्ने कारण र आधार बारे नेपाल सरकारको तर्फबाट धारणा प्रस्तुत गर्ने, यस सम्बन्धमा

^{१५} मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ६४

^{१६} ऐ दफा १९१

इजलासबाट कुनै थप जानकारी वा प्रष्टता माग भएमा केन्द्रीय अधिकारीसँग समन्वय गर्न सहजीकरण गर्ने,

- अदालतबाट पारस्परिक कानूनी सहायता उपलब्ध गराउने आदेश भएमा वा इन्कार भएमा त्यसको जानकारी र त्यस्तो आदेश साथै राखी तत्कालै केन्द्रीय अधिकारी समक्ष पठाउने,

यसैगरी नेपालबाट विदेशी राज्यसँग कुनै विषयमा पारस्परिक कानूनी सहायताका लागि अनुरोध गर्न सकिन्छ । कसूरको अनुसन्धान गर्ने वा अभियोजन गर्ने अधिकारीले अनुसन्धान वा अभियोजनका लागि सहयोग पुग्ने बैक, वित्तिय वा व्यापारिक अभिलेख समेतको कुनै कागज, प्रमाण, सूचना, वा वस्तु विदेशी राज्यमा रहेको पर्याप्त आधार भएकोमा त्यस्तो कागज, प्रमाण वा अभिलेख उपलब्ध गराउन केन्द्रीय अधिकारी समक्ष अनुरोध गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको हुँदा अभियोजनमा आवश्यक देखिएको र विदेशी राज्यमा रहेको त्यस्ता प्रमाण पहिचान गर्ने र उपलब्ध गराउन केन्द्रीय अधिकारी समक्ष लेखे र पारस्परिक कानूनी सहायताको प्रकृया शुरु गर्ने प्रारम्भिक जिम्मेवारी अभियोजनकर्ताको रूपमा सरकारी वकीलमा रहने देखिन्छ । यसमा अनुसन्धान गर्ने अधिकारीलाई पनि सरकारी वकीलले समन्वय गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यस्तै न्यायिक कारवाहीमा सहयोग गर्न सक्ने व्यक्ति विदेशमा रहेकोमा नेपालमा उपस्थित गराउन वा पत्ता लगाउन, विदेशी राज्यमा रहेको व्यक्तिको नाममा म्याद तामेल गर्न, विदेशमा रहेको कुनै प्रमाण बुझ्न, साक्षी परीक्षण र बन्द सवाल जारी गर्न, सम्पत्ति रोक्का वा जफत गर्न, फैसला कार्यान्वयन गरी दिन अनुरोध गर्न अदालतको आदेश लिनुपर्ने हुन्छ । अदालतको आदेश प्राप्तीमा नेपाल सरकारको तर्फबाट सरकारी वकीलले नै सहजीकरण गर्नुपर्ने हुन्छ । पारस्परिक कानूनी सहायता कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न अदालत र केन्द्रीय अधिकारीलाई सहयोग र समन्वय गर्ने कार्यमा पनि सरकारी वकीलको भूमिका महत्वपूर्ण रहने देखिन्छ । यसका अलावा मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता अन्तर्गतका कसूरको अनुसन्धान र अभियोजनका सम्बन्धमा पारस्परिक कानूनी सहायता आवश्यक भएमा त्यस्ता कसूसँग सम्बन्धित कागजात प्रमाण, साक्षी बन्नुने लगायतका कार्यमा विदेशी राज्यबाट पारस्परिक कानूनी मार्फत सहयोग प्राप्त गर्न सरकारी वकीलले केन्द्रीय अधिकारी मार्फत अनुरोध गरी अभियोजनलाई र न्यायिक कारवाहीलाई प्रभावकारी बनाउन सक्ने देखिन्छ । पारस्परिक कानूनी सहायता सम्बन्धी कानूनको कार्यान्वयन गर्ने कुरामा रहेको यो महत्वपूर्ण जिम्मेवारी निर्वाह गर्नका लागि पारस्परिक कानूनी सहायता सम्बन्धी अबधारणा, यस सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास र राष्ट्रिय कानून तथा द्विपक्षीय सन्धि, सम्झौता लगायतका विषयमा जानकार र अपडेट हुन उत्तिकै आवश्यक छ ।

६. निष्कर्ष

पारस्परिक कानूनी सहायता राष्ट्रहरू बीच फौजदारी कसूरको अनुसन्धान गर्न, प्रमाण प्राप्त गरी कानून कार्यान्वयन गर्न सहयोग र समन्वय विस्तार गर्ने महत्वपूर्ण माध्यम हो । यसका लागि अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा थुप्रै सन्धि एवं सम्झौताहरू निर्माण भएका छन् । यस्ता सम्झौताका पक्ष राष्ट्रहरूले राष्ट्रिय कानूनमा पारस्परिक कानूनी सहायता सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने हुन्छ । नेपालले पनि राष्ट्रिय आवश्यकता र अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व अनुसार पारस्परिक कानूनी सहायता सम्बन्धी कानूनको निर्माण गरेको छ । पारस्परिक कानूनी सहायता आदान प्रदान गर्न सम्बन्धित राष्ट्रहरू बीच सम्झौता वा सन्धि हुनुपर्ने अनिवार्यता रहन्छ भने पारस्परिकताको आधारमा पनि यसको प्रयोग हुनसक्ने कुरालाई राष्ट्रहरूले अभ्यास गर्दै आएका छन् । यसका साथै राष्ट्रिय कानूनका आधारमा पनि यो विषयलाई कार्यान्वयन गरिन्छ । यद्यपि पारस्परिक कानूनी सहायता माग हुँदा प्राप्त हुन सक्ने अवस्था हुँदैन । कतिपय अवस्थामा पारस्परिक कानूनी सहायता माग गरेकोमा सम्बन्धित राज्यले इन्कार गर्न सक्छ । साथै कानूनी सहायता आदान प्रदान गर्ने प्रकृयाको अबलम्बनमा लामो समय पनि लाग्न सक्छ । तथापी फौजदारी कसूरको अनुसन्धान र नियन्त्रणका लागि गरिने

कानूनी कारवाहीमा राष्ट्रहरू बीच सहयोग आदान प्रदान गर्न र अन्तर्राष्ट्रिय समन्वय विस्तार गर्न कानूनी सहायता स्वीकृत आधार हो । सम्पत्ति शुद्धीकरण, साईबर अपाध, संगठित अपराध, आतंककारी कार्य, लागू औषध, अपहरण जस्ता कसूरहरूमा अन्य देशमा कसूरसँग सम्बन्धित कागज प्रमाणहरू रहन सक्छन भने सूचना प्रविधिको विकासले यसको प्रयोगबाट हुने वा हुन सक्ने कसूरसँग सम्बन्धित विद्युतिय प्रमाणहरू सो सेवा प्रदान गर्ने मुलुक वा सेवा प्दायक संस्थाबाट प्राप्त गर्नुपर्ने हुन्छ । संभावित अपराध रोक्न पनि यस्ता प्रमाणको सहयोग महत्वपूर्ण हुनसक्छ । तसर्थ पारस्परिक कानूनी सहायता सवै मुलुकका लागि आवश्यक र महत्वपूर्ण आधार हो । नेपालले यस सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था गरी पारस्परिक कानूनी सहायता प्रदान गर्ने र प्राप्त गर्ने मान्यतालाई स्वीकार गरेको छ । तथापी पारस्परिक कानूनी सहायता सम्बन्धमा हालसम्म कुनै देशसँग सन्धि वा सम्झौता गरेको छैन । पारस्परिकताका आधारमा न्यून विषयमा कानूनी सहायता आदान प्रदान गरेको भएपनि पारस्परिक कानूनी सहायताको अभ्यास हुन सकेको पाईदैन । तथापी यसको प्रयोगबाट फौजदारी कानूनको कार्यान्वयन र अपराध नियन्त्रणमा महत्वपूर्ण सहयोग प्राप्त हुने र कानून कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता ल्याउन सक्ने देखिन्छ । फौजदारी कसूरको अनुसन्धान र अभियोजनका लागि आवश्यक देखिएका र विदेशमा रहेको मनासिव आधार भएका कसूरसँग सम्बद्ध अभिलेख, कागज तथा प्रमाण प्राप्त गर्ने कार्यमा सरकारी वकील र अनुसन्धानकर्ताले पारस्परिक कानूनी सहायताको प्रकृयाका लागि केन्द्रीय अधिकारी समक्ष अनुरोध गर्न सक्ने हुँदा यसमा सरकारी वकीलको भूमिका महत्वपूर्ण रहन्छ । यसैगरी विदेशी राज्यबाट कानूनी सहायताका लागि अनुरोध भई केन्द्रीय अधिकारीबाट अदालतको अनुमतिका लागि निर्णय भए पश्चातको प्रकृया सरकारी वकीलबाट शुरु हुन्छ । अदालतमा सम्बद्ध कागजात पेश गर्ने, पारस्परिक कानूनी सहायताका लागि अनुरोध गर्ने, अनुमति प्राप्तीका लागि सहजीकरण गर्ने, आदेश पश्चात सो को जानकारी केन्द्रीय अधिकारी समक्ष पठाउने कार्य सरकारी वकीलको जिम्मेवारी भित्र रहेको छ । यसप्रकार पारस्परिक कानूनी सहायता अपराधको अनुसन्धान र अभियोजन तथा न्यायिक कारवाहीका लागि महत्वपूर्ण तथा सहयोगी माध्यम हो भने अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग आदान प्रदानको पनि महत्वपूर्ण विषय हो । नेपाल कानूनले पारस्परिक कानूनी सहायता प्राप्त गर्ने र सहयोग उपलब्ध गराउने प्रकृयामा केन्द्रीय अधिकारीका अलावा सरकारी वकीललाई समेत जिम्मेवारी प्रदान गरेको हुँदा यसमा सरकारी वकीलको भूमिका जिम्मेवारपूर्ण हुन आवश्यक छ ।

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ मा अपूर्ण अपराध सम्बन्धी व्यवस्था

लोकराज पराजुली[©]

१. पृष्ठभूमि

फौजदारी विधिशास्त्रले समाजमा हानिकारक मानिएका मानवीय कार्य वा व्यवहारहरूलाई फौजदारी कानूनले अपराधको रूपमा परिभाषित गरी निषेध गर्ने र त्यस्तो निषेधित कार्य गर्ने व्यक्तिलाई उक्त कानूनले तोके बमोजिम सजाय गर्ने प्रक्रियालाई स्वीकार गरेको छ। कुनै मानवीय कार्य अपराध हुनका लागि सामान्यतया: अपराधिक कार्य, आपराधिक मनसाय र वैध प्रतिरक्षाको अनुपस्थिति हुनु पर्दछ। कुनै मानवीय कार्य आपराधिक कार्य हुन सो कार्य निषेधित भएर मात्र पुग्दैन, कर्ताले सो कार्य स्वेच्छाले गरेको हुनुपर्ने, फौजदारी कानूनले निषेध गरेको खास परिस्थिति हुनुपर्ने र निर्धारित परिणाम आवश्यक हुने अपराधमा निषेधित परिणाम आएको हुनुपर्ने हुन्छ। यस्तो कार्य मनसायपूर्वक गरेको र सो कार्य गरेको अवस्थामा कानूनतः प्रतिरक्षा उपलब्ध नभएको अवस्थामा मात्रै त्यस्तो कार्यलाई अपराध मान्न र त्यस्तो काम गर्ने कर्तालाई फौजदारी दायित्व वहन गराउन सकिन्छ। यसरी अपराधका आवश्यक तत्वहरू स्थापित भएपछि दायित्व निर्धारण गर्ने अपराधलाई पूर्ण अपराध (Complete crime) भनिन्छ। फौजदारी विधिशास्त्रको विकासको प्रारम्भिक चरणमा पूर्ण अपराधमा मात्रै सजाय गर्ने व्यवस्था गरिएको थियो। तर पछि आएर फौजदारी कानूनको विकासक्रमसँगै अपराध पूर्ण नभए तापनि वा अपेक्षित परिणाम नआए तापनि आपराधिक मनसायले कार्य गरेको आधारमा भएको वा गरिएको कार्यलाई पूर्ण अपराधभन्दा भिन्न अपराध मानी सजाय गर्ने अवधारणा विकास भयो।

फौजदारी कानूनको उद्देश्य अपराध र अपराधीलाई रोक्ने र नियन्त्रण गर्ने मात्र नभई आपराधिक मनोवृत्ति र सम्भावित अपराधलाई समयमा रोक्ने, हस्तक्षेप गर्ने र राज्यद्वारा नियन्त्रण गर्न सक्ने वातावरण बनाउनु पनि हो। यसैले राज्यले समाजमा आपराधिक मनोवृत्ति र आपराधिक मनसायबाट गरिने कार्यहरू प्रारम्भ अवस्थामा रोक्न र हस्तक्षेप गर्न सकोस भनेर पृथक अपराधको रूपमा अपराधीकरण गर्ने धारणाको विकास भएको हो। यस्तो मनसायपूर्वक कुनै अपराध गर्ने कार्य प्रारम्भ गरिएको तर सोचिएको परिणाम प्राप्त नभई सकेको अवस्थालाई अपूर्ण अपराध (Incomplete Crime) वा प्रारम्भिक अपराध (Preliminary Crime) वा अधुरो अपराध (Inchoate Crime) भनी नामाकरण गरी सजाय गर्ने अवधारणालाई फौजदारी विधिशास्त्रले स्वीकार गरेको छ। कुनै खास कामलाई कसूरको रूपमा परिभाषा गरी सजायको व्यवस्था गरिने भएकोले सिद्धान्ततः यसलाई अपूर्ण अपराध भन्नु उपयुक्त हुँदैन, तर यस्तो आपराधिक कार्य गर्ने व्यक्तिले खोजेको वा चाहेको परिणाम प्राप्त नभएको अवस्था हुँदा यसलाई जनाउन प्रयोग गरिने वाक्यांश अपूर्ण अपराध (Incomplete Crime) लाई

© सहन्यायाधिवक्ता, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, सिंहदरवार, काठमाडौं।

स्वाभाविक रूपमा लिन सकिन्छ । यस्ता अपूर्ण अपराधहरूमा आपराधिक षडयन्त्र, उद्योग र दुरुत्साहन पर्दछन् ।

२. अपूर्ण आपराधिक कार्यलाई अपराधीकरण गर्नुको औचित्य

अपूर्ण आपराधिक कार्यहरूलाई अपराधको रूपमा परिभाषित गरी निषेध गर्नुको औचित्यमा सम्भावित हानीबाट पीडितलाई बचाउनु, आपराधिक मानसिकता भएका व्यक्तिले गर्न लागेको सम्भावित आपराधिक कामको लागि निजहरूले गरिसकेको कार्यप्रति निजहरूलाई जिम्मेवार बनाउनु, सार्वजनिक सुरक्षाको संरक्षणको औपचारिक माध्यमको विकास गर्नु, अपराध नियन्त्रणको लागि समयमै पाइला चाल्नु र अपराधलाई प्रारम्भिक चरणमै निमित्तयान्त पार्नु जस्ता संरक्षणात्मक एवं सुरक्षात्मक उपायहरूलाई लिने गरिन्छ । राज्यले पूर्ण अपराध घटुञ्जेलसम्म पछिँएर बस्नु हुँदैन भन्ने सिद्धान्तको आधारमा मनसायपूर्वक गरिने यस्ता कार्यहरूलाई प्रारम्भिक वा अपूर्ण चरणमै भए पनि पृथक अपराध मानी निषेध गर्ने फौजदारी विधिशास्त्रको यो अवधारणाले राज्यलाई अपराध नियन्त्रण गर्न कानूनी र संस्थागत संरचना तयार गर्न समेत मद्दत गर्दछ ।

३. मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ मा अपूर्ण अपराध सम्बन्धी व्यवस्था

यो संहिताका विभिन्न परिच्छेदहरूमा आपराधिक षडयन्त्र, उद्योग र दुरुत्साहन सम्बन्धमा आवश्यकता अनुसार व्यवस्था गरिएको भए तापनि परिच्छेद-३ मा आपराधिक षडयन्त्र, उद्योग र दुरुत्साहन सम्बन्धमा आवश्यक सामान्य व्यवस्था गरी अन्य सम्बन्धित परिच्छेदमा सो सम्बन्धमा व्यवस्था नगरिएको भए यो परिच्छेदमा भएको कानूनी व्यवस्था बमोजिम सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ । यसका अतिरिक्त यो संहिताको दफा ५ अनुसार प्रस्तुत संहिता सामान्य प्रकृतिको फौजदारी कानून भएकाले यो संहिता बाहेक प्रचलित कानून बमोजिम परिभाषित अन्य फौजदारी कसूरका सम्बन्धमा पनि यस परिच्छेदका व्यवस्थाहरू त्यस्तो कानूनले अन्यथा नगरेमा लागू हुने हुन्छ । यसबाट प्रस्तुत संहिताले अपराधका रूपमा परिभाषित गरेका विभिन्न कार्यहरूको आपराधिक षडयन्त्र, उद्योग, दुरुत्साहन गर्ने र मतियार हुने व्यक्तिहरूलाई सम्बन्धित परिच्छेद वा अन्य प्रचलित कानूनमा गरिएको व्यवस्थामा सजायको व्यवस्था नगरिएको अवस्था भए तापनि यो परिच्छेदको आधारमा निजहरू सजायको भागिदार हुने अवस्था रहेको छ । यस परिच्छेदको दफा ३३ मा आपराधिक षडयन्त्र, दफा ३४ मा आपराधिक उद्योग र दफा ३५ मा आपराधिक दुरुत्साहनका सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ । जसका बारेमा तल छुट्टाछुट्टै चर्चा गरिएको छ ।

३.१ आपराधिक षडयन्त्र

फौजदारी विधिशास्त्र अनुसार सापेक्षिक दायित्व हुने फौजदारी अपराध (Crime of relative liability) मा अपराधका विभिन्न चरणहरू हुन्छन् । यस्ता चरणहरूमा सामान्यतया: मनसाय (Intention), तयारी (Preparation), योजना (Planning), उद्योग (Attempt) र पूर्ण अपराध (Commission of crime) पर्दछन् । पूर्ण अपराध भएको अवस्थामा सो आपराधिक कार्यलाई निषेध गर्ने फौजदारी कानून बमोजिम सजाय गरिन्छ । तर सोभन्दा पहिलेका चरणहरूलाई छुट्टै अपराधीकरण गरिएको अवस्थामा उक्त कानूनले निर्धारण गरेको दायित्व त्यस्तो अपूर्ण अपराध गर्ने व्यक्तिले वहन गर्नु पर्दछ । षडयन्त्र पनि दुई वा दुईभन्दा बढी व्यक्तिहरूले योजना गरेको वा अपराध गर्न लागेको अवस्थामा अपराधको प्रारम्भिक चरणमा हुने एक प्रकारको अपूर्ण अपराध हो । कुनै एक व्यक्तिले कुनै अपराध गर्ने बारेमा सोचेमा वा मनसाय बनाएमा सोही आधारमा निजलाई फौजदारी विधिशास्त्र अनुसार आपराधिक दायित्व वहन गराउन सकिँदैन तर निजले अन्य व्यक्तिसँग अपराध गर्नको लागि सम्झौता वा मञ्जुर गरेमा सो कार्यलाई षडयन्त्रको रूपमा परिभाषित गरी निषेध गर्ने र सजाय गर्ने कुरालाई विश्वव्यापी रूपमा नै फौजदारी विधिशास्त्रले स्वीकार गरेको छ । सम्भावित आपराधिक कार्यलाई प्रारम्भिक

चरणमै रोक्ने (Nipping the crime in bud), प्रहरी र अदालतलाई वास्तविक हानि-नोक्सानी हुनुपूर्व नै हस्तक्षेप र कारवाही गर्न सक्षम बनाउन एवं व्यक्तिहरूको आपराधिक कार्यमा हुने संलग्नतालाई शुरुमा नै निवारण गर्न यस्तो व्यवस्था गरिएको हो ।

फौजदारी विधिशास्त्र अनुसार साधारण षडयन्त्र (Simple Conspiracy), मालाकार षडयन्त्र (Chain Conspiracy) र चक्रीय षडयन्त्र (Wheel Conspiracy) गरी यसलाई तीन भागमा वर्गीकरण गरिने अभ्यास भए पनि यसमा अन्तरनिहित आपराधिक कार्य (Actus reus) र आपराधिक मनसाय (Mens rea) मा भिन्नता रहेको पाइदैन । जुनसुकै स्वरूपको षडयन्त्र भए तापनि यसको आपराधिक कार्यको रूपमा दुई वा दुई भन्दा बढी व्यक्ति कुनै अपराध गर्नका लागि संभौतामा प्रवेश गर्ने वा सहमति गर्ने कार्य नै यसको आपराधिक कार्य हो । यो प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष दुवै प्रकृतिको हुन सक्दछ । त्यस्तो संभौता वा सहमति गर्ने इच्छा वा चाहना वा निर्णय नै यसको आपराधिक मनसाय हो ।

भारतीय दण्ड संहिताको दफा १२० क मा आपराधिक षडयन्त्रलाई परिभाषित गरिएको छ । सो अनुसार "When two or more persons agree to do, or cause to be done,- (1) an illegal act, or (2) an act which is not illegal by illegal means, such an agreement is designated a criminal conspiracy: Provided that no agreement except an agreement to commit an offence shall amount to a criminal conspiracy unless some act besides the agreement is done by one or more parties to such agreement in pursuance thereof." षडयन्त्रको परिभाषा गरिएको उक्त दफाको Explanation ले It is immaterial whether the illegal act is the ultimate object of such agreement, or is merely incidental to that object भनी उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा ३३ को उपदफा (१) बमोजिम कसैले कुनै आपराधिक षडयन्त्र गर्न हुँदैन भन्ने कानूनी व्यवस्था गरी आपराधिक षडयन्त्र (Criminal Conspiracy) लाई निषेध गरेको छ । सो दफाको उपदफा (२) ले दुई वा दुईभन्दा बढी व्यक्तिहरूले कुनै कसूर गर्न वा गराउन मञ्जुर गरी कुनै एकजना मात्र वा दुई वा दुई भन्दा बढी व्यक्तिहरूले कुनै कार्य गरेमा निजहरूले आपराधिक षडयन्त्र गरेको मानिने छ भन्ने व्यवस्था गरी आपराधिक षडयन्त्रलाई कसूरको रूपमा परिभाषित गरिएको छ । यो परिभाषा अनुसार दुई वा दुईभन्दा बढी व्यक्तिहरूले आपसमा मिलेमतो गरी कुनै फौजदारी कानूनले निषेध गरेको कुनै पनि आपराधिक कार्य वा कसूर गर्न वा गराउन सम्भौता गरेमा वा मञ्जुर गरेमा निजहरूको त्यस्तो कार्यलाई आपराधिक षडयन्त्रको अपराध मानिन्छ ।

दफा ३३ को उपदफा (२) मा गरिएको षडयन्त्रको उक्त परिभाषाले आपराधिक षडयन्त्रको आपराधिक कार्य स्थापित हुन मञ्जुरी गर्ने मध्ये कम्तिमा कुनै एक व्यक्तिले मात्र वा दुई वा दुई भन्दा बढी व्यक्तिहरूले मञ्जुरी कार्यान्वयन गर्न कुनै कार्य गरेको हुनुपर्ने पूर्वशर्त तोकेको छ । यो व्यवस्थाले आपराधिक कार्य गर्नको लागि भएको मञ्जुरी वा सम्भौता गर्ने व्यक्तिहरू मध्ये कुनै एक व्यक्तिले वा दुई वा दुई भन्दा बढी व्यक्तिहरूले सो मञ्जुरी वा सम्भौता बमोजिम कुनै कार्य भौतिक रूपमा गरेको हुनु पर्दछ ।

दफा ३३ को उपदफा (३) मा सजाय सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । सो व्यवस्था अनुसार जघन्य वा गम्भीर प्रकृतिको कसूरको आपराधिक षडयन्त्र गर्ने वा गराउने व्यक्तिलाई यस संहितामा अन्यत्र छुट्टै सजायको व्यवस्था भएकोमा सोही बमोजिम र नभएकोमा निम्न बमोजिम सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ :-

(क) आपराधिक षडयन्त्र बमोजिमको कसूर गरेको भए त्यस्तो कसूर गरे सरहको सजाय,

- (ख) आपराधिक षडयन्त्र बमोजिमको कसूर नभई अन्य कसूर भएकोमा त्यस्तो कसूर त्यस्तो षडयन्त्र कार्यान्वयनको सिलसिलामा वा त्यसैको सम्भावित परिणामस्वरूप भएको रहेछ भने सो कसूर बापत हुने सजाय,
- (ग) आपराधिक षडयन्त्र बमोजिमको कसूरको अतिरिक्त अन्य कसूर पनि भएकोमा त्यस्तो कसूर पनि सो षडयन्त्र कार्यान्वयनको सिलसिलामा वा त्यसैको सम्भावित परिणामस्वरूप भएको रहेछ भने सो कसूरको समेत थप सजाय,
- (घ) आपराधिक षडयन्त्र बमोजिम गर्ने कार्य पूरा भइनसकेको भए त्यस्तो कसूरमा हुने सजायको आधा सजाय ।

उल्लेखित सजायको व्यवस्थाले षडयन्त्र बमोजिमको आपराधिक कार्य भएको अवस्थामा षडयन्त्रमा संलग्न व्यक्तिहरू पनि मुख्य अपराधी नै हुने भएकोले निजहरूलाई सोही बमोजिम सजाय हुने व्यवस्था गरेको छ भने पूर्ण अपराध भइनसकेको तर आपराधिक षडयन्त्र मात्र स्थापित भएको अवस्थामा त्यस्तो कसूरमा हुने सजायको आधा सजाय हुने देखिन्छ । यो संहिताको दफा ४९(२), ४९(४), ५०(१), ५२(२), ५६(१) र २१५(१) का कसूरको षडयन्त्रमा भनी सोही दफाहरूमा नै कसूर कायम गरी सजायको व्यवस्था गरिएको छ ।

३.२ आपराधिक उद्योग

फौजदारी विधिशास्त्र बमोजिम कुनै आपराधिक कार्य गर्नको लागि आपराधिक मनसाय बमोजिमको तयारी पूरा गरिसकेपछि त्यस्तो आपराधिक कार्य गर्न चाहने व्यक्तिले आफूले चाहेको निषेधित परिणाम प्राप्त गर्नको लागि गरेको कुनै पनि भौतिक कार्य वा आपराधिक कार्य (Actus reus) ले अपेक्षित परिणाम ल्याउन नसकेको अवस्थालाई अपराधको उद्योग (Criminal Attempt) भन्ने गरिन्छ । अपराधको उद्योग स्थापित हुन कर्ताबाट निजको आपराधिक मनसाय बमोजिम अपेक्षित परिणाम प्राप्त गर्नको लागि कुनै न कुनै कार्य गरेकै हुनु पर्दछ । आपराधिक कार्य अपराध मानिएको निषेधित परिणामसँग कति नजिक छ वा गरिएको कार्य परिणाम ल्याउनका लागि कति सारवान रूपमा (Substantial) भएको छ भन्ने कुरा पनि विचारणीय हुन्छ । यस सम्बन्धमा फौजदारी विधिशास्त्रभित्र उद्योगको गम्भीरता परीक्षण गर्न विभिन्न सिद्धान्तहरू विकसित भएका छन् । त्यसमध्ये सानिध्यको सिद्धान्त (Proximity Theory), अन्तिम चरणको सिद्धान्त (Last Stage Theory), सारवान सिद्धान्त (Substantial Theory) जस्ता विभिन्न सिद्धान्तहरू प्रमुख छन् ।

कानूनले अपराधको रूपमा परिभाषित गरेका सबै खालका आपराधिक कार्यहरूको उद्योग हुँदैन वा उद्योगको रूपमा अपराधीकरण गर्न सकिँदैन । मनसायपूर्वक (Intentionally) गरिने कसूरहरूमा मात्र मनसाय र तयारीको चरणपछि सो मनसाय बमोजिम कर्ताले कुनै कार्य गरेमा परिणाम नआएको अवस्था भए तापनि सो कार्यलाई नै उद्योगको रूपमा अपराधीकरण गरिने भएकोले आपराधिक मनसाय (Mens rea) को रूपमा लापरवाही वा हेलचक्र्यार्डा जस्ता निम्नस्तरको मनसाय तत्व भएका अपराध वा मनसायको अपवादको रूपमा रहेका आवेश वा भवितव्यको आधारमा हुनसक्ने अपराधमा उद्योग नहुने भएकाले उद्योगलाई अपराधीकरण गर्न सकिने प्रकृतिका अपराधहरूको लागि सम्बन्धित परिच्छेदमा अपराधीकरण गरिएको अवस्थामा सोही व्यवस्था आकर्षित हुने र अन्य अवस्थामा प्रस्तुत व्यवस्था आकर्षित हुने गरी मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को परिच्छेद-३ को दफा ३४ मा आपराधिक उद्योगलाई अपराधीकरण गरिएको छ ।

यस संहिताको दफा ३४ को उपदफा (१) मा कसैले कुनै कसूर गर्ने उद्योग गर्न हुँदैन भन्ने व्यवस्था गरी कुनै पनि कसूरको उद्योगलाई निषेध गरिएको छ । यो व्यवस्थाले सैद्धान्तिक रूपमा उद्योगको अपराध कायम हुनसक्ने तर सम्बन्धित परिच्छेदमा उद्योगलाई छुट्टै अपराधको रूपमा परिभाषित

नगरिएको अवस्थामा त्यस्तो अधुरो वा अपूर्ण कार्य यो दफा बमोजिम सम्बन्धित अपराधको उद्योग (Criminal Attempt) मानिने व्यवस्था गरिएको छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) मा जुन कसूरको उद्योग भएको हो सो कसूर हुन असम्भव भएमा पनि उद्योग गरेको मानिनेछ, भन्ने व्यवस्था गरी पूर्ण अपराध असम्भव भएको अवस्थामा पनि गरिएको अपूर्ण आपराधिक कार्यलाई उद्योग मानिने व्यवस्था गरिएको छ । पूर्ण अपराधको असम्भाव्यता (Impossibility of complete crime) को अवस्थामा उद्योगमा सजाय गर्न मिल्ने वा नमिल्ने भन्ने सम्बन्धमा फौजदारी विधिशास्त्रभित्र पनि निर्विवाद मत रहेको पाइँदैन । कुनै आपराधिक कार्य गर्न कानूनी रूपमा असम्भव भएमा (Legal impossibility) वा भौतिक रूपमा असम्भव भएमा (Physical impossibility) त्यस्तो कार्यको उद्योग पनि स्थापित नहुने अवस्था हुन सक्दछ । भौतिकरूपमा पूर्ण अपराध हुन सम्भव छ, तर कर्ताको कार्यको परिणामस्वरूप उक्त आपराधिक कार्य हुन असम्भव रहेको अवस्थामा भने निज सो अपराधको उद्योगको लागि दायित्वाधीन हुने सिद्धान्तलाई फौजदारी विधिशास्त्रले स्वीकार गरेको छ ।

यो दफाको उपदफा (३) मा सजाय सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ । सो व्यवस्था अनुसार यस संहितामा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक कसूर गर्न उद्योग गर्ने वा गराउने व्यक्तिलाई त्यस्तो कसूरको लागि तोकिएको सजायको आधा सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्थाबाट पूर्ण अपराधका लागि सजाय तोकदा सजायको तल्लो वा माथिल्लो हद तोक्यो अदालतलाई स्वविवेकीय अधिकार दिइएको अवस्थामा उद्योगको हकमा स्वतः सो सजायको आधा सजाय कायम हुने अवस्था देखिन्छ । यसबाट उद्योगमा सजाय गर्ने सन्दर्भमा अदालतलाई पूर्ण अपराधमा हुने सजायको लचकताको आधारमा स्वविवेकीय अधिकार प्राप्त हुने अवस्था देखिन्छ । यो संहिताको दफा ४९(१), ४९(४), ५०(१), ५०(३), ५२(२), ५३(१), ५३(२), ५४(१), ५५(१), ५६(१), ५७(१), ६६(१), १०१(१), ११८(१), १५८(१), १८३(१), १९६(२)(ग), २१५(१), २४५(१), २५६(१), २५७(१), २६७(१), २६९(१) र २७०(१) का कसूरको उद्योगमा भने सोही दफाहरूमा नै कसूर कायम गरी सजायको व्यवस्था गरिएको छ ।

३.३ आपराधिक दुरुत्साहन

फौजदारी विधिशास्त्रले आपराधिक दुरुत्साहन (Criminal Incitement/Abetment) लाई अपूर्ण अपराधको एउटा स्वरूपको रूपमा स्वीकार गरी यसलाई छुट्टै अपराधीकरण गर्ने प्रक्रियालाई स्वीकार गरेको छ । कसैलाई कुनै अपराध गर्नको लागि उक्साउने कार्यलाई दुरुत्साहन भनिन्छ । दुरुत्साहन बमोजिम दुरुत्साहन गरिएको व्यक्तिले आपराधिक कार्य नगरेको अवस्थामा पनि दुरुत्साहन दिने व्यक्ति आफूले दिएको आपराधिक दुरुत्साहनको लागि जिम्मेवार हुन्छ । अपराधलाई प्रारम्भिक चरणमै निमित्तयान्त पार्नका लागि अपूर्ण अवस्थाका आपराधिक कार्यलाई निषेध गर्ने फौजदारी विधिशास्त्रको मान्यता अनुसार दुरुत्साहनलाई छुट्टै अपराधको रूपमा निषेध गरी त्यसलाई आपराधिकरण गर्ने प्रचलन रहेको पाइन्छ । भारतीय अपराध संहिताको परिच्छेद ५ मा दुरुत्साहनको सम्बन्धमा आवश्यक कानूनी व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । सो संहिताको दफा १०७ मा "A person abets the doing of a thing, who First-Instigates any person to do that thing..." भन्ने उल्लेख गरी दुरुत्साहनकर्तालाई मतियारको एउटा स्वरूपमा राखिएको छ ।

अपराध नियन्त्रणको निवारणात्मक दृष्टिकोण (Preventive Approach) अनुसार राज्यले अपराधलाई सो घट्नुपूर्व नै यथासम्भव नियन्त्रण गर्नु पर्ने हुन्छ । यही दृष्टिकोणबाट अपूर्ण अपराधलाई पृथक रूपमा अपराधीकरण गर्ने मान्यता स्वीकार गरिएको हो । आपराधिक घटना घट्नुको लागि दुरुत्साहनकर्ताको प्रभावकारी योगदान रहने हुनाले निजलाई आपराधिक दायित्वको दायराभित्र पार्नको लागि फौजदारी कानूनले यस सम्बन्धी व्यवस्थालाई अपरिहार्य व्यवस्थाको रूपमा लिने गरेको पाइन्छ । फौजदारी

विधिशास्त्रले दुरुत्साहनकर्ताले दिएको दुरुत्साहन बमोजिम आपराधिक कार्य सम्पन्न भएको रहेछ भने सो कार्य गर्ने व्यक्ति अपराधको लागि सक्षम भएको अवस्थामा दुरुत्साहनकर्तालाई मतियार सरह मानी सजाय गर्ने र वास्तविक कर्ता अपराध गर्न असक्षम भएमा वा निजलाई वैध प्रतिरक्षा उपलब्ध भएको अवस्थामा दुरुत्साहनकर्ता अपराधको लागि पूर्णतः जिम्मेवार हुने मान्यता स्वीकार गरेको छ । तर दुरुत्साहन बमोजिम आपराधिक कार्य नभएको वा दुरुत्साहन दिइएको व्यक्तिले सो बमोजिम आपराधिक कार्य गर्न इन्कार गरेको अवस्थामा पनि दुरुत्साहन दिने व्यक्तिलाई सो वापत सजाय गरिनुपर्ने अवधारणा अनुसार दुरुत्साहनलाई मात्रै पृथक रूपमा अपराधीकरण (Criminalization) गरिएको हो ।

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा ३५ को उपदफा (१) मा कसैले कसैलाई कुनै कसूर गर्न दुरुत्साहन दिनु हुँदैन भन्ने व्यवस्था गरी दुरुत्साहन दिने कार्यलाई अपराधीकरण (Criminalization) गरिएको छ । सो दफाको उपदफा (२) मा उपदफा (१) को प्रयोजनको लागि कसैले कसैलाई कुनै कसूर गर्न उक्साएमा निजले दुरुत्साहन दिएको मानिनेछ भन्ने व्यवस्था गरी “कुनै कसूर गर्न उक्साउने कार्य (Instigation to commit crime) लाई दुरुत्साहनको रूपमा परिभाषित गरिएको छ ।

उपदफा (३) मा दुरुत्साहन दिने व्यक्तिलाई यस संहितामा छुट्टै सजायको व्यवस्था गरिएकोमा सोही बमोजिम र नगरिएकोमा देहाय बमोजिम सजाय हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरी देहायमा निम्न व्यवस्था गरिएको छ :-

- (क) दुरुत्साहन दिए बमोजिम कसूर भएको भए निज स्वयंले कसूर गरे सरहको सजाय, र
- (ख) दुरुत्साहन दिए बमोजिम कसूर भई नसकेकोमा सो कसूरका लागि तोकिएको सजायको आधा सजाय ।

उल्लेखित खण्ड (क) ले दुरुत्साहन दिए बमोजिम कसूर भएको अवस्थामा दुरुत्साहन दिने व्यक्तिलाई निज स्वयंले कसूर गरे सरहको सजाय हुने व्यवस्था गरेको छ । यसबाट अपराध भएको अवस्थामा दुरुत्साहन दिने व्यक्ति र वास्तविक कर्ता दुवैलाई मुख्य अपराधीको रूपमा समान सजाय हुने व्यवस्था भएको छ । यसैगरी खण्ड (ख) ले दुरुत्साहन दिए बमोजिम कसूर भइनसकेकोमा सो कसूरका लागि तोकिएको सजायको आधा सजाय हुने व्यवस्था गरी दुरुत्साहनकर्तालाई आधा सजाय गर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

उपदफा (४) मा कुनै व्यक्तिलाई एउटा कसूर गर्न दुरुत्साहन दिएकोमा त्यस्तो व्यक्तिले त्यस्तो दुरुत्साहनको प्रभाव वा सम्भावित परिणामस्वरूप कुनै अर्को कसूर गरेमा दुरुत्साहन दिने व्यक्तिलाई सो कसूर पनि निज स्वयंले गरे सरह सजाय हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्था अनुसार दुरुत्साहन गरिएको व्यक्तिले सो दुरुत्साहनको प्रभाव वा सम्भावित परिणामस्वरूप कुनै अर्को कसूर गरेको अवस्थामा दुरुत्साहन दिने व्यक्तिलाई सो कसूर पनि निज स्वयंले गरेको मानी सोही बमोजिम सजाय गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यो संहिताको दफा ४९(३), ४९(४), ५०(१), ५१(६), ५५(१), ५६(१), ६४(१), १२६(१), १५८(१), १८५(१) र २१५(१) का कसूरको दुरुत्साहनमा भने सोही दफाहरूमा नै कसूर कायम गरी सजायको व्यवस्था गरिएको छ ।

४. निष्कर्ष

मनसायपूर्वक कुनै अपराध गर्न कार्य प्रारम्भ गरिएको तर सोचिएको परिणाम प्राप्त नभइसकेको अवस्थालाई आधुनिक फौजदारी विधिशास्त्रले अपूर्ण/अधुरो अपराध (Incomplete/Inchoate Crime) का रूपमा परिभाषित गरी सजाय गर्ने अवधारणालाई स्वीकार गरेको छ । राज्यले समाजमा आपराधिक मनोवृत्ति र सम्भावित अपराधलाई प्रारम्भिक चरणमै रोक्न, हस्तक्षेप गर्न र नियन्त्रण गर्न सक्ने

वातावरण बनाउनका लागि फौजदारी विधिशास्त्रले यो अवधारणालाई आत्मसात गरेको हो । मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ ले पनि फौजदारी विधिशास्त्रको यो अवधारणालाई आत्मसात गरी अपूर्ण अपराध अन्तर्गत पर्ने आपराधिक षडयन्त्र, आपराधिक उद्योग र आपराधिक दुरुत्साहनलाई कुनै कसूरहरूको सम्बन्धमा विशेष रूपमा छुट्टै व्यवस्था गरी अपराधीकरण नभएको अवस्थामा पनि लागू गर्न सकिने गरी परिच्छेद-३ का दफा ३३, ३४ र ३५ मा सामान्य कानूनका रूपमा व्यवस्था गरेको छ । यो अपराधको उक्त फौजदारी विधिशास्त्रीय मान्यताको मर्म अनुसार यी कानूनी व्यवस्थाको समुचित कार्यान्वयन गर्न यो कानून कार्यान्वयन गर्ने दायित्व भएका सबैले ध्यान दिएमा यो कानूनी व्यवस्थाको प्रभावकारिता बढ्ने कुरा विश्वास गर्न सकिन्छ ।

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ मा प्रतिरक्षा सम्बन्धी व्यवस्था : एक विश्लेषण

डा. श्रीप्रकाश उप्रेती^१

१. परिचय

कुनै पनि सार्वभौम देशभित्र बसोवास गर्ने मानिसहरूको व्यवहारलाई मार्गदर्शन, नियमन तथा नियन्त्रण गर्ने कार्य समकालीन समाजमा प्रचलित विभिन्न नियमहरूले संयुक्त रूपमा गरिरहेका हुन्छन्। यस्ता नियमहरूमा समाजमा प्रचलित प्रथा, सांस्कृतिक तथा धार्मिक नियमहरू, विवेक, औपचारिक निकायहरूका प्रशासकीय निर्णय एवम् कार्यहरू, विभिन्न नियमनकारी नियमहरू, देवानी कानून, अपकार सम्बन्धी कानून र फौजदारी कानूनहरू पर्दछन्। यी विभिन्न नियामक साधनहरू मध्ये आवश्यक परेको अवस्थामा वैधानिक दण्डको समेत सहारा लिएर समकालीन समाजको नजरमा अवाञ्छित वा हानिकारक मानिएको मानव कार्य वा व्यवहारलाई नियन्त्रण गर्ने कार्य फौजदारी कानूनले मात्र गर्दछ। त्यसैले फौजदारी कानूनलाई समाजमा मानिसहरूको कार्य एवम् व्यवहारलाई सामाजिक अपेक्षा अनुकूल नियमन तथा नियन्त्रण गर्ने अन्तिम उपाय (Last resort) को रूपमा लिइन्छ।^१ फौजदारी कानूनको प्राथमिक चरित्र नै निश्चित मानव कार्यहरूलाई खास परिस्थितिको उल्लेख गरी निषेध गर्नु र यस्ता निषेधित कार्य कसैले गरेमा सारवान र कार्यविधिगत फौजदारी कानून बमोजिम दण्ड दिने व्यवस्था गर्नु हो। फौजदारी कानूनको प्रमुख सरोकार व्यक्ति तथा समाजका केही मौलिक मूल्यहरू वा संस्थाहरूको विरुद्धमा हुने गम्भीर गल्तीहरूलाई निषेध गर्नु हो।^२ फ्रान्सेली समाजशास्त्री एमाइल डुर्कहाइम (Emile Durkheim) ले अपराध समाजमा अवश्यम्भावी मात्र हैन समाज विकासको लागि अपेक्षित पनि छ भन्दै उनले 'अपराध हामीले स्वतन्त्रताको लागि तिरेको एउटा मूल्य हो' भनेका छन्।^३

हरेक समाजमा मानिसका जीवन, स्वतन्त्रता, सम्पत्ति लगायतका आधारभूत विषयहरूसँग सम्बन्धित अधिकारहरू सुनिश्चित गर्न ती अधिकारका विरुद्ध हुने आपराधिक कार्य वा घटनालाई नियन्त्रण गर्न राज्यका लागि फौजदारी कानून अपरिहार्य हुन्छ। त्यसैले ती अधिकारको प्रतिकूल हुने कुनै पनि कार्यलाई राज्यले वैधानिक प्रक्रिया अपनाएर अपराधको रूपमा परिभाषित गरी निषेध गरेको हुन्छ। ती अधिकारको रक्षाको लागि संस्थागत संरचनाहरूको स्थापना गरेको हुन्छ।

^१ जिल्ला न्यायाधीश विद्यावारिधि: नेपालको दण्ड प्रणाली, एलएल.एम., (फौजदारी कानून)।

^२ श्रीप्रकाश उप्रेती, (२०७१), "अपराधीकरण सम्बन्धी सिद्धान्त र प्रस्तावित अपराध संहिता, २०६७", *एनजेए ल जर्नल*, वर्ष १, अंक १, पृष्ठ २८९-२९०।

^३ Andrew Ashworth, (2009), *Principles of Criminal Law*, New York: Oxford University Press, p. 1.

^४ Ahamad Siddique, (2001), *Criminology Problems & Perspectives*, Lalbag, Lucknow: Eastern Book Company, p. 264.

त्यस्ता अपराधिक कार्य हुन नदिन राज्यले निषेध गरेको र संरचनाहरू निर्माण गरेको भए पनि अपराधशून्य समाजको परिकल्पना गर्न नसकिने हुनाले^४ व्यक्तिका विरुद्धमा त्यस्ता अपराधिक कार्यहरू हुन सक्दछन्। प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो विरुद्धमा हुने यस्ता अपराधिक कार्यको प्रतिरोध गरी आफ्नो रक्षा गर्ने अधिकार प्राकृतिक रूपमा नै प्राप्त हुन्छ।^५ यस्तो अधिकारलाई सुनिश्चित गर्ने विषयमा संविधानमा आधारभूत व्यवस्था गरिएको हुन्छ भने विधायिकी कानूनले आवश्यक र पर्याप्त मात्रामा व्यवस्था गरेको हुन्छ। नेपालको संविधानमा स्वतन्त्रताको हक, सम्पत्तिको हक, महिलाको हक, बालबालिकाको हक, धर्म सम्बन्धी हक, न्याय सम्बन्धी हक आदिलाई मौलिक हकको रूपमा स्वीकार गरिएको छ।^६ यी मौलिक हकहरूलाई प्रचलनमा ल्याउनको लागि विधायिकाले विभिन्न विशेष तथा सामान्य कानूनहरूको निर्माण गरेको छ। ती कानूनी व्यवस्थाहरूमा अन्तिम विकल्पको रूपमा आफ्नो जीवन, स्वतन्त्रता, सम्पत्ति, सतीत्व जस्ता कुराको रक्षाको लागि केही गर्दा पीडकलाई कुनै हानि नोक्सानी भएमा सोको लागि फौजदारी दायित्व बहन गर्नु नपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। यसैगरी ठूलो नोक्सानीबाट बचाउन सानो नोक्सानीको स्वीकार गरी गरिएको कार्य, बालबालिका, मनोसामाजिक अपाङ्गता भएका कार्यको प्रकृति र परिणाम बुझ्न नसक्ने व्यक्तिलाई अपराधिक दायित्वबाट छुट दिने व्यवस्था गरिएको छ। यसैलाई फौजदारी विधिशास्त्रमा प्रतिरक्षा (Defense) वा फौजदारी दायित्वको अपवाद (Exception to the criminal liability) भनिन्छ।^७ कसैले कुनै अपराधिक कार्य मनसायपूर्वक नै गरेको अवस्थामा पनि निजले सो कार्य गरिएको परिस्थितिमा सो कार्य गर्न पाउने वा कर्ताको खास हैसियतको कारणले सो कार्य गर्दा सजाय नहुने अवस्था कानूनमा उल्लेख गरेको रहेछ भने यस्तो अवस्थामा फौजदारी दायित्व सिर्जना हुँदैन, यसैलाई प्रतिरक्षा (Defense) भनिन्छ। फौजदारी दायित्वबाट उन्मुक्ति पाउनको लागि प्रतिरक्षा (Defense) को आधारमा फौजदारी दायित्वबाट उन्मुक्ति पाउने भनी फौजदारी विधिशास्त्रले सिद्धान्ततः स्वीकार गरेको भन्ने आधारले मात्रै पुग्दैन, त्यसलाई राष्ट्रिय कानूनी प्रणालीभित्र प्रचलित कानूनमा व्यवस्था गरिएको हुनुपर्दछ। नेपाली राष्ट्रिय कानूनी प्रणालीले हाल पनि पागलपन वा बाल्यावस्थामा गरेको कार्य वा आफ्नै ज्यान वा सतीत्व बचाउने प्रयासमा केही गर्दा अरूको ज्यान मर्न गएमा सजाय नहुने जस्ता व्यवस्था गरी प्रतिरक्षालाई स्वीकार गरेको छ।

नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीमा समय समयमा आधारभूत परिवर्तन पनि हुँदै आएको छ। नेपालको आधुनिक लिखित कानूनको इतिहास वि.सं. १९९० को मुलुकी ऐनबाट शुरू भएको हो। सो ऐनलाई विस्थापित गरेर २०२० सालमा नयाँ मुलुकी ऐनको निर्माण भयो र सो ऐन ५५ वर्षसम्म लागू रह्यो। फौजदारी दायित्व तथा दण्ड सजायको सम्बन्धमा मिति २०७५।१५ देखि मुलुकी अपराध संहिता, २०७४, फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ र फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ लागू भएको छ। यी कानूनी संरचनाले फौजदारी न्याय प्रणालीमा केही आधारभूत परिवर्तनहरू (Shifting of paradigms) गरेका छन्। ती आधारभूत परिवर्तनहरूमा न्यायपालिकीय नमूनामा कानूनको निर्माण (अदालतलाई सजाय निर्धारणमा निश्चित दायराको स्वविवेकीय अधिकार प्रदान गरिएका कानून), सजायको लागि पृथक सुनुवाइको व्यवस्था, सुधारात्मक दण्डको व्यवस्था र पीडितको परिपूरण अधिकारको स्थापना हुन्। यी कानूनी संरचनाले अपराधिक दायित्वको लागि महत्वपूर्ण तत्वको रूपमा रहेको प्रतिरक्षाको सम्बन्धमा के कस्ता व्यवस्था गरेका छन् भन्ने विषयमा चर्चा गर्नु स्वयम्मा महत्वपूर्ण छ। अपराध संहिताको परिच्छेद दुईमा फौजदारी न्यायका सामान्य सिद्धान्तहरूको व्यवस्था गरी सो अन्तर्गत विभिन्न किसिमका प्रतिरक्षाका सम्बन्धमा

^४ Ahamad Siddique, (2001), *Criminology Problems & Perspectives*, Lalbag, Lucknow: Eastern Book Company, p. 264.

^५ Darwinian evolutionary theory: Struggle for life and survival of the fittest

^६ नेपालको संविधानको भाग ३

^७ Indian Penal Code, 1860, CHAPTER IV, Sec. 76-106.

व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यसका अतिरिक्त उक्त संहिताले समाहित गरेका विभिन्न कानूनी व्यवस्थाहरूले पूर्ण, आंशिक, सशर्त, निसशर्त सजाय छुट गर्ने गरी प्रतिरक्षाको व्यवस्था गरेको पाइन्छ । यस लेखमा ती सजाय छुटका विभिन्न अवस्था एवम् आधारहरू मध्ये अपराध संहिताले समावेश गरेका महत्वपूर्ण एवम् नवीन प्रतिरक्षाहरूको सन्दर्भमा मात्र चर्चा गरिएको छ ।

२. प्रतिरक्षा सम्बन्धी अवधारणा

फौजदारी कानूनले अपराधको रूपमा परिभाषित गरेको कुनै पनि अपराधिक कार्य (*Actus reus*) गर्ने व्यक्तिले सो कार्य आवश्यकीय दोषी मनोभावना (*Mens rea*) सहित गरेको अवस्थामा सो गरे वापतको अपराधिक दायित्व वहन गर्नु पर्दछ । त्यस्तो कार्य गर्ने व्यक्तिलाई सामान्यतया: अपराधिक दायित्वबाट छुट हुन सक्दैन । तर अपराधिक दायित्वको अवधारणा दोषी मनोभावना (*Mens rea*) मा आधारित हुँदाहुँदै पनि धेरै गहन एवम् जटिल समेत छ ।^५ कतिपय अवस्थामा कानूनले नै त्यस्तो निषेधित कार्य गर्ने व्यक्तिको हैसियत वा त्यस्तो अपराधिक कार्य हुँदाको खास अवस्था वा परिस्थिति उल्लेख गरी त्यस्तो हैसियत भएको व्यक्तिले अपराधिक कार्य भनी परिभाषित गरिएको कुनै कार्य गरेमा वा त्यस्तो खास अवस्था वा परिस्थितिमा अपराध भनी परिभाषा गरिएको कार्य भएमा सो कार्य गर्ने व्यक्तिलाई अपराधिक दायित्व वहन नगराउने सिद्धान्त फौजदारी विधिशास्त्रले विकास गरेको छ । यसलाई सामान्य प्रतिरक्षाको सिद्धान्त (Principle of general defense) भनिन्छ ।^६ यही सिद्धान्तको आधारमा संसारका विभिन्न देशहरूका राष्ट्रिय कानूनी प्रणालीहरूले आफ्ना फौजदारी कानूनहरूमा विभिन्न अवस्था र परिस्थितिहरूको उल्लेख गरी सो अवस्थामा भएका निषेधित कार्य वा कानूनले सजायबाट छुट पाउने अवस्था भनी परिभाषित गरेको खास हैसियतका व्यक्तिले गरेको त्यस्तो निषेधित कार्यको लागि अपराधिक दायित्व वहन गर्नु नपर्ने गरी कानूनी व्यवस्था गरेको पाइन्छ । यस्ता प्रतिरक्षाका आधारहरू के के हुन सक्दछन् भन्ने कुरा विभिन्न देशका राष्ट्रिय कानूनी व्यवस्थाले अवलम्बन गरेका फौजदारी नीति (Criminal Policy) ले स्वीकार गरेका प्रतिरक्षाका आधारहरूबाट निर्धारण हुने भएकाले यसमा सबै कानूनी प्रणालीहरूको बीचमा एकरूपता पाउन सकिँदैन । तर पनि खास परिस्थिति वा अवस्थाका व्यक्तिले गरेको निषेधित कार्यलाई अपराध नमानिने र खास अवस्थामा भएका निषेधित कार्यलाई अपराध नमानिने गरी फौजदारी विधिशास्त्रले अपराधिक दायित्वलाई छुट दिने गरी स्वीकार गरेको अवधारणालाई नै सामान्य प्रतिरक्षाको रूपमा लिइन्छ । यस्ता प्रतिरक्षाहरू उपलब्ध भएको अवस्थामा अपराधिक कार्य भनी कानूनले परिभाषित गरेको कार्य गर्ने व्यक्ति कानूनले तोके बमोजिम पूर्ण वा आंशिक रूपमा फौजदारी दायित्वबाट उन्मुक्ति पाउने वा मुक्त हुने हुँदा यसलाई अपराधिक दायित्वको अपवाद (Exceptions to the criminal liability) पनि भन्ने गरिन्छ । यस्तो प्रतिरक्षाको आधार विधायिकी कानूनले नै स्पष्ट रूपमा किटानीपूर्वक व्यवस्था गरेको हुनु पर्दछ । विधायिकी कानूनले व्यवस्था नगरेको अवस्थामा केवल सिद्धान्तको आधारमा मात्रा कसूर वा सजायबाट पूर्ण वा आंशिक रूपमा छुट पाउन यस्तो प्रतिरक्षाको जिकिर लिन सकिँदैन ।

३. सामान्य प्रतिरक्षाको वर्गीकरण

सामान्य प्रतिरक्षाका समग्र स्वरूपहरूलाई दायित्व छुटका दृष्टिले पूर्ण र आंशिक गरी दुई भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ । पूर्ण प्रतिरक्षाले कर्तालाई पूर्णरूपमा अपराधिक दायित्वबाट उन्मुक्ति दिन्छ, भने आंशिक प्रतिरक्षाले कानूनले तोके बमोजिम अपराधिक दायित्वमा आंशिक छुट प्रदान गर्दछ । यो विभाजन बुझ्न कुनै कठिनाई छैन । यसमा केवल सजाय वा कसूरको छुटको मात्रा बुझे पुग्दछ । यसैगरी प्रतिरक्षालाई यस्तो प्रतिरक्षा उपलब्ध हुनसक्ने आधारको हिसाबले माफीयोग्य (Excusable) र

^५ Andrew Ashworth, (2009), *Principles of Criminal Law*, New York: Oxford University Press, p. 196.

^६ Michael J Allen, (2001), *ELLIOTT AND WOOD'S CASES AND MATERIALS ON CRIMINAL LAW*, London: Sweet & Maxwell, p. 283.

औचित्य स्थापित गर्न सकिने वा औचित्यपूर्ण (Justifiable) गरी दुई वर्गमा विभाजन गर्ने गरिएको छ । यी दुईमा अवधारणागत रूपमा नै भिन्नता रहेको पाइन्छ । तर कहिलेकाँही यी दुईको मिश्रण भएको अवस्था समेत हुन्छ । औचित्यपूर्ण (Justifiable) प्रतिरक्षामा कर्ताको हैसियतको कारणले आपराधिक दायित्वबाट उन्मुक्ति हुने नभई कानूनले व्यवस्था गरेको खास अवस्था वा परिस्थितिमा सो कार्य भएको हुनु पर्दछ । अर्थात् आपराधिक दायित्वबाट छुट पाउनको लागि कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम सो कार्यको औचित्य स्थापित गर्न सक्नु पर्दछ । माफीयोग्य (Excusable) प्रतिरक्षामा कर्तालाई माफ गरिन्छ भने औचित्यपूर्ण (Justifiable) प्रतिरक्षामा कार्यलाई पुष्टि गरी आपराधिक दायित्वबाट छुट दिइन्छ ।

३.१. माफीयोग्य (Excusable) प्रतिरक्षा: माफीयोग्य (Excusable) प्रतिरक्षामा कर्ताको खास हैसियतको आधारमा उसले गरेको कार्य आपराधिक रूपमा परिभाषित कार्य भए पनि सो कार्य गरे वापत कुनै खतवात नलाग्ने र उसलाई कानूनले सजाय नगर्ने व्यवस्था गरेको हुन्छ । यसमा उसको कार्य खास परिस्थितिमा भएको भनी जिकिर लिनु वा सो तर्फ विचार गर्नु पर्दैन, केवल कर्ता कानूनले सो अपराध गर्न असक्षम मानी सजायबाट उन्मुक्ति दिएको व्यक्ति भए पुग्छ । समान्यतया: यसमा त्यस्तो निषेधित कार्य गर्ने व्यक्ति सो कार्य गर्न असक्षम रहेको मानिन्छ । यसमा विधायिकाले त्यस्तो कार्य राम्रो भनेर कसूर वा सजायमा छुट दिएको होइन तर कर्तालाई सजाय गर्नु उपयुक्त हुँदैन भनेर छुट दिएको हो । कानूनले सजाय नहुने भनी निर्धारण गरेको न्यूनतम उमेर नपुगेका नाबालिगबाट भएको कार्यले निषेधित परिणाम निकालेको अवस्थामा पनि ऊ त्यस्तो कार्यको लागि जिम्मेवार हुँदैन । माफीयोग्य (Excusable) प्रतिरक्षाका स्वरूपहरूमा नाबालिग (Infancy), पागलपन (Insanity), नशासेवन (Intoxication), भूल (Mistake) जस्ता अवस्थाहरू पर्दछन् ।

३.१. औचित्यपूर्ण (Justifiable) प्रतिरक्षा: औचित्य स्थापित गर्न सकिने वा औचित्यपूर्ण (Justifiable) प्रतिरक्षामा कानूनले खास अवस्था वा परिस्थितिको उल्लेख गरी सो परिस्थितिमा भएको कार्यबाट प्रचलित कानून बमोजिम अपराध मानिने कार्य भए पनि वा अपराध मानिने परिणाम निष्किए पनि कर्ता सो कार्य वा परिणामको लागि जिम्मेवार हुँदैन । अर्थात् उसलाई फौजदारी दायित्वबाट पूर्ण वा आंशिक रूपमा उन्मुक्ति (Exculpation) मिल्दछ । यो प्रतिरक्षा अन्तर्गत हुने कार्यलाई समाजले स्वीकार गर्दछ, कम्तिमा पनि सहन गर्दछ । तर यो पुष्टि गर्न माफीयोग्य (Excusable) प्रतिरक्षाको तुलनामा निकै कठिन हुन्छ । प्रतिरक्षा असफल भएको अवस्थामा पनि दण्ड निर्धारणको समयमा यो परिस्थिति सजाय कम गर्ने आधारको रूपमा रहन सक्दछ । यसमा सामान्यतया: आवश्यकता (Necessity), बाध्यता (Compulsion or Coercion), उच्चाधिकारीको आदेश (Superior order), सहमति (Consent), निजी रक्षा (Private defense), जसमा आत्मरक्षा, संपत्ति रक्षा, सतीत्व रक्षा आदि पर्दछन्, विशुद्ध दूर्घटना (Pure accident) जस्ता वारदातका परिस्थितिलाई पुष्टि गर्नु पर्ने अवस्थाहरू पर्दछन् ।

४. अपराध संहितामा प्रतिरक्षा सम्बन्धी व्यवस्था

नेपाली कानूनी प्रणालीले प्रचलित फौजदारी कानूनमा आपराधिक दायित्वबाट छुट हुने विभिन्न किसिमका प्रतिरक्षाका आधारहरूलाई स्वीकार गरेको पाइन्छ । विगतमा पनि मुलुकी ऐनको भाग चार अन्तर्गतका विभिन्न कसूरहरूमा तथा विशेष फौजदारी ऐनहरूमा फौजदारी दायित्वबाट प्रतिरक्षाको जिकिर लिन सकिने आधारहरूको उल्लेख गरिएको पाइन्छ । मुलुकी ऐनको ज्यान सम्बन्धी महलको ७ नं., कुटपीटको महलको ४ नं., जबरजस्ती करणीको महलको ८ नं., चौपायको महलको ४ नं., बेरितसँग थुन्नेको २ नं., दण्ड सजायको १ नं. मा प्रतिरक्षा सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था गरिएको थियो । यी व्यवस्थाहरूलाई अपराध संहितामा परिमर्जन सहित निरन्तरता दिइएको छ । यसैगरी विशेष

फौजदारी कानूनका रूपमा आएका बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८^{१०} को दफा ११, मानव बेचबिखन तथा ओसार पसार नियन्त्रण ऐन, २०६४ को दफा १६, आवश्यक बस्तु संरक्षण ऐन, २०१२ को दफा ६, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा २४(२) मा फौजदारी दायित्वबाट छुट हुने प्रतिरक्षा सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। अन्य देशका फौजदारी कानूनहरूले खास अवस्थामा यस्ता कानूनले अपराध मानेका कार्य गर्ने व्यक्तिलाई सजाय नगर्ने गरी अपवादको व्यवस्था गरेको पाइन्छ। Indian Penal Code को CHAPTER IV मा GENERAL EXCEPTIONS अन्तर्गत दफा ७६ देखि दफा १०६ सम्म गरिएको फौजदारी दायित्वको अपवाद सम्बन्धी व्यवस्थालाई उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ।

अपराध संहिताले फौजदारी विधिशास्त्रले लामो अभ्यासबाट स्वीकार गरेका महत्वपूर्ण प्रतिरक्षाका स्वरूपहरूलाई स्वीकार गरेको छ। यी मध्ये कतिपय व्यवस्था विगतको प्रचलित कानूनमा रहेको भए पनि कतिपय नवीन अवधारणाहरूलाई समेत समावेश गरी समयसापेक्ष बनाउने प्रयास गरेको छ। ती महत्वपूर्ण व्यवस्थाहरूको बारेमा निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ।

४.१. माफीयोग्य (Excusable) प्रतिरक्षा: यसमा कर्ताको खास हैसियत वा अपराध गर्ने क्षमताको आधारमा उसको कार्य अपराधको परिभाषा भित्रको भए पनि उसलाई माफ गरिन्छ। अपराध संहिताले यस सम्बन्धमा गरेका व्यवस्था निम्न छन्:

४.१.१. नाबालिग (Infancy): बालबालिकाहरू कम उमेरको कारणले मानसिरूपमा अपरिपक्व (DOLI INCAPEX) हुने हुँदा उनीहरूले आफूले गरेको कार्यको प्रकृति र परिणाम बुझ्न नसक्ने हुँदा उनीहरू मनसाय तत्वको अभावमा अपराध गर्न असक्षम हुन्छन् भन्ने आधारमा उनीहरूलाई आपराधिक दायित्वबाट उन्मुक्ति दिने गरी फौजदारी कानूनमा यो प्रतिरक्षाको विकास भएको हो। पछि अनुसन्धानबाट उनीहरूले आफूले गरेको कार्यको प्रकृति र परिणाम केही हदसम्म बुझ्न सक्ने भए पनि आफूलाई नियन्त्र गर्न सक्दैनन् भन्ने पत्ता लाग्यो। हाल आएर उनीहरूको सर्वोत्तम हितको रक्षा कानूनले गर्नु पर्दछ भन्ने आधारमा बालबालिकालाई बढ्दो उमेरको आधारमा पूर्ण वा आंशिकरूपमा आपराधिक दायित्वमा छुट दिने व्यवस्था गरिएको छ। यसरी आपराधिक दायित्वबाट उन्मुक्ति दिने उमेर कानूनले नै निर्धारण गरेको हुन्छ। बालबालिकाको साबालक हुने उमेर बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, १९८९ ले १८ वर्ष^{११} कायम गरेको छ। विभिन्न देशमा यसको उमेर भिन्न हुन सक्दछ।

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा १३ ले दश वर्ष उमेर नपुगेको बालबालिकाले गरेको कुनै काम कसूर मानिने छैन भन्ने व्यवस्था गरी आपराधिक दायित्वबाट पूर्ण उन्मुक्तिको उमेर दश वर्ष कायम गरेको छ। सो संहिताको दफा ४५ ले यस सम्बन्धमा विभिन्न उपदफाहरूमा निम्न व्यवस्था गरेको छ:

- (१) कानूनबमोजिम कसूर ठहरिने कुनै काम गर्ने व्यक्तिको उमेर त्यस्तो काम गर्दाका बखत दश वर्ष पुगेको रहेनछ भने निजलाई कुनै सजाय हुने छैन।
- (२) दश वर्ष वा दश वर्ष भन्दा माथि र चौध वर्ष भन्दा कम उमेर भएको व्यक्तिले कानून बमोजिम जरिवाना हुने कुनै कसूर गरेकोमा जरिवाना नगरी निजलाई सम्भाई बुझाई गर्नु पर्नेछ र कैद हुने कसूर गरेकोमा कसूर हेरी छ महिनासम्म कैद सजाय गर्न वा कैद नगरी बढीमा एक वर्षसम्म सुधार गृहमा राख्न सकिनेछ।

^{१०} हाल यो ऐन बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ द्वारा विस्थापित भएको छ।

^{११} बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, १९८९को धारा १।

- (३) चौध वर्ष वा चौध वर्ष भन्दा माथि र सोह्र वर्ष भन्दा कम उमेरको व्यक्तिले कुनै कसूर गरेमा निजलाई उमेर पुगेको व्यक्तिलाई कानून बमोजिम हुने सजायको आधा सजाय हुनेछ ।
- (४) सोह्र वर्ष वा सोह्र वर्ष भन्दा माथि र अठार वर्ष भन्दा कम उमेरको व्यक्तिले कुनै कसूर गरेमा निजलाई उमेर पुगेको व्यक्तिलाई कानून बमोजिम हुने सजायको दुई-तिहाई सजाय हुनेछ ।
- (५) उपदफा (२), (३) र (४) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सोह्र वर्ष उमेर पूरा नभएका बालबालिकालाई सजाय गर्दा जघन्य कसूर, गम्भीर कसूर वा पटके रूपमा कसूर गरेकोमा बाहेक कैदको सजाय गर्नु हुँदैन ।

उल्लिखित कानूनी व्यवस्थाले बालबालिकाको उमेरको बढ्दो क्रमसँगै सजायको मात्रा वृद्धि गर्दै लगेको पाइन्छ । कानूनसँग द्वन्द्वमा परेका बालकालिकाको न्यायिक प्रक्रियाको बारेमा बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ मा विस्तृत व्यवस्था गरिएको छ ।

४.१.२. मनोसामाजिक अपाङ्गता वा पागलपन (Insanity): मनोसामाजिक अपाङ्गता वा पागलपन भन्नाले त्यस्तो मानसिक अवस्थालाई जनाउँछ, जसको कारणले मानिसले सही र गलत छुट्याउन सक्दैन । त्यसैले यस्तो अवस्थामा मानिसले आफूले गरेको कार्यको प्रकृति र परिणाम बुझ्न नसक्ने हुँदा उनीहरू मनसाय तत्वको अभावमा अपराध गर्न असक्षम हुन्छन् भन्ने आधारमा उनीहरूलाई आपराधिक दायित्वबाट उन्मुक्ति दिइएको हो । उनीहरूमा मनसाय तत्वको अभाव हुने हुँदा उनीहरूको कार्यमा आपराधिकता हुँदैन । मनोसामाजिक अपाङ्गताले मानसिक रोग वा समस्याको निकै ठूलो दायरालाई समेटेको हुन्छ, तर आपराधिक दायित्वको दृष्टिबाट यसलाई Medical insanity र Legal insanity गरी दुई भागमा विभाजन गर्ने गरिएको छ । मानिसले आफूले गरेको कार्यको प्रकृति र परिणाम बुझ्न सक्ने तर अन्य प्रकारका मानसिक रोगलाई Medical insanity भनिन्छ, र यस्तो अवस्थामा प्रतिरक्षा प्राप्त हुँदैन । तर आफूले गरेको कार्यको प्रकृति र परिणाम बुझ्न नसक्ने हदसम्मको अवस्थालाई Legal insanity भनिन्छ, र यस्तो अवस्थामा प्रतिरक्षा प्राप्त हुन्छ । यसमा पनि विभिन्न अवस्थाहरू हुन सक्दछन् । जस्तै:

- (क) मानसिक अवस्था वा आन्तरिक कारणले सचेतता गुमाएको अवस्थामा प्रतिवादीले निषेधित कार्य गरेको हुन सक्दछ । यस्तो अवस्थामा उसको कार्य अनिच्छित र स्वतः (Automatism) भएको हुन्छ ।
- (ख) उ इच्छापूर्वक शारीरिक अङ्ग चलाउन सक्दछ, र चलाएको हुन्छ, जसले आपराधिक कार्य निर्माण गर्दछ, तर मानसिक अवस्थाको कारणले उसले के गरिरहेको छ भन्ने कुरा उसले जान्न वा बुझ्न सक्दैन ।
- (ग) उसले गरिरहेको कार्यको बारेमा उ सचेत त हुन सक्दछ, तर मानसिक अवस्थाको कारणले उसको कार्य गलत हो भन्ने बारेमा उ जानकार नहुन सक्छ ।
- (ङ) उसले गरिरहेको कार्य गलत हो भन्ने बारेमा उ जानकार हुन सक्दछ, तर मानसिक अवस्थाको कारणले उसले गरिरहेको गलत कार्यलाई रोक्न सक्दैन ।
- (च) उसले गरिरहेको कार्य गलत हो भन्ने बारेमा उ जानकार हुन सक्दछ, तर द्विविधाजनक मानसिक अवस्थाको कारणले उसले गरिरहेको कार्यलाई सही ठान्दछ ।

यस्तो प्रतिरक्षा पाउनको लागि कम्तिमा पनि निम्न अवस्था स्थापित हुनु पर्दछ :

- (क) अभियुक्त मानसिक रोगले ग्रस्त हुनु पर्दछ ।

- (ख) यस्तो रोगको कारणले उसको सही र गलत छुट्ट्याने अथवा कार्यको प्रकृति र परिणाम बुझ्ने क्षमता नष्ट भएको हुनुपर्दछ । विवेक प्रयोग गर्ने सन्दर्भमा विसर्ने बानी, द्विविधाजनक मनोदशा आदिको कारणले मात्र यो प्रतिरक्षा प्राप्त हुँदैन ।
- (ग) मानसिक रोगको परिणामस्वरूप या त उसले कार्यको प्रकृति र गुण वा उसले गरिरहेको कार्यको परिणाम गलत हुन्छ भन्ने कुरा नबुझेको अवस्था हुनु पर्दछ ।

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा १४ ले कुनै काम गर्दाका बखत मानसिक अस्वस्थताको कारणले त्यस्तो कामको प्रकृति, गुण, दोष वा परिणाम बुझ्न नसक्ने गरी होस ठेगानमा नरहेको व्यक्तिले गरेको काम कसूर मानिने छैन भन्ने व्यवस्था गरेको छ । यो व्यवस्था अनुसार कानूनले निषेध गरेको कुनै आपराधिक कार्य गर्दाका बखत प्रतिवादीको मानसिक अस्वस्थताको कारणले त्यस्तो कार्यको प्रकृति, गुण, दोष वा परिणाम बुझ्न नसक्ने गरी होश ठेगानमा नरहेको भए निजले आपराधिक दायित्वबाट उन्मुक्ति पाउँछ ।

४.१.३. भूल (Mistake):

भूल भनेको कुनै चिज, वस्तु वा तथ्य माथिको गलत विश्वास हो । यसमा विश्वास गर्ने मानिसले आफूले विश्वास गरेको तथ्य सही हो भन्ने ठानेको हुन्छ, र सोही आधारमा आफ्नो कार्य गरेको हुन्छ । तर आफूले विश्वास गरेको भन्दा वास्तविकतामा तथ्य फरक परेको कारणले आफ्नो कार्यको फरक परिणाम आएको हुन्छ, जुन कर्ताले इच्छा गरेको हुँदैन । यसरी आएको परिणाम निषेधित भएको अवस्थामा सो परिणाम प्राप्त गर्ने इच्छाकर्तामा नभएकोले सो कार्यको मनसाय निजसँग नहुने हुँदा निजमा आपराधिकता नभएको मानिन्छ, र निजलाई निजले भूलबस गरेको कार्य परिणामको लागि जिम्मेवार बनाईदैन । यसमा अरू औचित्य स्थापित गर्नु पर्दैन, भूल मात्र स्थापित गरे पुग्दछ ।

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा ८ ले तथ्यको भ्रममा परी कानून बमोजिम गर्नु पर्ने वा क्षम्य मानिएको विश्वास गरी असल नियतले गरेको कुनै काम कसूर मानिने छैन । तर कानूनको अनभिज्ञतामा गरेको काम क्षम्य हुने छैन भन्ने कानूनी व्यवस्था गरी कसैले तथ्यको भ्रममा परी कानून बमोजिम गर्नु पर्ने वा क्षम्य मानिएको विश्वास गरी असल नियतले गरेको कुनै काम निषेधित भए पनि सो कार्यलाई कसूर नमानिने व्यवस्था गरिएको छ ।

४.२. औचित्यपूर्ण (Justifiable) प्रतिरक्षा: यसमा कानूनले खास अवस्था वा परिस्थितिको उल्लेख गरी सो परिस्थितिमा भएको कार्यबाट प्रचलित कानून बमोजिम अपराध मानिने कार्य भए पनि वा अपराध मानिने परिणाम निस्किए पनि कर्ता सो कार्य वा परिणामको लागि जिम्मेवार हुँदैन । अपराध संहिताले यस सम्बन्धमा गरेका व्यवस्था निम्न छन् :

४.२.१. आवश्यकता (Necessity):

“आवश्यकता” को प्रतिरक्षा (Defense of necessity) ले कानूनले अपराध मानेको कुनै सानो हानिकारक कार्य गरेर ठूलो सम्भावित हानिलाई बचाउन सकिने अवस्थामा त्यस्तो ठूलो हानिबाट बचाउने अन्य कुनै वैधानिक उपाय नभएमा सानो हानिकारक कार्य गरी ठूलो हानि बचाएको पुष्टि भएमा सो कार्य गर्ने व्यक्तिलाई आवश्यकताको प्रतिरक्षा प्राप्त हुन्छ । यो प्रतिरक्षा सबै किसिमको आपराधिक कार्यमा खास गरी ज्यानसम्बन्धी अपराधमा उपलब्ध हुँदैन । फौजदारी दायित्वबाट उन्मुक्तिको लागि लिइने यो प्रतिरक्षा प्राचीन ल्याटिन सूत्र *necessitas non habet legume* (Necessary knows no law) मा आधारित छ, जसको अर्थ आवश्यकताले कानून जान्दैन भन्ने हुन्छ । यसमा सानो आपराध ठूलो हानि बचाउनको लागि गरिएको र त्यस्तो कार्य विकल्पविहिन हुनु पर्दछ । यदि अपराध नगरिकन संभावित हानिबाट बचाउने कुनै कानूनी उपाय बाँकी भएको अवस्थामा वा आवश्यक भन्दा

बढी हानि गरिएको अवस्थामा यस्तो आवश्यकताको प्रतिरक्षाको दावी लिन सकिँदैन । मादक पदार्थ सेवन गरेको अवस्थामा सवारी साधन चलाउन प्रतिबन्धित गरिएको अवस्थामा सवारी साधनको चालकलाई हृदयघात भयो भने असंख्य बटुवाको जीवन रक्षाको लागि सवारी साधनभित्र यात्रा गर्ने कुनै मादक पदार्थ सेवन गरेको व्यक्तिले सो सवारी साधनलाई नियन्त्रणमा लिने प्रयोजनको लागि सवारी साधन चलाएमा निजले आवश्यकताको प्रतिरक्षा लिन सक्दछ । तर उसले सो सवारी साधन नियन्त्रणमा लिई रोकिसके पछि पुनः चलाउन सक्दैन । फौजदारी कानूनको उद्देश्य नै हानि नोक्सानीबाट बचाउनु भएकोले खास अवस्थामा यस्तो प्रतिरक्षालाई उपलब्ध गराउनु फौजदारी विधिशास्त्रको स्वीकृत मान्यता हो ।

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा २३ ले कसैलाई कुनै हानि नोक्सानी हुने कुनै काम तत्काल नगरे वा अरू कसैको जीउ, ज्यान वा सम्पत्तिमा त्यस भन्दा ठूलो हानि, नोक्सानी हुने निश्चित भई अपराधिक नियतविना र संभावित ठूलो हानि नोक्सानी रोक्ने वा टार्ने उद्देश्यले असल नियतले त्यस्तो हानि नोक्सानी हुने काम गरेमा हानि पुनः सक्छ भन्ने जानीजानी गरेको कारणले मात्र त्यस्तो काम कसूर मानिने छैन भन्ने व्यवस्था गरी यो प्रतिरक्षालाई फौजदारी कानूनभित्र समाहित गरेको छ । यस सम्बन्धमा यसपूर्व यस्तो व्यवस्था राखिएको थिएन ।

यो व्यवस्थाले कसैलाई कुनै हानि नोक्सानी हुने कुनै काम तत्काल नगरेको अवस्थामा आफ्नो वा अरू कसैको जीउ, ज्यान वा सम्पत्तिमा आफूले गरेको नोक्सानी भन्दा ठूलो हानि नोक्सानी हुने निश्चित भएको अवस्थामा अपराधिक नियतविना र सम्भावित ठूलो हानि नोक्सानी रोक्ने वा टार्ने उद्देश्यले असल नियतले त्यस्तो हानि नोक्सानी हुने काम गरेमा हानि पुनः सक्दछ भन्ने जानीजानी गरेको कारणले मात्र त्यस्तो काम कसूर नमानिने व्यवस्था गरेको छ । यसमा कर्तालाई आफ्नो कार्यले कसैलाई हानि नोक्सानी पुग्दछ भन्ने जानकारी हुन्छ तर निजमा अपराधिक मनसाय (Criminal intention) हुँदैन । उसले ठूलो नोक्सानी बचाउने असल नियतले सो कार्य गरेको हुनु पर्दछ ।

४.२.२. बाध्यता वा विवशता (Compulsion or Coercion);

विभिन्न किसिमका प्रतिरक्षाका स्वरूपहरू मध्ये बाध्यता वा विवशता (Compulsion or Coercion) लाई पनि एक किसिमको औचित्य पुष्टि गर्न सकिने (Justifiable) प्रतिरक्षाको रूपमा स्वीकार गरिएको छ । यो प्रतिरक्षा नेपालको कानूनी प्रणालीका लागि नौलो प्रावधान हो । यो प्रतिरक्षा Actus mes invite non est mens actus अर्थात “मेरो इच्छा विरुद्ध काम गर्न विवश पारिन्छ भने त्यस्तो विवशतामा गरिएको कार्य मैले गरेको हुँदैन” भन्ने रोमन सूत्रमा आधारित छ । यसले कसैलाई डर त्रास देखाई कुनै अपराधिक कार्य गर्न बाध्य पारिएमा निजले सो कार्य गर्न आफूलाई बाध्य पारिएको प्रतिरक्षाको जिकिर लिन सक्दछ । तर यो जिकिर सबै प्रकारका अपराधिक कार्यमा प्राप्त हुँदैन, त्यसैले यसलाई सीमित प्रतिरक्षाको रूपमा लिने गरिन्छ । यो प्रतिरक्षा प्राप्त गर्नको लागि आफू मारिने वा गम्भीररूपमा घायल हुने वा आफूले कुनै अपराध गर्नुपर्ने दुईवटा मात्रै विकल्प उपलब्ध भएको अवस्थामा आफूलाई जोगाउने सामान्य मानवीय कमजोरीलाई मान्यता दिई प्रतिरक्षाको सुविधा प्रदान गर्ने कानूनको मनसाय हो । त्यसैले सिद्धान्ततः यो प्रतिरक्षा ज्यान सम्बन्धी अपराधमा उपलब्ध हुँदैन ।

Indian Penal Code को CHAPTER IV मा GENERAL EXCEPTIONS अन्तर्गत दफा ७६ देखि दफा १०६ सम्म फौजदारी दायित्वको अपवाद सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यस्ता GENERAL EXCEPTIONS अन्तर्गत दफा ९४ मा Act to which a person is compelled by threats-Except murder, and offences against the State punishable with death, nothing is an offence which is done by a person who is compelled to do it by threats, which, at the time of doing it, reasonably cause the apprehension that instant death to that person will otherwise be the consequence: Provided the person doing the act did not of his own accord, or from a reasonable apprehension of harm to himself short of instant death, place himself in the situation by which he became subject to such constraint भन्ने व्यवस्था गरी बाध्यता वा डर त्रासमा गरिएको

आपराधिक कार्यको जिकिर ज्यान सम्बन्धी अपराध र मृत्युण्ड हुने राज्य विरुद्धको अपराधमा लिन नपाइने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यसैगरी सो दफाको प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा यो जिकिर हुने परिस्थिति वा शर्तहरूको समेत उल्लेख गरिएको छ । यसबाट उल्लिखित परिस्थितिको विद्यमानतामा ज्यान सम्बन्धी अपराध र मृत्युण्ड हुने राज्य विरुद्धको अपराध बाहेक अन्य आपराधिक कार्य भएको अवस्थामा डर, त्रास वा वाध्यतामा पारी अपराध गराइएको भन्ने जिकिर लिन सकिन्छ । अंग्रेजी कानूनी प्रणालीले वाध्यता (Duress or Coercion) लाई सहयोगी वा मतिधारको लागि मात्रै प्रतिरक्षा उपलब्ध हुने व्यवस्था गरेको पाइन्छ । यसैगरी आफू बाँच्नको लागि अरूको ज्यान लिन नसकिने भन्ने सिद्धान्त (Doctrine of legal danger) को आधारमा यो प्रतिरक्षा ज्यान सम्बन्धी मुद्दामा उपलब्ध नहुने सिद्धान्त फौजदारी कानूनले विकास गरेको पाइन्छ ।

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा २२ को उपदफा (१) मा कसैले जोखिमी हातहतियार वा विषालु वा विष्फोटक पदार्थ लिई कुनै व्यक्तिलाई निजले तत्काल कुनै काम नगरे निज वा निजको नजिकको नातेदारको ज्यान लिने वा शारीरिक अङ्गभङ्ग गराउने डर त्रास देखाएको र तत्काल त्यस्तो काम नगरे आफ्नो वा आफ्नो नजिकको नातेदारको ज्यान जान वा शारीरिक अङ्गभङ्ग हुन सक्ने खतरा छ भनी विश्वास गर्नु पर्ने मनासिब कारण भई त्यस्तो व्यक्तिले गरेको त्यस्तो काम कसूर मानिने छैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । तर सो उपदफामा निम्न प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश राखी सो अवस्थामा यो प्रतिरक्षा प्राप्त नहुने व्यवस्था गरिएको छ । यसबाट यो प्रतिरक्षा सीमित रूपमा प्राप्त हुने व्यवस्था गरिएको छ ।

- (क) ज्यान लिएको वा शारीरिक अङ्गभङ्ग गरेकोमा,
- (ख) जबरजस्ती करणी गरेकोमा,
- (ग) राज्य विरुद्धको कसूर गरेकोमा वा
- (घ) त्यस्तो काम गर्ने व्यक्ति आफैले गर्दा वा आफूले कुनै काम गरेको कारणबाट निज त्यस्तो डर त्रासको अवस्थामा पुगेकोमा ।

सो दफाको उपलफा (२) मा उपदफा (१) बमोजिम डर, त्रासमा पारी कसूर गराउने व्यक्तिलाई निज आफैले त्यस्तो कसूर गरे सरह कानून बमोजिम सजाय हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरी डर, त्रासमा पारी कसूर गराउने व्यक्तिलाई मुख्य कसूरदारको रूपमा जिम्मेवार बनाइएको छ । डर त्रासमा पारी गरेको काम कसूर नहुने गरी विगतमा नेपाली फौजदारी कानूनी प्रणालीले प्रतिरक्षाकोरूपमा यस्तो आधारलाई स्वीकार नगरेकोमा यो संहिताले फौजदारी विधिशास्त्र तथा अन्य देशहरूले प्रयोग गरिरहेको प्रतिरक्षाको यो आधारलाई मान्यता दिनु र प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशको समेत व्यवस्था गरी यसलाई स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरेकाले यसको प्रयोगमा प्रतिरक्षाको दायरा र सीमा स्पष्ट भएको छ ।

४.२.३. निजी रक्षा (Private defense)

आपराधिक कार्यका वारदातहरू कुनै पनि ठाउँमा कुनै पनि समयमा घटित हुन सक्ने भएकोले राज्यले व्यवस्था गरेको सुरक्षात्मक प्रवन्धहरू त्यस्ता आपराधिक कार्यहरू रोक्नको लागि पूर्णतः सक्षम नहुन सक्ने समेत हुन्छन् । मानिसलाई जीउज्यानको संरक्षण गर्ने अधिकार प्राकृतिक रूपमा नै प्राप्त भएको मानिन्छ र चार्ल्स डार्विनको विकासवादी सिद्धान्तले समेत जीवनको लागि संघर्ष गर्नु कुनै पनि प्राणीको प्राकृतिक स्वभाव भएको पुष्टि गरेको छ । यही कारणले फौजदारी विधिशास्त्रले जीउज्यानको रक्षाको लागि गरिने प्रत्याक्रमण अपरिहार्य भएको अवस्थामा जीवनको लागि गरिने संघर्षलाई फौजदारी दायित्वको अपवादको रूपमा स्वीकार गरेको छ । सम्पत्ति माथि व्यक्तिको स्वामित्व रहने र

आफ्नो सम्पत्तिलाई रक्षा गर्ने अधिकार प्रत्येक व्यक्तिलाई प्राप्त भएकोले सम्पत्तिको रक्षा निजी रक्षाको अधिकारको विस्तारको रूपमा फौजदारी विधिशास्त्रले स्वीकार गरेको हो ।

जीउज्यान र सम्पत्तिको रक्षा गर्ने सन्दर्भमा अन्य कुनै उपाय बाँकी नरहेको अवस्थामा केही गर्दा आक्रमणकारीको मृत्यु हुन गएमा सो कार्यलाई अपराध नमानिने व्यवस्था अन्य देशका कानूनहरूले पनि गरेको पाइन्छ । Indian Penal Code, 1860 को दफा ९७ मा Right of private defence of the body and of property सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । सो दफामा Every person has a right, subject to the restrictions contained in section 99, to defend- First.--His own body, and the body of any other person, against any offence affecting the human body; Secondly.--The property, whether movable or immovable, of himself or of any other person, against any act which is an offence falling under the definition of theft, robbery, mischief or criminal trespass, or which is an attempt to commit theft, robbery, mischief or criminal trespass भन्ने कानूनी व्यवस्था गरिएको छ ।

मुलुकी अपराध संहिताको दफा २४ मा निजी रक्षाको लागि भएगरेको काम कसूर नमानिने व्यवस्था गरिएको छ । सो दफाको उपदफा (१) मा यस परिच्छेदको अधिनमा रही निजी रक्षाको अधिकार प्रयोग गर्दा भएगरेको कुनै काम कसूर मानिने छैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ भने सो दफाको उपदफा (२) मा प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो वा अरू कसैको जीउज्यान वा सम्पत्तिलाई कुनै गैरकानूनी क्षतिबाट बचाउने अधिकार हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरी निजी रक्षा अन्तर्गत आफ्नो वा अरू कसैको जीउज्यान वा सम्पत्तिलाई कुनै गैरकानूनी क्षतिबाट बचाउने कार्यलाई समेटिएको छ । यो व्यवस्था अनुसार आफ्नो जीउज्यान वा सम्पत्तिको अतिरिक्त अरू कसैको जीउज्यान वा सम्पत्तिको रक्षाको लागि पनि यो अधिकार उपलब्ध हुने स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ । उपदफा (३) मा यस दफा बमोजिम निजी रक्षाको अधिकार प्रयोग गर्दा तत्काल कुनै काम नगरेमा आफ्नो वा अरू कसैको जीउ, ज्यान वा सम्पत्तिलाई कुनै गैरकानूनी क्षतिबाट बचाउन सकिँदैन भन्ने मनासिव विश्वास भएमा वा विश्वास गर्नुपर्ने कारण भएमा मात्र प्रयोग गर्नु पर्नेछ भन्ने व्यवस्था गरी निजी रक्षाको अधिकार प्रयोग गर्दा सोको विकल्प उपलब्ध भएसम्म सो अधिकार प्रयोग गर्न नसकिने फौजदारी विधिशास्त्रले विकास गरेको सिद्धान्तलाई स्वीकार गरी कानूनी व्यवस्था गरिएको छ ।

निजी रक्षाको अधिकारमा बन्देज

संहिताको दफा २५ ले उक्त दफा २४ मा गरिएको निजी रक्षाको लागि गरेको काम कसूर नमानिने कानूनी व्यवस्थाले प्रदान गरेको निजी रक्षाको अधिकारमा बन्देज सम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ । निजी रक्षा (Private defense) को अधिकार व्यक्तिलाई प्राप्त हुने भए पनि यो निरपेक्ष अधिकार होइन । यो अन्तिम विकल्पको रूपमा प्रयोग गर्न सकिने अधिकारको रूपमा स्वीकार गरिएको अधिकार भएकोले यसका विभिन्न सीमाहरू एवं बन्देजहरू रहेका हुन्छन् । सोही सिद्धान्त अनुसार दफा २५ मा यसका सीमा वा बन्देज सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था गरिएको हो । दफा २५(१) मा दफा २४ मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि देहायको अवस्थामा वा कामका विरुद्ध निजी रक्षाको अधिकार प्राप्त हुन सक्ने छैन भन्ने व्यवस्था गरी देहायमा निम्न व्यवस्था गरिएको छ :

- (क) कसैको जीउ वा सम्पत्तिमा गैरकानूनी क्षति पुऱ्याउने काम हुँदाका वखत सो क्षति बचाउन तत्काल सार्वजनिक अधिकारीको संरक्षण वा मद्दत उपलब्ध हुने वा हुन सक्ने अवस्था भएकोमा,
- (ख) जसको जीउ वा सम्पत्तिमा क्षति पुगेको हो सो व्यक्तिले नै क्षति पुऱ्याउने व्यक्तिलाई उत्तेजित गरेको कारणबाट त्यसरी क्षति पुगेकोमा,
- (ग) अदालतको फैसला वा आदेश अनुसार कुनै राष्ट्रसेवकले असल नियतले कुनै काम गरेकोमा,

- (घ) कुनै राष्ट्रसेवकले आफ्नो पदीय अधिकारको प्रयोगमा असल नियतले कुनै काम गरेकोमा,
 (ङ) कुनै राष्ट्र सेवकले आफ्नो पदीय अधिकारको प्रयोगमा असल नियतले दिएको निर्देशन अनुसार कसैले कुनै काम गरेकोमा ।

उल्लिखित खण्ड (क) अनुसार कसैको जीउ वा सम्पत्तिमा गैरकानूनी क्षति पुऱ्याउने काम हुँदाका बखत सो क्षति बचाउन तत्काल सार्वजनिक अधिकारीको संरक्षण वा मद्दत उपलब्ध हुने वा हुन सक्ने अवस्था भएकोमा यो प्रतिरक्षाको अधिकार प्राप्त हुँदैन । यस्तो अवस्थामा आफैँले प्रतिवाद गर्नुको सट्टा सो क्षति बचाउन तत्काल सार्वजनिक अधिकारीको संरक्षण वा मद्दत लिने प्रयास गर्नु पर्दछ । सो नगरी आफैँले प्रतिवाद गर्दा आपराधिक कार्य हुन पुगेमा कर्ता सो कार्यका लागि जिम्मेवार हुन्छ । उसलाई निजी रक्षाको अधिकार प्राप्त हुँदैन । त्यसैले निजी रक्षाको जिकिर स्थापित हुनको लागि कसैबाट जीउ वा सम्पत्तिमा गैरकानूनी क्षति पुऱ्याउने कार्य हुँदाको बखत सो क्षति बचाउन तत्काल सार्वजनिक अधिकारीको संरक्षण वा मद्दत उपलब्ध हुने वा हुन सक्ने अवस्था थिएन भन्ने तथ्य बस्तुनिष्ठ रूपमा स्थापित हुनु पर्दछ ।

उल्लिखित खण्ड (ख) अनुसार जसको जीउ वा सम्पत्तिमा क्षति पुगेको हो सो व्यक्तिले नै क्षति पुऱ्याउने व्यक्तिलाई उत्तेजित गरेको कारणबाट त्यसरी क्षति पुगेकोमा निजी रक्षाको जिकिर लिने आधार समाप्त हुन जान्छ । कसैले आफैँले अरू व्यक्तिलाई उत्तेजित गरेको कारणबाट निजले प्रतिक्रियास्वरूप गरेको कार्यबाट त्यसरी क्षति पुगेको अवस्था भएमा उत्तेजित गराउने व्यक्तिले यस्तो प्रतिरक्षाको दावी गर्न नसक्ने स्पष्ट कानूनी व्यवस्था यो दफामा गरिएको छ । यो व्यवस्थाले निजी रक्षाको जिकिर लिनको लागि क्षति पुऱ्याउने व्यक्तिले प्रतिक्रिया स्वरूप उत्तेजित भएको अवस्थामा नभई अन्य सामान्य अवस्थामा क्षति पुऱ्याउने प्रयास गरेको स्थापित हुनु पर्दछ ।

उल्लिखित खण्ड (ग) अनुसार अदालतको फैसला वा आदेश अनुसार कुनै राष्ट्र सेवकले असल नियतले कुनै काम गरेकोमा त्यस्तो कार्यबाट कुनै क्षति पुगेको अवस्था भए पनि निजी रक्षाको अधिकार प्रयोग गर्न सकिँदैन । अदालतको फैसला वा आदेश अनुसार राष्ट्रसेवकले असल नियतले काम गर्न पाउने र यस्तो कामबाट कुनै व्यक्तिलाई हानि नोक्सानी पनि पुग्न सक्ने भए पनि सो कार्य कानून बमोजिम गरिएको यस्तो कानूनी व्यवस्था गरी निजको कार्यको विरुद्धमा निजी रक्षाको अधिकारको प्रयोगमा बन्देज लगाइएको हो । कानून बमोजिम गरिएको कामको परिणाम हानिकार नै भए पनि त्यसलाई स्वीकार गर्नु वा अन्य कानूनी उपचारको विकल्प खोज्नु पर्दछ । तर सो कार्य गर्ने व्यक्ति उपर निजी रक्षाको अधिकार प्रयोग गर्न पाइँदैन ।

उल्लिखित खण्ड (घ) अनुसार कुनै राष्ट्र सेवकले आफ्नो पदीय अधिकारको प्रयोगमा असल नियतले कुनै काम गरेको अवस्थामा पनि निजी रक्षाको अधिकार प्रयोग गर्न सकिँदैन । कानूनले दिएको पदीय अधिकारको प्रयोगलाई स्वभाविक मानिने भएकाले यस्तो कानूनी व्यवस्था गरिएको हो । राष्ट्रसेवकले आफ्नो पदीय अधिकारको प्रयोग गर्नु उसको दायित्व हो र उसले सो अधिकार असल नियतले प्रयोग गरेको अवस्थामा सो कार्यबाट कुनै हानि नोक्सानी हुन गएमा सोको कानूनी उपचारको बाटो अवलम्बन गर्नु पर्दछ । त्यस्तो कामको प्रतिक्रियास्वरूप निजी रक्षाको अधिकार उपलब्ध हुँदैन ।

उल्लिखित खण्ड (ङ) मा कुनै राष्ट्रसेवकले आफ्नो पदीय अधिकारको प्रयोगमा असल नियतले दिएको निर्देशन अनुसार कसैले कुनै काम गरेकोमा निजी रक्षाको अधिकार उपलब्ध हुन नसक्ने कानूनी व्यवस्था गरिएको छ । अधिकारप्राप्त अधिकारीले असल नियतले दिएको आदेश सो आदेश दिने अधिकारीको मातहतको वा सो आदेश पालन गर्नुपर्ने कानूनी दायित्व भएको व्यक्तिले सो आदेश पालन गर्नु निजहरूको कानूनी दायित्व हुन आउँछ । यस्तो अवस्थामा कानूनी दायित्व पूरा गर्ने सन्दर्भमा पालना गरिएको आदेशको परिणामस्वरूप कुनै हानि नोक्सानी भए पनि निजहरूको विरुद्धमा निजी रक्षाको अधिकार प्रयोग हुन नसक्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

उक्त दफा २५ को उपदफा (२) र (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि देहायको अवस्थामा कुनै व्यक्ति निजी रक्षाको अधिकारबाट वञ्चित हुने छैन भन्ने व्यवस्था गरी उपदफा (१) मा गरिएको प्रतिवन्धात्मक व्यवस्था (Proviso) लाई सीमित गरी निम्न व्यवस्था गरिएको छ :

- (क) उपदफा (१) को खण्ड (ग) मा उल्लिखित काम गर्ने व्यक्ति राष्ट्र सेवक हो र निज अदालतको फैसला वा आदेशानुसार काम गर्दछ भन्ने कुरा जानकारी हुने वा विश्वास गर्ने कारण नभएमा वा निजको परिचय वा सो काम गर्न पाएको अधिकारपत्र मांग गर्दा पनि निजले आफ्नो परिचय नदिएमा वा सो काम गर्न पाएको अधिकारपत्र नदेखाएमा,
- (ख) उपदफा (१) को खण्ड (घ) मा उल्लिखित काम गर्ने व्यक्ति राष्ट्र सेवक हो भन्ने कुरा जानकारी हुने वा विश्वास गर्नु पर्ने कारण नभएमा,
- (ग) उपदफा (१) को खण्ड (ङ) मा उल्लिखित काम गर्ने व्यक्तिले त्यस्तो काम कुनै राष्ट्र सेवकको निर्देशनमा गरिरहेको हो भन्ने कुरा जानकारी हुने वा विश्वास गर्नु पर्ने कारण नभएमा वा त्यस्तो निर्देशन अनुसार सो काम गर्न लागेको हो भन्ने कुरा निजले जानकारी नदिएमा वा सो काम गर्न अधिकारपत्र भएकोमा मांग गर्दा पनि सो अधिकार पत्र नदेखाएमा ।

प्रस्तुत दफा २५ को उपदफा (१) मा गरिएको प्रतिवन्धात्मक व्यवस्था (Proviso) लाई सीमित गर्न गरिएको उपदफा (२) को व्यवस्थाको खण्ड (क) मा उपदफा (१) को खण्ड (ग) मा उल्लिखित काम गर्ने व्यक्ति राष्ट्रसेवक हो र निज अदालतको फैसला वा आदेशानुसार काम गर्दछ भन्ने कुरा जानकारी हुने वा विश्वास गर्ने कारण नभएमा वा निजको परिचय वा सो काम गर्न पाएको अधिकारपत्र माग गर्दा पनि निजले आफ्नो परिचय नदिएमा वा सो काम गर्न पाएको अधिकारपत्र नदेखाएमा उपदफा (१) को खण्ड (ग) को सुविधा त्यस्तो काम गर्ने राष्ट्रसेवकले प्राप्त गर्न नसक्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस्तो अवस्थामा निजी रक्षाको अधिकार प्रयोग हुन सक्दछ ।

उपदफा (२) को खण्ड (ख) मा उपदफा (१) को खण्ड (घ) मा उल्लिखित काम गर्ने व्यक्ति राष्ट्रसेवक हो भन्ने कुरा जानकारी हुने वा विश्वास गर्नुपर्ने कारण नभएमा निजी रक्षाको अधिकार प्राप्त नहुने व्यवस्था गरिएको छ । कुनै राष्ट्रसेवकले आफ्नो पदीय अधिकारको प्रयोगमा असल नियतले कुनै काम गरेको हो भने निज राष्ट्रसेवक हो भन्ने कुरा जानकारी हुने वा विश्वास गर्नुपर्ने कारण हुनु पर्दछ । यस्तो कारण भएको अवस्थामा निजी रक्षाको अधिकार प्रयोग हुन सक्दैन । अन्यथा निजी रक्षाको अधिकार प्रयोग हुन सक्ने व्यवस्था प्रस्तुत खण्डले गरेको छ ।

यसैगरी उपदफा (२) को खण्ड (ग) मा उपदफा (१) को खण्ड (ङ) मा उल्लिखित काम गर्ने व्यक्तिले त्यस्तो काम कुनै राष्ट्रसेवकको निर्देशनमा गरिरहेको हो भन्ने कुरा जानकारी हुने वा विश्वास गर्नु पर्ने कारण नभएमा वा त्यस्तो निर्देशन अनुसार सो काम गर्न लागेको हो भन्ने कुरा निजले जानकारी नदिएमा वा सो काम गर्न अधिकारपत्र भएकोमा माग गर्दा पनि सो अधिकार पत्र नदेखाएमा निजको विरुद्धमा निजी रक्षाको अधिकार प्रयोग हुन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

प्रस्तुत दफा २५ को उपदफा (३) मा दफा २४ वा यस दफा अन्तर्गत निजी रक्षाको अधिकार प्रयोग गर्दा त्यस्तो रक्षा गर्नको लागि आवश्यक पर्ने बल भन्दा बढी बल प्रयोग गर्न सकिने छैन भन्ने कानूनी व्यवस्था गरी सामान्य प्रतिरक्षा (General defense) को सार (Essence) को रूपमा रहेको न्यूनतम बलको प्रयोगलाई अनिवार्य गरिएको छ । यो व्यवस्थले संभावित क्षतिलाई रोक्नको लागि चहिने भन्दा किञ्चित बढी बल प्रयोग भएको अवस्थालाई निजी रक्षाको आधारबाट बाहिर पारेको छ र यो व्यवस्था फौजदारी विधिशास्त्रले प्रतिरक्षाको अधिकारको प्रयोगको सन्दर्भमा स्वीकार गरेको आधारभूत शर्तको समावेशीकरण हो ।

प्रस्तुत संहिताको दफा २६(१) मा यस परिच्छेद बमोजिम निजी रक्षाको अधिकार प्रयोग गर्दा कसैलाई कसैको ज्यान लिने अधिकार हुने छैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । यो परिच्छेदमा फौजदारी न्यायका सामान्य सिद्धान्तहरूको व्यवस्था गरी दफा २३ देखि दफा २६ सम्म सामान्य प्रतिरक्षा (General defense) वा फौजदारी दायित्वका अपवाद सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । सामान्य प्रतिरक्षाको महत्वपूर्ण तत्व नै अति आवश्यक परिस्थितिमा न्यूनतम बलको प्रयोग गरी मानिसको जीउज्यान वा संपत्तिको रक्षाको प्रयोजनको लागि मात्र प्रतिरोध वा प्रतिवाद गर्नु हो र यसरी प्रतिरक्षा गर्दा फौजदारी कानूनले निषेध गरेको परिणाम आए पनि सोको लागि उक्त न्यूनतम बलको प्रयोग गर्ने व्यक्ति जिम्मेवार नहुने हो । यसको अर्थ सामान्य प्रतिरक्षा वा निजी रक्षाको अधिकार कसैको ज्यान लिन वा कसैलाई गैरकानूनी हानि पुऱ्याउनको लागि कुनै पनि अवस्थामा प्रयोग हुन सक्दैन भन्ने हो । निजी रक्षाको अधिकारले कसैको ज्यान लिन स्वीकृति दिँदैन भन्ने सिद्धान्तको आधारमा प्रस्तुत दफा २६(१) ले यस्तो कानूनी व्यवस्था गरेको हो ।

उक्त दफा २६ को उपदफा (२) मा उपदफा (१) मा जुनसकै कुरा लेखिएको भएतापनि दफा २५ को उपदफा (३) को अधिनमा रही देहायको अवस्थामा निजी रक्षाको अधिकार प्रयोग गर्दा कसैको ज्यान गएकोमा त्यस्तो काम कसूर मानिने छैन भन्ने व्यवस्था गरी निम्न व्यवस्था गरिएको छ :

- (क) आफू वा अरू कसै माथि भएको आक्रमण विरूद्ध तत्काल रक्षा नगर्दा आफ्नो वा अरू कसैको ज्यान जान वा आफू वा अरू कसैलाई गम्भीर चोट लाग्न वा शारीरिक अङ्गभङ्ग हुन सक्छ भन्ने मनासिव विश्वास भएमा,
- (ख) जबरजस्ती करणी गर्ने नियतले आक्रमण गरेको हो भन्ने मनासिव विश्वास भई वा जबरजस्ती करणी गर्दाका बखत वा गरिसके पछि पीडितबाट तत्काल कुनै काम भएकोमा,
- (ग) ज्यान मार्ने, बन्धक वा अपहरण गराउन मुक्ति रकम लिने, जबरजस्ती करणी गर्ने, अङ्गभङ्ग गर्ने नियतले शरीर बन्धक लिएकोमा वा अपहरण गरेकोमा,
- (घ) मानिस बस्ने, पूजा वा प्रार्थना गर्ने, सम्पत्ति राख्ने कुनै घर, पाल वा सवारी साधनलाई घेराबन्दी गरी, जोखिमपूर्ण हातहतियार प्रयोग गरी, आगो लगाई वा विष्फोटक पदार्थ प्रयोग गरी क्षति पुऱ्याउन खोजेकोमा,
- (ङ) डाँकाको कसूर विरूद्ध रक्षा गर्नु परेमा,
- (च) कुनै व्यक्तिको वैयक्तिक सुरक्षा वा नेपाल सरकार वा नेपाल सरकारको पूर्ण वा अधिकांश स्वामित्व वा नियन्त्रण भएको संगठित संस्थाको सम्पत्ति वा सार्वजनिक सम्पत्तिको सुरक्षाका लागि अधिकार प्राप्त अधिकारीको आदेशबाट खटिएको सुरक्षाकर्मीले त्यस्तो व्यक्ति वा सम्पत्ति विरूद्ध भएको आक्रमण रोक्न तत्काल प्रतिकार गर्नु परेकोमा ।

उक्त दफा २६ को उपदफा (२) को खण्ड (क) मा गरिएको व्यवस्था अनुसार आफू वा अरू कसै माथि भएको आक्रमण विरूद्ध तत्काल रक्षा नगर्दा आफ्नो वा अरू कसैको ज्यान जान वा आफू वा अरू कसैलाई गम्भीर चोट लाग्न वा शारीरिक अङ्गभङ्ग हुन सक्छ भन्ने मनासिव विश्वास भएमा सोबाट रक्षा गर्दा त्यस्तो आक्रमणकारीको ज्यान मर्न गए पनि वात लाग्दैन । ज्यानसम्बन्धी अपराधको अपवादको रूपमा प्रस्तुत खण्डमा यस्तो प्रतिरक्षाको व्यवस्था गरिएको छ । आफू वा अरू कसै माथि भएको आक्रमणलाई रोक्न कुनै कार्य नगर्दा आफ्नो वा अरू कसैको ज्यान जान वा आफू वा अरू कसैलाई गम्भीर चोट लाग्न वा शारीरिक अङ्गभङ्ग हुनसक्ने अवस्थामा त्यसको प्रतिवाद गर्नु स्वाभाविक मानवीय व्यवहार भएकोले यसलाई फौजदारी दायित्वबाट बाहेक गर्नु परेको हो ।

उक्त दफा २६ को उपदफा (२) को खण्ड (ख) मा गरिएको व्यवस्था अनुसार जबरजस्ती करणी गर्ने नियतले आक्रमण गरेको हो भन्ने मनासिव विश्वास भई वा जबरजस्ती करणी गर्दाका बखत वा गरिसके पछि पीडितबाट तत्काल कुनै काम भएकोमा जुलुमी वा आक्रमणकारीको मृत्यु भएको अवस्थामा ज्यान सम्बन्धी अपराधको दायित्व वहन गर्नु पर्दैन । यो व्यवस्थाले जबरजस्ती करणीको पीडित हुनबाट बच्न वा पीडित भईसके पछि पनि पीडितबाट तत्काल कुनै काम भएकोमा जुलुमी वा आक्रमणकारीको मृत्यु भएको अवस्थामा पीडितले प्रतिरक्षाको जिकिर लिनसक्ने कानूनी व्यवस्था गरेको छ । यो व्यवस्थामा करणी भए पछिको एक घण्टाको अवधिलाई मात्रै विगतमा प्रतिरक्षाको आधार मानिएकोमा प्रस्तुत संहिताको व्यवस्थाले सो समयसीमालाई हटाई प्रतिक्रियाको निरन्तरतालाई मात्र आधार मानी पीडितलाई प्रतिरक्षाको अधिकार प्रदान गरेको पाइन्छ । यो व्यवस्था नेपालको फौजदारी कानूनी प्रणालीमा नयाँ व्यवस्था होइन, विगतमा भएको व्यवस्थाको परिमार्जन सहितको निरन्तरता हो ।

उक्त दफा २६ को उपदफा (२) को खण्ड (ग) मा गरिएको व्यवस्था अनुसार ज्यान मार्ने, बन्धक वा अपहरण गराउन मुक्ति रकम लिने, जबरजस्ती करणी गर्ने, अङ्गभङ्ग गर्ने नियतले शरीर बन्धक लिएकोमा वा अपहरण गरेकोमा सो अपराधिक कार्यबाट बच्नको लागि कुनै कार्य गर्दा त्यस्तो अपराधिक कार्यमा संलग्न व्यक्तिको मृत्यु भएको अवस्थामा पनि सो अपराधको पीडितले फौजदारी दायित्व वहन गर्नु नपर्ने गरी प्रतिरक्षाको अधिकार प्रदान गरिएको छ । शरीर बन्धक लिने वा अपहरण गर्ने कार्य स्वयम्मा जघन्य प्रकृतिको फौजदारी अपराध भएको र सो कार्य ज्यान मार्ने, बन्धक वा अपहरण गराउन मुक्ति रकम लिने, जबरजस्ती करणी गर्ने वा अङ्गभङ्ग गर्ने नियतले भएको अवस्थामा पीडित आफैले शरीरबन्धक वा अपहरणबाट मुक्त हुन प्रयास गर्नु स्वाभाविक भएकोले निजले यसको लागि गर्ने प्रयासलाई कानूनले छुट दिएको हो । मुक्तिको प्रयासमा जुलुमीको मृत्यु भएको अवस्थामा पनि निज सोको लागि फौजदारी दायित्वको जिम्मेवार नहुने व्यवस्था गरिएको छ । विगतमा मुलुकी ऐनको अपहरण गर्ने तथा शरीर बन्धक लिनेको महलमा यस्तो प्रतिरक्षाको व्यवस्था नभए पनि यो संहिताले अपराधिक कार्यको पीडित हुनबाट बच्ने कार्यलाई प्रतिरक्षाको आधारको रूपमा स्वीकार गरेको छ । यो सिद्धान्तलाई मानव बेचबिखनको अपराधमा नेपाली फौजदारी कानूनी प्रणालीले स्वीकार गरिसकेको छ । मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा १६ मा पनि स्वीकार गरिएको छ ।

दफा २६ को उपदफा (२) को खण्ड (घ) मा गरिएको व्यवस्था अनुसार मानिस बस्ने, पूजा वा प्रार्थना गर्ने, सम्पत्ति राख्ने कुनै घर, पाल वा सवारी साधनलाई घेराबन्दी गरी, जोखिमपूर्ण हातहतियार प्रयोग गरी, आगो लगाई वा विष्फोटक पदार्थ प्रयोग गरी क्षति पुऱ्याउन खोजेकोमा सो क्षतिबाट बचाउनको लागि केही गर्दा मानिसको मृत्यु भएमा सो रक्षा गर्ने व्यक्ति फौजदारी दायित्वको लागि जिम्मेवार हुनु नपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । मानिसलाई आफू बस्ने, पूजा वा प्रार्थना गर्ने, सम्पत्ति राख्ने कुनै घर, पाल वा सवारी साधनको रक्षा गर्ने अधिकार हुन्छ । यस्ता स्थानलाई कसैले घेराबन्दी गरी, जोखिमपूर्ण हातहतियार प्रयोग गरी, आगो लगाई वा विष्फोटक पदार्थ प्रयोग गरी क्षति पुऱ्याउन खोजेमा निजलाई रोक्ने प्रयोजनको लागि प्रयास गर्ने र सो गर्दा ज्यान मर्न गएको अवस्थामा पनि फौजदारी दायित्वबाट उन्मुक्ति दिने प्रस्तुत व्यवस्था फौजदारी विधिशास्त्रले स्वीकार गरेको सामान्य प्रतिरक्षाको अधिकारभित्र पर्दछ । यो व्यवस्थाले मानिसलाई आफ्ना अतिप्रिय स्थानको रक्षाको अधिकार प्रदान गर्दछ ।

दफा २६ को उपदफा (२) को खण्ड (ङ) मा गरिएको व्यवस्था अनुसार डाँकाको कसूर विरूद्ध रक्षा गर्नु परेमा कुनै कार्य गर्दा डाँका गर्न आएका व्यक्तिको मृत्यु भएकोमा फौजदारी दायित्व वहन गर्नु नपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्थाले सम्पत्ति रक्षाको अधिकारलाई प्रतिरक्षाको आधारको रूपमा व्यवस्था गरेको छ । यो व्यवस्था नेपाली फौजदारी कानूनी प्रणालीमा नयाँ व्यवस्था होइन । मुलुकी

ऐनको ज्यान सम्बन्धी महलको ७ नं. को देहाय (२) र चोरीको ४ नं. मा गरिएको व्यवस्थाको परिमार्जन सहितको निरन्तरता हो ।

दफा २६ को उपदफा (२) को खण्ड (च) मा गरिएको व्यवस्था अनुसार कुनै व्यक्तिको वैयक्तिक सुरक्षा वा नेपाल सरकार वा नेपाल सरकारको पूर्ण वा अधिकांश स्वामित्व वा नियन्त्रण भएको संगठित संस्थाको सम्पत्ति वा सार्वजनिक सम्पत्तिको सुरक्षाका लागि अधिकारप्राप्त अधिकारीको आदेशबाट खटिएको सुरक्षाकर्मीले त्यस्तो व्यक्ति वा सम्पत्ति विरुद्ध भएको आक्रमण रोक्न तत्काल प्रतिकार गर्नु परेकोमा कुनै कार्य गर्दा आक्रमणकारीको मृत्यु भएमा निजले फौजदारी दायित्व वहन गर्नु पर्दैन । कुनै व्यक्तिको वैयक्तिक सुरक्षा वा नेपाल सरकार वा नेपाल सरकारको पूर्ण वा अधिकांश स्वामित्व वा नियन्त्रणमा भएको संगठित संस्थाको सम्पत्ति वा सार्वजनिक सम्पत्तिको सुरक्षाका लागि अधिकार प्राप्त अधिकारीको आदेशबाट खटिएको सुरक्षाकर्मीले त्यस्तो व्यक्ति वा सम्पत्तिको सुरक्षा गर्नु उसको कानूनी कर्तव्य भएको र सो को पालनाको सिलसिलामा गरेको कार्यको परिणामस्वरूप कसैको मृत्यु भएमा निजले अपराधिक कार्य गरेको नमानिने व्यवस्था गरी यसलाई प्रतिरक्षाको आधारकोरूपमा स्वीकार गरिएको छ । यो व्यवस्था मुलुकी ऐनको ज्यान सम्बन्धी महलको ७ नं. को देहाय (३) मा गरिएको व्यवस्थाको परिमार्जन सहितको निरन्तरता हो । उक्त व्यवस्थालाई सरलिकृत गरी सो कानूनी व्यवस्थाको दायरालाई समेत विस्तृत गरी व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्थाले उच्चाधिकारीले दिएको वैध आदेश (Superior order) को परिपालनाबाट सिर्जना भएको परिणामबाट फौजदारी दायित्व सिर्जना नहुने व्यवस्था गरेको छ ।

४.२.४. सहमति वा मञ्जुरी (Consent)

सहमति वा मञ्जुरी भन्नाले कुनै कार्य गर्न स्वीकृत दिनु हो, जुन त्यस्तो मञ्जुरीको अभावमा अपराध हुन सक्दछ । यो निश्चित परिस्थितिमा फौजदारी अपराधमा प्रतिरक्षाको आधार हुन सक्दछ । यसको अर्थ यो निजी रक्षा जस्तो सबै अवस्थामा जिकिर लिन सकिने आधार होइन, सीमित अवस्थामा सफाईको जिकिर लिन सकिने आधार हो । ज्यान लिने, अङ्गभङ्ग गर्ने जस्ता अपराधमा यो उन्मुक्तिको आधार हुन सक्दैन । कुनै वैधानिक कार्यको लागि दिइएको मञ्जुरी सफाईको आधार हुन सक्दछ । खेल मैदान वा बक्सिङ्ग रिङ्गमा हुने शारीरिक हानिले अपराधिक दायित्व सिर्जना हुँदैन । तर संभावित मृत्युबाट बचाउन गम्भीर अवस्थाको घाइते वा विरामीलाई अपरेसन गर्न दिइने सहमति बचाउको आधार हुन्छ । अपराधको प्रकृति अनुसार नै कतिपय अपराधमा मञ्जुरी अपराधिक दायित्वको लागि निर्णायक हुन सक्दछ । खासगरी जबरजस्ती करणी, आसय करणी, यौन दुर्व्यवहार जस्ता अपराधमा मञ्जुरी निर्णायक हुन्छ । तर मञ्जुरी कपटपूर्ण भएमा वा मञ्जुरी दिन नसक्नेले दिएको मञ्जुरी असान्दर्भिक हुन्छ, यसले बचाउ गर्न सक्दैन ।

मुलुकी अपराध संहिताको दफा १५ देखि २० सम्म मञ्जुरीका सम्बन्धमा विस्तृत व्यवस्था गरिएको छ । विगतमा यसरी विस्तारमा व्यवस्था गरिएको थिएन । मुलुकी अपराध संहिताको दफा १५ मा ज्यान लिने वा अङ्गभङ्ग गर्ने नियतले वा ज्यान जान वा अङ्गभङ्ग हुन सक्छ भन्ने थाहा भई गरेकोमा बाहेक कसैले अठार वर्ष माथिको कुनै व्यक्तिको मञ्जुरी लिई गरेको कुनै कामबाट त्यस्तो मञ्जुरी दिने व्यक्तिलाई कुनै क्षति पुग्न गएमा सो काम कसूर मानिने छैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसैगरी दफा १६ कसैले कुनै व्यक्तिको भलाईका लागि निजको मञ्जुरी लिई असल नियतले होशियारी साथ गरेको कुनै कामबाट त्यस्तो मञ्जुरी दिने व्यक्तिलाई क्षति पुग्न गएमा त्यस्तो काम कसूर मानिने छैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । दफा १७ मा अठार वर्ष ननाघेको वा मानसिक अस्वस्थताको कारणले होश ठेगानमा नरहेको व्यक्तिको भलाईका लागि निजको संरक्षकले वा त्यस्तो संरक्षकको मञ्जुरी लिई गरेको काम कसूर नहुने व्यवस्था गरिएको छ । दफा १८ ले कुनै व्यक्तिको भलाईका लागि तत्काल कुनै काम नगरी नहुने भएको, त्यस्तो व्यक्ति कुनै कारणले त्यस्तो काम गर्न दिनको लागि तत्काल आफै मञ्जुरी दिन नसक्ने अवस्थामा रहेको र निजको तर्फबाट मञ्जुरी दिन सक्ने संरक्षक पनि

तत्काल उपलब्ध नभएको अवस्थामा निजको भलाईका लागि मञ्जुरी नलिएर पनि असल नियतले होशियारी साथ त्यस्तो काम गर्दा निजलाई कुनै क्षति वा हानि, नोक्सानी पुग्न गएमा त्यस्तो काम कसूर नमानिने व्यवस्था गरेको छ । तर दफा १९ ले माथि उल्लिखित दफा १५, १६ वा १७ मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि ती दफाहरूमा लेखिएको काम कानून बमोजिम अन्य कसूर मानिने भएमा त्यस्तो काम मञ्जुरी लिएर गरेको भए पनि कसूर मानिनेछ भन्ने व्यवस्था गरी अपराधिक कार्य मञ्जुरीमा पनि हुन नसक्ने स्पष्ट गरेको छ ।

संहिताको दफा २० ले मञ्जुरी मौखिक वा लिखितरूपमा वा इशारा वा आचरणद्वारा व्यक्त गर्न सकिनेछ भन्ने व्यवस्था गरी यो प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष दुवै हुन सक्ने उल्लेख छ र कस्तो अवस्थामा दिइएको मञ्जुरीलाई मञ्जुरी नमानिने भन्ने सम्बन्धमा समेत व्यवस्था गरेको छ । सो व्यवस्था अनुसार निम्न अवस्थामा दिइएको मञ्जुरीलाई मञ्जुरी मानिदैन :

- (क) तथ्यको भ्रममा परी वा कुनै किसिमको हानि नोक्सानी हुन सक्ने डर, त्रासमा परी कुनै व्यक्तिले मञ्जुरी दिएको र त्यस्तो मञ्जुरी अनुसार काम गर्ने व्यक्तिलाई त्यस्तो मञ्जुरी त्यसरी दिइएको हो भन्ने कुरा थाहा भएमा वा निजले विश्वास गर्नु पर्ने कुनै मनासिब कारण भएमा,
- (ख) मानसिक अस्वस्थताको कारणले आफूले दिएको मञ्जुरीको गुण, दोष र परिणाम बुझ्न नसक्ने गरी होश ठेगानमा नरहेका बखत कुनै व्यक्तिले मञ्जुरी दिएकोमा,
- (ग) अठार वर्ष ननाघेको बालबालिकाले मञ्जुरी दिएकोमा,
- (घ) अनुचित प्रभावमा परी मञ्जुरी दिएकोमा ।

उल्लिखित कानूनी व्यवस्थाले मञ्जुरीलाई प्रतिरक्षाको सीमित आधारकोरूपमा राखेको र अवैध कार्य मञ्जुरीमा पनि हुन नसक्ने स्पष्ट कानूनी व्यवस्था गरेको छ ।

५. विश्लेषणात्मक मूल्यांकन

प्रतिरक्षा फौजदारी विधिशास्त्रको एउटा महत्वपूर्ण विषयवस्तु हो । यो अपराधिक दायित्वसँग सोभै गाँसिएको हुन्छ । वैध प्रतिरक्षाको उपस्थितिले अपराधिक दायित्व उत्पन्न गर्ने सन्दर्भमा अपराधिक कार्य र मनसायको संयोजनलाई नै प्रभावहिन वा कम प्रभावी बनाउँछ । अपराधिक कार्य गर्ने व्यक्तिलाई सजाय गर्नु फौजदारी कानूनको आधारभूत लक्ष्यमा नै अपवाद सिर्जना गर्ने हुनाले प्रतिरक्षा जहिले पनि फौजदारी विधिशास्त्रको संवेदनशील विषयको रूपमा रहेको हुन्छ ।

माफीयोग्य प्रतिरक्षामा परिणाम हानिकारक भन्ने जान्दाजान्दै पनि समाज कर्तालाई माफ गर्न तयार हुन्छ भने औचित्यपूर्ण प्रतिरक्षामा खास अवस्थामा कर्तालाई उक्त कार्य गर्नको लागि समाजले नै प्रेरित गर्छ वा कम्तिमा पनि कर्ताको सो कार्य सहन गर्न समाज तयार हुन्छ । यसभित्र विचारणीय धेरै मिहिन पक्षहरू छन् । कतिपय राष्ट्रिय कानूनी प्रणाली भित्र मात्र स्वीकार गरिने प्रकृतिका हुन्छन् भने कति सर्वस्वीकार्य हुन्छन् । यो आफैमा अपराधको नकारात्मक तत्व पनि हो ।

अदालती व्याख्यामा पनि सैद्धान्तिक तहमा जस्तै विविधताको गुञ्जायस र उपस्थिति देखिएको अवस्था छ । नेपालको खास विशेषताको रूपमा विगतमा रहेको अ.व. १८८ नं. को कानूनी व्यवस्थाको उपलब्धता र प्रयोगमा रहेको व्यापकताको कारणले नेपाली अदालतहरूलाई प्रतिरक्षाका विभिन्न स्वरूपहरू वा सिद्धान्तहरूलाई मिहिनरूपमा व्याख्या गरेर खास अवस्थामा वा परिस्थिमा भएका अपराधिक मानिएका कार्यका लागि सजाय नगर्ने वा सजाय कम गर्ने आफ्नो फैसलालाई पुष्टि गर्नु पर्ने बाध्यता नभएकोले पनि यसको पर्याप्त मात्रामा विकास र व्याख्या हुन पाएको छैन ।

नेपालको फौजदारी कानूनी संरचनालाई हेर्दा प्रतिरक्षा सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाहरू मुलुकी ऐन र विभिन्न विशेष ऐनहरूमा छरिएर रहेकोमा मुलुकी अपराध संहिताले यथासम्भव प्रतिरक्षा सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाहरूलाई समेट्ने प्रयास गरेको स्पष्ट देखिन्छ। मुलुकी ऐनमा भएका, विभिन्न विशेष ऐनमा भएका र नयाँ व्यवस्थाहरूलाई हाल समेटिएको अवस्था छ। मुलुकी संहिताले फौजदारी विधिशास्त्रले स्वीकार गरेका अरूको दबावमा परी इच्छा विपरित अपराध गर्न बाध्य भएको अवस्था (Coercion), ठूलो क्षति बचाउन आवश्यकताको आधारमा गरिएको सानो आपराधिक कार्य (Necessity), असल नियत (Good Conscience) जस्ता कतिपय प्रतिरक्षाका स्वरूपहरूलाई प्रतिरक्षाको आधारको रूपमा स्वीकार गरेको छ। निजी रक्षालाई स्पष्ट पाउँ शर्त र आधारहरू तोकी उल्लेख गरेको छ। यी यसका सकारात्मक पक्षहरू हुन्। यसैगरी यो संहिताले विभिन्न ठाउँमा रहेका प्रतिरक्षा सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाहरूलाई सम्बन्धित महलमा नराखी फौजदारी न्यायका सामान्य सिद्धान्त अन्तर्गत छुट्टै परिच्छेदमा राख्ने व्यवस्था गरेको छ। यसबाट संहिताले स्वीकार गरेका आपराधिक दायित्वका अपवादहरू के के हुन् भन्ने कुरा सोही परिच्छेदको अध्ययनबाट बोध हुने भएकोले फौजदारी कानून सरल र बोधगम्य भएको छ।

यो संहिताले प्रतिरक्षाको महत्वपूर्ण आधारको रूपमा रहेको मनोसामाजिक अपाङ्गता, जसलाई बोलचालको भाषामा 'पागलपन' (Insanity) भन्ने गरिन्छ, को सम्बन्धमा विगतको व्यवस्थालाई निरन्तरता दिएको त छ, तर यस बारेमा फौजदारी दायित्व छुट दिन सकिने विभिन्न तहगत अवस्थाहरूको उल्लेख गर्न सकेको छैन। माथि उल्लेख गरिए जस्तै कार्यको प्रकृति र परिणाम पूरै बुझ्न नसक्नेदेखि आफूलाई नियन्त्रण गर्न नसक्नेसम्मका विभिन्न तहहरू हुन सक्दछन्। औषधि विज्ञानको विकासको सापेक्ष्यमा यसमा परिमार्जन अपरिहार्य भएको अवस्थामा पनि यसलाई स्वीकार गरिएको छैन। बालबालिकाको हकमा सर्वोत्तम हितको सिद्धान्तको आधारमा प्रतिरक्षाको क्षेत्र विस्तार गरिए जस्तै यसमा पनि फौजदारी विधिशास्त्रले काम गर्न बाँकी देखिएको छ। यसैगरी अभै पनि अवश्यम्भावी दुर्घटना (Inevitable accident), नशासेवन जस्ता प्रतिरक्षाका विवादित विषयहरूमा संहिताले उल्लेख नगरेको हुनाले यसमा अभै सुधारको सम्भावना रहेको छ।

६. उपसंहार

सामान्य प्रतिरक्षाको अवधारणा फौजदारी विधिशास्त्र भित्रको अति महत्वपूर्ण, संवेदनशील र केही हदसम्म विवादास्पद समेत विषय हो। यो विषय विधायकहरूको बीचमा राजनीतिक तहमा समेत विवादास्पद बन्न जान्छ। आपराधिकता (Criminality) नै नभएको मानिसलाई फौजदारी न्याय प्रणालीले अनुचित सजाय गऱ्यो भने त्यसले न्यायलाई मार्दछ र जनताले राज्यलाई मान्नु पर्ने आधार पनि समाप्त हुन पुग्दछ। आपराधीकरण र यसको अपवादको सही संयोजनले मात्रै समाजमा संतुलन कायम गरी न्यायलाई जोगाउन सकिन्छ। राष्ट्रिय कानूनी प्रणालीको यही लक्ष्य नै फौजदारी कानूनको निर्माण र व्याख्याको तहमा मार्गदर्शक हुन्छ। नयाँ मुलुकी अपराध संहिताले यस सम्बन्धमा विगतको तुलनामा स्पष्ट र राम्रो व्यवस्था गरेको स्पष्ट देखिए पनि यसमा केही परिमार्जन गर्ने ठाउँहरू पनि रहेको हुँदा यसलाई सुधार गरी त्रुटिरहित संहिता निर्माणमा प्रयत्न गर्नु आवश्यक छ।

सन्दर्भ सामग्री

Siddique, Ahamad (2001), *Criminology Problems & Perspectives*, Lalbag, Lucknow: Eastern Book Company

Indian Penal Code, 1860

Ashworth, Andrew (2009), *Principles of Criminal Law*, New York: Oxford University Press

Allen, Michael J (2001), *ELLIOTT AND WOOD'S CASES AND MATERIALS ON CRIMINAL LAW*, London: Sweet & Maxwell

नेपालको संविधान

राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९

बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, १९८९

बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८

बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५

आवश्यक वस्तु संरक्षण ऐन, २०१२

मानव बेचबिखन तथा ओसार पसार नियन्त्रण ऐन, २०६४

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४

मुलुकी ऐन, २०२०

मुलुकी अपराध संहिता र फौजदारी कार्यविधि संहिताले अनुसन्धान र अभियोजन सम्बन्धमा समेटेका नयाँ व्यवस्था: एक विश्लेषण

डा. दिवाकर भट्ट[©]

१. विषय प्रवेश

वि. सं. १९९० सालको मुलुकी ऐनमा आधारित भएर तर्जुमा भई लागू भएको मुलुकी ऐन, २०२० लाई पूर्ण रूपमा खारेज गरी अपराध र सजाय सम्बन्धी व्यवस्था गर्नका लागि मुलुकी अपराध संहिता लागू भएको अवस्था छ। मुलुकी अपराध संहिताले विगतमा भइरहेका अपराधहरूलाई समेटनुका साथै परिवर्तित सन्दर्भमा कतिपय नयाँ प्रकृतिका अपराधहरूको समेत व्यवस्था गरेको छ। पछिल्लो समयमा नेपाली कानून प्रणालीलाई आधुनिक, वैज्ञानिक तथा समुन्नत बनाउने सन्दर्भमा लामो समयदेखि संहिताबद्ध कानूनको तर्जुमा गर्ने प्रयास वि. सं. २००७ सालको राजनीतिक परिवर्तन पश्चात् गरिए तापनि सो प्रयासहरूले अन्तिम रूप हालसालै निर्माण भई लागू भएका मुलुकी अपराध संहिता, फौजदारी कार्यविधि संहिता, देवानी संहिता र देवानी कार्यविधि संहिता र फौजदारी कसूर ऐन, २०७४ जारी भएपछि मात्र सफल हुन आएको छ। मुलुकी अपराध र कार्यविधि संहिताले नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीमा फौजदारी न्याय प्रणाली सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय र राष्ट्रिय रूपमा विभिन्न मुलुकले प्रचलनमा ल्याएका नवीनतम् मान्यता र अभ्यासका साथै नेपालको सर्वोच्च अदालतले विगतमा स्थापित गरेका फौजदारी न्यायका मान्यताहरूलाई परिवर्तित सन्दर्भमा समयानुकूल परिमार्जन गरी समेटेको अवस्था छ। यसर्थ मुलुकी अपराध संहिताले मुलुकी ऐन, २०२० ले कसूरका रूपमा परिभाषा गरेका कतिपय अपराधहरूलाई पुनर्परिभाषा, पुनर्व्याख्या र सजायका आधार एवं प्रकार लगायत सजायका सीमा सम्बन्धमा समेत व्यवस्था गरेको छ। त्यसैगरी फौजदारी कार्यविधि संहिताले फौजदारी मुद्दाको वर्गीकरण, अपराध अनुसन्धानमा पारदर्शिता, वस्तुनिष्ठता र जवाफदेहिता, पीडितमुखी न्याय प्रणाली र फौजदारी न्यायका तीनवटा मुख्य सरोकारवाला अनुसन्धान, अभियोजन र अदालत बीचको व्यावसायिक, सहयोग, समन्वयका साथै आ-आफ्ना निकायको कार्यगत स्वतन्त्रता तथा व्यावसायिक स्वायत्तताको मान्यतालाई एक अन्तरनिहित पक्षका रूपमा आत्मसात गरेको छ। साथै नेपालले हालसम्म अपनाई आएको प्रतिद्वन्दात्मक कानूनी प्रणालीका मान्यता अनुरूप अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरोपणका सन्दर्भमा आ-आफ्नो जिम्मेवार र ती निकायहरूका सीमा समेत निर्धारण गरेकोछ। प्रस्तुत लेखमा खास गरी मुलुकी अपराध संहिता र फौजदारी कार्यविधि संहिता २०७४ ले अंगालेका अनुसन्धान र अभियोजन सम्बन्धी नवीनतम् मान्यता, विगत र वर्तमानका

[©] जिल्ला न्यायाधीश, फ्याकल्टी, राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान काठमाडौं।

प्रावधानहरू बीच भिन्नता एवं फौजदारी कानून सम्बन्धमा अंगालेका रूपान्तरित मान्यताहरूको विवेचना गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

२. मुलुकी अपराध संहिताका विशेषताहरू

मुलुकी अपराध संहिताको संरचना हेर्दा यसमा ३ भाग र दफा ३०८ वटा समेटिएका छन् । सो अनुरूप भाग १ मा सामान्य सिद्धान्त सम्बन्धी व्यवस्था, भाग २ मा सरकार वादी हुने विभिन्न कसूरहरू र भाग ३ मा व्यक्ति वादी हुने फौजदारी कसूरहरूको व्यवस्था गरिएको छ । यस बाहेक मुलुकी अपराध संहिता एक सामान्य फौजदारी कानूनको रूपमा रहेकाले विशेष कानूनमा यसका व्यवस्थाको कार्यान्वयनमा असर पर्ने र विशेष कानूनमा कुनै कसूर र सजायको व्यवस्था भएकोमा सोही व्यवस्था लागू हुने भन्ने अवधारणालाई अपराध संहिताको दफा ४ र ५ ले थप प्रष्ट पारेको छ । मुलुकी अपराध संहिता सामान्य कानून भएकाले यसको सामान्य अर्थ र प्रयोजन हुने र विशेष व्यवहार र व्यवस्था गर्नुपर्ने विषय सोही बमोजिम व्यवस्था भई लागू हुनु पर्ने मान्यतालाई अपराध संहिताले समेटेको छ । तथापि विशेष कानूनमा कुनै छुट्टै व्यवस्था भएकोमा बाहेक सामान्य कानूनको व्यवस्था लागू हुने कानून कार्यान्वयनको सामान्यकरण र सर्वमान्यताको सिद्धान्तलाई समेत अपराध संहिताले स्वीकार गरेको छ ।

३. मुलुकी अपराध संहिताले समेटेका नवीनतम मान्यताहरू

३.१ फौजदारी न्यायका सर्वमान्य सिद्धान्तहरू

विगतमा सर्वोच्च अदालतले प्रतिपादन गरेको सिद्धान्त र विदेशी मुलुकका फौजदारी न्याय प्रणालीमा विकसित नवीनतम मान्यताहरूलाई मुलुकी अपराध संहिताको भाग १ मा फौजदारी न्यायका सामान्य सिद्धान्तहरूमा संहिताले समेटेको छ । फौजदारी न्यायका सिद्धान्त भनी लिखित र दफावार रूपमा व्यवस्था भएको सो पहिलो पटक हो । यी सिद्धान्तको निर्धारण गर्दा मुलुकी अपराध संहिताले नेपालको संविधानले प्रत्याभूत गरेका न्याय सम्बन्धी मौलिक हकका प्रावधान र परिधिका साथै अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनका क्षेत्रमा विकास भएका विधिशास्त्रीय मान्यता र मानव अधिकार र फौजदारी न्यायसँग सम्बन्धित अनुबन्धका मान्यताहरूलाई समेत आधारका रूपमा ग्रहण गरेकोमा विवाद छैन ।

अपराध संहिताको भाग १ अन्तर्गत दफा ६ देखि ३२ सम्म व्यवस्था गरेको उल्लेख भएका फौजदारी न्यायका सामान्य सिद्धान्तहरूले फौजदारी कसूरको अपवाद, दायित्व, त्यसको प्रयोगको सीमा निर्धारणको आधार समेत सो सिद्धान्तहरूको गहिरो अध्ययनबाट मनन गर्न सकिन्छ । मुलुकी अपराध संहिताले समेटेका फौजदारी न्यायका सामान्य सिद्धान्तहरू हेर्दा खासगरी सहमतिले भएको काम कसूर नहुने, कानून बमोजिमको काम कसूर नहुने, कानून बमोजिम बाहेक सजाय नहुने, तथ्यको भ्रममा परी गरेको काम कसूर नहुने, एउटै कसूरमा दोहोरो सजाय नहुने, स्वच्छ सुनुवाइबाट वञ्चित नहुने, आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर नलाग्ने, कसूर प्रमाणित नभएसम्म कसूरदार नमानिने, बालबालिकाले गरेको काम कसूर नहुने, होश ठेगानमा नरहेको व्यक्तिले गरेको काम कसूर नमानिने, मञ्जुरी लिई गरेको काम कसूर नहुने, भलाईका लागि मञ्जुरी लिई गरेको काम कसूर नहुने, भलाईका लागि मञ्जुरी नलिई गरेको काम कसूर, भलाईका लागि संरक्षकको मञ्जुरी लिई गरेको काम कसूर नहुने, असल नियतले दिएको जानकारीबाट क्षति पुगेमा कसूर नहुने, डर त्रासमा परी गरेको काम कसूर नहुने र अन्य हानि, नोक्सानीबाट बचाउन असल नियतले गरेको काम कसूर नहुने, निजी रक्षाको लागि गरेको काम कसूर नमानिने, मामुली हानि, नोक्सानी भएकोमा कसूर नहुने, बालबालिकाबाट गराएको कसूरमा उमेर पुगेकोलाई सजाय हुने, सङ्गठित संस्थाबाट भएको कसूरमा काम गर्ने गराउनेको आपराधिक दायित्व हुने, तथा समूहबाट भएको कसूरमा सबै सदस्यलाई सजाय हुने आदि सिद्धान्तहरू समेटेको छ । यसै गरी फौजदारी न्यायका सिद्धान्तले निजी रक्षाको प्रयोग र सीमा, निरपेक्ष दायित्व

हुने कसूरमा मनसाय परिक्षण नहुने आदि पक्षहरूलाई समेत फौजदारी न्यायका सिद्धान्त भनी व्यवस्था भएको छ। यी सिद्धान्तहरूको व्याख्या र प्रयोगबाट निश्चय पनि कानूनी प्रावधानहरूलाई विधायिकाको मनसाय पत्ता लगाउने सन्दर्भमा सहज हुने देखिन्छ।

३.२ सबै अपराधका अर्ध अपराध हुने मान्यतालाई स्वीकार गरिएको अवस्था

मुलुकी अपराध संहिताको भाग १ परिच्छेद ३ अन्तर्गत कसूर मानिने कुनै पनि कसूरजन्य कार्य सम्पन्न हुन नसकेको अवस्था वा मिलेमतोमा भएको अपराधको अवस्था दुरुत्साहन वा उक्साहट गरी अपराध घटाएकोमा दायित्व निर्धारण, अपराध हुनु पहिले वा अपराध भैसकेपछि अपराधलाई लुकाउन वा ढाकछोप गर्न सहयोग गर्ने आदि अवस्थाहरूलाई अर्ध अपराधको श्रेणीमा राखी आपराधिक षडयन्त्र, उद्योग, दुरुत्साहन र मतियारलाई कसूर र सजायको समेत व्यवस्था गरेको छ।

मुलुकी अपराध संहिताको दफा ३३ ले दुई वा दुईभन्दा बढी व्यक्तिहरूले कुनै कसूर गर्न वा गराउन मञ्जुर गरी कुनै एक जना मात्र वा दुवै जनाले कुनै कार्य गरेमा निजहरूले आपराधिक षडयन्त्र गरेको मानिने छ र सो कार्य कसूरजन्य कार्य मानिने भनी व्यवस्था गरेको छ। साथै अपराध संहिताको दफा ३४ ले जुन कसूरको उद्योग भएको हो त्यस्तो कसूर हुन असम्भव भएमा पनि उद्योग गरेको मानिने र यस ऐनमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक कसूर गर्न उद्योग गर्ने वा गराउने व्यक्तिलाई त्यस्तो कसूरको लागि तोकिएको सजायको आधा सजाय हुने भनी सबै अपराधमा उद्योगको अवधारणालाई आत्मसात गरेको छ। यसैगरी अपराध संहिताले दुरुत्साहन सम्बन्धमा व्यवस्था गर्ने सम्बन्धमा यस संहिताको प्रयोजनका लागि कसैले कसैलाई कुनै कसूर गर्न उक्साएमा निजले दुरुत्साहन दिएको मानिने र दुरुत्साहन दिने व्यक्तिलाई यस ऐनमा छुट्टै सजायको व्यवस्था गरिएकोमा सोही बमोजिम र नगरिएकोमा: क) दुरुत्साहन दिए बमोजिम कसूर भएको भए निज स्वयंले कसूर गरे सरहको सजाय, ख) दुरुत्साहन दिए बमोजिम कसूर भई नसकेकोमा सो कसूरका लागि तोकिएको सजायको आधा सजाय ग) कुनै व्यक्तिलाई एउटा कसूर गर्न दुरुत्साहन दिएकोमा त्यस्तो व्यक्तिले त्यस्तो दुरुत्साहनको प्रभाव वा सम्भावित परिणामस्वरूप कुनै अर्को कसूर गरेमा दुरुत्साहन दिने व्यक्तिलाई त्यस्तो कसूर पनि निज स्वयंले गरे सरह सजाय हुनेछ भनी अपराध संहिताको दफा ३५ ले दुरुत्साहनको कसूर र सजाय सम्बन्धमा विभिन्न अवस्थाहरूको परिकल्पना गरेको छ। यति मात्रै नभई अर्ध अपराधकै प्रकृतिको मतियार सम्बन्धमा कुनै कसूर गर्ने नियतले त्यस्तो कसूर वा अन्य कसूर गर्न सहयोग पुऱ्याउने वा कसूर गरिसकेपछि कसूरदारलाई भगाउने, लुकाउने वा कसूर गर्न वा गराउन साधन उपलब्ध गराउने वा अन्य कुनै किसिमले सहयोग पुऱ्याउने व्यक्ति मतियार मानिने र आपराधिक षडयन्त्रमा संलग्न भई कसूर गर्ने, साधन वा ठाउँ उपलब्ध गराइदिने, जसको विरुद्ध कसूर गरिएको हो त्यस्तो व्यक्तिलाई निजी रक्षाको अधिकारबाट बञ्चित गराउने वा कसूर गर्न आदेश वा सल्लाह दिनेलाई त्यस्तो कसूर निजले गरे सरहको सजाय, सो बाहेक अन्य मतियार भए कसूर भए गरेको काममा निजको संलग्नताको मात्रा अनुसार त्यस्तो कसूर गरे बापत हुने सजायको बढीमा आधासम्म सजाय हुने भनी मतियार सम्बन्धमा साविकको भन्दा केही फरक मान्यता अंगालेको छ।

अपराध संहिताको दफा ३७ ले एक महत्वपूर्ण प्रावधानको व्यवस्था गर्ने सन्दर्भमा यस ऐनमा कुनै कसूरका सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको उजुर गर्ने हदम्याद त्यस्तो कसूरको षडयन्त्र, उद्योग, दुरुत्साहन वा मतियारको सम्बन्धमा समेत लागू भनी अर्ध अपराधलाई पूर्ण अपराध भै छुट्टै कसूर मानी सजाय र हदम्याद समेतको व्यवस्था गरेबाट फौजदारी विधिशास्त्रीय मान्यतालाई आत्मसात गरेकोछ जुन निश्चय पनि एक विकसित अवधारणा मान्न सकिन्छ।

३.३ कसूरको गम्भीरता घटाउने र बढाउने अवस्थाहरू

मुलुकी अपराध संहिताले अंगालेको अपराधको प्रकृति, प्रवृत्ति, असर एवं प्रभाव र परिणामलाई आधारमानी कसूरको गम्भीरता घटाउने र बढाउने अवस्था वा पक्षहरूको समेत निर्धारण गरेको छ । उक्त मान्यताले अपराध अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरूपण निकायलाई व्यक्तिले गरेको कार्यको अनुपातमा सजायको मात्रा एकिन गर्नमा सहायक हुने देखिन्छ । विगतको अपराधको कसूरको मात्रा अपराध गर्दाको परिस्थिति र कसूरदारको अवस्था आदि सामान्य अवस्थाहरूलाई परिवर्तित सन्दर्भमा कसूरदारको शारीरिक, मानसिक, आर्थिक, सामाजिक, पारिवारिक आदि अवस्थालाई आत्मसात गरी कसूर र सजायको निर्धारण गर्ने आधार मानिएको देखिँदा सो व्यवस्थाले न्यायकर्मीहरूलाई कार्य सहजता र एकरूपता ल्याउन सहज हुने देखिन्छ । तथापि सजाय सम्बन्धमा अपराध संहिताले सजायको माथिल्लो हद मात्र निर्धारण गरेको सन्दर्भमा न्याय सम्पादनमा एकरूपता कायम गर्नु त्यति सजिलो भने देखिँदैन । सो व्यवस्थालाई नेपालको फौजदारी कानूनका क्षेत्रमा हालसम्म अंगालिएको आधुनिक र नविनतम् मान्यता मान्न सकिन्छ ।

मुलुकी अपराध संहिताको दफा ३८ ले व्यवस्था गरेको कसूरको गम्भीरता बढाउने अवस्थाको व्यवस्था गर्ने सन्दर्भमा उल्लेख गर्ने सन्दर्भमा राष्ट्रपति वा सरकार प्रमुख वा विदेशी राज्य प्रमुखको विरुद्ध कसूर गरेको, राष्ट्रपति वा सरकार प्रमुख वा विदेशी राज्य प्रमुखको उपस्थितिमा कसूर गरेको, विश्वासको दुरुपयोग गरी कसूर गरेको, कुनै सार्वजनिक पदको लाभ उठाई वा दुरुपयोग गरी कसूर गरेको, सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिले आफ्नो पदीय कर्तव्य पालन गर्न लागेकोमा बाधा पुऱ्याउने वा निजलाई कुनै गैरकानूनी काम गर्न लगाउने नियतले कसूर गरेको, कुनै सरकारी कार्यालय, सार्वजनिक कार्यालय वा धार्मिक स्थलमा कसूर गरेको, पाँच वा पाँचभन्दा बढी व्यक्तिहरू समूहमा आवद्ध भई कसूर गरेको, सार्वजनिक शान्ति खलबलिएको, बाढी, पहिरो, भुकम्प वा त्यस्तै प्रकृतिको दैवी प्रकोप भएको महामारी फैलिएको, अनिकाल परेको वा त्यस्तै किसिमको अन्य कुनै सङ्घटको लाभ लिई कसूर गरेको, हातहतियार वा विषालु वा विष्फोटक पदार्थ साथमा लिई वा प्रयोग गरी वा विद्युत प्रवाह गरी वा विद्युतीय उपकरण प्रयोग गरी कसूर गरेको वा हातहतियार वा विषालु वा विष्फोटक पदार्थ लिएको मानिसको महत्तबाट कसूर गरेको, एक पटक कैद सजाय पाएको कसूरदारले पुनः कसूर गरेको, कुनै पारितोषिक वा आशवासन वा लाभको प्रलोभन पाउन कसूर गरेको, आफ्नो संरक्षण वा नियन्त्रणमा रहेको व्यक्ति वा जिम्मामा रहेको सम्पत्तिको विरुद्ध कसूर गरेको, कसैलाई क्रुर यातना, अमानवीय वा अपमानजन्य व्यवहार गरी कसूर गरेको, एकै वारदातमा एकभन्दा बढी कसूर गरेको, एकै वारदातमा एकभन्दा बढी व्यक्तिका विरुद्ध कसूर गरेको, थुना, हिरासत, कैद वा नियन्त्रणमा रहेको व्यक्ति विरुद्ध कसूर गरेको, कुनै व्यक्तिको सुरक्षाको कर्तव्य भएका व्यक्तिले आफूले सुरक्षा गर्नु पर्ने कुनै जात, जाति वा सम्प्रदायको अस्तित्व नै विनाश गर्ने जातिहत्या (जेनोसाइड) को उद्देश्यले कसूर गरेको, कुनै जात, जाति, धार्मिक वा साँस्कृतिक समुदाय विरुद्ध घृणा उत्पन्न गर्ने उद्देश्यले कसूर गरेको, मानवता विरुद्धको कसूर गरेको, नियोजित वा सङ्गठित रूपमा कसूर गरेको, पचहत्तर वर्ष माथिको वृद्धावस्था वा शारीरिक वा मानसिक अस्वस्थताले गर्दा होस ठेगानमा नरहेको वा अपाङ्गताको कारणले आफ्नो बचाउ गर्न सक्ने स्थितिमा नभएको व्यक्ति वा बालबालिकाको विरुद्ध कसूर गरेको, सवारी साधन, विमान दुर्घटना वा प्राकृतिक प्रकोप पर्दा उद्धार गर्ने काममा खटिँदा कसूर गरेको, एक पटक कुनै कसूरबाट पीडित भैसकेको व्यक्तिका विरुद्ध सोही कसूरदारले अर्को कसूर गरेको आदि आधारहरूलाई कसूरको गम्भीरता बढाउने विधिशास्त्रीय मान्यताहरूलाई स्वीकार गरेको छ ।

यसकै अर्को पाटोको रूपमा रहेको मुलुकी अपराध संहिताको दफा ३९ ले कसूरको गम्भीरता घटाउने आधारहरूमा समेत एक लामो सूची निर्धारण गरेको छ । सो आधारहरूमा खासगरी कसूरदारको उमेर अठार वर्षभन्दा कम वा पचहत्तर वर्षभन्दा माथि भएको, कसूरदारको कसूर गर्ने नियत नभएको, जुन व्यक्तिको विरुद्ध कसूर भएको छ त्यस्तो व्यक्तिले कसूरदारलाई कसूर हुनु भन्दा तत्कालअघि उत्तेजित

गरेको वा धम्की दिएको, कसूरदार वा निजको कुनै नजिकको नातेदारका विरुद्ध गरिएको कुनै गम्भीर कसूरको प्रतिकारको रूपमा तत्कालै कसूर भएको, कसूरदारले स्वेच्छाले कसूर स्वीकार गरेको वा त्यस्तो कसूर गरे बापत पश्चाताप गरेको, कसूरदारले सम्बन्धित अधिकारी समक्ष आत्मसमर्पण गरेको, कसूरदारले आफूले गरेको कसूर स्वीकार गरी पीडितलाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराएको शारीरिक, मानसिक तथा अपाङ्गताको कारणले गर्दा कसूरदारको क्षमता ह्रास भएको, पीडित पक्ष र समाजलाई हुन गएको हानि, नोक्सानीको मात्रा उल्लेखनीय नदेखिएको, अदालतमा साँचो कुरा व्यक्त गरी न्यायिक प्रकृत्यामा सहयोग पुर्यानएको, कसूर स्वीकार गरी भविष्यमा फौजदारी कसूर नगर्ने प्रतिवद्धता व्यक्त गरेको, कसैको बहकाउ वा दबाबमा अपराध गरेको आदि आधारलाई कसूरको गम्भीरता घटाउने पक्षहरूका रूपमा उल्लेखन भएको अवस्था छ । निश्चय पनि अपराध संहितामा निर्धारण भएका आधारहरूले न्यायकर्तालाई न्याय सम्पादनमा सहजता ल्याउनका साथै कसूरमा कसूरदारको संलग्नता र सजायको मात्रा निर्धारणमा सहज हुने कुरामा विवाद छैन ।

३.४ जघन्य र पटके सम्बन्धी व्यवस्था

मुलुकी अपराध संहिताले जघन्य र पटके कसूरदारका सम्बन्धमा थप व्यवस्था गरेको देखिन्छ । संहिताको दफा ४४ ले कुनै कसूरमा सजाय पाएको व्यक्तिले त्यस्तो सजाय भुक्तान गरेको वा माफी भएको पाँच वर्षको अवधि पूरा नहुँदै अर्को जघन्य वा गम्भीर कसूर गरेमा निजलाई पटके कसूरदार मानिने र पटके कसूरदारलाई निजले पछिल्लो पटक गरेको कसूरमा दोब्बरसम्म सजाय हुने व्यवस्था गरेको छ । तर दफा ४९ बमोजिम जन्मकैदको सजाय पाएको कसूरदारको हकमा यो दफा लागू हुने छैन भन्ने व्यवस्था अपराध संहिताले गरेको छ ।

३.५ परम्परागत अपराध र थप नयाँ अपराधहरूको व्यवस्था

मुलुकी अपराध संहिताले साविकमा प्रचलित विभिन्न कानूनहरूले कसूर भनी परिभाषित गरेका कसूरहरूलाई फौजदारी कसूरको रूपमा परिभाषित गरी सो सम्बन्धमा सजायको समेत व्यवस्था गरेको छ । सो सन्दर्भमा राज्य विरुद्धको कसूर, सार्वजनिक शान्ति विरुद्धको कसूर, सार्वजनिक अधिकारीको अख्तियारीको अवज्ञा सम्बन्धी कसूर, सार्वजनिक न्याय विरुद्धको कसूर, सार्वजनिक हित, स्वास्थ्य, सुविधा र नैतिकता विरुद्धका कसूर, हातहतियार र खरखजाना सम्बन्धी कसूर, विष्फोटक पदार्थ सम्बन्धी कसूर, राष्ट्रिय तथा सार्वजनिक सम्पदा विरुद्धका कसूर, धर्म सम्बन्धी कसूर, भेदभाव तथा अन्य अपमानजन्य व्यवहार सम्बन्धी कसूर, विवाह सम्बन्धी कसूर, ज्यान सम्बन्धी कसूर, गर्भ संरक्षण विरुद्धको कसूर, कुटपिट तथा अंगभंग सम्बन्धी कसूर, गैरकानूनी थुना सम्बन्धी कसूर, करणी सम्बन्धी कसूर, इलाज सम्बन्धी कसूर, चोरी वा डाँका सम्बन्धी कसूर, ठगी, आपराधिक विश्वासघात तथा आपराधिक लाग (एक्सटर्सन) सम्बन्धी कसूर, मुद्रा सम्बन्धी कसूर, टिकट सम्बन्धी कसूर, नापतौल सम्बन्धी कसूर, लिखत सम्बन्धी कसूर, आपराधिक प्रवेश तथा आपराधिक उपद्रव सम्बन्धी कसूर, पशुपंक्षी सम्बन्धी कसूरहरू समेटेको छ । त्यसैगरी नेपाल कानूनमा परिभाषित नभएका केही मानवता वा मानव अधिकारको घोर उल्लंघनका कसूरहरू, व्यक्ति वेपत्ता सम्बन्धी कसूर, अपहरण तथा शरीर बन्धक सम्बन्धी कसूर, यातना सम्बन्धी कसूर, यातना, सम्पत्तिको आपराधिक उपयोग, आपराधिक विश्वासघात, बारूदी सुरुङ्ग आदि समेत परिवर्तित सन्दर्भमा विश्वका विभिन्न मुलुकमा कसूर भनी परिभाषित कसूरहरूलाई अपराध संहिताले फौजदारी कसूरको रूपमा परिभाषित गरेको छ । यति मात्रै नभई गोपनीयता विरुद्धको कसूर र गाली बेइज्जती सम्बन्धी कसूरलाई दुनियाँ वादी फौजदारी कसूर मानी सो अनुरूप व्यवस्था भएको छ । समाजमा विभिन्न नयाँ प्रकृतिका कसूरहरू घटित हुने तर त्यसका सन्दर्भमा पर्याप्त कानूनी व्यवस्था नहुँदा कसूरदारले उन्मुक्ति प्राप्त गर्ने चुनौतीपूर्ण अवस्थालाई केही हदसम्म अपराध संहिता उल्लिखित व्यवस्थाहरू निकास दिन सकिने अवस्था छ ।

३.६ कसूर र सजायको वर्गीकरण तथा अन्तरिम क्षतिपूर्ति सम्बन्धी व्यवस्थाहरू

मुलुकी अपराध संहिताले कसूरलाई तीन सजायका आधारमा किसिमले वर्गीकरण गरेको छ । सो बमोजिम तीन वर्षसम्म कैद सजाय हुने कसूरलाई सामान्य कसूर, तीन वर्ष भन्दा माथि दश वर्षसम्म कैद सजाय हुने कसूरलाई गम्भीर कसूर र दश वर्ष वा सो भन्दा बढी कैद सजाय हुने कसूरलाई जघन्य कसूरका रूपमा वर्गीकरण गरिएको छ । यस बाहेक यस संहिताको प्रयोजनको लागि जन्मकैद (२५ वर्ष) र आजन्म कैद (कसूरदार जीवित रहेसम्म कैद) सजाय हुने भन्ने व्यवस्था छ । तर यहाँ प्रश्न उत्पन्न हुन्छ कि आजन्म कसूर हुने अपराधका अर्ध अपराधहरूमा कसूरदारलाई के कति सजाय हुने ? सो कानूनी प्रश्नको समाधान सर्वोच्च अदालतबाट हुने व्याख्याबाट भविष्यमा यकिन हुने नै छ । यसैगरी मुलुकी अपराध संहिताले कैद, जरिवाना, क्षतिपूर्तिलाई समेत सजायका रूपमा परिभाषित गरेको छ । फलतः जरिवाना वा क्षतिपूर्ति नतिरेको अवस्थामा कसूरदारलाई सजाय गर्न सकिने मान्यता स्वीकार गरिएको छ । यस बाहेक विगतमा केही गम्भीर अपराधमा कसूरदारलाई सर्वस्व गरिने साविकमा कायम रहेको व्यवस्थालाई मुलुकी अपराध संहिताबाट अन्त गरेको छ । साथै अपराधको पूर्ण आपराधिक दायित्वका लागि कसूरदारको उमेर १८ वर्ष पुग्नु पर्ने र एउटै वारदातमा एक भन्दा बढी कसूर गरेको अवस्थामा एकीकृत कसूरको अवधारणा अनुरूप डेढी सजाय हुने मान्यतालाई अपराध संहिताले अंगालेको छ ।

यस बाहेक फौजदारी विधिशास्त्रको मूलभूत मान्यता अनुरूप मुलुकी अपराध संहिताले पीडित न्यायमैत्री न्याय प्रणालीलाई आत्मसात गरेको छ । कुनै पनि अपराधमा मुलुकको प्रचलित कानूनको उल्लंघन गरेको ठहर गरी कसूरदारलाई सरकारले फैसलाको कार्यान्वयन गरी दण्ड र जरिवाना असूल उपर गर्ने तर जुन व्यक्ति माथि अपराध भएको छ, निजको पीडा संबोधन नहुने प्रकृतिको फौजदारी न्याय प्रशासन न्यायिक हुन सक्दैन भन्ने अवधारणालाई आत्मसात गरी अपराध संहिताले प्रायः गरी कैद, जरिवाना र क्षतिपूर्तिको समेत व्यवस्था गरेको छ । पीडित राहतशास्त्र कै मान्यता अनुरूप अदालतमा अभियोगपत्र दायर भई न्यायिक प्रक्रिया सम्पन्न गर्न समय लाग्ने हुन्छ । तर अपराध पीडितका लागि तत्काल राहत वा अन्तरिम क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउनु जरुरी महशुस गरी मुलुकी अपराध संहिताको दफा ४८ ले अन्तरिम क्षतिपूर्तिको लागि अदालतले आदेश दिन सक्ने भन्ने पीडित संरक्षणमुखी न्यायिक प्रक्रियाको समेत व्यवस्था भएको छ ।

संहिताको सो सम्बन्धमा व्यवस्था हेर्दा यस ऐनमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कुनै कसूर भएको कारणबाट त्यस्तो कसूरबाट पीडित व्यक्ति वा निजमा आश्रित व्यक्तिलाई तत्काल उपचार गराउनु पर्ने भएमा वा क्षतिपूर्ति वा कुनै प्रकारको राहत रकम दिनु परेमा त्यस्तो व्यक्तिलाई औषधोपचार गराउन वा अन्तरिम रूपमा क्षतिपूर्ति वा राहत रकम तिर्न अदालतले त्यस्तो कसूरको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई आदेश दिन सक्नेछ भन्ने व्यवस्था छ । सो बमोजिम आदेश भएकोमा त्यस्तो अभियोग लागेको व्यक्तिले त्यस्तो क्षतिपूर्ति वा रकम पीडित वा निजका आश्रित व्यक्तिलाई तुरुन्त उपलब्ध गराउनु पर्ने र यसरी क्षतिपूर्ति वा रकम उपलब्ध गराउन नसकेमा पीडित वा निजका आश्रित व्यक्तिलाई फौजदारी कसूरमा सजाय निर्धारण र कार्यान्वयन सम्बन्धी प्रचलित कानून बमोजिम स्थापना भएको पीडित राहत कोषबाट क्षतिपूर्ति वा राहत रकम उपलब्ध गराउन अदालतद्वारा आदेश गरिने व्यवस्था छ । त्यसरी उपलब्ध गराइएको रकम त्यस्तो अभियोग लागेको व्यक्तिलाई असुल उपर गरी त्यस्तो कोषमा शोधभर्ना गर्नु पर्ने भन्ने मान्यता अपराध संहिताले स्वीकार गरेको छ । पीडित संरक्षणका सन्दर्भमा पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ लागू भइसकेको छ भने पीडित राहत कोष ऐनको मस्यौदा भई तर्जुमा क्रममा रहेको छ । यी सम्पूर्ण व्यवस्थाहरू पीडितमैत्री न्याय प्रणालीलाई सुनिश्चित गर्ने दिशामा कोषेदुङ्गा सावित हुनेछन् ।

३.७ मुलुकी अपराध संहिताको बहिर्क्षेत्रीय प्रयोग

मुलुकी अपराध संहिताले नेपालमा भएको कसूरका हकमा मात्रै नभई विदेशमा घटित भएका केही अपराधहरूका सम्बन्धमा नेपालमा कसूर भए सरह मुद्दा दायर र सोका कसूरदारलाई सजाय गर्न सक्ने अपराध संहिताको बहिर्क्षेत्रीय क्षेत्राधिकारको समेत व्यवस्था गरेको छ। अपराध संहिताको दफा २ ले कसैले नेपाल बाहिर देहायको कुनै कसूर गरेमा निजलाई नेपालभित्र नै त्यस्तो कसूर गरे सरह यस ऐन बमोजिम सजाय हुनेछ भनी केही अपराधमा नेपाल बाहिर भएको कसूरमा समेत नेपालमा कारवाही र सजाय हुन सक्ने क्षेत्राधिकार सम्बन्धी बृहत् मान्यता आत्मसात गरेको छ। मुलुकी अपराध संहिताको व्यवस्था हेर्दा केही अपराधहरू जस्तै: दफा ५४ बाहेक भाग २ को परिच्छेद १ अन्तर्गतको कसूर, नेपालबाट कुनै व्यक्तिलाई अपहरण गरी भाग २ परिच्छेद १७ अन्तर्गत गरेको कसूर, दफा १६७, २७६ र २७९ अन्तर्गतको यातना, कीर्ते र जालसाजी सम्बन्धी कसूर, नेपालभित्र चलनचल्तीमा ल्याउने वा पैठारी गर्ने उद्देश्यले गरेको भाग २ परिच्छेद २२ र २३ अन्तर्गतका कसूर, नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार वा स्थानीय तह वा नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार वा स्थानीय तहको पूर्ण वा अधिकांश स्वामित्व वा नियन्त्रणमा रहेको कुनै सङ्गठित संस्थाको कुनै पदीय हैसियतमा कार्य सम्पादन गर्दा गरेको यस ऐन अन्तर्गतको कसूर, कसैले नेपालमा दर्ता भएको वायुयान वा जलयानभित्र यस ऐन अन्तर्गतको कुनै कसूर नेपाल बाहिर रहँदाका बखत गरेमा निजलाई नेपालभित्र नै त्यस्तो कसूर गरे सरह यस ऐन बमोजिम सजाय हुने भन्ने बहिर्क्षेत्रीय क्षेत्राधिकारको मान्यतालाई स्वीकार गरेको छ। यसका साथै नेपाली नागरिकले नेपाल बाहिर नेपाली नागरिक विरुद्ध गरेको ज्यान लिएको वा ज्यान लिने उद्योग, दुरुत्साहन वा षड्यन्त्र गरेको कसूर, असहाय व्यक्तिलाई परित्याग गरेको कसूर, अङ्गभङ्ग गरेको कसूर, अपहरण, शरीर-बन्धक वा गैरकानूनी थुनामा राखेको कसूर, जवरजस्ती करणी वा हाडनाता करणी गरेको कसूर, नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार वा स्थानीय तहको वा नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार वा स्थानीय तहको पूर्ण वा अधिकांश स्वामित्व वा नियन्त्रण भएको सङ्गठित संस्था विरुद्ध आपराधिक उपद्रव, आपराधिक लाभ, आपराधिक विश्वासघात, कीर्ते, चोरी, ठगी, डाँका वा सम्पत्तिको आपराधिक उपयोग गरेको कसूर, दफा १५६ अन्तर्गतको धार्मिक भावनामा आघात पुऱ्याएको कसूर, भाग २ परिच्छेद ११ अन्तर्गतका विवाह सम्बन्धी कसूर, नेपालभित्र पैठारी गर्ने उद्देश्यले खाद्य पदार्थ वा औषधीमा मिसावट गरेको कसूर, दफा २३१ को बदनियत चिताई ईलाज गरेको दफा २३२ को लापरवाही वा हेलचेक्याई गरी ईलाज गरेको र दफा २३३ मञ्जुरीबिना मानव शरीरमा परीक्षण गरेको अन्तर्गतका इलाज सम्बन्धी कसूरमा समेत नेपालमा मुद्दा चलाउन सक्ने र कसूरदारलाई नेपालभित्र नै त्यस्तो कसूर गरे सरहसजाय हुन सक्ने व्यवस्था छ। बहिर्क्षेत्रीय क्षेत्राधिकारको सो मान्यता अधिकारक्षेत्र सम्बन्धी Passive Nationality Principle मा आधारित छ। सो सिद्धान्त बमोजिम नेपाल वा नेपाली नागरिक वा नेपालका संगठित संस्थालाई लक्षित गरी कुनै कसूर विदेशमा भएकोमा सोको क्षेत्राधिकार नेपाललाई समेत हुन सक्दछ किन भने अपराधका पीडित नेपाली भएका कारणले गर्दा। यी व्यवस्थाहरूको आधारमा हेर्दा सामान्य कानूनले क्षेत्राधिकार सम्बन्धी अंगालेको सो व्यापक दृष्टिकोण अत्यन्त नयाँ र एक बृहत् धारणा हुन आएको छ।

४. मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ का विशेषताहरू

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिताको संरचना हेर्दा यसमा १९८ दफा, १६ परिच्छेद र ५० वटा अनुसूचीहरू रहेका छन्। फौजदारी कार्यविधि संहिताले फौजदारी मुद्दाको परिभाषा सम्बन्धी फरक दृष्टिकोण राखेको छ। मुलुकी कार्यविधि फौजदारी संहिताको दफा २ (ठ) बमोजिम फौजदारी मुद्दा भन्नाले अनुसूची-१, अनुसूची-२, अनुसूची-३ र अनुसूची-४ अन्तर्गतका कसूर सम्बन्धी मुद्दा सम्फनु पर्दछ र सो शब्दले देहायका विषय बाहेक अन्य मुद्दालाई समेत समेटने भनी कानूनी हक, हैसियत, पद, पारिवारीक सम्बन्ध वा सम्पत्ति सम्बन्धी मुद्दा, नाता कायम वा सम्बन्ध विच्छेद मुद्दा, दस्तुर, पारिश्रमिक, तलब, भत्ता वा ज्याला, अंश, अपुताली, दान-बकस सम्बन्धी, करार, सुविधाधिकार र

क्षतिपूर्ति आदि देवानी प्रकृतिका विषयहरू फौजदारी कसूर नमानिने भनी छुट्टयाइएको अवस्था छ । साथै फौजदारी कार्यविधि संहिताको दफा ३(१) ले कार्यविधि कानूनका सम्बन्धमा छुट्टै ऐनमा व्यवस्था भएकोमा सोही ऐनमा व्यवस्था भए बमोजिम हुने भनी विशेष ऐनले प्राथमिकता पाउने र दफा ३(२) बमोजिम विशेष कानूनको कार्यविधि नभएको हकमा यस ऐनको कार्यविधि लागू हुने हुने भन्ने व्यवस्थाले कार्यविधिगत मार्ग निर्देशन निर्धारण गरेको छ ।

४.१ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिताले समेटेका अनुसन्धान र अभियोजन सम्बन्धी प्रावधानहरू:

४.१.१ जाहेरी दरखास्त वा सूचना दर्ता नगरेमा उजुर गर्न सक्ने

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिताको दफा ५ ले गरेको जाहेरी दरखास्तको दर्ता सम्बन्धी व्यवस्था हेर्दा संहिताको दफा ४ (१) बमोजिम दिएको जाहेरी दरखास्त वा सूचना सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले दर्ता गर्न इन्कार गरेमा जाहेरी दरखास्त वा सूचना गर्ने व्यक्तिले त्यस्तो व्यहोरा खुलाई सम्बन्धित जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय वा त्यस्तो जाहेरी दरखास्त वा सूचना दर्ता गर्नु पर्ने प्रहरी कार्यालय भन्दा माथिल्लो तहको प्रहरी कार्यालयमा जाहेरी दरखास्त वा सूचना सहित उजुर गर्न सक्ने र सो बमोजिमको उजुर प्राप्त भएमा सम्बन्धित जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय वा प्रहरी कार्यालयले त्यसको अभिलेख राखी त्यस्तो जाहेरी दरखास्त वा सूचना आवश्यक कारवाहीको लागि सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयमा पठाउनु पर्ने भन्ने व्यवस्था छ । यसरी दफा ४ को उपदफा (७) बमोजिमको सूचना दर्ता गर्न त्यस उपदफामा उल्लिखित कार्यालय वा अधिकारीले इन्कार गरेमा त्यस्तो सूचना दिने व्यक्तिले सोही व्यहोरा खुलाई कसूरको सूचना सहित सम्बन्धित जिल्लाका प्रमुख जिल्ला अधिकारी समक्ष उजुर दिन सक्नेछ । तर प्रमुख जिल्ला अधिकारी नै अनुसन्धान अधिकारी तोकिएको रहेछ र निजले त्यस्तो सूचना दर्ता गर्न इन्कार गरेमा गृह मन्त्रालयमा त्यस्तो उजुर दिन सकिने र यसरी उपदफा (४) बमोजिम उजुर प्राप्त भएमा सम्बन्धित प्रमुख जिल्ला अधिकारी वा गृह मन्त्रालयले तीन दिनभित्र सूचना दर्ता गर्ने वा नगर्ने निर्णय गरी सम्बन्धित कार्यालयलाई सो बमोजिम गर्न वा गराउन निर्देशन दिनु पर्ने भन्ने नयाँ व्यवस्था छ । विगतमा प्रहरी कार्यालयले जाहेरी दरखास्त दर्ता नगरेमा अदालतमा परमादेशको आदेशका लागि रिट दायर गरी उपचारको मार्ग अबलम्बन गर्नु पर्ने लामो र असाधारण प्रकृति मार्ग सहज हुन नसकेको अवस्थालाई मनन गरी जाहेरी दरखास्त दर्ताकै प्रक्रियामा सरकारी वकील कार्यालयको भूमिका समेत जोड दिएको छ ।

४.१.२ अनुसन्धान सम्बन्धमा राय, सल्लाह माग गर्न सक्ने

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिताको दफा १० बमोजिम अनुसन्धान गर्दा सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारीले कुनै विषयमा सरकारी वकीलको राय, सल्लाह माग गर्न सक्नेछ । सो बमोजिम राय, सल्लाह माग भएकोमा सम्बन्धित सरकारी वकीलले आफ्नो राय वा सल्लाह दिनु पर्ने र राय, सल्लाह दिदा अनुसन्धानको समयमा कुनै विषयमा थप अनुसन्धान गर्न वा थप प्रमाण सङ्कलन गर्न वा कुनै दशी प्रमाण वरामद गर्न वा कसैसँग केही कुरा बुझ्न आवश्यक छ भन्ने लागेमा सरकारी वकीलले सो बमोजिम गर्न वा गराउन सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारीलाई निर्देशन दिन सक्ने र दिएको त्यसरी निर्देशन पालना गर्नु सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारीको कर्तव्य हुनेछ भनी अनुसन्धान प्रक्रियामा सरकारी वकीलको संलग्नता रहन सक्ने व्यवस्थालाई कार्यविधि संहिताले स्वीकार गरेको छ । वास्तवमा अनुसन्धान र अभियोजनको एउटै गन्तव्य फौजदारी न्यायको सुनिश्चितता गरी पीडितलाई राहत र समाजमा शान्ति स्थापना गर्नु हो ।

४.१.३ अनुसन्धानको क्रममा महान्यायाधिवक्ताको परामर्श लिन सक्ने र सरकारी वकीलले निर्देशन दिन सक्ने

नेपाल सरकार वादी हुने कुनै कसूरको अनुसन्धान अपर्याप्त भएको वा त्यस्तो कसूरमा कुनै खास उपाय, तरिका वा विधि अपनाउनु पर्नेमा त्यस्तो उपाय, तरिका वा विधि नअपनाइएको वा थप अनुसन्धान गर्नु पर्ने भन्ने प्रहरी महानिरीक्षकलाई लागेमा महान्यायाधिवक्ताको परामर्श लिई विशेष अनुसन्धान टोली गठन हुन सक्ने र सरकारी वकीलले अनुसन्धानका सिलसिलामा आधार कारण खोली निर्देशन समेत दिन सक्ने व्यवस्था फौजदारी कार्यविधि संहिताको दफा १३ ले गरेको छ । जसको अभिप्राय फौजदारी न्याय प्रशासनको एक जिम्मेवार संस्थाका रूपमा महान्यायाधिवक्ता तथा सरकारी वकीलको भूमिकालाई अनुसन्धानका क्रममा समेत स्वीकार गरिएको छ ।

४.१.४ जाहेरी दरखास्तको अभिलेख राख्नु पर्ने

मुलुकी अपराध संहिताको दफा २८ (१) ले पक्राउ परेको व्यक्तिलाई दफा १४ को उपदफा (३) बमोजिम हिरासतमा राख्ने अनुमतिको लागि अदालत समक्ष निवेदन दिदा प्रहरी कार्यालय वा अनुसन्धान अधिकारी समक्ष परेको जाहेरी दरखास्त वा दिएको सूचनाको एक प्रति अनुसन्धान अधिकारीले सरकारी वकील मार्फत मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष पेश गर्नु पर्नेछ र मुद्दा हेर्ने अधिकारीले सो बमोजिमको दरखास्त वा सूचनाको छट्टै अभिलेख राख्नु पर्नेछ भन्ने प्रावधान छ । यसरी अपराधको अनुसन्धानको प्रकृयाका बारेमा मुद्दा हेर्ने अधिकारी समेतलाई जानकारी हुन सकोस भन्ने कार्यविधि संहिताको मकसद रहेको देखिन्छ ।

४.१.५ नेपाल बाहिर भए गरेको कसूरको अनुसन्धान

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिताको दफा ३०(१) को व्यवस्था हेर्दा यस ऐनमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि नेपाल बाहिर भए गरेको कसूरको सम्बन्धमा देहाय बमोजिमको रित पुर्‍याई भएको कसूरको अनुसन्धानबाट नेपालको अदालतमा मुद्दा चल्ने मान्यतालाई स्वीकार गरिएको छ । सो बमोजिम नेपालका अदालतमा मुद्दा चल्न सक्ने फौजदारी कसूरको अनुसन्धान एकअर्का मुलुकका अधिकार प्राप्त अनुसन्धान अधिकारीबाट हुन सक्ने गरी कुनै मुलुकसँग कुनै सन्धि भएको हुनु पर्ने र त्यस्तो सन्धि नभएको अवस्थामा कूटनीतिक माध्यम मार्फत कसूर भएको मुलुकको अनुमति प्राप्त गरी त्यस्तो मुलुकको अधिकार प्राप्त अधिकारीको सहयोगमा नेपाल सरकारले तोकेको अवस्थामा मात्र संभव हुने प्रावधान फौजदारी कार्यविधि संहिताले स्वीकार गरी सीमापार अपराध वा अन्तरदेशीय अपराधको अनुसन्धानबाट समेत नेपालमा मुद्दा चल्न सक्ने मान्यता राखिएको देखिन्छ ।

४.१.६ पक्राउ पुर्‍जा र जरुरी पक्राउ पुर्‍जा सम्बन्धी व्यवस्था

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिताको दफा ९(१) र (२) बमोजिम कसूरसँग सम्बन्धित कुनै व्यक्ति फेला परेमा वा कसूर गर्दागर्दैको अवस्थामा रहेमा निजलाई प्रहरी वा अनुसन्धान अधिकारीले पक्राउ गर्न सक्नेछ र कुनै व्यक्तिलाई कसूरको अनुसन्धानको सिलसिलामा तत्कालै पक्राउ गर्नु पर्ने भएमा त्यसको कारण खुलाई सम्भव भएसम्म पक्राउ गर्नु पर्ने व्यक्तिको पहिचान खुल्ने विवरण सहित पक्राउ पुर्‍जा जारी गर्ने अनुमतिको लागि मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष निवेदन दिनु पर्ने र अदालतले अनुमति दिएको अवस्थामा मात्रै पक्राउ गर्न सक्ने सामान्य पक्राउ पुर्‍जाको अवधारणालाई संहिताले आत्मसात गरेको छ ।

त्यसैगरी कुनै कसूर गर्ने व्यक्ति तत्काल पक्राउ नभएमा वा त्यस्तो व्यक्ति भाग्ने उम्कने वा निजले प्रमाण, दशी वा सबुद नष्ट गर्ने मनासिब कारण भएमा त्यस्तो व्यक्तिलाई तत्कालै जरुरी पक्राउ पुर्‍जा जारी गरी पक्राउ गरी स्वीकृतिको लागि पक्राउ परेको व्यक्ति सहित मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष पेश गर्नु पर्नेछ र मुद्दा हेर्ने अधिकारीबाट स्वीकृति प्राप्त गरी त्यस्तो कसूरसँग सम्बन्धित अन्य अनुसन्धान

सम्बन्धी कारवाही गर्न सकिने मान्यता समेत कार्यविधि संहिताले राखेको छ । यसरी संहिताले सामान्य पक्राउ पुर्जी र जरुरी पक्राउ पुर्जी गरी दुई प्रकृतिका पक्राउ पुर्जीको व्यवस्था गरेको छ । कार्यविधि संहिताले अंगालेको पक्राउ पुर्जी सम्बन्धी मान्यताले कुनै व्यक्तिको नागरिक अधिकारको संरक्षण र प्रत्याभूतिका लागि महत्वपूर्ण भूमिका रहनेमा विवाद छैन । तथापि कुनै व्यक्तिलाई पक्राउ गर्नु भन्दा पहिले मुद्दा हेर्ने अधिकारीबाट लिइने पक्राउ पुर्जीको अनुमति र तत्कालै जारी हुने पक्राउ पुर्जीलाई पछि प्राप्त गर्नु पर्ने स्वीकृत सम्बन्धी अवधारणागत मान्यताको प्रयोजन र कार्यान्वयनका बीचमा कसरी तालमेल मिलाउने भन्ने सम्बन्धमा व्यवहारमा निकै चुनौतीपूर्ण हुन आएको छ ।

४.१.७ सरकारी वकील मार्फत म्याद थप गर्न सक्ने सम्बन्धी व्यवस्था

मुलुकी कार्यविधि संहिताले सर्वप्रथम अनुसन्धान अधिकारीले कुनै पनि व्यक्तिलाई हिरासतमा राख्नका लागि सरकारी वकील मार्फत मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष अनुमतिको लागि निवेदन दिनु पर्ने सम्बन्धी व्यवस्थालाई आत्मसात गरेको छ । विगतमा सरकार वादी फौजदारी मुद्दामा अदालतबाट भएको म्याद थपका सम्बन्धमा सरकारी वकीललाई जानकारी हुन नसक्दा कतिपय मुद्दामा कसूरदारले स्वच्छ सुनुवाइको अधिकारको उल्लंघन भएको आधारमा मुद्दा नै चलन नसकेका उदाहरण समेत देखिन्छन् । सो चुनौतीपूर्ण अवस्थालाई मध्यनजर गरी मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष हिरासतमा राख्न अनुमतिको लागि सरकारी वकीलबाट मार्फत निवेदन दिनु पर्ने व्यवस्था अनिवार्य बनाएको अवस्था छ । यसरी हिरासतमा राख्ने अनुमति माग गरेकोमा मुद्दा हेर्ने अधिकारीले सम्बन्धित कागजातहरू हेरी अनुसन्धान सन्तोषजनक रूपमा भएको वा नभएको विचार गरी, आवश्यक देखिए सम्बन्धित कानून व्यवसायीको बहस समेत सुनी अनुसन्धानको लागि हिरासतमा राखी राख्न आवश्यक भएको देखिएमा एकै पटक वा पटक पटक गरी बढीमा पच्चीस दिनसम्म हिरासतमा राख्ने आदेश दिन सक्नेछ । साथै नेपाल राज्य विरुद्ध युद्ध गर्ने वा नेपालसँग युद्धमा संलग्न राज्यका सेनालाई सहयोग गर्ने वा विष्फोट पदार्थ, अपहरण र शरीरबन्धक सम्बन्धी कसूरको अनुसन्धानका सन्दर्भमा सो समयविधिभित्र पूरा हुन नसक्ने भन्ने कारण सहितको प्रतिवेदन अनुसन्धान गर्ने अधिकारी तथा सरकारी वकील दुवैले मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष पेश गर्न सक्ने र मुद्दा हेर्ने अधिकारीले एकै पटक वा पटक पटक गरी बढीमा थप पन्ध्र दिनसम्म हिरासतमा राख्ने आदेश दिन सक्ने म्याद थप सम्बन्धी नयाँ व्यवस्था लागू गर्न कार्यविधि संहिताले गरेको छ ।

४.१.८ कसूरमा सौदाबाजी वा सजायमा छुटको दाबी

अपराध अनुसन्धान र अभियोजनमा सहयोग गरी अनुसन्धान प्रक्रियामा सहयोग पुऱ्याएको वा सहज बनाएको अवस्थामा अभियुक्त उपर अभियोग मागदाबी लिदा सजायमा छुटको माग गरी अभियोगपत्र दायर गर्न सक्ने कसूरको सौदाबाजीको मान्यतालाई फौजदारी कार्यविधि संहिताले नवीनतम् धारणाका रूपमा स्वीकार गरेको छ । मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिताको दफा ३३ (१) ले यस परिच्छेदमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कुनै कसूरको अभियुक्तले अनुसन्धान अधिकारीलाई त्यस्तो कसूरको अनुसन्धान गर्न सहयोग पुऱ्याएमा त्यस बापत त्यस्तो अभियुक्तलाई कानून बमोजिम हुने सजायमा छुट हुन अनुसन्धान अधिकारीले सरकारी वकील समक्ष सिफारिश गर्न सक्नेछ । यसरी सो बमोजिम सिफारिश भई आएमा सरकारी वकीलले त्यस्तो सिफारिसलाई समेत विचार गरी त्यस्तो अभियुक्तलाई हुने सजायमा छुट दिन प्रस्ताव गरी शर्त सहितको माग दाबी लिई अभियोगपत्र दायर गर्न सक्ने भन्ने व्यवस्था छ । अभियोगपत्र दायर गर्दा सरकारी वकीलले यसप्रकार सजायमा छुटको दाबी लिई अभियोगपत्र दायर गर्न सक्ने अवस्था छ । जस्तै: क) अभियुक्तले आफूले गरेको कसूर अनुसन्धान अधिकारी वा सरकारी वकील समक्ष पूर्ण रूपमा स्वीकार गरी साबित भएमा निजलाई हुने सजायमा पच्चीस प्रतिशतसम्म छुट, ख) अभियुक्तले आफू समेत संलग्न भएको कसूरमा साबित भई सो कसूरमा संलग्न अन्य कसूरदार वा गिरोह वा कसूर गराउन निर्देशन दिने मुख्य व्यक्ति वा कसूरको सम्बन्धमा विस्तृत तथ्य बताउन वा कसूरमा संलग्न व्यक्तिलाई पक्राउ गर्न लगायतका कार्यमा

सहयोग पुऱ्याएकोमा निजलाई हुने सजायमा पचास प्रतिशतसम्म छुटको माग दावी लिन सकिने भन्ने व्यवस्था छ । तर सो बमोजिम सजाय छुटको माग दावी गर्नको लागि सम्बन्धित मुद्दाको मिसिल संलग्न कागजातबाट त्यस्तो अभियुक्तले त्यस्तो सहयोग गरेको कुरा स्पष्ट रूपमा देखिनु पर्ने र एक पटक यस दफा अन्तर्गतको सुविधा पाइसकेको, कैद सजाय पाएकोमा त्यस्तो कैद भुक्तान गरेको अवधि तीन वर्ष पूरा नगरेको, जुन कसूरमा अभियोग लगाइने हो त्यस्तै कसूरमा एक पटक सजाय पाइसकेको कसूरदारले सजायमा छुट नपाउने भन्ने व्यवस्था रहेको छ । यसरी सजायमा छुट पाउने गरी अभियोगपत्र दायर भइसकेपछि त्यस्तो अभियुक्तले अदालतमा अनुसन्धान अधिकारी वा सरकारी वकील समक्ष दिएको भन्दा फरक बयान दिएमा वा प्रतिकूल प्रमाण दिएमा वा आफ्नो कसूर इन्कार गरेमा वा न्यायिक कारवाहीमा सहयोग नपुऱ्याएमा निजले यस दफा बमोजिमको सुविधा पाउन नसक्ने अवस्थामा समेत कार्यविधि संहिताले जोड दिएको छ । नेपालमा भएका कसूरको सौदाबाजी सम्बन्धी सो अवधारणा अभियोजनकर्ताको स्वविवेकको कुरामा आधारित नभै अन्ततः अदालतबाट हुने अन्तिम फैसलामा निर्भर छ जुन यस सम्बन्धी विश्वमा प्रचलनमा रहेको अमेरिकी धारणासँग मेल खादैन । तथापि प्रस्तुत व्यवस्था नेपालको आफ्नो अभ्यासबाट निर्देशित भएको कुरामा दुईमत छैन । अदालती व्याख्याबाट सो व्यवस्थाको कार्यान्वयनका सन्दर्भमा केही मार्ग प्रसस्त हुने आशा राख्न सकिन्छ ।

४.१.९ खास किसिमका सानातिना कसूरमा मुद्दा दायर गर्न आवश्यक नहुने

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिताको दफा ३४ बमोजिम खास किसिमका मुद्दाहरू दायर नहुने गरी सरकारी वकीलबाट मुद्दा नचलाउने निर्णय गर्न सक्ने मान्यतालाई कार्यविधि संहिताले समेटेको छ । कुनै खास किसिमको सानातिना कसूरमा मुद्दा दायर गर्नु व्यवहारिक नभएको वा सार्वजनिक हितलाई खास असर नपर्ने देखिएमा सरकारी वकीलले महान्यायाधिवक्ताको स्वीकृति लिई त्यस्तो व्यक्ति विरुद्ध मुद्दा दायर नगर्ने निर्णय गर्न सक्ने र सो बमोजिम निर्णय गर्नु अघि सरकारी वकीलले त्यस्तो अभियुक्तलाई भविष्यमा त्यस्तो कसूर नगर्ने कबुलियत गराउनु पर्नेछ भन्ने फौजदारी कार्यविधि संहिताको दफा ३४ ले नयाँ व्यवस्था गरेको छ । संहिताले “खास किसिमका सानातिना कसूर” भन्नाले पहिलो पटक गरेको एक हजार रूपैयाँसम्म विगो भएको बगलीमारा सम्बन्धी कसूर, पहिलो पटक गरेको भिक्षा माग्ने कसूर, तीन हजार रूपैयाँसम्म जरिवाना वा एक महिनासम्म कैद वा दुवै सजाय हुने पहिलो पटक गरेको अन्य कुनै कसूरलाई सानातिना कसूर मानेको छ । यस दफा बमोजिम मुद्दा नचलाउने निर्णय गर्नु अघि सरकारी वकीलले कसूरको विगो जफत गर्नु पर्ने भन्ने व्यवस्था समेत संहिताले गरेको देखिन्छ र यसरी मुद्दा दायर नगरिएकोमा त्यस्तो व्यक्तिले त्यस्तो मितिबाट तीन वर्षभित्र यस ऐन अन्तर्गतको कुनै कसूर गरेमा निजलाई पहिले गरेको कसूरको सजाय समेत थप हुनेछ भन्ने व्यवस्था छ ।

सरकारी वकीलले मुद्दा नचलाउने निर्णय गरेकोमा त्यस्तो निर्णय उपर चित्त नबुझ्ने पीडित पक्षले आफ्नो तर्फबाट मुद्दा दायर गर्न सक्ने भनी निजी अभियोजनको अवधारणालाई पहिलो पटक फौजदारी कार्यविधि संहिताले केही हदसम्म समेटेको छ । सो व्यवस्था नेपालको सन्दर्भमा नयाँ व्यवस्था हुनुका साथै प्रतिद्वन्दात्मक कानून प्रणाली अपनाउने कतिपय मुलुकमा प्रचलनमा रहेको छैन । केही अपवादका रूपमा अमेरिकी अदालतहरूले अभियोजनकर्ताले भ्रष्टाचार वा मुद्दा चलाउने वा नचलाउने सम्बन्धमा आफ्नो स्वविवेकाधिकारको दुरुपयोग गरेको निर्णयको कारणले पीडितलाई मर्का पर्न गएको अवस्थामा अदालतहरूले पीडितलाई निजी अभियोजन गर्न सक्ने गरी आदेश गरेका उदाहरणहरू पाइन्छन् ।

४.१.१० थप अभियोग दाबी लिन सकिने

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिताको दफा ३५ मा कुनै मुद्दा अदालतमा दायर भई सकेपछि त्यस्तो मुद्दामा अन्य सम्बन्ध थप प्रमाणहरूबाट मुद्दा दायर भैसकेका अभियुक्त वाहेक अन्य अभियुक्तहरू उपर समेत दाबी लिन पर्ने भएमा वा मुद्दा दायर भई अभियुक्त कायम भई सकेका व्यक्ति उपर थप अभियोग लगाउनु पर्ने देखिएमा त्यसको कारण खुलाई थप अनुसन्धान गर्न लगाई अन्य थप अभियुक्तको हकमा समेत थप दाबी लिई सरकारी वकीलले मुद्दा दायर गर्न सक्ने पुरक अभियोग-पत्र सम्बन्धी मान्यतालाई कार्यविधि संहिताले गरेको छ। साथै कार्यविधि संहिताको दफा ३६ ले अदालतमा एक पटक दायर भैसकेको मुद्दामा थप प्रमाण फेला परी पहिले लिएको माग दाबी संशोधन गर्नु पर्ने देखिएमा महान्यायाधिवक्ताको स्वीकृति लिई सम्बन्धित सरकारी वकीलले अभियोगपत्रमा संशोधन गर्न शुरु तहको सम्बन्धित अदालतमा कारण खुलाई निवेदन दिन सक्ने भन्ने रहेको छ। यसरी निवेदन पर्न आएमा र त्यसको व्यहोरा मनासिब देखिए निवेदन बमोजिम अभियोगपत्रमा माग दाबी संशोधन गर्ने आदेश सम्बन्धित अदालतले दिन सक्नेछ भन्ने व्यवस्था छ। तर त्यस्तो संशोधन गर्ने आदेश शुरु तहको सम्बन्धित अदालतले फैसला गर्नुअघि नै दिई सकेको हुनु पर्नेछ।

४.१.११ फौजदारी कार्यविधि संहिता अन्तर्गत मुद्दाको दायरी

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिताको दफा ४३ ले यस ऐन बमोजिम दायर गर्नु पर्ने देहायको मुद्दा देहायको अधिकारी वा व्यक्तिले सम्बन्धित अदालतमा दायर गर्न सक्ने भनी अनुसूची-१ र अनुसूची-२ अन्तर्गतका कसूर सम्बन्धी मुद्दा अभियोगपत्रका रूपमा सम्बन्धित सरकारी वकीलले, अनुसूची ३ अन्तर्गतका कसूर सम्बन्धी मुद्दा उजुरी वा प्रतिवेदनको रूपमा नेपाल सरकार, संवैधानिक निकाय, अदालत वा कुनै सार्वजनिक अधिकारीले र अनुसूची ४ अन्तर्गतका कसूर सम्बन्धी मुद्दा फिरादपत्रका रूपमा त्यस्तो मुद्दा दायर गर्न सक्ने क्षेत्राधिकार भएको अदालतमा दायर गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ।

४.१.१२ सरकार वादी मुद्दामा फिर्ता र मिलापत्र सम्बन्धी व्यवस्था

विगतमा सरकार वादी फौजदारी मुद्दाहरू अदालत मै विचाराधिन रहेको अवस्थामा समेत नेपाल सरकारबाट निर्णय भई फिर्ता लिइएको विषय अति नै आल्योच्य भएको अवस्थालाई मध्यनजर गरी फौजदारी कार्यविधि संहिताले मुद्दा फिर्ताको सन्दर्भमा केही नयाँ व्यवस्था गरेको छ। मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिताको दफा ११६ बमोजिम गहन प्रकृतिका मुद्दाहरू फिर्ता हुन नसक्ने गरी कार्यविधि संहिताको नकारात्मक सूचीमा रहेका छन् र त्यस्ता मुद्दाहरू खास गरी गहन प्रकृतिका गम्भीर र जघन्य मुद्दाहरू रहेका छन्। यस वाहेक मुद्दा फिर्ताको सन्दर्भमा विगतमा महान्यायाधिवक्ताको परामर्शलाई बाध्यकारी नमानिएकोमा कार्यविधि संहिताले अनिवार्य बनाएको छ। साथै कार्यविधि संहिताले केही निश्चित प्रकृतिका फौजदारी मुद्दाहरू अदालतमा विचाराधिन रहेकै अवस्थामा नेपाल सरकार समक्ष निवेदन दिई नेपाल सरकारले आदेश दिएमा सरकारी वकील मार्फत पीडित र अभियुक्तका बीच मेलमिलाप भै मिलापत्रबाट अन्तिम हुन सक्ने मान्यतालाई कार्यविधि संहिताको दफा ११७ र ११८ ले स्वीकार गरेको छ। उक्त व्यवस्था नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीमा एक नयाँ व्यवस्था हुनका साथै मुद्दाको प्रकृति हेरी पीडितको क्षतिपूर्ति, परिपूरण र राहतको मान्यताबाट प्रभावित भएको देखिन्छ। तथापि फौजदारी मुद्दामा व्यक्ति व्यक्ति बीच हुने मिलापत्रको प्रकृयाबाट मुलुकको फौजदारी कानूनको उल्लंघनलाई बढावा दिने कार्यलाई उत्साहित गराइनु कानूनी शासनको दृष्टिले चुनौतीपूर्ण मानिन्छ।

५. समस्या चुनौती र समाधानका उपायहरू

मुलुकी अपराध संहिता र फौजदारी कार्यविधि संहिता नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीलाई रूपान्तर गर्ने महत्वपूर्ण कानूनी आधार हुन भन्नेमा विवाद छैन। तथापि कुनै कानूनको कार्यान्वयनका लागि

कानून स्वयंमा स्पष्ट, सरल र बोधगम्य हुनुको साथै कुनै कानूनी प्रावधानको अर्थ सहज रूपमा लगाउन सक्ने हुनु पर्दछ । तर मुलुकी अपराध संहिताका कतिपय व्यवस्थाहरूको सहजै अर्थ लगाउन जटिल देखिन्छन् । जस्तै मुलुकी अपराध संहिताले भाग १ अन्तर्गत व्यवस्था गरेका फौजदारी न्यायका सामान्य सिद्धान्तहरू मध्येका कतिपय सिद्धान्तहरूले अंगालेको विधिशास्त्रीय दृष्टिकोण पत्ता लगाउन समेत सहज छैन । त्यसैगरी अपराध संहिताले गम्भीर र जघन्य प्रकृतिका प्रायः सबै जसो कसूरहरू विदेशमा घटित भएको अवस्थामा नेपालको अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सक्ने भन्ने व्यवस्था गरे तापनि सो व्यवस्था निकै व्यापक छ । त्यसैगरी विदेशमा भएको अनुसन्धानलाई समेत फौजदारी कार्यविधि संहिताले मान्यता दिने भनी व्यवस्था गरेको छ । सोका लागि आवश्यक पर्ने सपुर्दगी र पारस्परिक कानूनी सहायता सम्बन्धी सन्धि हुनु पर्ने हुन्छ । जबसम्म त्यस्तो सन्धिहरू बाह्य मुलुकसँग सम्पन्न हुन सक्दैनन् तबसम्म विदेशमा भएका अनुसन्धानका आधारमा नेपालमा मुद्दा चल्न सक्दैन । त्यसैगरी मुलुकी अपराध संहिताले पहिलो पटक अपराधको रूपमा परिभाषित गरेका कसूरहरूको दायरा तथा सीमा के कति हो भन्ने कुरा संहिताको व्याख्यात्मक टिप्पणी अभावमा जानकारी राख्न समेत सहज छैन । मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिताले अंगालेको पक्राउ पुर्जी र जरुरी पक्राउ पुर्जीको अवधारणाको आपनै प्रयोजन भए पनि सोको कार्यविधिगत बुझाई र कार्यान्वयनमा समेत विविधता छ । यति मात्रै नभई यो व्यवस्था कानूनी औपचारिकता मात्र हो कि भन्ने व्यवहारमा देखिएको छ । त्यसैगरी कुनै अपराधको सम्बन्धमा जाहेरी परेपछि सोको प्रतिलिपि अदालतलाई समेत दिनु पर्ने भन्ने व्यवस्था गरे तापनि फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धानका क्रममा अदालतको कुनै पनि भूमिका नरहेकाले सो व्यवस्थालाई अनुसन्धानका कुनै पनि प्रकृतिसँग आवद्ध गराउन समेत सकेको छैन । यसका साथै सरकारी वकीलले कुनै पनि अभियुक्तले अनुसन्धान र अभियोजनमा सहयोग पुऱ्याएको अवस्थामा सजायमा छुट हुने गरी अभियोग मागदावी लिन सक्ने व्यवस्था गरे तापनि मुद्दा नै नचलाउने गरी निर्णय गर्ने अधिकार सरकारी वकीललाई संहिताले दिएको छैन । उक्त मान्यता कसूरको सौदावाजीको मान्यतासँग मेल खादैन ।

नेपालमा अभियोजनका आधारहरू सम्बन्धमा हालसम्म कुनै स्पष्ट मार्गदर्शन जारी हुन नसकेको अवस्थामा अनुसन्धान भएका अधिकांश मुद्दाहरूमा अभियोजन गरिने हुनाले फौजदारी कार्यविधि संहिताले समेत सो सम्बन्धमा कुनै नयाँ रूपान्तरणको मार्ग पहिल्याउन सकेको छैन । सार्वजनिक नीतिका आधारमा कुनै मुद्दा चलाउनु नपर्ने देखिएको भएमा समेत प्रमाणको विद्यमानताको आधारमा मुद्दा दायर गर्नु पर्नु देखिन्छ । त्यसै गरी फौजदारी कार्यविधि संहिताले अभियोग दाबी संशोधन गर्न सकिने कानूनी व्यवस्था समेटेको भए तापनि अभियोग नै तत्कालका लागि निलम्बन गर्न सक्ने अधिकार राख्दैन । फौजदारी कार्यविधि संहिताका व्यवस्थाहरूले अनुसन्धान र अभियोजन बीचको समन्वय सहयोग र सम्बन्ध समथुर बनाउन खोजेको भए तापनि त्यसमा अझै व्यावसायिक निकटता ल्याउने कुरा चुनौतीपूर्ण नै देखिन्छ । अपराध अनुसन्धानको विषयले नेपाल प्रहरीभित्र अझै पनि प्राथमिकता पाउन नसकेको अवस्था छ । यसका साथै अपराध संहिता र फौजदारी कार्यविधि संहिताको कार्यान्वयनमा आउने द्विविधा र अडबडहरू फुकाउनका लागि अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने निकायमा बाधा अडकाउ फुकाउ संयन्त्रको समेत आवश्यकता देखिन्छ ।

६. निष्कर्ष

मुलुकी अपराध संहिता र फौजदारी कार्यविधि संहिताले नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीलाई संहिताबद्ध कानूनको रूपमा रूपान्तरण गरेको कुरामा संदेह छैन । संहिताहरूले वास्तवमा नेपालको फौजदारी कानून प्रणालीलाई बढी वैज्ञानिक, आधुनिक र प्रभावकारी बनाउने प्रयास गरेको छ र सूचना प्रविधिको विकास र विस्तारका कारणले समाजमा घटित हुने विभिन्न प्रकृतिका अपराधहरूको नियन्त्रणमा देखिएको कानूनी समस्यालाई केही हदसम्म संबोधन गर्न खोजे तापनि नयाँ संहिताहरूका प्रावधानका वारेमा सर्वसाधारण र सरोकारवालाहरू बीच पर्याप्त ज्ञान र बुझाईको कमीले व्यवहारमा

अझै कठिनाईको अवस्था देखिन्छ । यस बाहेक अपराध अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय सम्पादनमा संलग्न निकायहरूको क्षमता विकास र संहिताहरूको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक पर्ने भौतिक पूर्वाधारहरूको कमीका कारण संहिताको कार्यान्वयन चुनौतीपूर्ण देखिन्छ । साथै अपराध अनुसन्धान र अभियोजनका क्रममा आई पर्ने बाधा अडकाउ फुकाउनका लागि महान्यायधिवक्ताको कार्यालय र प्रहरी प्रधान कार्यालयमा संहिता कार्यान्वयन बाधा अडकाउ फुकाउ संयन्त्र समेत राखिनु जरुरी देखिन्छ । अपराध अनुसन्धानका लागि छुट्टै न्यायिक प्रहरीको अवधारणा हालसम्म समेत कार्यान्वयनमा आउन नसकेको अवस्थाबाट अनुसन्धान कार्य प्रभावकारी बन्न नसकेकोमा दुईमत हुन सक्दैन । अनुसन्धान र अभियोजन निकै पेचिलो र बहुसरोकारवाला निकायहरूको प्रयासबाट मात्र प्रभावकारी बनाउन सकिने विषय भएकाले यसमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, नेपाल प्रहरी र अनुसन्धान र अभियोजनमा संलग्न अन्य सरोकारवालाहरू बीचको सहयोग समन्वय र सहकार्यको अत्यन्त महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ र यसमा नेपाल सरकारको समेत ध्यान जानु जरुरी छ । अनुसन्धान र अभियोजन आफैमा विशिष्ट ज्ञान, सीप र कौशल आवश्यक पर्ने विषय भएकाले यसलाई प्रभावकारी बनाउनका लागि अपराध अनुसन्धान र अभियोजनमा विशिष्टीकरण र व्यावसायिकताको विकास गराइनु जरुरी छ ।

सन्दर्भ सामग्री:

नेपालको संविधान,

मुलुकी ऐन, २०२०

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ र नियमावली, २०७५

फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४

श्रेष्ठ, ज्ञान्द्रबहादुर, मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ र फौजदारी कार्यविधि संहिता, मूल दफा सहित एक टिप्पणी, पैरवी प्रकाशन (२०७५)

प्रमाण, सबुद तथा सबुदको भारको सिद्धान्त तथा देवानी र फौजदारी मुद्दामा प्रमाणको भार

✍ रेवतीराज त्रिपाठी^०

१. परिचय

अदालतमा निर्णयार्थ आउने विवादहरू विगतमा घटेका घटना वा तथ्यसँग सम्बन्धित हुन्छन् । अदालतले अधिकांशतः कानूनी विषयमा नभएर तथ्यगत विषयमा निर्णय दिनु पर्ने हुन्छ । अर्थात् कानूनका विषयमा विवाद भएर अदालतमा आउने विवादहरूको संख्या अत्यन्त न्यून हुन्छ । लि लोभिङ्गर अनुभवी कानून व्यवसायीको अनुभवको हवाला दिँदै लेख्छन् अदालत समक्ष आउने विवादमा लगभग दश मध्ये नौ मुद्दामा तथ्यगत विषयमा निर्णय दिनु परेको देखिन्छ ।^१ तसर्थ तथ्यहरूको निरोपण कसरी गर्ने भन्ने विषयले कानूनको अध्ययनमा महत्वपूर्ण स्थान ओगट्नु पर्ने हो तर व्यवहारमा त्यसो हुन सकेको छैन ।

आधुनिक समयमा न्यायिक निर्णय अन्तरज्ञान वा अनुभूतिमा आधारित नभएर वस्तुगत आधारमा हुन्छन् । ती वस्तुगत आधार भनेका प्रमाण हुन् । कानूनले निर्धारण गरेको प्रक्रिया अवलम्बन गरी मुद्दामा पक्षहरूले प्रस्तुत गरेका प्रमाणहरूको विश्लेषणबाट निष्कर्ष निकाल्न एकैरूपतापूर्ण (consistent), तर्कसममत (reasonable) र स्वीकार्य (valid) हुन्छ । तसर्थ विवाद समाधानको यो पद्धतिलाई विवेकसम्मत पद्धति भनिएको हो ।

विवादमा स्थापित वा पुष्टि गर्न प्रस्तुत गरिएको विषयलाई स्थापित वा प्रमाणित गर्न प्रस्तुत गरिने तथ्य, चिज वस्तु र साक्षीसमेतलाई प्रमाण भनिन्छ । यतिमात्र नभएर यसभित्र कतिपय संयोग वा परिस्थितिसमेत पर्दछन् । प्रमाण भनेको विवादका पक्षहरूले आफूले अदालतबाट स्थापित गर्न चाहेको तथ्यको सत्यता स्थापित गर्न वा सो तथ्य अर्को पक्षले लिएको दावी वा जिकिर भन्दा सम्भाव्यताका हिसाबले श्रेष्ठ छ भन्ने कुरा अदालतलाई मनाउन वा विश्वास दिलाउन प्रस्तुत गर्ने भौतिक चिज वस्तु र साक्षी तथा तर्कसम्मत निष्कर्षमा पुग्न मद्दत गर्ने परिस्थिति हो । अदालतलाई विवादित तथ्यको निरूपण गर्न एउटा निष्कर्षमा पुग्न मद्दत गर्ने घटनाक्रमलाई परिस्थितिजन्य प्रमाण भनिन्छ । कस्ता कुराहरू प्रमाण ग्राह्य हुन्छन् ? कुन परिस्थितिले कस्तो निष्कर्षमा पुग्न मद्दत गर्दछ ? प्रस्तुत गरिने प्रमाण कसरी संकलन तथा कसरी र कहिले प्रस्तुत गरिनु पर्दछ ? भन्ने जस्ता विषय कानूनद्वारा नै निर्धारित हुन्छन् । यो प्रक्रिया निर्धारण गर्ने कानून नै प्रमाण कानून हो ।

^० पूर्व सहन्यायाधिवक्ता ।

^१ Lee Loevinger Facts (1958), Facts, Evidence and Legal Proof, Case Western Reserve Law Review, Vol. 9, Issue 2, p. 155.

विगमोरका अनुसार सबै कानूनी अनुसन्धानको उद्देश्य सत्य पहिल्याउने हो । प्रमाण सम्बन्धी नियमहरू यही महत्वपूर्ण उद्देश्यलाई ध्यानमा राखेर बनाइएका हुन्छन् र जहिलेपनि पक्का/भरपर्दा स्रोतहरू र उच्चतम प्रमाण खोजी गर्ने हुन्छ ।^२ यहाँ सत्य भन्नाले निरपेक्ष सत्य अथवा अकाट्य सत्य भन्ने खोजिएको होइन । रिचार्ड ग्लोवरका अनुसार फौजदारी कारवाहीको उद्देश्य विगतमा भएका घटनाहरूको जाँचबुझ हो र जसको उद्देश्य उक्त घटनाको स्वीकार्य स्तरको संभावना स्थापित गर्नु (To establish to an acceptable degree of probability of those events) हो ।^३ फौजदारी कारवाही विगतका घटनाका सम्बन्धमा वस्तुगत तथ्यको छानविन नभएर द्विपक्षीय प्रतिस्पर्धा वा द्वन्द्व हो । यो विगतका घटनाको अन्तिम सत्य पत्ता लगाउने उद्देश्यले गरिने खोज नभएर घटेको घटना जे घटेको हो त्यो त्यसरी घटेको होला भन्ने स्वीकार्य संभावनाको खोजी हो । यो प्रमाणमा आधारित तर्कका माध्यमबाट निकालिन्छ ।

२. प्रमाणको परिभाषा

आफूले भनेको कुरालाई प्रष्ट पार्न, त्यसको अस्तित्व वा अनस्तित्वका सम्बन्धमा अरुलाई विश्वस्त तुल्याउन पेश गरिने कुनै पनि तथ्य, चिजवस्तु वा साक्षीलाई जनाउन प्रमाण शब्दको प्रयोग गरिन्छ । अदालती कारवाहीको सम्बन्धमा प्रमाण भनेको कुनै पनि चिज वस्तु, साक्षी वा लिखत हो जसले अदालतले निर्णय दिनुपर्ने तथ्यलाई पुष्टि वा खण्डन गर्न प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । ("Evidence signifies that which demonstrates, make clear or ascertains the truth of the facts in issues either on one side or other")^४

फिप्सनले आफ्नो पुस्तक फिप्सन अन इभिडेन्समा (जसको पछिल्लो संस्करण माइकेल एग्रील समेतले प्रकाशन गरेका छन्) प्रमाणलाई मुख्य दुई अर्थमा लिन सकिने भनेका छन् । उनका अनुसार पहिलो अर्थमा प्रमाण तर्क र अनुमान बाहेकको त्यो माध्यम हो जसबाट अदालतलाई पक्षहरूले जिकिर लिएको विवादित तथ्यका विषयमा जानकारी हुन्छ, र दोस्रो अर्थमा त्यस्तो माध्यमको विषय (...first the means, apart from the argument and inference, whereby the court is informed as to the issue of fact as ascertained by the pleading) प्रमाण अन्तर्गत पर्दछ ।^५

पिटर मर्फी र डेविड वर्नाडका अनुसार पक्षले आफूले अदालत समक्ष दावी गरेको विषयको सत्यता वा सम्भावनाका सम्बन्धमा अदालतलाई विश्वास दिलाउन वा मनाउन प्रस्तुत गर्ने कुनै पनि चिज वस्तु प्रमाण हो । (Evidence may, therefor, be defined as any material which tends to persuade the court of the truth or the probability of the facts necessary to sustain the case asserted by the party presenting it)^६ प्रमाण सत्य, भरपर्दो, स्पष्ट, तर्कसम्मत र चित्तबुझ्दो भएमा मात्र यसले अदालतको चित्त बुझाउन सक्दछ । कुनै पक्षसँग माथि उल्लेखित प्रकारको प्रमाण छ भन्दैमा पनि अदालतको चित्त बुझ्ने गरी दावी प्रमाणित हुँदैन । कानूनले नै पक्षहरूको निष्पक्षताका लागि कतिपय प्रमाणको प्रस्तुतिमा प्रतिबन्ध लगाएको हुन्छ । प्रमाण अदालतले ग्रहण गर्ने किसिमको हुनु पर्दछ । प्रमाण विवादको विषयसँग सम्बन्धित भएर मात्र हुँदैन प्रमाण सम्बन्धी कानूनको दृष्टिबाट ग्राह्यसमेत हुनु पर्दछ ।^७

^२ Peter Tillers. "Modern Theories of Relevancy", Section 37 in John H. Wigmore, 1A WIGMORE ON EVIDENCE (P. Tillers rev. 1983)

^३ Richard Glover (2013). "Murphy on Evidence, Oxford University" Press, 13th ed. p. 3

^४ डा. रजितभक्त प्रधानाङ्ग, नेपाली प्रमाण कानूनको सामान्य परिचय, भृकृटी एकेडेमिक पब्लिकेशन, काठमाडौं, पृ. ३९ ।

^५ Michael V. Argyle et.al (1963), Phipson on Evidence, 10th ed., Sweet and Maxwell, London, p. 4

^६ Peter Murphy & David Barnard (1990), Evidence & Advocacy, p.1

^७ Ibid

संघैभरी मुद्दासँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित प्रमाण उपलब्ध नहुन सक्दछ । यस्तो अवस्थामा अदालतले परिस्थितिजन्य प्रमाणको आधारमा निष्कर्ष निकाल्दछ । परिस्थितिजन्य प्रमाण भनेको संसारमा चिज वस्तुहरू रहने, घटनाहरू घटित हुने क्रमका आधारमा निकालिने निष्कर्ष हो । हाम्रो अगाडि देखेका चिज वस्तुहरूको अवस्थितिबाट, हामीले देखेका घटनाहरूबाट हाम्रो चेतनाको विकास भएको हुन्छ । सो अनुभवजन्य ज्ञानको आधारमा हामीले निश्चित धारणा बनाउँछौं । हाम्रो अनुभव र ज्ञानको आधारमा यस्तो निष्कर्ष निकाल्न मिल्ने घटनाक्रम तथा परिस्थिति नै परिस्थितिजन्य प्रमाण हो । उदाहरणको लागि कसैले कसैलाई गोली प्रहार गरेको देख्यो । उक्त गोली लागेर मानिसको मृत्यु भएको घटनामा सो देखे मानिस प्रत्यक्ष साक्षी हो । तर कसैले गोली पड्केको आवाज सुन्यो घर बाहिर आयो । नजिकै मानिस गोली लागेर ढलेको र सो लाश नजिकै अर्को मानिस हातमा बन्दुक समातेर उभिएको देख्यो भने यो परिस्थिति हो । सो बन्दुक समात्ने मानिस हत्यारा पनि हुन सक्दछ र भागदौं गरेको हत्यारालाई गोली हान्ने मानिस पनि हुन सक्दछ अथवा हत्याराले खसालेको बन्दुक हेर्दै गरेको बटुवा पनि हुन सक्दछ । यी तीन सम्भावित अनुमान मध्ये अन्य परिस्थितिबाट जुन कुरा समर्थित हुन्छ, त्यसै आधारमा निष्कर्ष निकालिन्छ । यसरी परिस्थितिको आधारमा निकालिने निष्कर्षलाई परिस्थितिजन्य प्रमाणको रूपमा बुझिन्छ । त्यस्तै कुनै चिज वस्तु वा व्यक्तिको अवस्थितिको आधारमा त्यस सम्बन्धी खास धारणा निर्माण गरिन्छ । कुनै प्रमाण बेगरे धारणा बनाउने वा निष्कर्षमा पुग्ने प्रक्रियालाई अनुमान भनिन्छ । यस्तो अनुमान कुनै घटना, चिज वस्तु र व्यक्तिका अवस्थाका वारेमा गरिन्छ ।

३. प्रमाण र सबुद

अदालत, न्यायिक वा अर्धन्यायिक निकायले कानूनको आधारमा विवादित तथ्यको निरोपण गर्दछन् । सामान्य प्रयोगमा अदालत भन्नाले यी सबैलाई जनाउँछ । अदालतमा प्रमाण प्रस्तुत गर्नुको उद्देश्य कुनै खास तथ्य सत्य हो वा होइन भन्ने पुष्टि गर्नु हो । यो प्रक्रियालाई सहयोग पुऱ्याउने प्रमाण सम्बद्ध प्रमाण हो र सो क्रममा सहयोग नपुऱ्याउने प्रमाण असम्बद्ध हो ।^{१५} कुनै तथ्यको सत्यता कुनै प्रमाणले सो घटना कसरी घटेको हो भनेर देखाउने वा पुष्टि गर्ने साक्षी वा प्रमाणको माध्यमबाट वा यसो भएको होला भनेर निष्कर्ष निकाल्न मद्दत गर्ने प्रमाणको माध्यमबाट गरिन्छ । प्रमाण र सबुद शब्दलाई प्रायः समानार्थी रूपमा प्रयोग गर्ने गरिन्छ । वास्तवमा यी दुई बीच तात्विक भिन्नता छ ।

प्रमाण भनेका सबुदको माध्यम हो । प्रमाण विना सबुद हुँदैन । तर सब प्रमाण सबुदमा परिणत हुन्छन् नै भन्ने छैन । कतिपय प्रमाणहरू सबुद नहुन पनि सक्दछन् । बेस्टले सबुदलाई प्रमाणको पूर्णताको रूपमा अर्थात्का छनू जसको अर्थ हुन्छ, ती प्रमाणहरूले कुनै पनि तथ्यको अस्तित्वका सम्बन्धमा निर्णयकर्तालाई विश्वास दिलाउँछन् । प्रमाण तब सबुद बन्दछ जब यसको सत्यतामा प्रश्न उठ्ने अवस्था रहँदैन । प्रमाणको सत्यतामा प्रश्न नउठ्ने अवस्था तब रहन्छ जब यसले वैधता प्राप्त गर्दछ । कुनै पनि प्रमाण कानूनले निर्धारण गरेको प्रक्रिया पा रगरेपछि सबुद बन्दछ । यसको सत्यता उपर अदालतले प्रश्न उठाउँदैन । यसमा भर गरेर नै निर्णयकर्ताले न्यायिक निर्णय दिन्छन् । कार्यविधिको कठोर परीक्षा पार गरेपछि मात्र प्रमाणहरूले सबुदको रूप धारण गर्दछन् । पक्षहरूले प्रस्तुत गरेका प्रमाणलाई कानूनले निर्धारित गरेको प्रक्रियाबाट परीक्षण गरेपछि ती सबुद बन्दछन् ।

प्रमाणको परीक्षणको क्रममा एक पक्षले पेश गरेको लिखित प्रमाण अर्को पक्षलाई देखाइन्छ, र सो सम्बन्धमा निजको भनाई राख्ने अवसर दिनुको साथै निजले त्यसको सत्यतामा प्रश्न उठाएमा अथवा आवश्यक परेमा त्यस्तो लिखतको परीक्षण गरिन्छ । परीक्षणबाट प्राप्त प्रतिवेदनले सो लिखतलाई सही देखाएमा सो लिखत सबुदमा परिणत हुन्छ । अनुसन्धानको क्रममा बुझिएका साक्षीहरूको बकपत्र गरिन्छ । जसमार्फत साक्षीले अनुसन्धानको क्रममा गरेको कागजलाई पुष्ट्याई गर्दछन् । निजलाई

^{१५} Rosamund Reay (editor) (2001). "Evidence: 150 Leading Cases", 3rd ed., World Bailey Press, p. 1

विपक्षले जिरह गरी भुठ सावित गर्ने प्रयत्न गर्दछन् । जिरह सहितको बकपत्रमा साक्षीको भनाई विरोधाभाषपूर्ण नभएमा र यो अन्य भौतिक प्रमाणबाट समर्थित भएमा सो समेत सबुद बन्दछ । परीक्षणको क्रममा मुद्दामा पक्षहरूबाट प्रस्तुत गरिएको भौतिक प्रमाणको परीक्षण प्रतिवेदन तयार गर्ने विशेषज्ञको बकपत्र गराइन्छ । यसरी प्रमाणहरू सबुदमा परिणत हुन्छन् र त्यसका आधारमा न्याय निरोपण गरिन्छ ।

४. सबुदको भार तथा सबुदको स्तरको सिद्धान्त (Burden and Standard of proof)

जुनसुकै मुद्दा चाहे देवानी होस वा फौजदारी, त्यसको उठान जसले गर्दछ उसले नै प्रमाणित गर्नु पर्दछ । अर्थात् जसले जे कुराको दाबी वा जिफिर लिन्छ, सो कुराको पुष्टि उसैले गर्नु पर्दछ भन्ने प्रमाण सम्बन्धी पहिलो मान्यता हो । कुनै पनि विवादलाई अदालत समक्ष लैजाने व्यक्तिले नै प्रमाणबाट सो कुरालाई पुष्टि गर्नु पर्दछ । यसरी पुष्टि गर्ने जिम्मेवारी वा दायित्वलाई प्रमाणको भार भनिन्छ । देवानी तथा फौजदारी दुवै प्रकारका मुद्दामा जुन पक्षमा मुद्दाको विवादित विषय प्रमाण मार्फत पुष्टि गर्नु पर्ने दायित्व हुन्छ । जसमो यो दायित्व हुन्छ, उसमा प्रमाणको भार रहेको मानिन्छ ।

न्यायिक निर्णय सबुद प्रमाणको आधारमा गरिन्छ । अभियोजनात्मक पद्धतिको सबैभन्दा महत्वपूर्ण विशेषता भनेकै प्रतिवादीको कसूर अभियोजन पक्षले पुष्टि गर्नु पर्दछ । अन्वेषणात्मक पद्धतिमा यसको विपरित अवस्था हुन्छ । अदालत वा न्यायाधीश निष्कृत स्रोत मात्र होइनन् जसले पक्षले प्रस्तुत गर्ने सूचनालाई निष्कृत रूपमा ग्रहण गरी त्यसैको आधारमा मात्र निर्णय गरोस् । उनी तथ्यको जाँचबुझमा सक्रिय हुन्छन् । उनमा प्रमाण संकलनको सुपरिवेक्षण गर्ने, साक्षीलाई सोधिने प्रश्नको निर्धारण गर्न सक्रिय सहभागी हुने र मुद्दाको तथ्य निकाल्न गर्ने जिम्मेवारी हुन्छ । (In an inquisitorial system the judiciary are not passive recipients of information. They have key responsibility for supervising the gathering of evidence and are actively involved in determining the questions to be put to the witnesses and parties, to ascertain the facts of the case.) यो पद्धतिमा मुद्दाको विवादित विषयसँग सम्बन्धित जुनसुकै प्रमाण बुझ्ने अधिकार न्यायाधीशलाई हुन्छ । यस पद्धतिमा न्यायाधीश आफै सत्य पत्ता लगाउन अत्यन्त सक्रिय रहन्छन् र उनको भूमिका मुद्दाका पक्षहरूलाई सत्य पत्ता लगाउन सक्षम बनाउने मात्र होइन ।

यसको विपरित अभियोजनात्मक पद्धतिमा प्रमाण र सबुदको खोजी अदालत आफैले गर्दैन । प्रमाण प्रस्तुत गर्ने र सबुद पुऱ्याउनु पर्ने उत्तरदायित्वको हिसावले आंग्लो अमेरिकी पद्धति नागरिक कानून पद्धति भन्दा सारभूत रूपले फरक छ । अदालत आफूले प्रमाण संकलन नगर्ने मात्र होइन प्रमाण केवल सो पेश गर्ने जिम्मेवारी भएको पक्षले पेश गरेको प्रमाण मात्र स्वीकार गरिन्छ । त्यसवाहेक अन्य स्रोतबाट प्राप्त प्रमाणलाई अदालतले स्वीकार र परीक्षण गर्दैन । प्रमाण र सबुद पुऱ्याउनु पर्ने जिम्मेवारी भएको पक्षले पनि निर्धारित समय र तरिका बमोजिम पेश गरेका प्रमाणलाई कानूनले निर्धारित गरेको प्रक्रिया अनुसार परीक्षण गरिन्छ । यस पद्धतिमा सबुद पुऱ्याउनु पर्ने उत्तरदायित्व जहिलेसुकै वादी पक्ष माथि रहन्छ । फौजदारी मुद्दामा अभियुक्तको अभियोग पुष्टि गर्ने भार वादी अर्थात् अभियोजन पक्षमा रहन्छ । अभियुक्तले आफ्नो निर्दोषिता प्रमाणित गरिरहनु पर्दैन । निर्दोषिताको अनुमान प्रमाणको भारसँग अन्तरसम्बन्धित छ ।

विवादित तथ्य अर्थात् अभियोग वा दाबी प्रमाणित गर्दा कुन स्तरको सबुद वा प्रमाणको आधारमा पुष्टि गर्नु पर्ने हो भन्ने अर्को महत्वपूर्ण सिद्धान्त छ, जसलाई प्रमाणको स्तरको सिद्धान्त भनिन्छ । प्रमाणको भार तथा प्रमाणको स्तरको सिद्धान्तले अभियोजनात्मक पद्धतिलाई अन्वेषणात्मक पद्धतिभन्दा थप र प्रष्ट रूपले भिन्न देखाउँछ । यस पद्धतिमा जसले मुद्दा अदालत समक्ष प्रस्तुत गर्दछ, उसैले प्रमाणित गर्नु पर्दछ । यस अनुसार फौजदारी मुद्दामा अभियोजनमा तथा देवानी मुद्दामा वादी वा निवेदकले प्रमाणित गर्नु पर्दछ । अदालत वा न्यायिक अधिकारीले प्रमाण तथा कार्यविधिका नियम

अनुसार पक्षहरूले पेश गरेका प्रमाण सुन्दछन् । न्यायाधीश वा न्यायिक अधिकारीको भूमिका खेलको रेफ्रीको भन्दा फरक हुँदैन जसले खेलका नियमहरूको पालनाको प्रत्याभूति दिन्छन् र अन्त्यमा कुन पक्षले विजय प्राप्त गर्‍यो भनेर घोषणा गर्दछन् ।^९

जोन एच. ल्याङ्गवेन भन्दछन् महाद्विपीय कानून प्रणालीसंग आंग्लो अमेरिकी प्रणालीलाई छुट्टयाउने बलियो आधार यी दुई प्रणालीमा तथ्य निरोपणको पद्धतिमा रहेको भिन्नता हो । उनका अनुसार महाद्विपमा व्यावसायिक न्यायाधीशहरू आफैले अनुसन्धान र न्यायिक निरोपणको जिम्मेवारी लिन्छन् । यद्यपि पक्षका कानून व्यवसायीहरूले अदालतको अन्वेषणलाई महत्वपूर्ण मार्गदर्शन गर्नुको साथै सीमित पनि गर्दछन् । तर आंग्लो अमेरिकन पद्धतिमा तथ्य निरोपणको कुरा तीन थरीका कर्ताहरूलाई जिम्मा दिइन्छ । पहिलोमा मुद्दाको पक्षका कानून व्यवसायीहरू, दोस्रोमा व्यावसायिक न्यायाधीशहरू तथा तेस्रोमा जुरीको सदस्यका रूपमा काम गर्ने साधारण मानिसहरू । यसमा पक्षका कानून व्यवसायीहरूले तथ्यका सम्बन्धमा प्रमाणहरू संकलन गर्ने, त्यसलाई चाल्ने अर्थात केलाउने (sifting) तथा निर्णयकर्ता समक्ष प्रस्तुत गर्ने काम गर्दछन् ।^{१०}

माथि नै भनियो देवानी तथा फौजदारी दुवै मुद्दामा प्रमाणको भार वादी पक्षमा नै रहन्छ । तर देवानी र फौजदारी मुद्दामा पुष्टि गर्न प्रस्तुत गर्नुपर्ने प्रमाणको स्तर भने आधारभूत रूपमा नै फरक रहेको छ । फौजदारी मुद्दामा अभियुक्तको कसूर वादी अर्थात् अभियोजन पक्षले शंकारहित तवरले पुष्टि गर्नु पर्दछ । यसको अर्थ जबसम्म अभियोजन पक्षले शंकारहित तवरले अभियुक्त उपरको अभियोग पुष्टि गर्न सक्दैन तबसम्म उसलाई निर्दोष अनुमान गरिन्छ । निर्दोषिताको अनुमान न्यायिक स्वच्छताको अनिवार्य सर्तको रूपमा रहेको छ र यसलाई अभियुक्तको मौलिक अधिकार वा कार्यविधि सम्बन्धी अधिकारको रूपमा स्वीकार गरिएको छ ।

प्रमाणको भार वादीमा रहन्छ, भन्नुको अर्थ सबै अवस्थामा प्रमाणको भार वादीमा नै निरपेक्ष रूपमा रहन्छ भन्ने होइन । जस्तो फौजदारी मुद्दामा प्रतिवादी उपर हत्याको आरोप लागेकोमा प्रतिवादीले सजायमा छुट पाउने जिकिर लिन्छ भने सो को भार प्रतिवादीमा रहन्छ ।^{११} त्यस्तै देवानी मुद्दामा हेलचेक्याइको दावी भएकोमा नोकसानी हुनमा पीडितको योगदान रहेको भनी प्रतिवादीले जिकिर लिएकोमा सो को पुष्टि प्रतिवादीले नै गर्नुपर्छ । प्रमाणको भार कसले बहन गर्नु पर्छ भन्ने कुराले कस्तो प्रमाणबाट प्रमाणित गर्नु पर्ने र पक्षले आफूले बहन गर्नुपर्ने प्रमाणको भार कसरी निर्वाह गर्दछ भन्ने कुरा प्रष्ट पार्दैन । यो प्रमाणको स्तरसम्बन्धी सिद्धान्त वा नियमले प्रष्ट पर्दछ । प्रमाण सम्बन्धी नियमले अदालतमा जुनकुरा प्रमाणित गर्नु पर्ने हो सो कुरा प्रमाणित गर्न संभव हुने गरी प्रमाणित गर्ने व्यवस्था हुनु पर्दछ ।

फौजदारी मुद्दामा जहाँ व्यक्तिको स्वतन्त्रता खतरामा हुने हुनाले अली प्रष्ट प्रमाणको आधारमा प्रमाणित गर्नु पर्ने गरी प्रमाणको भार सम्बन्धी सिद्धान्तको विकास भएको छ । फौजदारी मुद्दामा निर्णयकर्ता अभियुक्त दोषी छ भन्ने कुरामा निश्चित वा शंकारहित तवरबाट सन्तुष्ट हुनु आवश्यक हुन्छ । देवानी मुद्दामा भने प्रमाणको भारसम्बन्धी सिद्धान्त अली लचिलो किसिमको छ । देवानी मुद्दामा प्रचलित प्रमाणको भारको सिद्धान्तलाई प्रमाणको प्रबलता वा बाहुल्यताको (Preponderance of evidence) सिद्धान्त भनिन्छ भने फौजदारी मुद्दामा शंकारहित तवरले पुष्टि गर्नुपर्ने (Beyond reasonable doubt) सिद्धान्तलाई अपनाइन्छ । प्रमाणको भार सम्बन्धी यी दुई सिद्धान्तका सम्बन्धमा तल विस्तृत छलफल गरिएको छ ।

^९ Jeremy Cooper, THE BURDEN AND STANDARD OF PROOF, <https://www.judiciary.uk/wp-content/uploads/2016/01/cooper-burden-standard-of-proof-spring2008.pdf>

^{१०} Supra Note 8

^{११} Steve Uglow (2006), Evidence: Text and Materials.Sweet and Maxwell, 2nd ed. p. 77

४.१ देवानी मुद्दामा प्रमाणको भार

देवानी मुद्दामा जुन पक्षले आफ्नो दावी वा प्रतिवाद पुष्टि गराउन प्रमाण गुजार्नु पर्दछ, उसैमा प्रमाणको भार रहेको मानिन्छ। देवानी मुद्दामा प्रचलित प्रमाणको भार सम्बन्धी सिद्धान्तलाई प्रमाणको बाहुल्यताको सिद्धान्त भनिन्छ। फौजदारी मुद्दामा व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रता खतरामा परेको हुन्छ, अर्थात् आरोप ठहर भएमा आजन्म कैदसम्मको सजाय भोग्नु पर्ने र कतिपय नागरिक अधिकारबाट सँधैको लागि बञ्चित हुनु पर्ने हुन्छ। तसर्थ व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रताको अपहरण पर्याप्त र शंकारहित तवरबाट पुष्टि नभएसम्म हनन् नगर्ने उद्देश्यले फौजदारी मुद्दामा प्रमाणको भार सम्बन्धी कठोर र उच्चस्तरको सिद्धान्त अवलम्बन गरिन्छ। यसलाई शंकारहित तवरले प्रमाणित गर्नु पर्ने सिद्धान्त भनिन्छ। यस सिद्धान्त अनुसार अभियोग ठहर हुन अदालत प्रतिवादी उपर लगाइएको अभियोग ठीक हो भन्ने कुरामा कुनै शंका छैन भन्ने कुरामा विश्वस्त भएको हुनु पर्दछ।

यसको विपरित देवानी मुद्दामा प्रमाणको भारको स्तर अली हलुका किसिमको हुन्छ, किनकि यस प्रकारको मुद्दामा हार्नुको परिणाम आजीवन कारावास भोग्नु पर्दैन। त्यसलाई प्रमाणको प्रबलता वा बाहुल्यताको सिद्धान्त भनिएको पाइन्छ। यस अनुसार वादीले आफूले लिएको दावी सत्य हो भन्ने कुरा प्रमाणित गर्न प्रतिवादीको भन्दा बढी प्रमाण पेश गर्नु पर्छ, अर्थात् प्रमाणको बाहुल्यता वा प्रमाणको संभाव्यताको सन्तुलनका आधारमा पुष्टि गरे पुग्छ। अर्को शब्दमा भन्दा पक्षले पेश गरेका प्रमाणहरू हेर्दा अदालतले घटना घटेको होइन होला भन्ने भन्दा घट्यो होला भन्ने संभावना बढी भएको देखेमा वादीको दावी पुष्टि भएको मान्दछ। यहाँ शंकारहित तवरले प्रमाणित गर्नु पर्दैन।

प्रमाणको संभाव्यताको सन्तुलनमा कतिपय अवस्थामा मुद्दा ठहर वा सफल हुनु र नहुनु बीच अत्यन्त थोरै मात्र अन्तर रहेको अवस्था पनि हुन्छ। प्रमाणबाट दावी गरिएको घटना घटित भएको हुन सक्ने अर्थात् संभावना बढी देखिएमा मुद्दा सफल हुन्छ, र बराबरी भएमा मुद्दा असफल हुन्छ। उदाहरणको लागि यदि न्यायाधीशले प्रमाणको मूल्यांकन गर्दा दुवै पक्षमा ५०/५० प्रतिशत देखे भने मुद्दा असफल हुन्छ, अर्थात् वादीले हार्दछन्। तर घटना घटेको संभावना देखिने ५१ प्रतिशत र नदेखिनेमा ४९ मात्र (५१/४९) को अवस्था भएमा वादीको जीत हुन्छ। यस सिद्धान्त अनुसार अदालत घटना नघटेको होला भन्ने भन्दा घटेको होला भन्ने संभावना बढी भएको भन्ने कुरामा सन्तुष्ट हुनु पर्दछ। (The balance of probability standard means that the court must be satisfied that the event in question is more likely than not to have occurred.)¹²

प्रमाणको भार कसले वहन गर्ने भन्ने कुरा सर्वथा वादीको दावीले मात्र निर्धारण गर्दैन। वादीको दावीलाई प्रतिवादीले पूर्णतया: र लिखित रूपले स्वीकार गरेमा प्रमाणको परीक्षण र मूल्यांकनको अवस्था सामान्यतया: आउँदैन। प्रतिवादीको स्वीकारोक्तीलाई पनि सतर्कतापूर्वक हेरिनु पर्दछ। प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ४ (१)(क) ले मुद्दाको कुनै पक्षले व्यक्त गरेको कुनै कुरा अर्को पक्षले लिखित रूपमा स्वीकार गरेमा सो स्वीकार गरेको कुराका सम्बन्धमा प्रमाण बुझ्न नपर्ने व्यवस्था गरेको छ। उक्त दफाको प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशले “तर अदालतले उपयुक्त ठानेमा त्यस्तो कुराका सम्बन्धमा पनि प्रमाण बुझ्न सक्नेछ” भन्ने व्यवस्था गर्दै यसलाई सतर्कतापूर्वक लिनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ। यसरी प्रमाण ऐनले स्वीकारोक्तीलाई सामान्यतया: प्रमाणको रूपमा ग्राह्य माने पनि यसलाई सतर्कताका साथ हेरिन्छ। भारतीय प्रमाण ऐन, १८७२ को दफा २१ ले स्वीकारोक्तीलाई प्रमाणको रूपमा मानेपनि यसलाई निश्चयात्मक प्रमाणको रूपमा मानेको छैन। अदालतले स्वीकारोक्तीको बाबजुद पनि प्रमाण बुझ्न आवश्यक देखेमा प्रमाण बुझ्न आदेश दिन सक्दछ।

¹² Jeremy Cooper, THE BURDEN AND STANDARD OF PROOF, <https://www.judiciary.uk/wp-content/uploads/2016/01/cooper-burden-standard-of-proof-spring2008.pdf>

४.१.१ प्रमाणको भार वादीमा मात्र रहने अवस्था

देवानी मुद्दामा आफूले गरेको दावीका सवै तत्वहरू प्रमाणित गर्ने भार वादीमा रहन्छ । यो प्रमाणसम्बन्धी सामान्य सिद्धान्त हो । माथि नै छलफल भइसकेको छ कि प्रमाणको भार निरपेक्ष रूपले वादीमा मात्र रहँदैन । वादीले आफूले गरेको दावीका तत्वहरू प्रमाणित गरेपछि मुद्दाको विवादित तथ्य र प्रतिवादीले गरेको प्रतिवादको प्रकृतिको आधारमा प्रमाणको भार कसमा रहने भन्ने कुरा निर्धारण हुन्छ । प्रतिवादीले वादी दावीलाई स्वीकार गर्न, पूर्णतः इन्कार गर्न र अपवादात्मक प्रतिवाद अर्थात् विशेष जिकिर सहितको प्रतिवाद गर्न सक्दछ ।

प्रतिवादीले वादीले गरेको दावी लिखित रूपमा निसर्त स्वीकार गरेमा अदालतले अन्यथा देखेमा बाहेक प्रमाण बुझ्न आवश्यक हुँदैन । अन्यथा देखेमा भन्नुको तात्पर्य सार्वजनिक हित र न्यायको आवश्यकताले प्रमाण बुझ्न आवश्यक हुन सक्दछ । अदालतबाट गलत कुरा प्रमाणित गराउने उद्देश्यले दुई जना मिली एउटाले दावी गर्ने अर्कोले त्यसलाई स्वीकार गर्ने जस्ता कार्य हुन सक्दछन् । त्यस्ता कार्य रोक्न प्रतिवादीले वादीको दावी स्वीकार गरेको अवस्थामा पनि प्रमाण बुझ्न आवश्यक हुन जान्छ । नपाउन भनी यो व्यवस्था गर्न आवश्यक हुने अवस्था देखिएमा अदालतले प्रमाण बुझ्ने आदेश गर्न सक्दछ । यस्तो अवस्था देखिएमा बाहेक प्रतिवादीले वादीको दावी स्वीकार गरेको अवस्थामा प्रमाण बुझ्न आवश्यक हुँदैन ।

यदि प्रतिवादीले वादीको दावीलाई ठाडै (Straightforward) अस्वीकार गरेको छ भने मुद्दाको सवै चरणमा प्रमाणको भार पूर्णतया वादीले बहन गर्नु पर्दछ ।^{१३} वादीले प्रतिवादीउपर करार भङ्ग गरेको दावी लिएको छ भने करारको अस्तित्व अर्थात् करार भएको कुराकासाथै सो करारको सर्त उल्लंघन भएको तथ्य वादीले प्रमाणित गर्नु पर्दछ । प्रतिवादीले त्यसलाई खण्डन गरिरहन र असत्य प्रमाणित गर्नु आवश्यक हुँदैन । हाम्रो प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २६ ले “ देवानी मुद्दामा आफ्नो दावी प्रमाणित गर्ने भार वादीको हुनेछ” भन्ने व्यवस्था गरेको छ । यस्तै व्यवस्था भारतीय प्रमाण ऐन, १८७२ को दफा १०१ ले गरेको छ । उक्त दफामा कुनै तथ्यको अस्तित्वका बारेमा अदालतबाट प्रमाणित गर्न चाहने पक्षमा प्रमाणको भार रहन्छ भन्ने व्यवस्था छ । उक्त कुरालाई प्रष्ट पार्दै उक्त दफाको उदाहरण (ख) मा “क” को कच्जामा रहेको जग्गा क को बाबु “ख” ले इच्छापत्र मार्फत आफूलाई दिएको भनी “ग” ले दावी लिएको अवस्थामा सो कुरा निजले नै प्रमाणित गर्नु पर्दछ भनिएको छ । यसरी प्रतिवादीले वादीको दावीलाई पूर्णतः अस्वीकार गरेको खण्डमा आफ्नो दावी सत्य हो भन्ने कुरा प्रमाणित गर्ने भार पूर्णतः वादीमा रहन्छ । तर प्रतिवादीले अपवादात्मक प्रतिवाद गरेको अवस्थामा भने प्रमाणको भार प्रतिवादीमा सर्दछ जसको चर्चा तल प्रमाणको भार प्रतिवादीमा सर्ने अवस्था अन्तर्गत गरिएको छ ।

४.१.२ प्रमाणको भार प्रतिवादीमा सर्ने अवस्था

प्रमाण कानूनको सामान्य सिद्धान्त अनुसार प्रमाणको भार वादीमा रहन्छ । यो मूल सिद्धान्त हो र प्रतिवादीमा सर्ने भनेको अपवादात्मक व्यवस्था हो । प्रतिवादीले वादी दावीलाई पूर्णतः अस्वीकार गरेको अवस्थामा मुद्दाको सम्पूर्ण प्रक्रियामा प्रमाणको भार वादीमा रहन्छ । प्रमाणको भार प्रतिवादीमा सर्ने अवस्था उसले गरेको प्रतिवादबाट सृजना हुन्छ भन्ने कुरा माथि नै छलफल भइसकेको छ । यदि प्रतिवादीले वादीको दावीलाई सोभै अस्वीकार मात्र नगरी सकारात्मक प्रतिवाद (Affirmative defence) गरेको छ भने सो प्रतिवादको पुष्टि गर्ने भार प्रतिवादीमा सर्दछ ।^{१४} उदाहरणको लागि करार उल्लंघन भएको भन्ने दावी भएको मुद्दामा प्रतिवादीले पूर्ण इन्कारी गरेको अवस्थामा वादीले करार

^{१३} Supra Note 6, p. 6

^{१४} Ibid

भएको र सो उल्लंघन भएको भन्ने दुवै कुरा पुष्टि गर्नु पर्दछ । यस्तो अवस्थामा प्रतिवादीले प्रमाणको भार वहन गर्नु पर्दैन । तर यदि प्रतिवादीले करार भएको तर करार अनुसार आफूले पूरा गर्नु पर्ने उत्तरदायित्व पूरा गरेको भन्ने जिकिर लिएको छ भने सो दायित्व पूरा गरेको भन्ने कुरा पुष्टि गर्ने प्रमाण प्रतिवादीले पुऱ्याउनु पर्दछ ।^{१५} त्यस्तै प्रतिवादीले हेलचेक्राई गरी क्षति पुऱ्याएको भन्ने दाबी भएको मुद्दामा प्रतिवादीमा होसियारी अपनाउनु पर्ने कर्तव्य रहेको थियो भन्ने कुराको साथै निजको हेलचेक्राईको कारण क्षति भएको हो भन्ने पुष्टि गर्ने भार वादीमा रहन्छ । तर सो हानि नोक्सानी हुनमा क्षतिबाट पीडित पक्षको हेलचेक्राई जिम्मेवार छ भन्ने जिकिर प्रतिवादीले लिएमा सो जिकिर पुष्टि गर्ने भार प्रतिवादीमा रहन्छ ।^{१६} यसरी प्रतिवादको प्रकृतिका आधारमा प्रमाणको भार वादी रहन्छ वा प्रतिवादीमा सर्दछ ।

हाम्रो प्रमाण ऐन, २०३१ को परिच्छेद ४ मा प्रमाणको भार सम्बन्धी व्यवस्था छ । ऐनको दफा २५ र २६ मा क्रमशः फौजदारी र देवानी मुद्दामा प्रमाणको भार वादीमा रहने प्रमाणको भार सम्बन्धी सामान्य सिद्धान्तको व्यवस्था छ । त्यस्तै दफा २७ ले प्रतिवादीले प्रमाण पुऱ्याउनु पर्ने भारको व्यवस्था गरेको छ । उक्त दफा २७ को उपदफा (२) मा प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम वादीलाई दिनु वा बुझाउनु पर्ने कुरा सो कानून बमोजिम दिए वा बुझाएको छ भनी प्रमाणित गर्ने भार प्रतिवादीको हुनेछ भन्ने व्यवस्था छ ।

त्यस्तै दफा २८ ले कुनै खास कुरा प्रमाणित गर्ने भारको व्यवस्था गरेको छ । जस अनुसार कुनै खास कुरा प्रमाणित गर्ने भार कुनै खास व्यक्तिको हुनेछ भनी कुनै नेपाल कानूनमा व्यवस्था भएकोमा बाहेक त्यस्तो कुरा प्रमाणित गर्ने भार सो कुराको अस्तित्वमा अदालतलाई विश्वास दिलाउन चाहने व्यक्ति माथि नै हुनेछ । उदाहरणको लागि वादीले अंश पाउनु पर्ने दाबी लिएकोमा प्रतिवादीले बण्डा भइसकेको भनी जिकिर लिन्छ भने सो कुरा प्रमाणित गर्ने भार प्रतिवादीमा रहन्छ । लोग्ने स्वास्थ्यको वैवाहिक सम्बन्ध कायम रहेको अवस्थामा जन्मेको बच्चाको बाबु आफू नभएर अरु हो भन्ने जिकिर लिएमा सो प्रमाणित गर्ने भार प्रतिवादीमा रहन्छ ।

त्यस्तै प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २९ ले अदालतको अनुमान खण्डन गर्न प्रमाण पुऱ्याउने भारको व्यवस्था छ । उक्त दफामा भनिएको छ, “अदालतले यस ऐन बमोजिम अनुमान गरेको कुनै कुरा कुनै पक्षले खण्डन गर्न चाहेमा त्यसको प्रमाण पुऱ्याउने भार सोही पक्षको हुनेछ” । संसारमा चिज वस्तुहरू रहने तरिका र मानवीय अनुभवको आधारमा कतिपय कुराको अस्तित्वलाई प्रमाण बिना नै स्वीकार गरिन्छ । प्रमाण ऐनको दफा ६ मा अदालतले अनुमान गर्ने कुरा तथा दफा ७ ले अदालतले अनुमान गर्न हुने कुराहरूको व्यवस्था छ । दफा ६ को (क) मा एकाघरसंगका अशियारहरूमध्ये जुनसुकै अशियारको नाममा रहेको सम्पत्ति सगोलको सम्पत्ति हो भनी अदालतले अनुमान गर्नेछ भन्ने र (ख) मा दुई वा सो भन्दा बढी व्यक्तिहरूको भोग वा चलनमा रहेको सम्पत्तिमा ती व्यक्तिहरू सबैको बराबर हक छ भनी अदालतले अनुमान गर्नेछ भन्ने व्यवस्था छ । यो अनुमान विपरित आफ्नो बढी हक भएको वा ती व्यक्तिहरू मध्ये कसैको हक नभएको भन्ने जिकिर कुनै व्यक्तिले लिन्छ भने सो कुराको प्रमाण उसैले पुऱ्याउनु पर्दछ । कानूनले तोकेका वा अनुमति दिएका यस्ता अनुमानलाई कसैले खण्डन गर्न चाहेमा सो को प्रमाण पुऱ्याउने भार सोही पक्षमा रहन्छ । प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २९ ले यही व्यवस्था गरेको हो । त्यस्तै दफा ३१ मा कुनै कुरा प्रमाणित गर्न पहिले अर्को कुरा प्रमाणित गर्नु पर्ने भएमा सो कुरा प्रमाणमा दिन चाहने पक्ष उपर हुने छ भन्ने व्यवस्था छ । जस्तै

^{१५} Supra Note 6 p. 6.

^{१६} Id. p. 6-7

कसैले घरमा आगो लागी मूल लिखत नष्ट भएको भनी गौण लिखतलाई प्रमाणको रूपमा पेश गर्ने पक्षले घरमा देवी परी मूल लिखत नष्ट भएको कुराको प्रमाणित गर्नु पर्दछ।^{१७}

४.२ फौजदारी मुद्दामा प्रमाणको भार

फौजदारी मुद्दामा प्रमाणको भार वादीमा रहन्छ, भन्ने अभियोजनात्मक पद्धतिको आधारभूत सिद्धान्त हो। सबैजसो फौजदारी मुद्दामा प्रतिवादीउपर लगाइएको अभियोगका सबै तत्वहरू प्रमाणित गर्ने भार अभियोजन पक्षमा रहन्छ। जवसम्म अभियोजन पक्षले शंकारहित तवरले अभियुक्त उपरको अभियोग पुष्टि गर्न सक्दैन तवसम्म प्रतिवादीलाई निर्दोष अनुमान गरिन्छ। निर्दोषिताको अनुमान न्यायिक स्वच्छताको अनिवार्य सर्तको रूपमा रहेको छ र यसलाई अभियुक्तको मौलिक अधिकार वा कार्यविधि सम्बन्धी अधिकारको रूपमा स्वीकार गरिएको छ।

४.२.१ वादीमा प्रमाणको भार रहने अवस्था

अभियोजनात्मक पद्धतिको आधारभूत सिद्धान्त हो की प्रतिवादीको कसूर अभियोजन पक्षले शंकारहित तवरले पुष्टि गर्नुपर्ने हुन्छ। अभियुक्त निर्दोष रहेको अनुमान गरिन्छ, र अभियोजन पक्षमा शंकारित तवरले अभियुक्त उपर लगाइएको अभियोगको कसूर पुष्टि गर्नुपर्ने दायित्व रहन्छ।^{१८} उदाहरणको लागि प्रतिवादी उपर चोरीको अभियोगमा दोषी सिद्ध गर्न प्रतिवादीले (क) अर्काको सम्पत्ति (ख) सो सम्पत्तिको स्वामीको (ग) सो सम्पत्तिमाथिको हक स्थायी तवरले मेटाई (घ) आफूले लिन खानका लागि (ङ) बेइमानीका नियतले लगेको भन्ने अपराधका सबै तत्वहरू पुष्टि गर्नु पर्दछ। यसरी अपराधका सबै तत्व पुष्टि गर्ने भारलाई कानूनी प्रमाणको भार भनिन्छ।

यसरी पुष्टि गर्दा अभियोजन पक्षले शंकारहित तवरले अभियुक्तको कसूर पुष्टि गर्नु पर्दछ। यसलाई प्रमाण वा सबूदको स्तर (Standard of Proof) भनिन्छ। प्रमाणको स्तर भन्नाले दोष सिद्ध हुन वा निर्दोष सिद्ध हुन अदालतलाई दिलाउनु पर्ने सन्तुष्टीको स्तर वा तह हो। देवानी मुद्दामा प्रमाणको बाहुल्यताको आधारमा वादीले आफ्नो दावी पुष्टि गर्न सक्दछ, भने फौजदारी मुद्दामा वादीले शंकारहित तवरले प्रमाणित गर्नुपर्ने सिद्धान्त रहेको छ। यसो भन्नुको अर्थ कसैलाई दोषी ठहर गर्नु भन्दा अगाडि अदालत प्रतिवादी दोषी हो भन्ने कुरामा निश्चित हुनु पर्दछ, भन्ने हो। शंकारहित तवरले प्रमाणित गर्नु पर्दछ, भनेको निरपेक्ष ढंगले पुष्टि गर्नु पर्दछ भन्ने होइन। यो भनेको स्पष्ट र चित्त बुझ्दो प्रमाणको आधारमा पुष्टि गर्नु पर्छ, भन्ने हो। यसलाई प्रष्ट पाई लर्ड डेनिङ्गले भनेका छन्:

यसले निश्चितता हुनु पर्दछ, भनेको होइन, यसको अर्थ यसले उच्चतम संभाव्यताको अवस्था देखाएको हुनु पर्दछ। शंकारहित तवरले प्रमाणित गर्ने भन्नुको अर्थ शंकाको छायाँ पनि हुनु हुँदैन भन्ने होइन। कुनै व्यक्तिका विरुद्धका प्रमाण यति बलिया छन् कि उसको निर्दोषिताको पक्षमा अत्यन्त कम संभावना देखाउँछ, भने मुद्दा शंकारहित तवरले पुष्टि भएको मान्नु पर्दछ। सो भन्दा कम स्तरको प्रमाणले होइन। उनकै शब्दमा

[Proof of guilt] need not reach certainty, but it must carry a high degree of probability. Proof beyond reasonable doubt does not mean proof beyond the shadow of doubt. The law would fail to protect the community if it admitted fanciful possibilities to deflect the course of justice. If the evidence is so strong against a man as to leave only a remote possibility in his favour which can be dismissed with the sentence 'of course it is possible, but not in the least probable', the case is proved beyond reasonable doubt, but nothing short of that will suffice'^{१९}

^{१७} प्रकाश बस्ती (२०७४), प्रमाण कानून, चैरवी प्रकाशन, काठमाण्डौं, पाँचौं संस्करण, पृष्ठ १२२

^{१८} J.C. Smith, Criminal Evidence, p. 27

^{१९} Supra Note 3, p. 9

यसदेखि बाहेक अर्को प्रमाणिक भार पनि छ। यस अनुसार अभियोजन पक्षले इजलासबाट मुद्दा सर्सर्ती हेर्दा प्रतिवाद गर्नु पर्ने कुनै आधार नभएको भनी डिसमिस हुनबाट रोक्न आवश्यक प्रमाणबाट देखाउन सक्नु पर्ने हुन्छ। सो कुरा देखिएको अवस्थामा मात्र अदालतले थप कारवाही अगाडि बढाउँछ। यो शंकारहित तवरबाट पुष्टि गर्नु पर्ने भार भन्दा अली सहज किसिमको हुन्छ। यो प्रमाणिक भार कतिपय अवस्थामा अभियुक्तमा समेत सर्दछ।

अभियुक्तले अभियोगलाई इन्कारी मात्र नगरी विभिन्न किसिमका जिकिर लिन सक्दछ र प्रतिवादीबाट लिन सकिने सबै संभावित जिकिरहरूलाई असत्य प्रमाणित गर्ने भार अभियोजनमा हुँदैन। उदाहरणका लागि अभियुक्तले अन्यत्र रहेको जिकिर लिन सक्छ, मानसिक अस्वस्थताको कारणबाट छुट पाउनु पर्ने जिकिर लिन सक्दछ। यस्ता जिकिर लिएकोमा अभियुक्तले आफ्नो जिकिरको समर्थनमा केही प्रमाण प्रस्तुत गर्नु पर्दछ, जसले उसको जिकिर विचारणीय छ भन्ने कुरामा अदालतलाई विश्वास दिलाओस। यो प्रमाणिक भार हो जुन सबुद गुजार्ने भार भन्दा कम बोझिलो हुन्छ। अभियुक्तले निर्णयकर्तालाई तर्कसंगत शंकाको अवस्थामा पुऱ्याउनु नै पर्याप्त हुन्छ। यसको लागि उसले केही प्रमाण गुजार्नु पर्दछ। यो भार हुनुको अर्थ अभियोजनकर्ताले प्रमाणको भारबाट मुक्ति पाउँछ भन्ने होइन। प्रतिवादीले पेश गरेको प्रतिरक्षा र सो सम्बन्धी प्रमाण खण्डन गरी अभियुक्तको कसूर सम्बन्धी सम्पूर्ण तत्वहरू पुष्टि गर्ने भार अन्तिममा अभियोजन पक्षमा नै रहन्छ।

प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २५ मा फौजदारी मुद्दामा आफ्नो अभियुक्तको कसूर प्रमाणित गर्ने भार वादीको हुनेछ, भन्ने व्यवस्था छ। भारतीय प्रमाण ऐन, १८७२ दफा १०१ मा प्रमाणको भार वादीमा रहने व्यवस्था गरेको छ। दफा १०१ को उदाहरण खण्डमा क ले अदालतबाट ख ले अपराध गरेकोले सजाय होस भन्ने ठहर होस भन्ने चाहन्छ, भने क मा प्रमाणको भार रहने (A desires a Court to give judgment that B shall be punished for a crime which A says B has committed.) भन्ने व्यवस्था गरेको छ।

४.२.२ प्रतिवादीमा प्रमाणको भार सर्ने अवस्था (Reversing the burden)

प्रतिवादीमा प्रमाणको भार रहने अवस्थालाई प्रमाणको भार सम्बन्धी विपरित व्यवस्था (Reverse Burden of Proof) भनिन्छ। किनकि फौजदारी मुद्दामा प्रतिवादीको कसूर शंकारहित तवरले पुष्टि गर्ने भार वादीमा रहन्छ। माथि नै छलफल गरिसकिएको छ कि प्रमाणको भार निरपेक्ष रूपले सबैभरी वादीमा मात्र रहँदैन। यो दावीको प्रकृति र प्रतिवादीले गर्ने प्रतिवादबाट निर्धारित हुन्छ। स्टिभ उग्लोका अनुसार मुद्दामा पहिलो कुरा मुद्दाको विवादास्पद तथ्य कसले प्रमाणित गर्नु पर्ने हो भन्ने कुरा पहिला निर्धारण गरिन्छ। सो निर्धारण भई सकेपछि उक्त पक्षले के कस्तो प्रमाणले उक्त तथ्यलाई पुष्टि गर्नुपर्ने हो भन्ने कुरा एकीन गरिन्छ। कुनै तथ्य कसले प्रमाणित गर्नुपर्छ भन्ने प्रश्न प्रमाणको भारको प्रश्न हो भने कस्तो प्रमाणको आधारमा प्रमाणित गर्नुपर्ने भन्ने कुरा प्रमाणको स्तर (Standard of Proof) को प्रश्न हो।^{२०}

माथिको छलफलबाट प्रष्ट भइसकेको छ कि फौजदारी मुद्दामा अभियोजन पक्षले केही आधारभूत तथ्यहरू पुष्टि गर्नुपर्ने हुन्छ र ती तथ्यहरूमा लगाइएको अभियोगसँग सम्बन्धित अपराध घटे घटाएको कुरा, अपराध हुनको लागि आवश्यक पर्ने तत्वहरू र प्रतिवादीको उक्त वारदातमा संलग्नताको कुरा। यो कुरा हमेसा वादीले पुष्टि गर्नुपर्ने हुन्छ। अभियुक्त चुप रहेमा वा अभियोगलाई पुर्णतः इन्कार गरेमा मुद्दाको अन्तिमसम्म प्रमाणको भार वादीमा मात्र रहन्छ। तर प्रतिवादीले अभियोगलाई सोभै इन्कारी मात्र नगरी विशेष जिकिर लिएको अवस्थामा सो जिकिर प्रमाणित गर्ने भार प्रतिवादीमा रहन्छ। वादी र प्रतिवादीमा रहने प्रमाणको भारको प्रकृति र स्तर फरक हुन्छ। उदाहरणको लागि फौजदारी मुद्दामा

^{२०} Supra Note 11, p.77

प्रतिवादी उपर हत्याको आरोप लागेकोमा प्रतिवादीले सजायमा छुट पाउने जिकिर लिन्छ भने सो को भार प्रतिवादीमा रहन्छ।^{२१} स्टिभ उग्लो ले प्रतिवादीमा प्रमाणको भार सरेनै तीन अवस्थाको चर्चा गरेका छन् उनका अनुसार^{२२}:

- (क) कम्न ल अनुसार: म्याकनटनको मुद्दा पछि अभियुक्तले मानसिक असन्तुलनको जिकिर लिएमा उसले नै प्रमाणको भार बहन गर्नु पर्ने कुरा स्थापित भयो। यो भार संभावनाको सन्तुलनबाट पूरा गरिन्छ।
- (ख) दोस्रो कानूनको स्पष्ट व्यवस्थाबाट: कतिपय कानूनी व्यवस्थाहरूले नै प्रमाणको भार प्रतिवादीमा राखेका हुन्छन्। जस्तै: बेलायतको भ्रष्टाचार नियन्त्रण ऐन, १९१६ अनुसार भ्रष्टाचारको आरोप लागेको निजामती कर्मचारीले रकम अथवा उपहार भ्रष्ट तरिकाले प्राप्त गरेको होइन भन्ने पुष्टि गर्नुपर्ने हुन्छ।
- (ग) कतिपय अवस्थामा कानूनको अप्रत्यक्ष प्रावधानबाट पनि प्रतिवादी उपर प्रमाणको भार रहने मान्यता विकास भएको छ। कानूनमा नै यस्तो व्यवस्था गरिएको हुन्छ जसको तात्पर्य प्रतिवादी उपर प्रमाणको भार रहेको देखिन्छ। यसको पहिलो उदाहरणको रूपमा १८१६ को टर्नरको मुद्दालाई उल्लेख गरेको पाइन्छ। यस मुद्दामा प्रतिवादीले कानूनको अख्तियारी विना कालिज राखेको अभियोग लागेको थियो। कानूनले कस्तो कस्तो अवस्थामा व्यक्तिले कालिज राख्न सक्छ भनेर तोकेको थियो। यसरी प्रत्यक्ष रूपमा कालिज राख्न पाउने अवस्था तोकनुको अर्थ सोदेखि बाहेको अवस्थामा राख्न नपाइने कुरा आफैमा स्पष्ट छ भनी व्याख्या भएको छ। यसमा अदालतले जहाँ कानूनले कस्तो कस्तो अवस्थामा कालिज राख्न पाइने भनेर तोकेको छ यस्तो अवस्थामा, कसैले अनुमति छैन भनेर भनेको छ भने अनुमति छैन भन्नेले होइन जसले अनुमति छ भन्छ, उसैले प्रमाणित गर्नु पर्दछ भनेर व्याख्या गरेको थियो। “कुनै पक्षले नकारात्मक दावी लिन्छ र त्यस विषयको जानकारी केवल विपक्षीलाई मात्र हुन्छ भने जसले यो कुराको अस्तित्व छ भन्छ, सो को प्रमाण पुऱ्याउने भार उसैमा राख्नु उचित हुन्छ न कि होइन भन्नेमा”^{२३}

यसरी प्रतिवादीमा प्रमाणको भार रहने व्यवस्था भएता पनि प्रतिवादीमा रहने प्रमाणको भारको स्तर वादीमा रहने प्रमाणको भार जस्तो शंकारहित तवरले पुष्टि गर्नु पर्ने स्तरको हुँदैन। बेलायतको हाउस अफ लर्डले (Lambert, 200) मा औषधी दुरुपयोग ऐन, १९७१ को दफा २८ मा भएको कसैको साथबाट बरामद भएको पदार्थ नियन्त्रित औषधी भएको भन्ने कुरा आफूलाई थाहा नभएको वा थाहा हुने अवस्था नभएको भन्ने प्रमाणित गर्न सकेमा प्रतिरक्षा प्राप्त हुने प्रावधानको व्याख्या गर्दै यो भार देवानी मुद्दामा हुने स्तरको अर्थात् प्रमाणिक भार (Evidential burden) मात्र हो भनेको छ।^{२४} यसअनुसार प्रतिवादीले आफूलाई सो सम्बन्धमा जानकारी नभएको भन्ने सम्बन्धमा केही प्रमाण पेश (Adduce some evidence) गरेमा अभियोजनले सो प्रमाणको खण्डन गरी शंकारहित तवरले अभियोग पुष्टि गर्नु पर्ने हुन्छ। ल्याम्बर्टको मुद्दामा भएको यो व्याख्यालाई पछिल्ला मुद्दाहरूमा अवलम्बन गरिँदै आएको छ।^{२५}

^{२१} Ibid. p. 77

^{२२} Ibid. p. 85

^{२३} Id. p. 85-86

^{२४} Prashant Popat, HENDERSON CHAMBERS REVERSE BURDEN OF PROOF: DEVELOPMENTS IN THE LAW, <https://3yf6pp3bqg8c3rycgf1gbn9w-wpengine.netdna-ssl.com/wp-content/uploads/2017/11/reverse-burden-of-proof-developments-in-the-law.pdf>

^{२५} Ibid.

प्रतिवादीले लिने जिकिरको परिणाम स्वरूप प्रमाणको भार प्रतिवादीमा सर्ने कुरालाई प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २७ र २८ को व्यवस्थाले समेटेको छ। उक्त ऐनको दफा २७(१) मा प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम सजायमा कमी वा छुट हुने वा सजायबाट रिहाई पाउने कुनै कुराको जिकीर प्रतिवादीले लिएमा सो कुराको प्रमाण पुऱ्याउने भार निजको हुनेछ, भन्ने व्यवस्था गरेको छ। यसअनुसार प्रतिवादीले सजायमा कमी वा छुट पाउने जिकिर लिएमा सबै अवस्थामा प्रमाणको भार प्रतिवादीमा रहने व्यवस्था छ।

त्यस्तै दफा २८ मा कुनै खास कुरा प्रमाणित गर्ने भार कुनै खास व्यक्तिको हुनेछ, भनी कुनै नेपाल कानूनमा व्यवस्था भएकोमा बाहेक त्यस्तो कुरा प्रमाणित गर्ने भार सो कुराको अस्तित्वमा अदालतलाई विश्वास दिलाउन चाहने व्यक्ति माथि नै हुनेछ, भन्ने व्यवस्था छ। प्रतिवादीले सजायमा कमी वा छुट हुने जिकिर लिएमा सो कुरा प्रमाणित गर्ने भार निजमा नै निहित हुने उक्त व्यवस्थाबाट देखिन्छ। यस्ता जिकिरमा पागलपन, आवश्यकता, क्षमायोग्य हत्या वा न्यायोचित हत्या लगायतका सबै प्रकारका प्रतिरक्षाका जिकिरहरू पर्दछन्। सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट मानसिक असन्तुलनको जिकिर लिइएका मुद्दाहरूमा सो को प्रमाण पुऱ्याउने भार प्रतिवादीमा रहने कुरामा जोड दिएको देखिन्छ। सुदर्शन अर्याल वि.नेपाल सरकार, नेकाप २०६५, अंक १० नि.नं.८०२९, खोमनाथ दाहाल वि.नेपाल सरकार, नेकाप २०७१ अंक ५, नि.नं. ९१५८, गंगाबहादुर गुरुङ्ग वि.नेपाल सरकार नेकाप २०६५ अंक ७, नि.नं.७९८८ लगायतका थुप्रै मुद्दामा पागलपनको प्रतिरक्षाको जिकिर लिइएको र सो जिकिर पुष्टिगर्ने भार प्रतिवादीमा रहेको व्याख्या भएको छ।

त्यस्तै दफा २८ को व्यवस्थाले एलिवि लगायतका जुनसुकै जिकिरलाई प्रमाणित गर्ने भार प्रतिवादीमा रहने कुरालाई समेटेको देखिन्छ। त्यस्तै दफा २९ मा अदालतले यस ऐन बमोजिम अनुमान गरेको कुनै कुरा कुनै पक्षले खण्डन गर्न चाहेमा त्यसको प्रमाण पुऱ्याउने भार सोही पक्षको हुनेछ, भन्ने व्यवस्था छ। त्यस्तै प्रमाण ऐनको दफा ७ मा कुनै व्यक्तिका साथमा रहेको चोरीको सम्पत्तिका सम्बन्धमा अनुमान गर्न सक्ने र त्यसको खण्डन गर्ने प्रमाण त्यस्तो व्यक्तिले पुऱ्याउनु पर्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। उक्त दफामा भनिएको छ

“कुनै व्यक्तिका साथमा चोरीको सम्पत्ति छ भने सो व्यक्तिले सम्पत्ति चोरेको वा चोरीको भन्ने जानाजानी खरीद गरेको हो भनी अदालतले अनुमान गर्न सक्नेछ।

तर, त्यस्तो व्यक्तिले सो सम्पत्ति आफूकहाँ रहेको कुनै मनासिव कारण देखाएमा वा त्यस्ता व्यक्तिको व्यवसाय वा कारोवारको प्रकृतिको विचार गर्दा सो सम्पत्ति निजले चोरीको हो भन्ने नजानेर पनि निज कहाँ रहन जान सक्ने देखिएमा अदालतले त्यस्तो अनुमान गर्ने छैन”

कारोवारको प्रकृतिले चोरीको हो भन्ने नजानेर पनि निज कहाँ रहन जाने अवस्था देखि बाहेक सो सम्पत्ति आफू कहाँ रहेको कुनै मनासिव कारण देखाएमा भन्नुको तात्पर्य प्रतिवादीमा प्रमाणको भार रहने भन्ने हो। माथि उल्लेखि दोस्रो अवस्था अर्थात कानूनको स्पष्ट व्यवस्थाबाट प्रमाणको भार प्रतिवादीमा रहने व्यवस्था केही ऐनहरूमा गरिएको छ। विशेष गरी लागू औषध (नियन्त्रण) ऐन, २०३३ को दफा १२, मानव वेचविखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा ९ र भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २० स्पष्ट रूपमा प्रतिवादीउपर प्रमाणको भार राखेको देखिन्छ।

लागू औषध नियन्त्रण ऐन, २०३३ को दफा १२ ले लागू औषध वा लागू औषध उत्पादनको लागि आवश्यक पर्ने पदार्थ वा लागू औषध उत्पादन पछि बाँकी रहेको केही कसर कसैको साथमा फेला परेमा त्यस्तो पदार्थ निजले यो ऐन र यस ऐन अन्तर्गत बनेको नियम वा जारी गरिएको आदेश बमोजिम प्राप्त गरेका वा राखेको हो भन्ने कुराको प्रमाण निजले पेश गर्नु पर्नेछ। त्यस्तो प्रमाण पेश गर्न नसक्यो र अन्यथा प्रमाणित भएमा बाहेक निजले यस ऐन अन्तर्गत सजाय हुने अपराध गरेको

मानिनेछ भन्ने व्यवस्था गरेको छ । यो व्यवस्था माथि उल्लेखित कुनै व्यक्तिका कुनै चिज राख्ने वा कुनै कार्य गर्ने योग्यता नभएको भन्ने दावी भएमा त्यस विषयको जानकारी केवल विपक्षीलाई मात्र हुन्छ, भने जसले यो कुराको अस्तित्व छ भन्छ, सो को प्रमाण पुऱ्याउने भार उसैमा रहन्छ भन्ने सिद्धान्त अनुकूल छ । यस व्यवस्थालाई व्याख्या गर्दै सम्मानित सर्वोच्च अदालतले नेपाल सरकार वि. अर्जुन भोटे भन्ने जीतवहादुर खत्री भएको लागू औषध मुद्दामा^{२६} भनेको छ :

“कुनै प्रतिबन्धित वस्तु कसैको साथबाट फेला पर्नु नै अपराधिक कार्य (corpus delicti) गरेको प्रमाणित भएको मानिने प्रकृतिका अपराध जसलाई Possessory crime भनिन्छ, त्यस्ता अपराधमा अपराधिक कार्य स्थापित भएपछि निर्दोषिता प्रमाणित गर्ने भार प्रतिवादीको हुने ।”

त्यसैगरी मानव वेच विखन तथा ओसार पसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ दफा ९ मा प्रमाणको भार सम्बन्धमा निम्न व्यवस्था छ :

“प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कुनै व्यक्तिलाई यस ऐन अन्तर्गतको कसूर गरेको अभियोग लागेकोमा सो कसूर आफूले गरेको छैन भन्ने कुराको प्रमाण निजले नै पुऱ्याउनु पर्नेछ ।”

सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट वसन्त परियार वि. नेपाल सरकार भएको मानव बेचविखन तथा ओसार पसार मुद्दा^{२७}मा यस्तो भार सम्बन्धमा निम्न अनुसार व्याख्या गरेको छ ।

“प्रतिवादीले वारदातको समयमा आफू घटनास्थलमा नभई अन्यत्र छु भनी बर्षिष को जिकिर लिन्छ भने सो जिकिरलाई प्रमाणित गर्ने भार पनि निज अभियुक्त उपर नै रहन्छ । त्यस्तो बर्षिष को जिकिर तथ्यपरक, निश्चयात्मक तथा लिखित प्रमाणबाट समर्थित हुनसके मात्र सो जिकिर लिने व्यक्तिको पक्षमा प्रमाणयोग्य हुनसक्ने हुन्छ र सो जिकिर त्यस्तो निर्विवाद र तथ्यपरक प्रमाणबाट स्थापित हुन नसके त्यस्तो जिकिर लिने व्यक्तिको विरुद्ध नै प्रमाण लाग्ने ।”

त्यस्तै भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २० मा गैरकानूनी रूपमा सम्पत्ति आर्जन गरेको मानिन गैरकानूनी रूपमा सम्पत्ति आर्जन गरेको मानिन गैरकानूनी रूपमा सम्पत्ति आर्जन गरेको मानिने : (१) प्रचलित कानून बमोजिम सार्वजनिक पद धारण गरेको मानिने राष्ट्र सेवकले प्रचलित कानून बमोजिम पेश गरेको सम्पत्ति विवरण अमिल्दो तथा अस्वाभाविक देखिन आएमा वा निजले मनासिव कारण बिना अमिल्दो र अस्वाभाविक उच्च जीवनस्तर यापन गरेमा वा आफ्नो हैसियत भन्दा बढी कसैलाई दान, दातव्य, उपहार, सापटी, चन्दा वा बकस दिएको प्रमाणित भएमा त्यस्तो सम्पत्ति के कस्तो स्रोतबाट आर्जन गरेको हो भन्ने कुराको निजले प्रमाणित गर्नु पर्नेछ, र नगरेमा त्यस्तो सम्पत्ति गैरकानूनी रूपमा आर्जन गरेको मानिनेछ ।

सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट अकूत सम्पत्ति आर्जनको मुद्दामा नेपाल सरकार विरुद्ध देवेन्द्र डंगोल, ने.का.प. २०७५, अंक १, नि.नं. ९९३२- को मुद्दामा प्रमाणको भार सम्बन्धमा स्पष्ट व्याख्या भएको छ । प्रस्तुत मुद्दामा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट अकूत सम्पत्ति आर्जनको मुद्दा र अन्य घटना विशेषमा आधारित भ्रष्टाचार मुद्दामा रहने प्रमाणको भार सम्बन्धमा फरक देखाउँदै भनिएको छ,

“गैरकानूनी आर्जनको मुद्दामा प्रमाणको भार प्रतिवादीमा रहन्छ । सरकारले सार्वजनिक पदाधिकारी हो, उसँग वैध आयस्रोतसँग अमिल्दो सम्पत्ति छ भन्ने कुरा पुष्टि गरे पुग्छ । त्यो देखिएपछि प्रतिवादीले प्रमाणको भार वहन गर्नुपर्छ ।”

^{२६} ने.का.प. २०७९ अंक ११, नि.नं. ८९२३

^{२७} नेकाप २०७६ अंक ४, नि.नं. १०२४२

प्रस्तुत मुद्दामा भएको व्याख्याले एकातिर प्रतिवादीमा प्रमाणको भार सरेने अवस्थाको व्याख्या भएको छ भने अर्कोतर्फ वादी पक्षले प्रतिवादी सार्वजनिक पदाधिकारी हो र उसँग वैध आयस्रोतसँग अमिल्दो सम्पत्ति छ भन्ने जस्ता आधारभूत कुराहरू अर्थात् अपराधका आवश्यक तत्वहरू प्रमाणित गरेपछि मात्र सोलाई खण्डन गर्ने भार प्रतिवादीमा सरेने भन्ने कुरालाई स्वीकार गरेको छ । प्रतिवादीले यसरी खण्डन गर्ने भार पनि वादीमा रहने भार जस्तो शंकारहित तवरले पुष्टि गर्ने भार नभएर आफ्नो जिकिर विचारणीय छ भन्ने देखाउने प्रमाण पेश गर्ने (Evidential burden) हो सबुद पुऱ्याउने भार होइन ।

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा ९ मा प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कुनै व्यक्तिलाई यस ऐन अन्तर्गतको कसूर गरेको अभियोग लागेकोमा सो कसूर आफूले गरेको छैन भन्ने कुराको प्रमाण निजले नै पुऱ्याउनु पर्नेछ भन्ने व्यवस्था छ । उक्त व्यवस्थाको व्याख्या गर्दै सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट नेपाल सरकार वि. सोनिया भन्ने सानुमाया राई (श्रेष्ठ) भएको मानव ओसार पसार तथा बेचबिखन मुद्दामा निम्न लिखित कुरा बोलिएको छ^{२८} :

“कतिपय विशेष अवस्थामा फौजदारी मुद्दामा पनि प्रमाणको भार प्रतिवादीमा सार्न सकिने वा प्रतिवादीमा रहने (Shifting of burden of proof to the accused person) गरी विधायिकी कानून बन्नसक्ने कुरालाई फौजदारी विधिशास्त्रले स्वीकार गरेको पाइन्छ । खासगरी आफूसँग कब्जा (Possession) मा रहेको वस्तुको वैधता यौनजन्यलगायतका अन्य अपराधमा प्रमाणको भार प्रतिवादीमा रहने गरी कानून निर्माण हुनसक्ने कुरालाई फौजदारी विधिशास्त्रले स्वीकार गरेको पाइने ।

के कस्तो कार्यबाट के कस्तो कानूनको उल्लङ्घन भई अपराधजनित कार्य भयो र त्यस्तो कार्यमा को कसको के कसरी संलग्नता रहेको छ भन्ने कुरा पनि अभियोजन पक्षले नै शंकारहित तवरले (Beyond reasonable doubt) Beyond the doubt) पुष्टि गरेको हुनुपर्छ । विधायिकी कानूनले आफ्नो निर्दोषिता प्रमाणित गर्ने भार प्रतिवादीमा सारेको कारणले अभियोजन पक्षको उक्त दायित्व सीमित वा समाप्त नहुने ।

आफ्नो निर्दोषिता प्रमाणित गर्ने काम प्रतिवादीको हुने भए पनि वादी पक्षले आफ्नो अभियुक्त यकिन गर्ने र अनुसन्धानको आधारमा आफूले तयार पारी दायर गरेको अभियोगपत्रमा प्रतिवादीको के कुन कार्य कुन कानूनले निषेध गरेको आपराधिक कार्य हो भनी विधायिकी कानूनले त्यस्तो कसूर स्थापित हुन चाहिने भनी निर्धारण गरेका अपराधका तत्वहरू (Constituent elements of crime) को विद्यमानता र आवश्यक छ भने तिनीहरूको संयोजनात्मकता (Concurrency) constituent elements of crime) अनिवार्य रूपमा उल्लेख गरेको हुनुपर्ने ।

अभियोगपत्रमा अपराधका तत्वहरूको उल्लेखन वास्तविक अर्थमा प्रतिवादीलाई प्रतिरक्षाको लागि सुनुवाइको मौका उपलब्ध गराउनु पर्दछ भन्ने प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तसँग पनि सम्बन्धित हुने ।

अभियोजन पक्षले प्रतिवादी नै प्रमाणित गर्न नसकेको अवस्थामा प्रतिवादीमा प्रमाणको भार रहेको वा सरेको भन्ने कानूनी व्यवस्थाको आधारमा वादीले पूरा नगरेको दायित्व प्रतिवादीले पूरा गर्नुपर्ने भनी अर्थ गर्न नमिल्ने ।”

५. निष्कर्ष

माथिको विवेचनाबाट प्रष्ट हुन्छ की देवानी तथा फौजदारी दुवै मुद्दामा प्रमाणको भार वादीमा रहन्छ । यो प्रमाणको भार सम्बन्धी सामान्य सिद्धान्त हो । तर देवानी तथा फौजदारी मुद्दामा पुऱ्याउनु पर्ने

भारको स्तर भने फरक फरक रहेको छ । देवानी मुद्दामा प्रमाणको बाहुल्यता अर्थात् संभावनाको सन्तुलनको आधारमा निर्णय गरिन्छ, अर्थात् जसको पक्षमा प्रमाणको तराजु ढल्किन्छ उसैले मुद्दामा सफलता प्राप्त गर्दछ । तर फौजदारी मुद्दामा भने वादीले प्रतिवादी उपरको आरोप शंकारहित तवरले पुष्टि गर्नु पर्दछ । शंकारहित तवरले पुष्टि गर्नु पर्दछ भन्नुको तात्पर्य प्रष्ट, द्विविधारहित तथा चित्त बुझ्दो प्रमाणको आधारमा पुष्टि गर्नु पर्दछ भन्ने हो । त्यस्तै प्रमाणको भार निरपेक्ष रूपले सधैं वादीमा रहन्छ भन्ने होइन प्रतिवादीमा पनि सर्दछ । फौजदारी मुद्दामा प्रतिवादीको जिकिर वा प्रतिवाद, कानूनको प्रष्ट वा निहित व्यवस्थाबाट प्रतिवादी उपर प्रमाणको भार रहन्छ । तर प्रतिवादी उपर रहने प्रमाणको भार वादीमा रहने प्रमाणको भारको स्तरको अर्थात् शंकारहित तवरले पुष्टि गर्नुपर्ने नभएर देवादी मुद्दाको स्तरको अर्थात् संभावनाको सन्तुलनको स्तरको हुन्छ । जसको अर्थ हुन्छ प्रतिवादीको जिकिर डिडसमिस योग्य छैन विचारणीय छ भन्ने कुराको विश्वास अदालतलाई दिलाए पछि सो कुरालाई असत्य हो भनी पुष्टि गर्ने भार पुन वादीमा नै रहन्छ भन्ने अर्थमा बुझ्नु उपयुक्त हुन्छ । हाम्रो अदालतको व्याख्या समेत सोही अनुसार भएको देखिन्छ ।

स्वच्छ सुनुवाइ सम्बन्धी हक र न्यायिक दृष्टिकोण

खेमराज भट्ट[©]

१. परिचय

न्याय सम्पादन प्रक्रियालाई निष्पक्ष एवम् पूर्वाग्रह रहित बनाउन आवश्यक पूर्वशर्तको रूपमा स्वच्छ सुनुवाइ सम्बन्धी मान्यताको विकास भएको पाइन्छ। वैयक्तिक स्वतन्त्रताको संरक्षण एवम् व्यक्तिको आधारभूत अधिकारको संरक्षणका दिशामा यो अवधारणाको विकास भएको हो। स्वच्छ सुनुवाइ फौजदारी न्याय प्रणालीको आधारभूत विषय हुनुका साथै व्यक्तिको मानव अधिकार संरक्षण गर्ने कवचको रूपमा रहेको छ। स्वच्छ सुनुवाइको हकको प्रयोग र पालनाले व्यक्तिको मानव अधिकारको संरक्षणको अवस्थालाई उजागर गर्दछ। यस अधिकारको उल्लङ्घनले दोषी व्यक्ति उम्कने मात्र नभई निर्दोष व्यक्ति पनि कसूरदार ठहरिन र सजायको भागीदार बन्ने सक्ने संभावना रहन्छ। यसलाई आधुनिक फौजदारी न्याय प्रशासनको आत्माको रूपमा लिइन्छ। कानूनको शासन स्थापना गर्न एवं न्याय सम्पादन प्रकृत्यामा मानव अधिकार संरक्षण गर्न यो सिद्धान्तको विकास भएको हो।

समाजका अस्वीकार्य कार्यहरूलाई मुलुकको फौजदारी कानूनले अपराधको रूपमा परिभाषित गरेको हुन्छ। फौजदारी कसूरको रूपमा परिभाषित कार्यको उल्लङ्घन गर्ने व्यक्तिलाई सोही कानूनले तोकेको दण्ड सजाय दिइन्छ। यसरी कसूर गर्ने व्यक्तिलाई दण्ड दिनु फौजदारी न्याय प्रशासनको उद्देश्य भएता पनि यसरी दण्ड दिँदा कानूनले निर्धारण गरेको प्रकृत्या पूरा गर्नु पर्ने हुन्छ। कसूर गर्ने व्यक्ति अदालतबाट दोषी प्रमाणित नभएसम्म निर्दोष मानिन्छ। फौजदारी न्याय प्रशासन सञ्चालन गर्ने निकायहरूले त्यस्तो व्यक्तिलाई निर्दोष छ भन्ने अनुमान गरी कारवाही गर्नु पर्छ। त्यस्तो व्यक्तिलाई सुनुवाइको अवसर दिने, कानून व्यवसायीसँग सल्लाह लिने र प्रतिनिधित्व गराउने अवसर दिने लगायतका अधिकारहरू प्रदान गरिन्छन्।

फौजदारी न्याय प्रशासन सञ्चालन गर्दा पालना गर्नुपर्ने अनिवार्य तत्वको रूपमा स्वच्छ सुनुवाइको सिद्धान्त (Doctrine of Fair Trial) लाई लिने गरिन्छ। यसले मूलतः प्रक्रियागत स्वच्छता, सुनुवाइको अवसर, प्रतिवादको अवसर, प्रतिनिधित्वको अवसर, जवरजस्ती विरुद्धको अवसर, प्राकृतिक न्यायका सिद्धान्तको अवलम्बन तथा पालना, निष्पक्षता, इमान्दारी तथा पक्षपात एवं स्वार्थरहित व्यवहारसँग सरोकार राख्दछ। खासगरी यसले कानूनको दृष्टिमा समानता (Equality Before Law), कानूनद्वारा समान संरक्षण (Equal Protection of Law) र न्यायमा समान पहुँच (Access to Justice) को अधिकारलाई सुनिश्चित गर्दछ। फौजदारी न्याय प्रशासन सञ्चालन गर्दा स्वच्छ सुनुवाइको सिद्धान्तको पालना गर्ने गरी संविधान र कानूनमा यस सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको हुन्छ।

[©] उपन्यायाधिवक्ता, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, सिंहदरवार, काठमाडौं।

२. परिभाषा

स्वच्छ सुनुवाइको अधिकार कुनै फौजदारी कसूरमा आरोपित व्यक्तिलाई आरोपित कसूर गरेको सम्बन्धमा जाहेरी दरखास्त दर्ता भएदेखि अभियोजन र अदालती कारवाही समेतको प्रकृत्यामा अभियुक्तलाई प्राप्त हुने अधिकार हुन । स्वच्छ सुनुवाइको अधिकारले न्याय सम्पादन प्रक्रियालाई व्यवस्थित, नियमित, विश्वासिलो र अनुसरणयोग्य बनाउछ । मानव अधिकार सम्बन्धी विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय अभिलेखहरूले स्वच्छ सुनुवाइको हकको प्रत्याभूत गरेका र पक्ष राष्ट्रहरूले आफ्नो देशमा कानूनी व्यवस्था गरी यो अधिकारको कार्यान्वयनको लागि पर्याप्त संस्थागत र नीतिगत व्यवस्था गरेका हुन्छन् । स्वच्छ सुनुवाइको हकको कार्यान्वयनमा सम्बद्ध सबै निकाय वा अधिकारीको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । अपराध अनुसन्धान गर्ने निकाय, अभियोजनकर्ता, अदालत वा मुद्दा हेर्ने अधिकारी लगायत प्रशासनिक कार्य सम्पादन गर्ने अधिकारीले यसका मान्यतालाई अवलम्बन गरेमा नै कानूनको शासन कायम हुन र न्याय प्रणाली सवल हुन सक्दछ ।^१

स्वच्छ सुनुवाइको मान्यताले मूलतः प्रक्रियागत स्वच्छता, सुनुवाइको अवसर, प्रतिवादको अवसर, प्रतिनिधित्वको अवसर, जबरजस्ती विरुद्धको अवसर, प्राकृतिक न्यायको अवलम्बन तथा पालना, निष्पक्षता, इमानदारिता तथा पक्षपात तथा स्वार्थरहित व्यवहारसँग सरोकार राख्दछ । खासगरी कानूनको दृष्टिमा समानता, कानूनद्वारा समान उपचारको हक र न्यायमा समान पहुँचको अधिकार सुनिश्चित गर्नु नै स्वच्छ सुनुवाइको मूल ध्येय हो ।^२ स्वच्छ सुनुवाइको अधिकार मुद्दाको पूर्णक्षदेखि अन्तिम निर्णयसम्मको अवधिसम्म अपरिहार्य हुन्छ । अभियुक्तको विरुद्धमा गरिने कानूनी कारवाहीको जानकारी र सूचना पाउनेदेखि कारवाहीको क्रममा पर्याप्त सुनुवाइको अवसर प्रदान गर्ने, आरोप प्रमाणित नभएसम्म निर्दोष मानिने, मुद्दाका दुवै पक्षबाट प्रस्तुत भएका प्रमाणको मूल्याङ्कन गरी सक्षम अदालतबाट निष्पक्षरूपमा न्यायिक निर्णय गर्ने जस्ता कुरा यसमा समावेश भएका हुन्छन् । फौजदारी न्याय सम्पादन प्रक्रियामा संलग्न रहने सार्वजनिक अधिकारीहरूलाई सीमा लगाई वैयक्तिक स्वतन्त्रताको संरक्षण गर्ने कडीको रूपमा स्वच्छ सुनुवाइको सिद्धान्तलाई लिने गरिन्छ ।

एमनेष्टी इन्टरनेशनलले आफ्नो एउटा प्रतिवेदनमा स्वच्छ सुनुवाइको परिभाषा गरेको छ, जस अनुसार "the right to a fair trial is a fundamental safeguard to assure that individuals are not unjustly punished"^३

स्वच्छ सुनुवाइको सिद्धान्त (Doctrine of Fair Trial) अन्तर्गत न्यायिक स्वच्छताका साथै प्रक्रियागत स्वच्छता (Procedural Fairness) पनि आवश्यक हुन्छ । अर्थात् कानून बमोजिमको प्रक्रिया र कार्यविधि अवलम्बन गरेपछि मात्र प्रमाणको आधारमा कोही व्यक्ति दोषी हो, होइन भनी निर्णय गर्न सकिन्छ ।^४ यसमा स्वच्छ सुनुवाइका आधारमा मात्र मुद्दाको कारवाही गरिनु पर्दछ । स्वच्छ सुनुवाइ भन्नाले देहायका विषयहरू पर्दछन्^५

१. Right to access to a court or tribunal
२. Right to equality of Arms
३. Right to hearing by a competent tribunal

^१ मानव अधिकार र स्वच्छ सुनुवाइको हक: एक अध्ययन, सजीवराज रेग्मी संवाहक राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपाल, काठमाण्डौ पेज ४२ ।

^२ स्वच्छ सुनुवाइ सम्बन्धी स्रोत पुस्तिका, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, २०७४, काठमाण्डौ पेज १ ।

^३ वैतिनिक कानून व्यवसायीको क्षमता विकास स्रोत सामाग्री, राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल २०७०, काठमाण्डौ पेज नं. २ ।

^४ चित्रदेव जोशी विरुद्ध विपक्षी: न्याय परिषद् सचिवालय समेत नेकाप २०६९, अंक ७, नि. नं. ८८५७ ।

^५ फौजदारी न्यायमा सुधारको आश, बलराम के.सी. अभियोजन जनल, अंक १ वर्ष २०७५, काठमाण्डौ पृष्ठ २० ।

४. Right to hearing by an independent tribunal
५. Reasonable opportunity of presenting the parties case
६. Reasonable opportunity of and accused to defend himself/herself

स्वच्छ सुनुवाइ न्यायिक प्रक्रियाको आधारभूत मान्यता हो भने मानव अधिकार संरक्षणको लागि महत्वपूर्ण उपाय पनि हो । राज्यले कसैप्रति कुनै प्रकारको कारवाही गर्दा वा निर्णय गर्दा त्यस्तो व्यक्ति वा निर्णयबाट असर पर्ने व्यक्तिको भनाई सुनेर रीतपूर्वकको प्रक्रिया अबलम्बन गरी निर्णय गर्नुपर्दछ भन्ने दृष्टिकोण नै स्वच्छ सुनुवाइको मूलभूत मान्यता हो । के कुरा स्वच्छ हो भन्न कठिन हुन्छ । त्यसैले भनिन्छ, "What is not unfair that is fair" । दुषितता (Unfairness) का तत्वहरूमा पूर्वाग्रह, अपारदर्शी प्रक्रिया, असमानता, स्वतन्त्रतामा अनुचित बन्देज, स्वेच्छाचारिता, अनावश्यक विलम्ब, आधार र कारण बिनाको निर्णय आदि हुन सक्दछन् भने यस्ता तत्वको अभावसहितको स्वच्छ, निश्चित र पक्षहरूको बीच समान व्यवहार अबलम्बन गरिने प्रक्रियाको स्वच्छतालाई यसले इंगित गर्दछ ।^६ स्वच्छ सुनुवाइको लागि देहायको कुराहरू आवश्यक पर्दछ^७

- (क) मुद्दा हेर्ने अधिकारी वा अदालत कानूनद्वारा गठित हुनुपर्छ ।
- (ख) मुद्दा हेर्ने अधिकारी सक्षम, स्वतन्त्र र निष्पक्ष (Competent, Independent / Impartial) हुनुपर्छ ।
- (ग) अभियोग लागेको अभियोगको बारेमा उसले बुझ्ने भाषामा तुरुन्त जानकारी गराउनु पर्दछ ।
- (घ) थुनामा रहेको अभियुक्तलाई पर्याप्त सहूलियत र समय प्रदान गरिदिनु पर्दछ ।
- (ङ) अभियोग लागेको व्यक्तिले लागेको अभियोगको बारेमा आफूले चाहेमा आफूले रोजेको कानून व्यवसायीबाट प्रतिरक्षा गराउन पाउनु पर्दछ, तर त्यस्तो अभियुक्तले आर्थिक कमजोरीका कारण आफै कानून व्यवसायी राख्न सक्दैन भने राज्यले निःशुल्क कानून व्यवसायी उपलब्ध गराइदिनुपर्छ ।
- (च) अभियोग लागेको व्यक्तिले मुद्दाको कारवाहीमा आफै उपस्थित भै आफ्नो साक्षी प्रमाण अदालत समक्ष प्रस्तुत गर्न पाउनु पर्छ र आफ्नो साक्षी बकाउन र आफ्नो विरुद्धका साक्षीको जीरह गर्न पाउने मौका पाउनु पर्दछ ।
- (छ) अभियुक्त भाषा नबुझ्ने भए उसलाई भाषा बुझ्ने दोभाषे (Interpreter) उपलब्ध गराई दिनुपर्छ ।

न्यायिक प्रक्रियामा स्वच्छ सुनुवाइको अवसर र कारणसहितको निर्णय अनिवार्य रूपमा अगाडि आउँदछ । स्वच्छ सुनुवाइको अवधारणाले न्याय सम्पादन प्रक्रियालाई व्यवस्थित, नियमित, विश्वासिलो र अनुसरणयोग्य बनाउछ । स्वच्छ सुनुवाइको सुनिश्चितता लागि एउटा पक्ष मात्र होइन, संविधान, राष्ट्रिय ऐन कानून, अन्तर्राष्ट्रिय कानून, न्यायाधीश, अनुसन्धान अधिकृत तथा सरकारी वकील, अदालतका अधिकृत तथा कर्मचारीहरू, पीडित तथा साक्षीहरू, अन्य सरोकारवाला निकाय तथा व्यक्तिहरू समेतको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ ।

^६ पूर्व पाद १, पृष्ठ ४४

^७ किशोर भन्ने रामबहादुर हमाल विरुद्ध कारागार व्यवस्थापन विभाग समेत, नेकाप २०६७, अंक ४, नि.नं. ८३४५ ।

३. स्वच्छ सुनुवाइका आवश्यक तत्वहरू

अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सम्बन्धी व्यवस्थाका आधारमा स्वच्छ सुनुवाइका आवश्यक तत्वहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छः^५ -

- कुनै पनि आरोपमा कुनै पनि व्यक्तिलाई कानूनद्वारा स्थापित सक्षम, स्वतन्त्र र निष्पक्ष अदालत न्यायाधिकरणबाट मात्र सो आरोपका बारेमा सुनुवाइ गरिनु पर्ने ।
- सार्वजनिक र खुल्ला रूपमा सुनुवाइ गर्न पाउने हक हुने ।
- उचित र मनासिव समयभित्र सुनुवाइ गर्न पाउने हक हुने ।
- कुनै पनि कसूरको आरोपमा पक्राउ परेको समयदेखि नै आफूले रोजेको कानून व्यवसायीसँग परामर्श गर्ने र पुर्पक्ष गर्न पाउने अधिकार रहने ।
- शकित तथा पीडितको अधिकारको सम्मान गरिने ।
- कुनै पनि व्यक्तिलाई लगाइएको आरोप प्रमाणित नभएसम्म निर्दोष रहेको अनुमान गरिने ।
- मुद्दाका पक्षको न्यायमा सहज पहुँचको अधिकार रहने ।
- मुद्दाका पक्षहरूलाई समान रूपमा प्रमाण पेश गर्ने लगायत प्रतिरक्षा गर्न पाउने अवसरको उपलब्धता हुने ।
- अभियोग लागेको व्यक्तिलाई अभियोगका बारेमा चूप लाग्न पाउने हक र आफू विरुद्ध प्रमाण दिन बाध्य नहुने हक रहने ।
- आफुलाई लागेको आरोपका सम्बन्धमा सफाई पेश गर्न पाउने र आरोपको समर्थनमा अभियोजन पक्षद्वारा पेश भएका प्रमाणको खण्डन गर्न पाउने अधिकार रहने ।
- मुद्दाका पक्षद्वारा पेश भएका प्रमाण र प्रचलित कानून तथा न्यायिक सिद्धान्तका आधारमा न्यायिक निकायबाट फैसला गरिने र फैसलामा आधार र कारण उल्लेख हुनुपर्ने ।
- कसूर हुँदाका बखत प्रचलित कानूनले तोके भन्दा बढी सजाय नहुने र कसूर नमानिने कार्यका लागि सजाय गरिनु नहुने । असहाय पक्षका लागि कानूनी सहायता पाउने र भाषा नबुझेका लागि दोभाषेको सहायता उपलब्ध हुने अवसरको व्यवस्था हुनु पर्दछ ।

४. स्वच्छ सुनुवाइ सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था

स्वच्छ सुनुवाइ सम्बन्धी हकलाई नेपालको संविधानको धारा २०मा मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरिएको छ । नेपालको संविधानका अतिरिक्त अन्तर्राष्ट्रिय कानून तथा न्याय सम्बन्धी मान्यताहरूले समेत यसलाई समेटेको पाइन्छ । स्वच्छ सुनुवाइ सम्बन्धी भएका राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी व्यवस्थाहरू यसप्रकार रहेका छन्:

क. अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी व्यवस्था

स्वच्छ सुनुवाइ सम्बन्धी हक फौजदारी न्याय प्रशासनको विश्वव्यापी रूपमा स्थापित मान्यता हो । यसलाई विश्वका सबैजसो न्याय प्रणालीहरूले आत्मसात गरेका हुन्छन् । खासगरी द्वितीय विश्वयुद्धको समाप्ति पश्चात विकसित भएका अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूमा यो सिद्धान्तले मान्यता पाएको देखिन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनको रूपमा विकसित गरिएका ती विभिन्न दस्तावेजहरूमा मानव अधिकारको प्रत्याभूतिका साथै तिनको संरक्षणका लागि आवश्यक प्रबन्ध गर्नुपर्ने व्यवस्था समेत गरेको पाइन्छ । फौजदारी अभियोगको निर्धारणका सम्बन्धमा गरिने फौजदारी अनुसन्धान तथा अभियोजन र न्यायिक प्रक्रियामा स्वच्छ सुनुवाइका सिद्धान्तको अबलम्बन मानव अधिकार संरक्षणको आधार हुने कुरामा ती दस्तावेजहरूमा जोड दिइएको छ ।

^५ पूर्व पाद १, पृष्ठ ४५ ।

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ ले प्रत्येक व्यक्तिलाई जीवनको स्वतन्त्रताको अधिकार हुने, सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुने र भेदभाव बिना समान संरक्षणको हकदार हुने प्रत्याभूति गरेको छ।^९ यसैगरी कसैलाई पनि स्वेच्छाचारी रूपमा गिरफ्तार नगरिने, यातना वा अपमानजनक व्यवहार नगरिने, कुनै व्यक्ति उपर लगाइएको फौजदारी अभियोगको निरूपण गर्दा र अन्य कुनै विषयमा कुनै व्यक्तिको अधिकार र दायित्वको निरूपण स्वतन्त्र र निष्पक्ष न्यायाधिकरणबाट गरिने र यसरी निरूपण गर्दा स्वच्छ र सार्वजनिक सुनुवाइ गरिने व्यवस्था रहेको छ। दण्डनीय कसूरको अभियोग लागेको प्रत्येक व्यक्तिलाई प्रतिरक्षाका लागि आवश्यक सबै प्रत्याभूतिहरू प्राप्त हुने, सार्वजनिक सुनुवाइमा कानून बमोजिम दोषी प्रमाणित नभएसम्म निर्दोष भएको अनुमान गरिने, कुनै कार्य गर्दा वा नगर्दाका बखत कानून अन्तर्गत दण्डनीय कसूर नमानिएको कार्यमा दोषी नठहराइने र कसूर गर्दाका बखतको कानूनले तोके भन्दा बढी सजाय नगरिने लगायतका व्यवस्थाहरू गरिएको छ।^{१०}

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ ले कसैलाई पनि स्वेच्छाचारी रूपले पक्राउ नगरिने, कानून बमोजिम बाहेक कसैको वैयक्तिक स्वतन्त्रता अपहरण नगरिने, पक्राउ परेको व्यक्तिलाई पक्राउको कारण सहितको सूचना र लगाइएको आरोपको जानकारी नदिई थुनामा नराखिने, पक्राउ गरिएको व्यक्तिलाई मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष उपस्थित गराइने, त्यस्तो व्यक्तिलाई मनासिव समयभित्र सुनुवाइ गरिपाउने वा छुट्टाकारा पाउने हक हुने, न्यायिक कारवाहीको कुनै पनि चरणको सुनुवाइमा उपस्थित हुने, आरोपित व्यक्तिलाई सक्षम, स्वतन्त्र र निष्पक्ष अदालत वा न्यायाधिकरणबाट निष्पक्ष र सार्वजनिक सुनुवाइ गराइपाउने हक हुने, आरोपित व्यक्तिलाई निजको प्रतिरक्षाको तयारीका लागि पर्याप्त समय पाउने, रोजेको कानून व्यवसायीसँग कुराकानी गर्न पाउने हक हुने, आफू विरुद्धका साक्षी प्रमाण परीक्षण गर्न पाउने र आफ्ना प्रमाण र साक्षी प्रस्तुत गर्न पाउने, आफ्ना विरुद्ध प्रमाण दिन बाध्य नपारिने, अदालतबाट भएको सजाय उपर पुनरावलोकन गराइपाउने हक हुने जस्ता स्वच्छ सुनुवाइसँग सम्बन्धित अधिकारको व्यवस्था यस प्रतिज्ञापत्रले गरेको छ।^{११}

यसैगरी अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको विधान, १९९८ ले अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अपराधको अनुसन्धानको सिलसिलामा कुनै पनि प्रकारको करकाप, जवर्जस्ती वा त्रास, यातना वा अन्य कुनै स्वरूपको अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायको भागीदार बनाउन नहुने व्यवस्था गरेको छ। यसैगरी अनुसन्धानको क्रममा कसूर स्वीकार गर्न बाध्य नपारिने, कसूरको सम्बन्धमा चूप लाग्न पाउने, कसूर स्वीकार गरेको वा चूप लागेको कारणले मात्र कसूरदार नठहराइने व्यवस्था गरिएको छ।^{१२}

ख. संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था

नेपालको सन्दर्भमा वि.सं. २०४७ साल भन्दा अगाडि नितिगत रूपमा स्वच्छ सुनुवाइको मान्यतालाई पालना गरिएको पाइदैन। नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ जारी भएपछि कानूनी राज्यको मान्यतालाई उक्त संविधानको प्रस्तावनामा स्वीकार गरियो। मौलिक हकको रूपमा फौजदारी न्याय सम्बन्धी हक अन्तर्गत स्वच्छ सुनुवाइसँग सम्बन्धित हकहरूको व्यवस्था गरिएको देखिन्छ।^{१३}

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा स्वच्छ सुनुवाइ सम्बन्धी व्यवस्थालाई अझै व्यापक बनाइएको थियो। उक्त संविधानमा न्याय सम्बन्धी हक अन्तर्गत कुनै पनि व्यक्तिलाई पक्राउ भएको कारण

^९ मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा ७।

^{१०} मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा ९, १०, ११।

^{११} नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा ७, ९, १३ र १४।

^{१२} अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको विधान, १९९८ को धारा ५५(२)(ख)।

^{१३} नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को, धारा १४।

सहितको सूचना नदिई थुनामा नराखिने, पक्राउमा परेका व्यक्तिलाई पक्राउ परेको समयमा नै आफूले रोजेको कानून व्यवसायीसँग सल्लाह लिन पाउने हक हुने, त्यस्तो व्यक्तिले आफ्नो कानून व्यवसायीसँग गरेको परामर्श र निजले दिएको सल्लाह गोप्य रहने र त्यस्तो व्यक्तिलाई आफ्नो कानून व्यवसायीद्वारा पुर्पक्ष गर्ने हकबाट वञ्चित नगरिने, पक्राउ गरिएको व्यक्तिलाई पक्राउ भएको समयबाट बाटोको म्याद बाहेक चौबीस घण्टाभित्र मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष उपस्थित गराउनु पर्ने र त्यस्तो अधिकारीबाट आदेश भएमा बाहेक पक्राउ भएका व्यक्तिलाई थुनामा नराखिने, तत्काल प्रचलित कानूनले सजाय नहुने कुनै काम गरे बापत कुनै व्यक्ति सजायको भागी नहुने र कुनै पनि व्यक्तिलाई कसूर गर्दाको अवस्थामा प्रचलित कानूनमा तोकिए भन्दा बढी सजाय नदिइने, कुनै अभियोग लगाइएको व्यक्तिलाई निजले गरेको कसूर प्रमाणित नभएसम्म कसूरदार नमानिने, कुनै पनि व्यक्ति विरुद्ध अदालतमा एकै कसूरमा एक पटक भन्दा बढी मुद्दा नचलाइने र सजाय नदिइने, कुनै कसूरको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर नलगाइने, प्रत्येक व्यक्तिलाई निज विरुद्ध गरिएको कारवाहीको जानकारी पाउने हक हुने, कुनै पनि व्यक्तिलाई सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाइको हक हुने, असमर्थ पक्षलाई कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम निःशुल्क कानूनी सेवा पाउने हक हुने लगायतका हकको व्यवस्था गरिएको थियो।^{१४}

नेपालको संविधानमा पनि न्याय सम्बन्धी हकको व्यवस्था गरिएको छ,^{१५} जसमा कुनै पनि व्यक्तिलाई पक्राउ भएको कारण सहितको सूचना नदिई थुनामा नराखिने, पक्राउमा परेका व्यक्तिलाई पक्राउ परेको समयदेखि नै आफूले रोजेको कानून व्यवसायीसँग सल्लाह लिन पाउने तथा कानून व्यवसायीद्वारा पुर्पक्ष गर्ने हक हुने, त्यस्तो व्यक्तिले आफ्नो कानून व्यवसायीसँग गरेको परामर्श र निजले दिएको सल्लाह गोप्य रहने, पक्राउ गरिएको व्यक्तिलाई पक्राउ भएको समय तथा स्थानबाट बाटोको म्याद बाहेक चौबीस घण्टाभित्र मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष उपस्थित गराउनु पर्ने र त्यस्तो अधिकारीबाट आदेश भएमा बाहेक पक्राउ भएको व्यक्तिलाई थुनामा नराखिने, तत्काल प्रचलित कानूनले सजाय नहुने कुनै काम गरे बापत कुनै व्यक्ति सजायभागी नहुने र कुनै पनि व्यक्तिलाई कसूर गर्दाको अवस्थामा कानूनमा तोकिएभन्दा बढी सजाय नदिइने, कुनै अभियोग लागेको व्यक्तिलाई निजले गरेको कसूर प्रमाणित नभएसम्म कसूरदार नमानिने, कुनै पनि व्यक्ति विरुद्ध अदालतमा एकै कसूरमा एक पटकभन्दा बढी मुद्दा नचलाइने र सजाय नदिइने, कुनै कसूरको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन बाध्य नपारिने, प्रत्येक व्यक्तिलाई निज विरुद्ध गरिएको कारवाहीको जानकारी पाउने हक हुने, प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाइको हक हुने र असमर्थ पक्षलाई कानून बमोजिम निःशुल्क कानूनी सहायता पाउने हक हुने कुरा उल्लेख गरिएको छ।

मुलुकी अपराध संहितामा पनि स्वच्छ सुनुवाइसँग सम्बन्धित फौजदारी न्यायसम्बन्धी सिद्धान्तहरूलाई समावेश गरिएको छ। उक्त सिद्धान्तहरू सो ऐन र अन्य कानून अन्तर्गतका कसूरका सम्बन्धमा गरिने अनुसन्धान, अभियोजन तथा सुनुवाइ सम्बन्धी कारवाहीका सिलसिलामा पालना गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। मुलुकी अपराध संहिताले व्यवस्था गरेका स्वच्छ सुनुवाइसँग सम्बन्धित सिद्धान्तहरू निम्न बमोजिम रहेका छन्:^{१६}

- कानून बमोजिम गर्नुपर्ने वा कानूनले क्षम्य मानेको कामलाई कसूर नमानिने,
- कानूनले सजाय नहुने कुनै काम गरे बापत कुनै व्यक्ति सजायभागी नहुने र कुनै पनि व्यक्तिलाई कसूर गर्दाको अवस्थामा कानूनमा तोकिए भन्दा बढी सजाय नहुने,

^{१४} नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४।

^{१५} नेपालको संविधानको धारा २०।

^{१६} मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को परिच्छेद २।

- तथ्यको भ्रममा परी कानून बमोजिम गर्नुपर्ने वा क्षम्य मानिएको विश्वास गरी असल नियतले गरेको कुनै काम कसूर नमानिने,
- एउटै कसूरमा एक पटक भन्दा बढी मुद्दा चलाइने र सजाय नगरिने,
- कुनै पनि व्यक्ति सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट हुने कारवाहीमा स्वच्छ सुनुवाइबाट वञ्चित नहुने,
- कुनै कसूरको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर नलाग्ने,
- कुनै कसूरको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई त्यस्तो कसूर गरेको प्रमाणित नभएसम्म कसूरदार नमानिने,
- निजी रक्षाको अधिकार प्रयोग गर्दा भएगरेको कुनै काम कसूर नमानिनु ,
- प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो वा अरु कसैको जिउ, ज्यान वा सम्पत्तिलाई कुनै गैरकानूनी क्षतिबाट बचाउने अधिकार हुने,
- कसूरको गम्भीरता र कसूरमा रहेको संलग्नताको आधारमा अभियुक्तलाई सजाय निर्धारण गरिने आदि रहेको छन ।

फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान, अभियोजन, दायरी, कारवाही, सुनुवाइ र किनारा तथा सोसँग सम्बन्धित अन्य कार्यविधि र त्यस्ता मुद्दामा भएको फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धी कार्यविधि कानूनलाई सरलीकृत र समयानुकूल बनाउने उद्देश्यका साथ २०७५ भदौ १ बाट लागू भएको मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ ले फौजदारी कसूरको अनुसन्धान, अभियोजन तथा मुद्दाको कारवाही प्रक्रियामा अबलम्बन गर्नुपर्ने कार्यविधि सम्बन्धमा व्यवस्थाहरू गरेको छ । यस संहितामा स्वच्छ सुनुवाइका सम्बन्धमा विभिन्न कार्यविधिगत व्यवस्थाहरू गरिएको छ ।

५. स्वच्छ सुनुवाइ सम्बन्धमा अदालतको भूमिका

कुनै फौजदारी कसूरमा आरोपित व्यक्तिले आरोपित कसूरमा आरोप लागेदेखि पक्राउ परी अभियोजन र अदालती कारवाहीसम्मका हरेक चरणमा ती कारवाही सञ्चालन गर्ने निकायहरूले स्वच्छ सुनुवाइको प्रयोग र पालना गर्नु पर्छ । “न्याय गरेर मात्र हुँदैन, न्याय गरेको जस्तो देखिनु पनि पर्दछ” भन्ने न्यायको सर्वमान्य सिद्धान्त रहेको छ । स्वच्छ सुनुवाइको मान्यताले न्यायलाई स्वच्छ बनाउछ । संविधान र कानूनले स्वच्छ सुनुवाइको मान्यतालाई संवोधन हुने गरी विभिन्न अधिकार र कार्यविधीको व्यवस्था गरेको छ ।

फौजदारी मुद्दाहरूमा जाहेरी दरखास्त दर्तादेखि नै अदालतको भूमिका महत्वपूर्ण रहेको हुन्छ । मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ ले कुनै कसूरमा जाहेरी दरखास्त दर्ता भई सो कसूरमा आरोपित व्यक्तिलाई पक्राउ गर्ने चरणदेखि नै अदालतको भूमिका यकिन गरेको छ । कुनै फौजदारी कसूरमा आरोपित व्यक्तिलाई अनुसन्धानको क्रममा पक्राउ गर्नु अगाडि अदालतको अनुमति लिनु पर्ने, पक्राउ गरिएको व्यक्तिलाई बाटाको म्याद बाहेक २४ घण्टाभित्र मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष उपस्थित गराउनु पर्ने र मुद्दा हेर्ने अधिकारीको अनुमतिबिना सो भन्दा बढी अर्वाधि थुनामा राख्न नसकिने, म्याद थपको लागि अदालतमा उपस्थित गराइएका व्यक्तिले शारीरिक जाँचको लागि निवेदन दिएमा अदालतले आदेश दिन सक्ने लगायतका स्वच्छ सुनुवाइ सम्बन्धी व्यवस्थाहरू उक्त संहिताले गरेको छ । अदालतले म्याद थपको क्रममा अनुसन्धान गर्ने निकाय वा अधिकारीले गरेका कार्यहरू उचित कार्यविधि (Due Process) पालना गरी गरेको छ वा छैन भन्ने कुरा समेत जाँच गर्दछ । संविधानले सर्वोच्च अदालत र उच्च अदालतलाई सबै प्रकारका रिट जारी गर्ने क्षेत्राधिकार प्रदान गरेको छ । सधैँ जिल्ला अदालतलाई बन्दीप्रत्यक्षीकरण र निषेधाज्ञाको निवेदन सुन्ने क्षेत्राधिकार प्रदान गरेका छ ।^{१९} अदालतले आफ्नो

^{१९} नेपालको संविधान (२०७२) धारा १५१ ।

असाधारण क्षेत्राधिकार प्रयोग गरेर पनि स्वच्छ सुनुवाइलाई पालना नगरी भएका हरेक निर्णयलाई बदर (ultra vires) गर्ने गरेको छ। सर्वोच्च अदालतबाट स्वच्छ सुनुवाइका सम्बन्धमा भएका केही महत्वपूर्ण निर्णयहरू यसप्रकार रहेका छन्:-

क. किशोर भन्ने रामबहादुर हमाल विरुद्ध कारागार व्यवस्थापन विभाग समेत^{१५}

प्रस्तुत मुद्दामा निवेदकले मलाई कुनै जानकारी बिना मेरो विरुद्धमा दायर भएको जबरजस्ती करणी मुद्दा पेशीमा चढाउने, मेरो उपस्थिति र प्रतिनिधित्वबिना नै अनेक प्रमाणहरू बुझ्ने र जाँच गर्ने आदेश गर्ने, बुझिएका मानिसहरूलाई भिकाई बकपत्र गर्ने लगायतका कार्यहरूबाट मेरो संविधान प्रदत्त स्वच्छ सुनुवाइको हकको हनन् भएकोले मेरो अनुपस्थितिमा गरेको त्यस्तो कार्य बदर गराइपाउँ भनी रिट दायर गरेका थिए।

सर्वोच्च अदालतले अदालत आफूले आदेश गरी पुर्पक्षका लागि अन्य कारागारमा पठाउने तर आफ्नै आदेशले थुनामा रहेको थुनुवालार्इ पेशीको जानकारी नदिने यो कार्य Fair Trail को मान्य सिद्धान्त विपरीत हुन्छ, फौजदारी अपराधको आरोप लागेको व्यक्तिलाई निजको विरुद्ध भएको प्रत्येक कानूनी कारवाहीको जानकारी पाउने हक हुन्छ, फौजदारी अपराधमा अभियोग लागेको व्यक्तिलाई उसले आफूले रोजेको कानून व्यवसायीको साथ प्रत्येक पेशीमा अदालतमा उपस्थित भई वा उपस्थित गराई आफ्नो विरुद्ध सम्पूर्ण अदालती कारवाही आफ्नै रोहवरमा भएको हेर्न पाउने अधिकार प्रत्येक Accused को मौलिक हक हो, थुनामा रहेको व्यक्तिले मुद्दामा पुर्पक्षका सिलसिलामा अदालती कारवाही हुने दिन वा मुद्दा पेशी भएको जानकारी पाउनु पर्ने भनी स्वच्छ सुनुवाइको हकलाई अदालतले समेत मुद्दाको कारवाहीका हरेक चरणमा पालना गर्नुपर्ने भनी व्याख्या भएको छ। साथै प्रस्तुत मुद्दामा स्वच्छ सुनुवाइको लागि देहायको कुराहरू आवश्यक पर्ने व्यहोरा समेत उल्लेख गरेको छ:

- (क) मुद्दा हेर्ने अधिकारी वा अदालत कानूनद्वारा गठित हुनुपर्छ।
- (ख) मुद्दा हेर्ने अधिकारी Competent, Independent र Impartial हुनुपर्छ।
- (ग) अभियोग लागेको अभियोगको बारेमा उसले बुझ्ने भाषामा तुरुन्त जानकारी गराउनु पर्दछ।
- (घ) अभियुक्तलाई लागेको अभियोगको बारेमा उसले प्रतिरक्षालाई तयारीको लागि थुनामा रहेको अभियुक्तलाई पर्याप्त सहूलियत र समय प्रदान गरिदिनु पर्दछ।
- (ङ) अभियोग लागेको व्यक्तिले लागेको अभियोगको बारेमा आफूले चाहेमा आफूले रोजेको कानून व्यवसायीबाट प्रतिरक्षा गराउन पाउनु पर्दछ, तर त्यस्तो अभियुक्तले आर्थिक कमजोरीका कारण आफै कानून व्यवसायी राख्न सक्दैन भने राज्यले निःशुल्क कानून व्यवसायी उपलब्ध गराई दिनुपर्छ।
- (च) अभियोग लागेको व्यक्तिले मुद्दाको कारवाहीमा आफै उपस्थित भै आफ्नो साक्षी प्रमाण अदालत समक्ष प्रस्तुत गर्न प्रप्त गर्नुपर्छ, र आफ्नो साक्षी बकाउन र आफ्नो विरुद्धका साक्षीको जिरह गर्न पाउने मौका पाउनुपर्दछ।
- (छ) अभियुक्त भाषा नबुझ्ने भए उसलाई भाषा बुझ्ने दोभाषे (Interpreter) उपलब्ध गराइदिनुपर्छ।

^{१५} नैकाप २०६७, अंक ४, नि.नं. ८३४५।

**ख. भरतराज तुलाधरको छोरा विजयराज तुलाधर विरुद्ध काठमाडौं
जिल्ला अदालत, बबरमहल, काठमाडौं समेत^{१९}**

प्रस्तुत मुद्दामा पनि कुनै पनि व्यक्तिलाई फौजदारी मुद्दाको कारवाहीको सिलसिलामा पक्राउ गरी थुनामा राख्दा वा सो सम्बन्धमा अनुसन्धान गरी कारवाही गर्दा अनुसन्धानदेखि अदालती कारवाहीसम्म कानूनले निर्धारण गरेको कार्यविधीको अनिवार्य रूपमा पालना गर्नु पर्ने हुन्छ, र कानून बमोजिम कार्यविधीको पालना गरी भएका निर्णयका सम्बन्धमा रिट जारी हुन नसक्ने भनी व्याख्या भएको छ ।

ग. अधिवक्ता नीलम पौडेल समेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय^{२०}

यस मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले दोषी ठहर नगरुञ्जेलसम्म अभियोग लागेको व्यक्तिको हैसियत Accused नै रहिरहने हुँदा अभियोग लागेको व्यक्ति निर्दोष नै मानिन्छ, अभियोग लाग्दैमा दोषी मान्न मिल्दैन । अभियुक्तले आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर नलाग्ने अधिकार Wave नगरी त्यो अधिकार प्रयोग गरेमा अदालत वा अभियोजनकर्ता (Prosecution) ले त्यसको उल्टो वा विपरित अर्थ गरी अभियुक्तका सम्बन्धमा केही जवाफ नदिएकोले निर्दोष मान्न नमिल्ने हुनाले उल्टो नकारात्मक अर्थ गरी दोषी भनी ठहर गर्न मिल्दैन भनी स्वच्छ सुनुवाइको सम्बन्धमा अभियुक्तको चुप लाग्ने अधिकार (Right to Self-incrimination) को बारेमा व्याख्या गरिएको छ ।

**घ. अम्बरबहादुर गुरुङको हकमा रमेशमान स्थापित विरुद्ध त्रीभुवन विमानस्थल
सुरक्षा गार्ड कार्यालय गौचरन समेत^{२१}**

सर्वोच्च अदालतबाट प्रस्तुत मुद्दामा निम्न बमोजिम व्याख्या भएको पाइन्छ :

- प्रहरीद्वारा गिरफ्तार गरी २४ घण्टाभित्र मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष उपस्थित नगराई थुनामा राख्ने कार्यलाई संविधान तथा कानूनसम्मत भन्न नमिल्ने ।
- संविधान तथा ऐन कानूनको मर्यादा र पालन गर्नु सबैको कर्तव्य हो भन्ने कुरामा विवाद हुन नसक्ने ।
- संविधान र कानूनको कार्यान्वयन गर्ने निकायको रूपमा रहेको कार्यपालिका अन्तर्गतको विशेष प्रहरी विभाग मातहत रहेका सरकारी र सार्वजनिक दायित्व बहन गर्ने कर्मचारीहरूको अझ बढी जिम्मेवारी रहन जानेमा उल्टै त्यस्ता निकायले संविधान र कानूनको पालना नगरेमा देशमा कानूनी राजको स्थापना र मौलिक हकको सुरक्षण हुन नसक्ने ।

ङ. रविन्द्र भट्टराई विरुद्ध श्री ५ को सरकार मन्त्रिपरिषद् सचिवालय समेत^{२२}

प्रस्तुत मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले कुनै व्यक्ति अभियोग प्रमाणित नभएसम्म निज वेकसूर मानिनेछ (A Man is Presumed to be innocent Until Proved Guilty) भन्ने फौजदारी न्यायको सिद्धान्तको मुलभूत मान्यता रहि आएको सन्दर्भमा अभियोग लाग्नासाथ त्यो व्यक्तिलाई कसूरदार मानी अग्रसर हुनु न्यायोचित होइन । प्रतिरक्षा गर्न पाउने र आफ्नो प्रतिनिधित्व गर्न पाउने कुरा प्राकृतिक न्यायको मुलभूत सिद्धान्त नै हो । कानूनी सहायता प्रत्येक नागरिकले पाउनु पर्छ भन्ने आधुनिक विधिशास्त्रको प्रमुख विचारधारा स्थापित भइसकेको भनी कानूनी सहायता र कानून व्यवसायी राख्न पाउने अधिकारलाई फौजदारी न्यायको सिद्धान्तको रूपमा स्वीकार गरेको छ ।

^{१९} नेकाप २०७४, अंक १०, नि.नं. १०१०८ ।

^{२०} नेकाप २०६७, अंक १०, नि.नं. ८४७३ ।

^{२१} नेकाप २०४९, अंक १, नि.नं. ४४५० ।

^{२२} नेकाप २०५५, नि.नं. ६६२२ ।

छ. खुलबहादुर कुँवर विरुद्ध जिल्ला प्रहरी विशेष अदालत, हाल जिल्ला प्रशासन
कार्यालय काठमाडौँ समेत^{२३}

प्रहरी विशेष अदालतको फैसलामा प्रत्यक्ष कानूनी त्रुटी भएको, आफूलाई फैसला हुनु भन्दा अगाडि सुनुवाइको मौका नदिएको, प्राकृतिक न्याय एवम् फौजदारी न्यायका सिद्धान्त विपरित कारवाही गरिएको कारण आफूलाई बिना कसूर सजाय भोग्नु परेको कारण प्रहरी विशेष अदालतको फैसला बदर गरिपाउँन मागदावी लिई प्रस्तुत रिट निवेदन दायर गरिएको थियो । प्रस्तुत मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले सामान्यतया रिट क्षेत्राधिकारबाट मुद्दाको तथ्य र प्रमाणको मूल्यांकन गरिदैन तर मिसिलमा देखादेखी रूपमा वा प्रत्यक्ष रूपमा कानूनको त्रुटि वा प्राकृतिक न्यायको उल्लंघनबाट पक्षलाई घोर अन्याय परेको अवस्थामा न्याय पाउने अन्तिम बाटो रिट क्षेत्र नै हो भन्ने मान्यता पनि स्थापित अवधारणा हो । मूलतः रिट क्षेत्रबाट मुद्दाको तथ्य र प्रमाणको मूल्यांकन गरी शुरु अदालतले जस्तो गरी साक्षीको बकपत्र गराउने, जिरह गराउने, एउटा पक्षले पश गरेको लिखत अर्को पक्षलाई सुनाउने, लिखत प्रमाण आदि विशेषज्ञबाट परीक्षण गराउने तथा त्यस्तो विशेषज्ञको बकपत्र एवम् जिरह गराउने जस्ता सामान्य कारवाहीका क्रममा आधारभूत रूपमा पालना गर्नुपर्ने कार्यविधिको पालना नगरी कुनै निकायबाट गरिएको निर्णयबाट व्यक्ति उपर घोर अन्याय भएको देखिएको अवस्थामा रिट क्षेत्रबाट त्यस्ता निर्णय उपर न्यायिक परीक्षण गर्न नसकिने भन्ने हुँदैन ।

फैसलामा प्रत्यक्ष कानूनी त्रुटी रहेको देखिएको तथा उक्त फैसलाहरू गर्दा निवेदकलाई सुनुवाइको मौका समेत दिएको नदेखिँदा प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त एवम् स्वच्छ सुनुवाइको सिद्धान्तको समेत विपरित भएको पुष्टि हुन आएकोले उल्लिखित फैसला बदर गरी गलत रूपमा गरिएको अनुसन्धान, अभियोजन एवम् न्याय सम्पादनको परिणामस्वरूप रिट निवेदक कैदमा बस्नु परी प्रहरी सेवाको पदबाट समेत हटाइएको हुँदा यस्तो अन्यायपूर्ण कार्यको बदलामा राज्यले क्षतिपूर्ति समेत दिनु पर्ने भनी व्याख्या गरिएको छ ।

६. निष्कर्ष

स्वच्छ सुनुवाइ फौजदारी न्याय प्रणालीको आधारभूत विषय हुनुका साथै व्यक्तिको मानव अधिकारको आधारभूत विषय पनि हो । फौजदारी न्याय प्रशासन सञ्चालन गर्दा कुनै पनि अपराधमा शक्तिव्यक्ति वा सो बाट पीडित पक्ष समेतको अधिकारको सम्मान र संरक्षण गर्नु पर्छ । नेपालको संविधानले न्याय सम्बन्धी हकलाई मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरेको छ । अपराध पीडितको हकलाई समेत मौलिक हकको रूपमा संविधानमा व्यवस्था गरिएको छ । हालै जारी गरिएका संहिताहरूले स्वच्छ सुनुवाइ, पीडितका अधिकार लगायतका विषयमा व्यापक व्यवस्थाहरू गरेको छ । मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिताले स्वच्छ सुनुवाइका विभिन्न चरणहरूमा पालना गर्नुपर्ने कार्यविधिको व्यवस्था गरेको छ ।

^{२३} रिट नं. ०६९ नि.नं. १३०१, निर्णय मिति: २०७५।१।२३ ।

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार अपराधमा क्षतिपूर्ति सम्बन्धी न्यायिक दृष्टिकोण

सोमकान्ता भण्डारी^०

१. परिचय

अपराधबाट पीडित हुनेमा निज पीडित, पीडितका परिवार, आश्रित तथा पीडितसँग प्रत्यक्ष जोडिएका अन्य व्यक्तिहरू समेत रहेका हुन्छन् । उनीहरूको सुरक्षा, क्षतिपूर्ति, परिपूरण, पुनःस्थापना जस्ता मानवीय सरोकारका कुराहरू पीडितको अधिकारसँग प्रत्यक्ष जोडिने विषय हुन् । अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशमा विभिन्न महासन्धि, घोषणापत्र तथा लिखतहरूले पीडितको उल्लेखित पक्षहरूलाई अधिकारको रूपमा परिभाषित गरेको छ । साथै ती प्रबन्धहरूको पक्ष भएका राज्यलाई कार्यान्वयनका लागि दायित्वको व्यवस्था समेत गरेको छ । यस्ता कतिपय अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूलाई नेपालले अनुमोदन पनि गरेको छ । अपराधीलाई सजाय दिन राज्य संयन्त्र लागे पनि सोही पीडाबाट पीडित हुनेलाई उनीहरूले अपराधको शिकार भई भोग्नुपरेको पीडाका लागि उपलब्ध गराइदिने क्षतिपूर्तिको पक्षमा खासै सक्रिय भएको देखिदैन । नयाँ र संगठित अपराधबाट पीडित बन्नेहरूको संख्या बढी रहेको अवस्था छ । अपराधको प्रकृति, प्रभाव, गम्भीरता समेतका आधारमा अपराधलाई वर्गीकरण र सजायको व्यवस्था गरिन्छ । अपराध स्वभावैले मानव सभ्यता र समाज विरुद्धको हुने हुन्छ । त्यसमध्ये मानव बेचबिखन र ओसारपसारको अपराध पनि जघन्य प्रकृतिको अपराधको रूपमा हेरिन्छ । यस अपराधबाट महिला तथा बालबालिका अत्याधिक शिकार हुने गरेको देखिन्छ ।

मानव बेचबिखन र ओसारपसार जस्तो अन्तरदेशीय संगठित अपराधमा यसका अपराधीहरू विभिन्न देशमा रही अन्य देशमा अरुद्वारा सञ्चालन गरिने संगठित अपराध (Trans-border Organized Crime) र व्यापक सञ्जालयुक्त अपराध (Networking Crime) मा आपराधिक घटनापछि अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई कानूनको दायरामा ल्याई कानून बमोजिम सजाय गरी पीडितलाई न्याय प्राप्तिको लागि क्षतिपूर्ति प्रदान गरी राहतको अनुभूति गराउने पक्ष चुनौतीपूर्ण रूपमा रहेको देखिन्छ । मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारको अपराधसम्बन्धी जघन्य र संगठित प्रकृतिको अपराध हो । यस प्रकृतिको अपराध रोक्नका लागि हरेक राज्यले रोकथामका कार्यहरू, अपराधीहरूलाई सजाय र पीडितलाई संरक्षण गर्नु दायित्वको रूपमा रहेको छ ।

^० एल.एल.एम. (फौजदारी कानून र सबैधानिक कानून), उपन्यायाधिवक्ता, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, काठमाडौं ।

२. क्षतिपूर्तिसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी व्यवस्थाहरू

२.१ अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी व्यवस्था

अपराध पीडितको संरक्षण सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा घोषणापत्र, सन्धि तथा महासन्धिहरूको निर्माण भएको छ। मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार सम्बन्धी अपराध विश्वव्यापी समस्या भएकाले अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा यो अपराध नियन्त्रण र पीडितलाई परिपूरण तथा क्षतिपूर्तिका लागि विभिन्न लिखतहरू पारित गरी कार्यान्वयन गर्ने प्रयासहरू हुँदै आएका छन्। अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूमा पीडितको क्षतिपूर्तिसँग सम्बन्धित भएका केही व्यवस्थाको बारेमा यहाँ उल्लेख गरिएको छ।

२.१.१ महिला विरुद्धका सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी महासन्धि, १९७९

महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभावलाई उन्मूलन गरी समानताको सिद्धान्त र मानव प्रतिष्ठाप्रति सम्मान गर्ने उद्देश्यका साथ यो महासन्धि लागू भएको हो। समाज, परिवार, देश र मानवताको सेवाको लागि महिलाको सामर्थ्यताको पूर्ण विकासलाई अझ बढी जोड दिँदै महिला अधिकारको उपभोगका लागि भेदभाव र विभेदको अन्त्य गर्नु यस महासन्धिको उद्देश्य रहेको छ।^१ यद्यपि यस महासन्धिले पीडितलाई क्षतिपूर्ति तथा परिपूरण गर्ने बारेमा प्रत्यक्षतः उल्लेख गरेको छैन।

२.१.२ यातना तथा अन्य क्रुर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड विरुद्धको महासन्धि, १९८४

यस महासन्धिले अपराध पीडितको नभई यातना तथा अन्य क्रुर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहारबाट पीडित भएकालाई क्षतिपूर्तिका प्रदान गर्ने व्यवस्था गरेको छ। कसैलाई पनि यातना वा क्रुर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड दिन नहुने, त्यस्तो कार्य फौजदारी कानून अन्तर्गत कसूर हुने, त्यस्तो कसूरजन्य कार्य वा यातनाबाट पीडित व्यक्तिले उद्धार पाउने तथा संभव भएसम्म पुनःस्थापनाको उपाय लगायत उचित तथा पर्याप्त क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्न सक्ने कानूनी व्यवस्था गर्नुपर्ने, यातनाका कारणबाट पीडित भएको व्यक्तिको मृत्यु भएमा उसका आश्रितहरूलाई क्षतिपूर्ति पाउने अधिकार हुने व्यवस्था गरिएको छ।^२

२.१.३ अख्तियारको दुरुपयोग र अपराध पीडितका लागि न्याय सम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्तको घोषणापत्र, १९८५

संयुक्त राष्ट्र संघले १९८५ मा जारी गरेको यो घोषणापत्र नै पीडित संरक्षणको पहिलो अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज हो। यस घोषणापत्रले पीडित संरक्षणका तीन अवयवका रूपमा पतिपूरण, क्षतिपूर्ति र सहायतालाई महत्वपूर्ण रूपमा राखेको छ। घोषणापत्रले उपयुक्त भएसम्म अपराधी वा तिनको कार्यव्यवहारका लागि जिम्मेवार तेश्रो पक्षले पीडित, तिनका परिवार वा आश्रितहरूलाई स्वच्छ रूपमा पतिपूरण वा हर्जाना प्रदान गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। घोषणापत्रको धारा १२ र १३ मा क्षतिपूर्ति सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ। यसमा अपराधी वा अन्य स्रोतबाट पूरा क्षतिपूर्ति प्राप्त नहुने भएमा राज्यले आर्थिक क्षतिपूर्ति दिन प्रयास गर्नुपर्ने उल्लेख छ।

२.१.४ अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालत सम्बन्धी रोम विधान, १९९०

अन्तर्राष्ट्रिय अदालतको स्थापना गर्ने रोम विधानको धारा ६८ ले पीडित र साक्षीको संरक्षण र तिनीहरूको फौजदारी मुद्दाको कारवाहीको क्रममा संरक्षणको व्यवस्था गरेको छ। यस विधानको धारा

^१ महिला विरुद्धका सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी महासन्धि, १९७९ को प्रस्तावना।

^२ यातना तथा अन्य क्रुर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड विरुद्धको महासन्धि, १९८४ को धारा ४ र १४।

७५ ले अदालतले पतिपूरण, क्षतिपूर्ति, पुनर्वास लगायतका पीडितका हितका पक्षमा व्याख्या गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ ।

२.१.५ अन्तरदेशीय संगठित अपराध सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासन्धि, २०००

यस महासन्धिको धारा २४ र २५ ले अपराधबाट पीडित र साक्षीको संरक्षण तथा सहयोग सम्बन्धमा पक्ष राष्ट्रहरूले उचित उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । यस महासन्धिले अपराध पीडितलाई पक्ष राष्ट्रहरूले क्षतिपूर्ति र पुनःस्थापनाको व्यवस्थाको लागि उचित कार्यविधिको निर्माण र स्थापना गर्नुपर्ने हुन्छ ।

३. क्षतिपूर्ति सम्बन्धमा केही देशहरूमा भएका व्यवस्था

फौजदारी न्याय प्रणालीको महत्वपूर्ण कडीका रूपमा रहेका पीडितहरूलाई क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने सम्बन्धमा विभिन्न मुलुकहरूको कानूनी व्यवस्था प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा समावेश गरेको पाइन्छ । अपराधबाट पीडित भएका व्यक्तिहरूलाई क्षतिपूर्ति (Compensation) प्रदान गर्ने विषयलाई पछिल्लो समयमा विशेष महत्व दिन थालिएको देखिन्छ । तथापि पछिल्ला समयमा पीडितका हक, अधिकार, सुरक्षाका अलावा यिनीहरूलाई क्षतिपूर्ति दिलाउनुपर्ने कुरालाई विश्वव्यापी रूपमा स्वीकार गरिदै आएको पाइन्छ । यहाँ पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिलाउने सम्बन्धमा केही मुलुकहरूको कानूनी व्यवस्था उल्लेख गरिएको छ ।

३.१ भारत

भारतमा दण्ड संहिताले मानव बेचबिखनलाई दण्डनीय अपराध भनी परिभाषित गरेको छ । भारतको फौजदारी कार्यविधि कानून (Criminal Procedural Act) मा २०१३ मा भएको संशोधन अनुसार पीडितले पीडकबाट पाउने जरिवाना रकमका साथै राज्यबाट समेत क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने व्यवस्था छ । यस संशोधन पूर्व कानूनमा क्षतिपूर्ति सम्बन्धी कुनै व्यवस्था थिएन, तापनि पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिने स्वविवेकीय अधिकार अदालतलाई प्रदान गरेको थियो । जिल्लाको कानूनी सहायता समिति (District Legal Aid Authority) ले नै पीडितको निवेदन उपर कारवाही गरी पीडितलाई उचित क्षतिपूर्ति तोक्ने र क्षतिपूर्ति दिलाउन पहल गर्ने गरेको छ ।^३

३.२ संयुक्त अधिराज्य

बेलायतमा मानव बेचबिखनका पीडितलाई छुट्टै क्षतिपूर्तिको व्यवस्था छैन । तर जघन्य अपराधका पीडितका लागि क्षतिपूर्ति प्रदान गरिने व्यवस्था छ । यातना पीडितहरूका लागि Criminal Injuries Compensation Act, 1995 जारी भएपछि क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने गरेको देखिन्छ । यसले क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने मापदण्ड फौजदारी हानिको आधारमा निर्धारण गर्ने उल्लेख गरेको छ ।^४ अपराधजन्य पीडितहरूलाई Physical, Emotional, Financial जस्ता क्षतिपूर्ति कानूनी प्रक्रियाबाट उपलब्ध गराइने, जस अन्तर्गत Damage, Protection from the Offender र Preventing Contact from Offender जस्ता सामाजिक सुरक्षाका अधिकार रहेका छन् । फौजदारी क्रियाकलापको परिणामस्वरूप कुनै घटना भएमा क्षतिको गम्भीरता विचार गरी Criminal Injuries Compensation Scheme अर्न्तगत £१००० देखि

^३ महिला, कानून र विकास मन्त्र (FWLD), मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार सम्बन्धी मुद्दामा क्षतिपूर्तिको व्यवस्था र पीडितको क्षतिपूर्तिमाथिको पहुँच, (काठमाडौं, महिला, कानून र विकास मन्त्र (FWLD), २०७४), पृ. ४६।

^४ ऐजन, पृ. ५० ।

₹५००० सम्म क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराइने व्यवस्था छ । साथै यस्ता क्षतिपूर्ति अवस्था अनुसार (अपराधको गाम्भीर्यता अनुसार) देवानी प्रक्रियाबाट असूलउपर गर्न सकिन्छ ।^५

३.३ संयुक्त राज्य अमेरिका

संयुक्त राज्य अमेरिकामा मानव ओसारपसारका पीडितलाई संरक्षणका लागि Trafficking Victims Protection Act of 2000 (TVPA) जारी गरिएको छ । यस कानून अनुसार फौजदारी कारवाहीमा पीडकलाई कैद र जरिवाना हुने व्यवस्था छ भने पीडितले भरिपूरण गरिपाउने लगायतका व्यवस्था छन् । पीडितलाई संरक्षणका लागि व्यहोनु परेको आर्थिक हानि वा पीडा वापतको क्षतिपूर्तिका लागि देवानी दायित्व अन्तर्गत दाबी गर्न पाउने कुरालाई TVPA मो २००३ मा भएको संशोधनले समावेश गरेको छ ।^६

४. क्षतिपूर्ति सम्बन्धी राष्ट्रिय कानूनी व्यवस्था

अपराधको कारणबाट अपराध पीडितले शारीरिक, मानसिक, सामाजिक, आर्थिक लगायतका पीडा, हानि, कष्ट, क्षति आदि व्यहोनु पर्ने हुन्छ । अपराधिक क्रियाकलापबाट हुने यस्तो क्षति, पीडा वा कष्ट आदि पूर्ववत् अवस्था ल्याउन सकिदैन । यसका लागि पीडितलाई क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने व्यवस्था पछिल्लो समयमा विकसित हुँदै गएको छ । मूलतः पीडितले अपराध गर्ने पीडकबाट नै क्षतिपूर्ति पाउनु पर्छ । यदि पीडकले दिन नसक्ने कारण भएमा राज्यबाट क्षतिपूर्ति पाउनु पर्छ भन्ने मान्यता रहेको छ । हाल फौजदारी कानून सम्बद्ध मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ लगायत विशेष ऐनहरूमा क्षतिपूर्ति सम्बन्धी व्यवस्था उल्लेख भए तापनि व्यवहारिक रूपमा पीडितले क्षतिपूर्ति प्राप्त गरेको अवस्था न्यून रहेको छ । मानव बेचबिखन र ओसारपसार मुद्दामा पीडितलाई उपलब्ध गराइने क्षतिपूर्ति तथा पुनःस्थापना जस्ता पक्षलाई कानूनमा समेटिए तापनि समग्रमा पीडितले प्राप्त गर्ने क्षतिपूर्तिको पक्ष ज्यादै फितलो रहेको छ ।^७ मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार अपराधका पीडितलाई क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने सम्बन्धमा भएका कानूनी व्यवस्थाहरू देहाय बमोजिम उल्लेख गरिएको छ:

४.१ संवैधानिक व्यवस्था

अपराध पीडितको हक: नेपालको संवैधानिक इतिहासमा पहिलो पटक अपराध पीडितको हकको व्यवस्था गरी धारा २१ मा देहायका अधिकारको व्यवस्था गरिएको छ ।

- (१) अपराध पीडितलाई आफू पीडित भएको मुद्दाको अनुसन्धान तथा कारवाही सम्बन्धी जानकारी पाउने हक हुनेछ ।
- (२) अपराध पीडितलाई कानून बमोजिम सामाजिक पुनःस्थापना र क्षतिपूर्ति सहितको न्याय पाउने हक हुनेछ ।

४.२ कानूनी व्यवस्था

४.२.१ मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार गर्ने कार्यलाई नियन्त्रण गर्न र त्यस्तो कार्यबाट पीडित व्यक्तिको संरक्षण तथा पुनःस्थापना गर्ने सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था गर्न यो ऐन जारी गरिएको हो । यस ऐनले

^५ ऐन, पृ. ५२ ।

^६ <https://www.aclu.org/other/human-trafficking-modern-enslavement-immigrant-women-united-states>, accessed September 10, 2018

^७ पूर्वपाद टिप्पणी ३, पृ. ३, ।

कसूरदारलाई सजायको अलावा पीडित व्यक्तिको उद्धार, पुनःस्थापना तथा क्षतिपूर्ति समेत भराउने व्यवस्था गरेको छ । यस ऐनको दफा १७ मा “अदालतले कसूरदारलाई भएको जरिवानाको पचास प्रतिशत बराबरको रकममा नघट्ने गरी निजबाट पीडितलाई मनासिव माफिकको क्षतिपूर्ति भराइदिनु पर्ने र क्षतिपूर्तिको रकम लिन नपाउँदै पीडितको मृत्यु भएमा त्यस्तो रकम तोकिए बमोजिम निजको नाबालक छोराछोरीलाई र त्यस्ता छोराछोरी नभए निजमा आश्रित बाबुआमालाई दिइने” व्यवस्था गरिएको छ । क्षतिपूर्तिको रकम पाउने पीडितको नाबालक छोराछोरी र आश्रित बाबुआमा नभएमा भने त्यस्तो रकम दफा १४ बमोजिमको पुनःस्थापन कोषमा जम्मा गर्नुपर्ने व्यवस्था छ ।^९

यस ऐनमा साविकमा पीडकको सम्पत्ति नभएमा पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराउने सम्बन्धमा के गर्ने स्पष्ट नभएकोमा २०७२ सालमा भएको संशोधनबाट दफा १७(१) पछि दफा १७ (१क) थप गरी कसूरदारको न्यून आर्थिक हैसियत भएको वा अन्य कुनै कारणले कसूरदारबाट पीडितले क्षतिपूर्ति पाउन नसक्ने अवस्था देखिएमा अदालतले दफा १४ बमोजिमको पुनःस्थापना कोषबाट पीडितलाई मनासिव क्षतिपूर्ति भराइदिने आदेश गर्न सक्ने व्यवस्था थप गरिएको छ ।^{१०} साथै यस प्रयोजनको लागि दफा १४ (१) लाई संशोधन गरी यस अघि दफा १३ को उपदफा (१) बमोजिम स्थापना भएका पुनःस्थापना केन्द्र संचालन गर्न बनेको पुनःस्थापना कोषलाई विस्तार गरी उल्लेखित दफा १७ (१क) बमोजिम पीडितको न्यून आर्थिक हैसियत भएको अवस्थामा पीडितलाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउनको लागि सरकारले एक पुनःस्थापना कोष स्थापना गर्ने उल्लेख छ ।^{१०}

यस अघि महिला कानून तथा विकास मन्त्र (FWLD) ले दायर गरेको रिट निवेदनमा सर्वोच्च अदालतको विशेष इजलासले सुनवाई गर्दै यस ऐनको दफा १७ बमोजिम भराइदिने ठहर भएको क्षतिपूर्ति रकम भराउने प्रक्रियामा राज्यको संयन्त्रबाट सहयोग र पहल नहुने हो भने यस्ता अपराधबाट पीडितले न्यायको महशुस गर्न नसक्ने हुँदा दफा १७ बमोजिम अदालतको फैसलाबाट पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराइदिने ठहर भएको रकमको लागि अविलम्ब छुट्टै क्षतिपूर्ति कोष खडा गरी सो कोषको लागि आवश्यक रकम समेत आ.व. २०७०/०७१ को बजेटमा अनिवार्य रूपमा विनियोजन गर्नु, साथै सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले समेत सक्रिय पहल गरी पीडितलाई सो क्षतिपूर्ति रकम भराइदिने व्यवस्था गर्नु गराउनु भन्ने आदेश गरेको थियो ।^{११}

४.२.२ लैङ्गिक हिंसा निवारण कोष (सञ्चालन) नियमावली, २०६७

यस नियमावलीमा पीडितको तात्कालिन राहत प्रयोजनका लागि अर्थात् अन्तरिम क्षतिपूर्तिकै स्वरूपको रूपमा राहत तथा आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराउने व्यवस्था रहेको छ । पीडितलाई राहत तथा आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराउनको लागि केन्द्रमा सञ्चालक समिति गठन गरिएको छ र सञ्चालक समितिले कोषबाट कार्यालयको नाममा रकम निकाशा दिने व्यवस्था छ ।^{१२} यस्तै पीडितलाई राहत तथा आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराउने काम समेतको लागि प्रत्येक जिल्लामा एक राहत समिति रहने व्यवस्था छ ।^{१३} यस नियमावलीमा पीडितलाई तत्काल उद्धार, औषधी उपचार, पुनःस्थापना वा राहत तथा आर्थिक सहयोग प्रदान नगरेमा गम्भीर तथा मानवीय क्षति हुने देखिएमा सञ्चालक समितिको

^९ मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, दफा १७, (२०६४) ।

^{१०} नेपाल राजपत्र खण्ड ६५, अतिरिक्ताङ्क १५४, मिति २०७२/६/१४ ।

^{१०} ऐ. राजपत्र ।

^{११} मीरा ढुंगाना समेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत, नैकाप, अंक ३, नि.नं. ८९७३ पृ. ३२६ (२०७०) ।

^{१२} लैङ्गिक हिंसा निवारण कोष (सञ्चालन) नियमावली, नियम १०, (२०६७) ।

^{१३} लैङ्गिक हिंसा निवारण कोष (सञ्चालन) नियमावली, नियम ११, (२०६७) ।

अध्यक्षले सो प्रयोजनको लागि कोषबाट पचास हजार रूपैयाँमा नवढ्ने गरी मनासिव रकम सम्बन्धित पीडितलाई उपलब्ध गराउन सक्ने व्यवस्था पनि गरिएको छ।^{१४}

४.३ नेपालको कानूनी व्यवस्था र प्रयोगको अवस्था

नेपालको फौजदारी कानून प्रणालीले पीडितलाई उचित ध्यान दिन नसकेको, पीडित र साक्षीको सुरक्षा गर्न नसकेको र उनीहरूलाई आवश्यक सहयोग र सहायता दिन नसकेको भन्ने आरोप खैदै आएको छ। पीडित र साक्षी संरक्षण सम्बन्धमा पर्याप्त कानून, संयन्त्र र व्यवस्थाहरू नरहेको र भएका पनि प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सकेको देखिदैन। नेपालको संवैधानिक इतिहासमा पहिलो पटक अपराध पीडितको क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने हकलाई मौलिक हकको रूपमा समेटिएको छ। पीडितलाई कानून बमोजिम सामाजिक पुनःस्थापना र क्षतिपूर्ति सहितको न्याय पाउने हकको प्रत्याभूति समेत गरिएको छ। साथै अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ समेत बनाएको छ।

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ मा पीडितलाई क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने व्यवस्था गरिए तापनि सो क्षतिपूर्ति तहगत रूपमा अदालतबाट अन्तिम निर्णय नहुँदासम्म प्रदान गरिदैन। सर्वोच्च अदालतबाट भएको एक अध्ययन अनुसार हालसम्म दुई जना पीडितले मात्रै क्षतिपूर्ति प्राप्त गरेको अवस्था छ।^{१५} मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार अपराधका पीडितहरूसँग विवरण लिई गरिएको एक अध्ययनमा “जिल्ला अदालतदेखि सर्वोच्च अदालतसम्म मुद्दा विचाराधिन रहेको र क्षतिपूर्ति भराउने गरी तल्ला तहबाट निर्णय भए तापनि माथिल्लो तहमा सुनुवाइ भैरहेको कारण वास्तविक रूपमा क्षतिपूर्ति प्राप्त हुन नसकेको”^{१६} र अदालतबाट क्षतिपूर्ति पाउने गरी निर्णय भएकोमा सो निर्णय बमोजिमको क्षतिपूर्ति पाए नपाएको सम्बन्धमा कुनै पनि पीडितले सो रकम नपाएको भन्ने^{१७} उल्लेख गरेको देखिन्छ। यसबाट कानूनमा व्यवस्था गरिए तापनि वास्तविक रूपमा पीडितले क्षतिपूर्ति पाउन कठिनाई रहेको देखिन्छ। यसैगरी प्रतिवादीलाई भएको जरिवानाको पचास प्रतिशतमा नघटाई क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने कानूनी व्यवस्था गरेकोमा सबै कसूरमा जरिवानाको व्यवस्था नभएको हुँदा यस प्रकृतिका सबै पीडितहरूले क्षतिपूर्ति पाउन सक्ने अवस्था देखिदैन। ऐनमा पाँच लाख रूपैयाँसम्म जरिवाना गर्ने व्यवस्था गरिएबाट सो रकम भन्दा बढी क्षतिपूर्ति भराउन नसक्ने देखिन्छ। साथै अपराध घट्नु र कसूर ठहर हुनु फरक फरक अवस्था भएको हुँदा अपराधबाट पीडित भए पनि कसूर कायम भई कसूरदारलाई जरिवाना हुने गरी सजाय नभएसम्म पीडितले क्षतिपूर्ति पाउने अवस्था हालको कानूनी व्यवस्थाबाट देखिदैन।

५. मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार सम्बन्धी मुद्दाको लगत र कारबाहीको विवरण

जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूमा मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार सम्बन्धी मुद्दाको लगत, फछ्यौट र कारबाहीको विवरण तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ। जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरूमा रहेका विगत पाँच वर्षको मुद्दाको अवस्था हेर्दा लगत संख्या शुरुमा भन्दा बढ्दै गएको देखिन्छ। औषतमा प्रतिवर्ष ४१९ मुद्दाको लगत रहेको र २१७ थान मुद्दा फछ्यौट भएको देखिन्छ। फछ्यौट भएका मुद्दा मध्ये ११५ थान मुद्दामा कसूर कायम भएको देखिन्छ। कसूर कायम तर्फ हेर्दा शुरुमा ५०.४३ प्रतिशत रहेकोमा पछिल्लो आर्थिक वर्षमा ४६.९८ प्रतिशत रही औषतमा ५२.८१ प्रतिशत रहेको देखिन्छ।

^{१४} लैङ्गिक हिंसा निवारण कोष (सञ्चालन) नियमावली, नियम १४क, (२०६७)।

^{१५} लोकबहादुर साकी समेत वि. नेपाल सरकार, नेकाप, अंक २, नि.नं. ९३४६ पृ. २६३ (२०७२)।

^{१६} पूर्वपाद टिप्पणी ३, पृ. १२१-१२२।

^{१७} ऐजन, १३२।

तालिका नं. १

जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयमा रहेका मुद्दाको लगत र कारबाहीको विवरण^{१८}

आर्थिक वर्ष	लगत	फछ्यौट				बाँकी	कसूर कायम प्रतिशत
		कसूर कायम	सफाई	अन्य	जम्मा		
२०७०/०७१	३४१	५८	५६	१	११५	२२६	५०.४३
२०७१/०७२	४३१	१३१	१०७	१	२३९	१९२	५४.८१
२०७२/०७३	३९५	१३०	११५	१	२४६	१४९	५२.८५
२०७३/०७४	४५४	१५३	११३	४	२७०	१८४	५६.६७
२०७४/०७५	४७६	१०१	११३	१	२१५	२६१	४६.९८
जम्मा	२०९७	५७३	५०४	८	१०८५	१०१२	५२.८१
औषत	४१९	११५	१०१	२	२१७	२०२	५२.८१

६. क्षतिपूर्ति भराउने सम्बन्धी न्यायिक दृष्टिकोण

यस अध्ययनको क्षेत्र मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ अन्तर्गत दायर भएका मुद्दामा क्षतिपूर्ति सन्दर्भमा सर्वोच्च अदालतको दृष्टिकोणका सम्बन्धमा नेपाल कानून पत्रिकामा प्रकाशित भएका मुद्दाहरूबाट तथ्यांक संकलन गरी विश्लेषण गरिएको छ। साथै सर्वोच्च अदालतबाट मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार मुद्दामा पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराउने सम्बन्धमा भएका निर्णयको अध्ययन गरिएको छ। यसबाट क्षतिपूर्ति भराउने सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतको दृष्टिकोण पहिल्याउन मद्दत गर्नेछ। सर्वोच्च अदालतबाट मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार मुद्दामा पीडितलाई क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने सम्बन्धमा भएका महत्वपूर्ण निर्णयहरूलाई तल प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका नं. २

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार मुद्दाका पीडितलाई सर्वोच्च अदालतबाट क्षतिपूर्ति भराउने सम्बन्धमा भएको निर्णयको अवस्था

सि. नं.	विषय	प्रतिवादीको नाम	नेकाप	निर्णय नं.	कैद वर्ष, महिना	जरिवाना रकम	सफाई	क्षतिपूर्ति रकम	प्रतिवादी बाट	नेपाल सरकारबाट	कैफियत
१.	मानव बेचबिखन	सनमान नेपाली समेत	२०७० अंक १०	१०६४	२० वर्ष	२ लाख	-	१ लाख	-	-	३ जनालाई सजाय

^{१८} महान्यायाधिवक्ताको वार्षिक प्रतिवेदनहरू (आर्थिक वर्ष २०७०/०७१ देखि २०७४/०७५) प्रकाशक महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, सिंहदरवार, काठमाडौं।

सि. नं.	विषय	प्रतिवादीको नाम	नेकाप	निर्णय नं.	कैद वर्ष, महिना	जरिवाना रकम	सफाई	क्षतिपूर्ति रकम	प्रतिवादी बाट	नेपाल सरकारबाट	कैफियत
२.	मानव वेचबिखन	लोकवहादुर सार्की समेत	२०७२ अंक २	९३४६	१२ वर्ष	जनही १ लाख	-	१ लाख		नेपाल सरकारबाट	२ जनालाई सजाय (क्षतिपूर्ति रकम सरकारी विगो सह प्रतिवादीहरूबाट भराउने)
३.	मानव वेचबिखन	लाम्बा तामाङ्ग	२०७२ अंक ११	९४९६	१० वर्ष	१ लाख	-	५०,०००।	प्रतिवादीबाट		
४.	मानव वेचबिखन	योगवहादुर लामा समेत	२०७३ अंक १	९५२५	१० वर्ष	जनही ५०,०००।	-	५०,०००।	प्रतिवादीबाट		२ जनालाई सजाय
५.	मानव वेचबिखन	सोमवहादुर तामाङ्ग	२०७३ अंक ९	९६७७	१० वर्ष	१ लाख	-	१ लाख	प्रतिवादीबाट		जरिवाना रकम पूरै क्षतिपूर्ति
६.	जीउ मास्ने बेच्ने	भगिरथ दाहाल	२०७४ अंक ६	९८२४	१० वर्ष	२ लाख	-	२ लाख	प्रतिवादीबाट		जरिवाना रकम पूरै क्षतिपूर्ति
७.	मानव वेचबिखन	शान्ति वि.क.	२०७४ अंक ८	९८६८	५ वर्ष	२५,०००।	-	१५,०००।	प्रतिवादीबाट		
८.	मानव वेचबिखन	सानुमाया राई (श्रेष्ठ)	२०७५ अंक १	९९३५			सफाई				
९.	मानव वेचबिखन	करविर शाही समेत	२०७५ अंक २	९९५८	५ वर्ष	जनही २५,०००	-	४०,०००।			
१०.	जीउ मास्ने बेच्ने	तारावहादुर वस्नेत	२०७५ अंक १	१००२५	२० वर्ष			३ लाख	पुनःस्थापना कोषबाट		
११.	मानव वेचबिखन	दीपेन्द्र पाठक	२०७५ अंक ७	१००५२	१० वर्ष	१ लाख जरिवाना		रकम नतोकिएको	प्रतिवादीबाट		
१२.	मानव वेचबिखन	शंकर विक.क.	२०७५ अंक ८	१००७०	१२ वर्ष	७५,०००		३७४००	प्रतिवादीबाट		

माथि अध्ययन गरिएका १२ वटा मुद्दाहरू मध्ये ११ वटा मुद्दामा कसूर कायम गरी सजाय भएको र एक थान मुद्दामा मात्र सफाई भएको देखिन्छ। कसूर कायम भएका सबै मुद्दामा पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराउने गरी निर्णय भएको देखिन्छ। मानव वेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ मा मात्र पीडितलाई क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने सम्बन्धमा कानूनमा व्यवस्था भएकोमा दुई वटा मुद्दामा जीउ मास्ने बेच्ने (नियन्त्रण) ऐन, २०४३ बमोजिम अभियोग दाबी नलिएको मुद्दामा (जुन मुद्दामा क्षतिपूर्ति भराई पाउने सम्बन्धमा कुनै दाबी नै थिएन) समेत पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराउने निर्णय भएको देखिन्छ। पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराउने सम्बन्धमा पन्ध्र हजार देखि तीन लाखसम्म भराउने निर्णय भएको देखिन्छ। यसैगरी क्षतिपूर्ति भराउँदा राज्यबाट, प्रतिवादीबाट र पुनःस्थापना कोषबाट भराउने

गरी समेत भिन्न भिन्न निर्णय भएको देखिन्छ। एक थान मुद्दामा क्षतिपूर्ति भराउने निर्णय भए तापनि फैसलामा अंक स्पष्ट उल्लेख भएको देखिदैन। यसैगरी क्षतिपूर्ति रकम सरकारबाट भराउने र सो रकम प्रतिवादीबाट सरकारी विगो सरह भराउने निर्णय भएको देखिन्छ। सर्वोच्च अदालतबाट भएका फैसलाहरूको अध्ययनबाट अदालतले क्षतिपूर्ति भराउने सम्बन्धमा निश्चित मापदण्ड बनाएको देखिएन। सर्वोच्च अदालतले मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार मुद्दाका पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराउने सम्बन्धमा गरेका केही फैसलाहरूलाई तल उल्लेख गरिएको छः

६.१ पीडितले कुनै पनि बहानामा क्षतिपूर्ति नपाउने अवस्था हुनु हुँदैन :

लोकबहादुर साकी समेत वि. नेपाल सरकार भएको मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार समेतको मुद्दामा^{१९} कुनै व्यक्ति अपराध पीडित हुनुमा राज्यको सुरक्षा संयन्त्रको समेत कमजोरी र दोष रहेको मान्नु पर्दछ। सो कारणले अपराध पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिनु राज्यको समेत दायित्व हो। उक्त व्यवस्था अनुसार पीडितले तत्काल क्षतिपूर्ति पाउनुपर्ने हुन्छ। पीडकको क्षतिपूर्ति तिर्ने आर्थिक हैसियत नभएको, पीडक पहिचान हुन नसकेको वा पीडक फरार रहेको अवस्थामा नागरिकको संरक्षकको हैसियतले अपराध पीडितलाई उक्त क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने कर्तव्य राज्यको हुन आउँछ।

महिला हिंसा, जबरजस्ती करणी, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार जस्ता मुद्दामा पीडितले भोगेको पीडा स्वरूप पाउने क्षति नागरिकको अभिभावक र संरक्षक भएको हैसियतले राज्य स्वयंले तत्काल उपलब्ध गराउनु राज्यको दायित्वभित्र पर्दछ। त्यस्तो रकम राज्यले पीडकबाट असूलउपर गर्ने सम्बन्धमा उपयुक्त कानूनी व्यवस्था गर्न सक्ने नै हुन्छ। पीडकबाट क्षतिपूर्ति भराउन नसकिएको भन्ने कारणले मात्र पीडितलाई क्षतिपूर्ति पाउने हकबाट वञ्चित गर्ने गरी प्रणालीले थप पीडितलाई पीडा दिन मिल्ने समेत हुँदैन।

प्रस्तुत मुद्दाकी पीडित “क” कुमारीले प्रतिवादीहरूबाट भराइपाउने ठहर भएको उपरोक्त क्षतिपूर्तिको रकम नेपाल सरकारबाट तत्काल उपलब्ध गराई सो रकम प्रतिवादीहरूबाट सरकारी विगो सरह असूलउपर गर्नु, गराउनु एवं अब उप्रान्त यस्ता प्रकृतिका अपराधका पीडितहरूलाई अदालतको अन्तिम फैसलाले निर्धारण गरे बमोजिमको क्षतिपूर्ति रकम एउटा छुट्टै कोषको स्थापना गरी सो कोषबाट तत्काल उपलब्ध गराउन र सो रकम पीडकबाट असूलउपर गर्ने गराउने व्यवस्था मिलाउन यथाशीघ्र आवश्यक र उपयुक्त पूर्वाधारको निर्माण गर्नु गराउनु भनी नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयमा लेखी पठाउने ठहर्छ।

६.२ पीडितलाई क्षतिपूर्ति रकम भराउने प्रक्रियामा राज्यको संयन्त्रबाट सहयोग र पहल हुनुपर्ने:

मीरा हुंगाना समेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत भएको रिट निवेदनमा^{२०} विशेष इजलासले मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐनको दफा १७ को व्याख्या गर्दै भनेको छ कि मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारको अपराधबाट पीडित व्यक्तिलाई ऐनको दफा १७ बमोजिम भराइदिने ठहर भएको क्षतिपूर्ति रकम भराउने प्रक्रियामा राज्यको संयन्त्रबाट सहयोग र पहल नहुने हो भने यस्ता अपराधबाट पीडितले न्यायको महशुस गर्न सक्ने अवस्था रहँदैन। त्यस्तै ऐनको दफा २६ बमोजिम पीडितलाई पर्याप्त सुरक्षा प्रदान गरिनु पनि उक्तिकै आवश्यक छ। यी समग्र व्यवस्थाहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट मात्रै मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारको अपराधबाट पीडित व्यक्तिले ऐनको दफा १५ को उपदफा (६) बमोजिम अदालतले बोलाएको समयमा उपस्थित भई न्यायिक प्रक्रियालाई सहयोग गर्न समर्थ हुन्छ।

^{१९} लोकबहादुर साकी समेत वि. नेपाल सरकार, नेकाप, अंक २, नि.नं. १३४६ पृ. २६३ (२०७२)।

^{२०} मीरा हुंगाना समेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत, नेकाप, अंक ३, नि.नं. ८९७३ पृ. ३२६ (२०७०)।

अदालतले मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा १५ को उपदफा (६) को कानूनी व्यवस्था तथा निवेदकले प्रस्तुत रिट निवेदनमा उठाएका अन्य विषयहरू समेतलाई सम्बोधन हुनेगरी विपक्षी नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेतका नाउँमा निर्देशनात्मक आदेश जारी गरेको थियो। जसमा “मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा १७ बमोजिम अदातलतको फैसलाबाट पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराइदिने ठहर भएको रकमको लागि अविलम्ब छुट्टै क्षतिपूर्ति कोष खडा गरी सो कोषको लागि आवश्यक रकमसमेत आ.व.२०७०/०७१ को बजेटमा अनिवार्य रूपमा विनियोजन गर्नु, साथै सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले समेत सक्रिय पहल गरी पीडितलाई सो क्षतिपूर्ति रकम भराइदिने व्यवस्था गर्नु, गराउनु” भन्ने एक थियो।

६.३ अभियोग माग दाबी नभए तापनि पीडितलाई न्याय दिन अदालत अगाडि सर्नुपर्ने

भगीरथ दाहाल वि. नेपाल सरकार भएको मुद्दामा^{२१} अभियोगपत्र दायर गरी प्रचलनमा रहेको जीउ मास्ने बेच्ने कार्य (नियन्त्रण) ऐन, २०४३ मा क्षतिपूर्ति सम्बन्धी व्यवस्था नभएकोले अभियोग माग दाबी नभए पनि पीडितलाई केही हदसम्म भए तापनि न्याय दिन अदालत अगाडि सर्नुपर्ने हुन्छ। अदालतले न्यायिक प्रक्रियामा मुद्दा पिच्छे मूल्यको (value) पहिचान गर्नु पर्दछ। जुनसुकै मुद्दाको निर्णयमा स्वार्थहरूको द्वन्द्व value judgement भइराखेको हुन्छ। अदालतद्वारा मुद्दाको अवस्था, प्रकृति र सन्दर्भ अनुसार कानूनको व्याख्या एवं प्रयोग गर्नु पर्दछ।

जीउ मास्ने बेच्ने कार्य (नियन्त्रण) ऐन, २०४३ लाई विस्तापित गरी आएको मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा १७ ले कसूरदारलाई भएको जरिवानको पचास प्रतिशत बराबरको रकम नघट्टने गरी प्रतिवादीबाट पीडितलाई मनासिव माफिकको क्षतिपूर्ति भराइदिनु पर्नेछ भन्ने कानूनी व्यवस्थाले वारदातको समयमा सो कानून नरहे पनि पीडितको मानवीय संवेदनशीलता र निजलाई पर्न गएको क्षतिको उपचार पीडितले नपाउने भनी अर्थ गर्न मिल्दैन। संविधान र कानूनले अपराध हुँदाका अवस्थामा प्रचलनमा नरहेको कानूनले सजाय गर्न सकिदैन तर पीडित राहतशास्त्र यस्तो विधिशास्त्र हो, जहाँ पीडितका प्रति हुन गएको अनेकन क्षतिलाई अदालत, मुद्दा चलाउने पक्ष र अन्य संलग्न निकायले संवेदनशील रूपमा हेर्नुपर्ने हुन्छ।

६.४ प्रतिवादीलाई जरिवाना गरी पीडितलाई क्षतिपूर्ति प्रदान गर्नुपर्ने

लाक्या तामाङ्ग वि. नेपाल सरकार भएको मुद्दामा^{२२} मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा १५ (१) (ड) को खण्ड (२) मा नेपाल भित्रको एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा लैजानेलाई दश वर्ष कैद र पचास हजार रुपियाँदेखि एक लाख रुपियाँसम्म जरिवाना हुने समेतको व्यवस्था भएको देखिन्छ। आरोपितले कसूर गरेको ठहर भएपछि जरिवाना पनि गर्नु पर्ने तथ्यमा विवाद छैन। प्रस्तुत मुद्दामा शुरु अदालतले उक्त कानूनी व्यवस्था बमोजिम प्रतिवादीलाई जरिवाना गरेको देखिदैन। ऐनको दफा १७ को कानूनी व्यवस्था हेर्दा जरिवानाको पचास प्रतिशत बराबरको रकममा नघट्टने गरी निजबाट मनासिव माफिकको क्षतिपूर्ति भराइदिनु पर्नेछ भन्ने समेतको व्यवस्था भएको देखिँदा कानून बमोजिम जरिवाना पनि गर्नु पर्नेमा शुरु अदालतले जरिवाना नगरेको हदसम्म केही उल्टी गरी १० वर्ष कैद सजाय, एक लाख रुपियाँ जरिवाना र पीडितले प्रतिवादीबाट ५०,००० रुपियाँ भराइलिन पाउने ठहर्‍याएको पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०६६।११।११ को फैसला मिलेकै देखिँदा सदर हुने।

^{२१} भगीरथ दाहाल वि. नेपाल सरकार, नैकाप, अंक ६, नि.नं. ९८२४ पृ. १०२२, (२०७४)।

^{२२} लाक्या तामाङ्ग वि. नेपाल सरकार, नैकाप, अंक ११, नि.नं. ९४९६, पृ. १९७३ (२०७२)।

६.५ प्रतिवादीहरूबाट फरक फरक रकम निर्धारण गरी पीडितलाई क्षतिपूर्ति प्रदान :

योगबहादुर लामा समेत वि. नेपाल सरकार भएको मुद्दामा^{२३} प्रतिवादीलाई मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा १५(१) (ड) (२) बमोजिम जनही दस वर्ष कैद र पचास हजार रुपैयाँ जरिवाना गरी दफा १७ बमोजिम प्रतिवादीहरू दुई जनाबाट रु. पचास हजार र एक जनाबाट रु. पच्चीस हजार क्षतिपूर्ति भराइदिने ठहराएको शुरु मकवानपुर जिल्ला अदालतको फैसला सदर गरेको पुनरावेदन अदालत, हेटौँडाको फैसला मिलेको देखिँदा सदर हुने ठहर्छ ।

६.६ क्षतिपूर्ति पीडकले तिर्न नसके राज्यले भर्नु पर्ने :

शान्ति वि.क. वि. नेपाल सरकार भएको मुद्दामा^{२४} विद्यमान कानूनी व्यवस्था र त्यस्तो कानूनी व्यवस्था गरिँदाको परिवेशलाई कानून व्याख्या गर्दा हेरिनु पर्दछ । सो कानून कुन परिवेशमा ल्याइएको हो र त्यसका मार्फतबाट के कस्ता उद्देश्य हासिल गर्न खोजिएको हो भन्ने कुराको खोजी गर्नु नै कानून व्याख्याको उद्देश्य हुनु पर्ने देखिन्छ ।

न्याय प्रणालीले जरिवाना र क्षतिपूर्तिलाई समेत फरक गरी हेर्न आवश्यक छ । जरिवाना पीडकबाट भराइने र सजायको एउटा रूप हो । जरिवाना राज्यको कोषमा जान्छ । अभियुक्तले जरिवाना तिर्न नसकेको अवस्थामा कैदको सजाय गरेर पनि असूलउपर गरिन्छ भने क्षतिपूर्ति पीडितलाई न्यायको अनुभूति गराउने पुनःस्थापना र परिपूरणको एउटा माध्यम हो । क्षतिपूर्ति पीडकले तिर्न नसके राज्यले भर्नु पर्दछ र क्षतिपूर्ति पीडितले पाउने विषय हो । क्षतिपूर्ति पीडालाई सम्बोधन गर्ने एउटा माध्यम हो ।

६.७ क्षतिपूर्ति दामासाहीले भराई दिने :

करवीर शाही वि. नेपाल सरकार भएको मुद्दामा^{२५} प्रतिवादीहरू करवीर शाही, निरा भन्ने निर्मला परियार र सुकुमारी लामालाई मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा ४(१)(ख) बमोजिमको कसूरको उद्योग गरेको देखिँदा दफा १५(१)(ख) बमोजिम सजाय गरेको नमिलेकोले दफा १५(१)(ज) बमोजिम आधा अर्थात् जनही पाँच वर्ष कैद र रु. २५०००। (पच्चीस हजार) को दरले जरिवाना भई प्रतिवादीहरूबाट पीडितहरूलाई रु. ४०,०००। दामासाहीका हिसावले हुने रकम दफा १७ बमोजिम क्षतिपूर्ति समेत भराइदिने ठहर्छ ।

६.७ कानूनले क्षतिपूर्ति भराउने व्यवस्था नगरेको भन्दैमा क्षतिपूर्ति नभराउने भन्ने हुँदैन:

ताराबहादुर बस्नते वि. नेपाल सरकार भएको मुद्दामा^{२६} पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराउने प्रयोजनार्थ पहिलाको ऐन भन्दा उदार व्यवस्था सहित आएको मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ लागू नहुने भन्न मिल्ने देखिँदैन, साथै जोहरी दिँदा र अभियोग दर्ता हुँदाका बखत लागू रहेको ऐनले पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराउनुपर्ने व्यवस्था गरेकोमा कसूर हुँदाका बखत लागू रहेको कानूनले क्षतिपूर्तिको व्यवस्था नगरेको भन्ने आधारमा पीडितलाई क्षतिपूर्ति नभराउने गरी व्याख्या गर्नु पीडितमैत्री विधिशास्त्रीय मान्यता अनुकूल नहुनुका साथै त्यसरी गरिएको व्याख्याले कानूनको उदार व्याख्या सम्बन्धी सिद्धान्तसँग समेत समाञ्जस्यता नराख्ने हुँदा पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराउने सिद्धान्ततः मनासिव र औचित्यपूर्ण हुने ।

^{२३} योगबहादुर लामा समेत वि. नेपाल सरकार, नेकाप, अंक १, नि.नं. ९५२५, पृ. ५८ २०७३ ।

^{२४} शान्ति वि.क. वि. नेपाल सरकार, नेकाप, अंक ८, नि.नं. ९८६८ पृ. १४७७, (२०७४) ।

^{२५} करवीर शाही वि. नेपाल सरकार, नेकाप, अंक २, नि.नं. ९९५८, पृ. ३४० (२०७५) ।

^{२६} ताराबहादुर बस्नते वि. नेपाल सरकार, नेकाप, अंक ६, नि.नं. १००२५, पृ. १०७४ (२०७५) ।

उल्लेखित मुद्दा तथा रिट निवेदन उपर सुनुवाइ गरी सर्वोच्च अदालतबाट भएका निर्णयहरूले क्षतिपूर्ति सम्बन्धी कानूनको व्याख्यालाई आधुनिकीकरण, उदारीकरण र समय सापेक्ष बनाएको पाइन्छ ।

७. समस्या, सुझाव र निष्कर्ष

७.१ समस्याहरू

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार सम्बन्धी कसूरबाट पीडित भएका व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति भराउने सम्बन्धमा गरिएको अध्ययनबाट देखिएका समस्याहरू यसप्रकार रहेका छन् :

- संविधानमा पीडितलाई कानून बमोजिम सामाजिक पुनःस्थापना र क्षतिपूर्ति सहितको न्याय पाउने हकको प्रत्याभूति गरे पनि अपराध पीडितलाई सामाजिक पुनःस्थापना र क्षतिपूर्ति सहितको न्याय प्रदान गर्न छुट्टै कानून हालसम्म जारी नभएको,
- मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा १७ मा व्यवस्था गरिएको “अदालतले कसूरदारलाई भएको जरिवानाको पचास प्रतिशत बराबरको रकममा नघट्ने गरी” भन्ने वाक्यांशको सन्दर्भमा अदालतबाट भएको प्रयोगमा एकरूपता नदेखिएको,
- मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा १७ (१) मा “...जरिवानाको पचास प्रतिशत रकममा नघट्ने गरी” भन्ने व्यवस्था भएको, सबै कसूरमा जरिवाना समेत हुने कानूनी व्यवस्था नभएकोले जरिवाना नहुने मुद्दामा क्षतिपूर्ति प्रदान गर्न सकिने अवस्था नदेखिएको,
- ऐनमा कसूरदारलाई भएको जरिवानाबाट क्षतिपूर्ति भराउने व्यवस्था गरिएबाट जरिवानाको रकमसँग क्षतिपूर्तिको रकम अन्तरसम्बन्धित बनाइएको हुँदा पीडितको पीडाको अनुपात र क्षतिपूर्ति निर्धारणमा समाञ्जस्यता हुने अवस्था नदेखिएको,
- अपराध घट्नु र कसूरदार ठहर हुनु फरक फरक अवस्था भएको हुँदा अपराधबाट पीडित भए तापनि कसूर कायम भई कसूरदारलाई जरिवाना हुने गरी सजाय नभएसम्म पीडितले क्षतिपूर्ति पाउने अवस्था हालको कानूनी व्यवस्थाबाट नभएको,
- प्रतिवादीलाई हुने सजाय शुरु अदालतबाट फैसला भए लगत्तै कार्यान्वयन हुने भए तापनि पीडितलाई क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने गरी भएको निर्णय अन्तिम फैसला नहुँदासम्म कार्यान्वयन नहुने अभ्यासले पीडितले क्षतिपूर्ति समयमा प्राप्त गर्न नसकेको ।

७.२ सुझावहरू

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार सम्बन्धी अपराधका पीडितले सो ऐनले गरेको व्यवस्था बमोजिम क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने सम्बन्धमा देहाय बमोजिम सुझाव प्रस्तुत गरिएको छ:

- पीडितलाई क्षतिपूर्ति प्रदान गर्न प्रतिवादीलाई गरिने जरिवाना रकमसँग सम्बन्ध हुने गरी गरिएको हालको कानूनी व्यवस्थाले कसूर कायम भए पनि प्रतिवादीलाई कैद मात्र सजाय हुने अवस्थामा पीडितले क्षतिपूर्ति पाउन नसक्ने हुँदा जुनसुकै कसूर कायम भए पनि पीडितले सो कसूरबाट भएको पीडाको अनुपातमा क्षतिपूर्ति पाउने कानूनी व्यवस्था गर्नुपर्ने,
- ऐनमा कसूरदारलाई भएको जरिवानाबाट क्षतिपूर्ति भराउने व्यवस्था गरिएबाट जरिवानाको रकमसँग क्षतिपूर्तिको रकम अन्तरसम्बन्धित बनाइएकोले पीडितको पीडाको अनुपात र क्षतिपूर्ति निर्धारणमा समस्या देखिँदा क्षतिपूर्तिको निर्धारण जरिवानाबाट नभई पीडाको आधारमा हुने कानूनी व्यवस्था गर्नुपर्ने,

- प्रतिवादीलाई शुरु अदालतबाट निर्णय हुनासाथ उसलाई भएको कैद र जरिवाना तत्कालै कार्यान्वयन हुने भए तापनि पीडितलाई क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने गरी भएको निर्णय अन्तिम फैसला नहुँदासम्म कार्यान्वयन नहुने हालको अभ्यासमा परिवर्तन गरी शुरु निर्णय हुनासाथ अदालत आफैले पीडितलाई क्षतिपूर्ति प्रदान गर्न कानूनमा व्यवस्था गरिनुपर्ने,
- पीडितलाई कसूर ठहरे भएपछि मात्र क्षतिपूर्ति दिने कानूनी व्यवस्थालाई सुधार गरी घटना घटेको र सोबाट पीडित व्यक्ति यकिन भए पछि नै क्षतिपूर्ति भराउने व्यवस्था गर्नुपर्ने ।

७.३ निष्कर्ष

अपराधको विकल्प क्षतिपूर्ति हुँदैन । मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार जस्तो गम्भीर प्रकृतिको अपराधका पीडितहरूलाई प्रदान गरिने क्षतिपूर्तिले उनीहरूको पीडा मेटिदैन । तथापि यसले केही राहत महशुस गराउँदछ, भन्ने मान्यता राखिन्छ । हालको कानूनी व्यवस्थाले क्षतिपूर्तिको रकम प्रतिवादीलाई भएको जरिवानासँग मिलान गरिएको छ । साथै क्षतिपूर्ति भराउने व्यवस्था अन्तिम निर्णय नभएसम्म कार्यान्वयन नगरिँदा वास्तविक रूपमा क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने वातावरण भएको छैन । मुद्दाको अन्तिम निर्णय हुन लामो समय लाग्ने र त्यसबेलासम्म पीडितले मुद्दाको पिछा गर्न पहुँच, समय र व्यावहारिक कारणले संभव हुँदैन । यसबाट कानूनमा गरिएको क्षतिपूर्तिको व्यवस्थाबाट पीडितले लाभ लिन सक्ने अवस्था रहदैन । यो समस्यालाई गम्भीररूपमा लिई पीडितले न्यायको अनुभूति, राज्यको संरक्षकत्व र उचित कानूनको प्रयोगको आभास हुने व्यवस्था गर्न जरुरी देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री सूचीहरू

नेपालको संविधान, कानून

- नेपालको संविधान
- मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४
- संगठित अपराध निवारण ऐन, २०७०
- अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५
- लैङ्गिक हिंसा निवारण कोष (सञ्चालन) नियमावली, २०६७

बिभिन्न मुलुकका कानून

- CPS policy for prosecuting Cases of Human Trafficking, Crown Prosecution Service, London, UK May 2011
- Criminal Injuries Compensation Act, 1995 UK
- Indian Code of Criminal Procedure, 1973
- Indian Penal Code, 1861
- Trafficking Victims Protection Act of 2000 (TVPA)

अनुसन्धान प्रतिवेदन

- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, *पीडित संरक्षण दिग्दर्शन*, काठमाडौं: महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय २०७०,
- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, *महिला तथा बालबालिका विरुद्ध हुने अपराध नियन्त्रण (सैद्धान्तिक अवधारणा, कानून र न्यायिक दृष्टिकोण)*, स्रोत सामग्री, काठमाडौं: महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, २०७१,
- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, *मानव बेचबिखन मुद्दा असफलताको स्थिति (अनुसन्धानमूलक अध्ययन)*, काठमाडौं: महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, २०७१,

- महिला, कानून र विकास मञ्च, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार सम्बन्धी मुद्दामा क्षतिपूर्तिको व्यवस्था र पीडितको क्षतिपूर्तिमाथिको पहुँच, काठमाडौं: महिला, कानून र विकास मञ्च, २०७४,

प्रतिवेदन/योजना

- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, महान्यायाधिवक्ताको वार्षिक प्रतिवेदनहरू, काठमाडौं: महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय

विविध

- कानून, न्याय, संविधानसभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूको सँगालो, काठमाडौं: कानून, न्याय, संविधानसभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, २०७२,
- सर्वोच्च अदालत, नेपाल कानून पत्रिकाका विभिन्न अंकहरू, काठमाडौं: सर्वोच्च अदालत
- नेपाल राजपत्र
- <https://www.aclu.org/other/human-trafficking-modern-enslavement-immigrant-women-united-states>

त्रि-वर्षीय अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान कार्ययोजना Crime Action Plan (CAP): संक्षिप्त विवेचना

पिताम्बर अधिकारी^१

१. पृष्ठभूमि

आपराधिक कार्य सामाजिक सभ्यता, सार्वजनिक हित, सम्वृद्धि र विकासको विरुद्धमा हुन्छ। अन्य अपराध भन्दा संगठित अपराधको राजनीतिक र सामाजिक आयामहरू हेर्दा समयमै यसको निराकरण भएन भने न्यायपूर्ण समाज र सभ्यताको मार्गमा ठूलो मूल्य चुकाउनु पर्ने हुन्छ। नेपाल प्रहरीको मूलभूत कार्य (Core Job) अपराध रोक्ने, पत्ता लगाउने तथा शान्ति-व्यवस्था (Peace and Order) कायम राख्ने हो। हरेक नागरिकको शान्तिपूर्वक बाँच्न पाउने र अपराध पीडितको न्याय पाउने हक अधिकार सुनिश्चित गर्नको लागि अग्रपङ्क्तिमा रहेर कार्य सम्पादन गर्नु नेपाल प्रहरीको प्रमुख जिम्मेवारी र दायित्व हो। नेपाल प्रहरीले स्थापनाकाल देखि नै अपराध रोकथाम र अनुसन्धानका विभिन्न प्रविधि र प्रणालीहरूको अवलम्बन गर्दै आएको छ। अपराधको रोकथाम र शान्ति सुरक्षा कायम गर्ने कार्य सम्पादन गर्दै नेपाल प्रहरीले नागरिकको जीउ, धन र स्वतन्त्रताको संरक्षण समेत गरी रहेको छ।

अपराध अनुसन्धान र नियन्त्रण जस्तो गहन एवं व्यापक जिम्मेवारी निर्वाह गर्न प्रहरीलाई सुसंगठित र स्रोत साधनबाट सुसज्जित गरिनु पर्ने हुन्छ। परम्परागत रूपमा अपनाइएका कतिपय विधिहरूमा समयानुकूल परिमार्जन तथा सुधार गर्दै नवीन प्रविधिको प्रयोगबाट मात्र सफलता हासिल गर्न सकिन्छ। अपराध अनुसन्धान आफैमा एउटा बहुआयामिक गतिशिल प्रकृया पनि हो। अनुसन्धानकर्ताको व्यक्तिगत र संस्थागत दुवै तहको सबलीकरणबाट जन-अर्पेक्षित परिणाम दिन सकिन्छ। समसामयिक ढङ्गले अनुसन्धान प्रणालीलाई पनि अत्याधुनिक एवं प्रविधि मैत्री बनाउदै लैजान अत्यावश्यक भएको छ।

समाज विभिन्न सामाजिक, सांस्कृतिक एवं राजनीतिक परिवर्तनहरूबाट प्रभावित भइरहेको हुन्छ। आपराधिक क्रियाकलापको निरन्तर वृद्धि भइरहेको छ। जनसंख्याको स्वाभाविक वृद्धि, प्रविधिको विकास तथा पहुँचमा व्यापकता, विश्वव्यापीकरण जस्ता कारणले आपराधिक घटना पनि जटिल हुँदै गइरहेका छन्। संख्यात्मक वृद्धिसँगै आपराधिक प्रवृत्तिमा (Crime Pattern) पनि क्रमशः परिवर्तन भइरहेको छ। दश वर्षे सशस्त्र जन युद्ध सकिन लाग्दा र २०६३ को जनआन्दोलन चरम अवस्थामा पुग्दै गर्दा

^१ प्रहरी नायब महानिरीक्षक, प्रहरी प्रधान कार्यालय, कार्य एवं अपराध अनुसन्धान विभाग।

^२ प्रस्तावना: प्रहरी ऐन २०१२।

मुलुकमा स्थापित अनुसन्धान र न्यायिक प्रकृयाहरू धेरै प्रभावित भइरहेका थिए । द्वन्द्वको पृष्ठभूमिमा अपराध मौलाउने जोखिम पनि समाजमा व्याप्त थियो । खासगरी अपहरण तथा शरीर बन्धक, आर्थिक एवं संगठित अपराध, चन्दा आतङ्क, साना हातहतियारको प्रयोग जस्ता अपराधहरू मौलाएको अवस्था विद्यमान थियो । प्रविधिको विकासले साइबर अपराध अबको ठुलो चुनौती बन्न पुगेको छ । अपराध नियन्त्रण कार्यलाई रणनीतिक हस्तक्षेप (Strategic Intervention) बाट योजनाबद्ध ढङ्गले नियन्त्रण गर्नु पर्ने आवश्यकता सदा रहन्छ ।

आ.व. २०६५/६६ देखि २०७५/७६ सम्मको केही मुख्य अपराधको संख्यात्मक तालिका निम्नअनुसार छ ।^२

आ.व.	खुन ढाँका र ढाँका चोरी	कर्तव्य ज्यान र ज्यान मार्ने उद्योग	व्यक्ति अपहरण र अपहरण तथा शरीर बन्धक उद्योग	हातहतियार खरखजना	संगठित तथा आर्थिक अपराध (आर्थिक अपराधमा बैकिङ कसूर र ठगी)
२०६५/०६६	१७६	१३१५	१६७	४८०	१२१
२०६६/०६७	१८६	१३७४	१६९	४६३	१५६
२०६७/०६८	१५२	२७१५	१८५	४०७	३११
२०६८/०६९	१३४	१३६०	१८४	३८७	३०८
२०६९/०७०	१२०	१२३०	१२७	२७१	४३२
२०७०/०७१	७३	१२९८	११७	२७३	४४०
२०७१/०७२	५१	१३११	८२	२६१	४८७
२०७२/०७३	६६	१२६८	९४	२३८	६०३
२०७३/०७४	४६	१२६२	७४	२२२	४७५
२०७४/०७५	२९	१३५६	८८	२५४	१३३५
२०७५/०७६	२१८	१५८६	११८	२११	३८५१

प्रस्तुत अपराध तालिका अनुसार पनि सशस्त्र द्वन्द्व र २०६२/०६३ को जनआन्दोलन पश्चात्को राजनीतिक संक्रमण अवधिमा उच्चदरमा रहेका अपराधहरू २०७० साल पश्चात् क्रमिक रूपमा घट्दै गएको देखिन्छ । यद्यपि कर्तव्य ज्यान, ज्यान मार्ने उद्योग, संगठित तथा आर्थिक अपराध भने क्रमशः बढिरहेको पाइन्छ । त्यसैगरी आ. व. २०७५/०६७ मा लागू भएको मुलुकी अपराध संहिताले फौजदारी अपराध सम्बन्धी सारभूत र कार्यविधि कानूनमा व्यापक परिवर्तन भए पश्चात् अपराधको नयाँ वर्गीकरणको कारण आ.व. २०७५/०७६ को तथ्याङ्कमा केही फेर बदल भएको छ । यसरी वृद्धि भई रहेको अपराध (Increasing Crime) र परिवर्तनशील अपराध प्रवृत्ति (Changing Crime Pattern) लाई मध्यनजर गर्दा राज्य अन्तर्गतको फौजदारी अपराधको नियन्त्रण प्रणालीको पनि तदनुकूल क्षमता अभिवृद्धि गर्ने, प्रविधिको पहुँच र प्रयोगमा बढावा दिने जस्ता कार्य गरी अपराध विरुद्ध निरन्तरको दबाव (Thrust) दिनु पर्ने देखिन्छ । समसामयिक ढङ्गले अनुसन्धान प्रणालीलाई पनि अत्याधुनिक एवं प्रविधि मैत्री बनाउनु नै अत्यावश्यक भएको छ । अपराध अनुसन्धान र रोकथामका विविध प्रकृयाहरूमा राजनीतिक वा अन्य अवाञ्छित प्रभावलाई रोक्ने महत्वपूर्ण उपाय प्रहरी अनुसन्धानकर्ताको व्यावसायीकरण नै हो । यस परिप्रेक्ष्यमा एउटा विस्तृत अध्ययनका साथ अनुसन्धानको क्षेत्रमा व्यापक सुधार ल्याउने अभिप्रायले पहिलो पटक त्रि-वर्षीय अपराध अनुसन्धान तथा नियन्त्रण कार्य योजना (Crime Action Plan-CAP) को अवधारणा आ.व. २०७२/०७३ मा अघि सारिएको हो । अनुसन्धान प्रणालीलाई पुनर्ताजगी गर्दै अनुसन्धानकर्ताको तहमा र संस्थागत तहमा

^२ स्रोत: प्रहरी प्रधान कार्यालय कार्य एवं अपराध अनुसन्धान विभाग ।

पनि नवीन सोच (Innovative Approach), सिप र अवधारणा (Concept) सिञ्चित गर्न अपरिहार्य भएको महसुस गरी CAP लागू गरिएको हो ।

प्रहरीका कार्य पद्धतिहरूमा पनि समसामयिक परिवर्तनहरू भइरहेका छन्, जुन अपरिहार्य पनि छ । अपराध अनुसन्धानको क्षेत्रमा योजनाबद्ध विकासको अभाव अन्त्य गर्दै अपराध अनुसन्धानमा रहेका कानूनी, प्रणालीगत एवं व्यावहारिक समस्या तथा चुनौतीहरूको अध्ययन विश्लेषण गरी अपराध अनुसन्धानलाई सेवा विशिष्टीकरण र तथ्यांक एवं विश्लेषणमा आधारित प्रविधियुक्त अनुसन्धान पद्धतिको संस्थागत विकासलाई सुनिश्चित गर्न त्रि-वर्षीय अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान कार्ययोजना (Crime Action Plan - CAP) को भूमिका उल्लेखनीय देखिएको छ ।

नेपाल सरकारको P1 (Priority-one) कार्यक्रमको रूपमा १२ वटा कार्यनीतिक क्षेत्रहरू (Action Policy Area) र १७८ अनुसन्धानसँग सम्बन्धित विविध क्रियाकलापहरू समेटी तयार पारिएको “त्रि-वर्षीय अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान कार्ययोजना (प्रथम चरण (CAP-Crime Action Plan-I)” आ.व. ०७२/७३ देखि बजेट विनियोजन भई ०७५/७६ सम्मको चरण कार्यान्वयन भइसकेको छ । उक्त कार्ययोजनाले अपराध अनुसन्धानलाई वैज्ञानिक र प्रविधियुक्त बनाई प्रहरी जनशक्ति र भौतिक पूर्वाधारको विकास गरी अपराध अनुसन्धानको संस्थागत विकासमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको कारण यसकै निरन्तरता स्वरूप “अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान कार्ययोजना (दोस्रो चरण (Crime Action Plan-II)” तयार गरी मिति २०७४ चैत २१ गते गृह मन्त्रालयबाट स्वीकृत भई कार्यान्वयन भैरहेको छ ।

कार्य योजना लागू भैसकेपछि फौसला कार्यान्वयनलाई उच्च प्राथमिकतामा राखी हालसम्म १२८७२ जना व्यक्ति पक्राउ गरिएको छ । रु. ४ अर्ब ९४ करोड १८ लाख ८९ हजार ६ सय ७१ रूपैयाँ जरिवाना असुल भएको छ । ११८२९ वर्ष १ महिना ०८ दिन कैद असुल उपर भएको छ । CAP लागू भए पश्चात् खुन डाँका, कर्तव्य ज्यान, अपहरण जस्ता परम्परागत तथा गहन्य अपराधहरू उल्लेखनीय रूपमा घटेको पाइन्छ । यस्तैगरी सामाजिक अपराध विरुद्ध शुन्य सहनशिलताको कारण केही सार्वजनिक अपराध, जुवा तथा लागू औषधको मुद्दा दर्तामा वृद्धि भएको, जनचेतनामा भएको अभिवृद्धिका कारण महिला तथा बालबालिका विरुद्ध हुने अपराध (जबरजस्ती करणी तथा मानव बेचबिखन तथा ओसार पसार) को दर्ता संख्यामा वृद्धि भएको छ ।

१.१ आदर्श वाक्य (Motto) :

पीडितलाई न्याय, अपराधीलाई सजाय र आम नागरिकलाई सुरक्षाको भरोसा

१.२ दुरदृष्टि (Vision) :

सुरक्षित तथा समुन्नत समाजका लागि सबल, सक्षम एवं प्रभावकारी अपराध अनुसन्धान

१.३ लक्ष्य (Goal) :

“आपराधिक सूचना प्रणाली (Criminal Intelligence System) लाई व्यवस्थित बनाई आपराधिक जोखिम न्यूनीकरण गर्दै अपराध रोकथाम एवं समुचित वैज्ञानिक प्रविधिद्वारा तथ्य तथा प्रमाणमुखी अपराध अनुसन्धान पद्धति विकास गर्नु” यस कार्ययोजनाको मूल लक्ष्य रहेको छ ।

१.४ कार्ययोजनाको उद्देश्य

➤ अपराध अनुसन्धानको सेवा विशिष्टीकरणलाई संस्थागत रूपमा विकास गर्ने,

- अपराध रोकथाम र अनुसन्धानका चुनौती सम्बन्धी सूचना (Intelligence) संकलन र विश्लेषण गर्ने पद्धतिको विकास गरी Intelligence Led एवं Evidence Based अनुसन्धानलाई थप प्रभावकारी पाउँ लैजाने ।
- अपराध रोकथाम र अनुसन्धानमा सूचना प्रविधि एवं वैज्ञानिक संसाधनको अधिकतम प्रयोग गर्ने,
- अन्तरदेशीय अपराध नियन्त्रणको लागि अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा समन्वय र सहयोग आदानप्रदान गर्ने,
- मानव अधिकारको संरक्षण र पीडित मैत्री वातावरणको विकास गर्ने,
- जन सहभागितामूलक अपराध नियन्त्रण र अनुसन्धानको पद्धति विकास गर्ने,
- अपराध रोकथाम र अनुसन्धानको लागि राष्ट्रिय अपराधिक अभिलेख (National Criminal Database) को विकास एवं विस्तार गर्ने,
- समयसापेक्ष नीतिगत तथा आन्तरिक सुधार एवं व्यवस्थापनमा विशेष जोड दिई वैज्ञानिक एव प्रमाणमुखी अनुसन्धानलाई पद्धतिको रूपमा विकास गर्ने ।
- अपराध अनुसन्धानमा खटिने जनशक्तिलाई विशिष्टकृत सेवाको रूपमा विकास गर्दै लैजाने,
- अपराधिक अभिलेखलाई अझ बढी व्यवस्थित एवं वैज्ञानिक बनाउन सूचना प्रविधिलाई सशक्त बनाउने,
- नागरिकसँगको सहकार्यमा अपराध नियन्त्रणलाई प्रभावकारी बनाउने ।

१.५ कार्यनीतिक क्षेत्रहरू (Action Policy Areas)

- अपराध अनुसन्धानको संस्थागत विकास, मानवस्रोत व्यवस्थापन र सेवा विशिष्टीकरण गर्ने ।
- मिसिल अभिलेखन र अभियोजन कार्यमा समन्वय सुदृढ गर्ने ।
- अपराधिक सूचना संजाल विकास र विस्तार गर्ने ।
- अपराधिक तथ्यांक व्यवस्थापन र विद्युतीय संजाल स्थानीय एकाईहरूसम्म विस्तार गर्ने ।
- वैज्ञानिक अनुसन्धान पद्धतिको सशक्तीकरण गर्ने ।
- साक्षी सुरक्षा योजनाको विकास र सहज उपस्थितिको वातावरण निर्माण गर्ने ।
- सरकारी तथा अन्य सरोकारवाला निकायहरूसँग सम्बन्ध र सम्पर्कको विकास गर्ने ।
- अपराध नियन्त्रण र अनुसन्धान सम्बन्धमा नागरिक जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने ।
- सामुदायिक प्रहरी अवधारणा सबलीकरण गर्ने ।
- लैङ्गिक हिंसा न्युनीकरणको लागि प्रभावकारी योजना विकास र संस्थागत सुदृढीकरण गर्ने ।
- अपराध अनुसन्धान प्रशिक्षणलाई सुदृढीकरण गर्ने ।
- अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय संगठनहरूसँग सम्बन्ध विकास र सम्पर्क विस्तार गर्ने ।

२. कार्यान्वयन संयन्त्र (Implementation Mechanism)

कार्ययोजनाको कार्यान्वयन गर्ने मुख्य जिम्मेवारी प्रहरी प्रधान कार्यालय अन्तर्गतको कार्य एवं अपराध अनुसन्धान विभागको हो । उक्त विभाग र मातहत सबै प्रहरी एकाईबाट यो कार्ययोजनालाई प्रभावकारी ढङ्गले लागू गरिएको छ । यसको अलावा निम्न संयोजक तथा सदस्यहरू रहेको एक निर्देशक समिति रहने व्यवस्था रहेको छ । आवश्यकता अनुसार निर्देशक समितिले अन्य सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीलाई बैठकमा आमन्त्रण गर्न सक्नेछ । साथै यस कार्य योजनाको कार्यान्वयनको अनुगमनका लागि एक कार्ययोजना अनुगमन तथा मूल्यांकन समिति समेत गठन गर्न सकिने व्यवस्था रहेको छ ।

• प्रमुख, कार्य एवं अपराध अनुसन्धान विभाग-	संयोजक
• प्रमुख, अपराध अनुसन्धान विद्यालय-	सदस्य
• प्रमुख, महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक सेवा निर्देशनालय-	सदस्य
• प्रमुख, अन्वेषण योजना तथा विकास निर्देशनालय-	सदस्य
• प्रमुख, कम्प्युटर निर्देशनालय -	सदस्य
• प्रमुख, बजेट शाखा-	सदस्य
• प्रमुख, कार्य एवं अपराध अनुसन्धान विभाग, अन्वेषण योजना शाखा-	सदस्य सचिव

३. अनुगमन, मूल्यांकन तथा प्रतिवेदन

- ३.१ कार्ययोजना मुताविक प्रभावकारी कार्यन्वयनको सुनिश्चितताको लागि अनुगमन तथा मूल्यांकन प्रणालीलाई सुदृढ बनाइएको छ । कार्ययोजना कार्यान्वयनको लागि जिम्मेवार निकाय र अनुगमन निकायको व्यवस्था गरिएको छ, साथै जिम्मेवार निकायबाट सम्पादन भएको क्रियाकलापहरूलाई नियमित ढङ्गको सुक्ष्म अनुगमन गर्ने जिम्मेवारी कार्य एवं अपराध अनुसन्धान विभाग अन्तर्गतको योजना तथा अन्वेषण शाखालाई तोकिएको छ ।
- ३.२ कार्ययोजना अन्तर्गतका क्रियाकलापहरू सञ्चालनको जिम्मेवारी पाएका निकायहरूले प्रत्येक महिनाको कार्य प्रगति विवरण कार्य एवं अपराध अनुसन्धान विभाग, योजना तथा अन्वेषण शाखालाई अनिवार्य रूपमा गर्नु पर्नेछ ।
- ३.३ योजना तथा अन्वेषण शाखाले मासिक रूपमा कार्य सम्पादन विवरण संकलन गरी कार्ययोजना कार्यान्वयन अनुगमनका लागि गठित निर्देशक समितिको प्रमुख (कार्य एवं अपराध अनुसन्धान विभाग प्रमुख) लाई जाहेर गर्नेछ र निजबाट भएको निर्देशनको कार्यान्वयन गर्नेछ ।
- ३.४ कार्ययोजना सञ्चालनको मध्यावधि समीक्षा गरी प्रहरी महानिरीक्षकज्यू समक्ष समीक्षा प्रतिवेदन पेश गरिने व्यवस्था रहेको छ ।
- ३.५ कार्य प्रगतिको समीक्षाको आधारमा परिमार्जन (थपघट) गर्नु पर्ने भएमा निर्देशक समितिको सिफारिसमा प्रहरी महानिरीक्षकबाट स्विकृत गरी परिमार्जित कार्यक्रम लागू गरिनेछ ।
- ३.६ यस कार्ययोजनामा तय गरिएका विषयगत गतिविधिहरू नेपाल प्रहरीको अपराध अनुसन्धानको वैज्ञानिकीकरण र सेवा विशिष्टीकरणसँग सम्बन्धित भएकोले कार्ययोजनाको समग्र कार्यान्वयन र कार्यान्वयनमा आउने समस्याहरूको सहजीकरण प्रहरी प्रधान कार्यालयले गर्नेछ ।
- ३.७ कार्य एवं अपराध अनुसन्धान विभागले वार्षिक रूपमा एकमुष्ट कार्ययोजनाको प्रगति विवरण प्रहरी महानिरीक्षकको कार्यालय, योजना अन्वेषण तथा विकास निर्देशनालयमा प्रतिवेदन गर्नु पर्नेछ ।

४. प्रथम चरण (CAP- 1) आर्थिक वर्ष २०७२।०७३ - २०७४।०७५

अनुसन्धान जस्तो महत्वपूर्ण क्षेत्रमा पहिलो पटक योजनाबद्ध कार्य प्रणाली लागू गर्दै प्रथम चरणका विविध क्रियाकलापहरू सञ्चालित भएका छन् । विगतमा प्रभावकारी अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान सम्बन्धी वास्तविक समस्याको पहिचान तथा कार्य सञ्चालनको प्राथमिकता निर्धारण गर्न दुविधा रहेको भएतापनि यो कार्यक्रम पश्चात् यसले त्यस्तो अवस्थाको अन्त्य भएको छ ।

४.१ पूर्वाधार तथा भौतिक संरचनाको विकास

आफ्नै बजेट तथा संगठनको विशेष सकृयतामा CAP सञ्चालनको अवधिमा अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान प्रभावकारितामा अत्यावश्यक एवं महत्वपूर्ण पक्षका रूपमा रहेको स्रोत साधन, पूर्वाधार तथा भौतिक संरचनाहरूको सम्बन्धमा भएका प्रमुख कार्यहरू देहाय बमोजिम छन्:

- राष्ट्रिय प्रहरी प्रशिक्षण प्रतिष्ठानको भवनमा रहेको केन्द्रीय विधिविज्ञान प्रयोगशाला सामाखुसी स्थित आफ्नै नवनिर्मित भवनमा स्थानान्तरण,
- भौतिक सबुद परीक्षणलाई सहजता ल्याउन परीक्षणस्थल विस्तार गर्ने क्रममा धरानमा प्रादेशिक विधिविज्ञान प्रयोगशालाको स्थापना र नेपालगंजमा भौतिक संरचनाको निर्माण भैसकेको,
- महिला तथा बालबालिका सेवा केन्द्रको १४ वटा भवन जिल्ला प्रहरी कार्यालय परिसरमा निर्माण,
- सुदूरपश्चिम प्रदेशमा कुकुर महाशाखाको विस्तारको क्रममा धनगढीमा केनाइन शाखाको निर्माण,
- २२ वटा जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा भिडियो रेकर्डिङ सहितको अनुसन्धानात्मक अन्तर्वाता कक्ष निर्माण,
- ३ वटै परिसर, १८ वटा वृत्तसहित, अन्य ४ स्थानमा भौतिक सबुद राख्ने लक (Exhibit Store) निर्माण,
- पोलिग्राफ विस्तार गर्ने क्रममा केन्द्रीय अनुसन्धान ब्यूरो महाराजगंज, विशेष ब्यूरो, लागू औषध नियन्त्रण ब्यूरो, म.न.प्र.का.रानीपोखरी, र १ नं.प्रदेश प्रहरी विराटनगरमा गरी पाँच ठाउँमा परीक्षण कक्ष तयार गरिएको,
- महिला, बालबालिका तथा जेष्ठ नागरिक सेवा निर्देशनालय तथा र मातहत जिल्लाहरूमा रहेका सेवा केन्द्रहरूको सुदृढीकरण गरिएको
- अपराध अनुसन्धान प्रकृत्यामा प्रयोग गरिने कुकुरहरूको सुविधाको लागि केन्द्रीय प्रहरी कुकुर तालिम केन्द्रका ४७ वटा कुकुरहरूको लागि Seat निर्माण,
- लागू औषध नियन्त्रण ब्यूरो अन्तर्गतका ७ वटा Satellite Unit को क्षमता अभिवृद्धिका लागि सबै Unit हरूलाई १/१ थान मोटरसाइकल तथा कम्प्यूटर सेट वितरण,
- सबै संघीय प्रहरी कार्यालयहरूलाई १/१ थान पोर्टेबल जेनेरेटर वितरण,

४.२ दक्ष जनशक्तिको उत्पादन तथा सेवा विशिष्टीकरण

- यस अवधिमा अपराध अनुसन्धान विद्यालयको मुख्य भूमिका र अन्य निकायहरू समेतको समन्वयमा ५०४९ प्रहरी जनशक्तिलाई अपराध अनुसन्धान सम्बन्धी उन्नत तालिम प्रदान गरिएको जसमध्ये स्वदेश तालिम ५,०३७ जना र विदेश तालिम १२ जनाले प्राप्त गरेका,
- यसको साथै अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धानलाई प्रभावकारी बनाउन सेवा विशिष्टीकरण अत्यावश्यक रहेको महसुस गरी अपराध अनुसन्धान विभागबाट प्रस्तुत गरिएको औचित्य तथा कार्ययोजना सहितको प्रस्ताव बरिष्ठ प्रहरी सम्मेलन २०७१ मा पारित र्भ क्रमिक रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ ।
- पोलिग्राफ परीक्षणको लागि ३ वटा समूहलाई विभिन्न मितिमा आधारभूत तालिम प्रदान गरी जनशक्ति परिचालन र ३२ सेट सामाग्रीको व्यवस्थापन गरिएको ।
- घटनास्थल अनुसन्धान प्रशिक्षण प्रदान गर्नुका साथै Check-list तयार गरी वितरण गरिएको ।

४.३ आधुनिक कार्य पद्धति एवं वैज्ञानिक प्रविधिको विकास

- प्रहरी प्रधान कार्यालयको मातहत रहने गरी कार्य एवं अपराध अनुसन्धान विभागमा Data Center को स्थापना,
- Digital Forensic Lab (DFL) को स्थापना भई आवश्यक Software तथा Hardware जडान, उपकरण खरिद तथा कार्य सञ्चालन,
- केन्द्रीय प्रहरी विधिविज्ञान प्रयोगशालामा HPTLC (High Performance Thin-Layer Chromatography) खरिद गरी जडान तथा कार्य सञ्चालन भएको,
- केन्द्रीय प्रहरी विधिविज्ञान प्रयोगशालामा Incinerator खरिद गरी जडान तथा कार्य सञ्चालन भएको,
- प्रदेश नं १ धरानमा रहेको विधिविज्ञान प्रयोगशालाको लागि आवश्यक उपकरणहरूको खरिद तथा कार्य सञ्चालन
- घटनास्थल अनुसन्धान प्रयोजनार्थ ६० थान SOCO Kit box खरिद गरी वितरण भएको ।
- केन्द्रीय अभिलेख तथा अन्य सरकारी निकायहरूको अभिलेख समेत एकिकृत रूपमा व्यवस्थापन गर्नका लागि अपराध अनुसन्धान विभागमा Data Center को स्थापना,
- अनुसन्धानमा महत्वपूर्ण रहेको औला छापलाई (MorphoBIS- Automated Fingerprint Identification System- AFIS) को प्रयोग गर्न ३३ स्थानमा System Networking गरी विगतमा नेपाल प्रहरीसँग रहेको Manual Finger Print लाई नयाँ प्रविधिमा ढाल्न तथा नयाँ प्रविधि मार्फत संकलन गरी भण्डारण गरिएको,
- वैज्ञानिक अनुसन्धान पद्धतिको अनुशरणका लागि मुद्दा दर्ता गर्ने ३२ वटा प्रहरी कार्यलयहरूमा अन्तरवार्ता कक्षको निर्माण,
- मिसिल अभिलेखीकरण गरी विश्लेषण प्रयोजनार्थ Case File Digitization को १३७ स्थानमा नेटवर्क विस्तार गरी हालसम्म ३६,६०८ मिसिल अपलोड भएको,
- अनुसन्धान गर्ने सबै प्रहरी कार्यलयहरूमा Computer, Scanner तथा Printer को व्यवस्था,
- अनुसन्धान गर्ने युनिटहरूमा रहेको १० नं. डायरीको अभिलेखलाई केन्द्रीय अभिलेखमा ल्याई Software मा राख्ने कार्य अन्तर्गत पुरानो १० नं डायरीको अभिलेख CRS Entry Software मा अभिलेख Entry अन्तिम चरणमा पुगेको,
- हराएका, बेपत्ता भएका तथा पहिचान खुल्न नसकेका लाशहरूको विवरणलाई व्यवस्थित तथा सवैले सहज तरिकाबाट जानकारी लिन सक्ने गरी Missing Person and Dead body Identification Software को निर्माण गरी कार्यान्वयन,
- सहज तवरले अपराधको अभिलेख राख्न तथा अभिलेखको विश्लेषण गरी अपराध तथा अपराधसँग सम्बन्धित व्यक्ति, वस्तुहरूको विषयमा तथ्यगत अध्ययन गर्न CCIS (Crime and Criminal Information System) को निर्माण,
- DIRS (Daily Incident Report System) र CCIS लगायतका अपराध सम्बन्धी तथ्यांक प्रणालीलाई आपसमा सम्बद्ध गराई Duplication हटाउने गरी अध्ययन प्रारम्भ,
- Secured Web Based Intelligence Reporting System को विकास,
- अनुसन्धान गर्ने युनिटका खबर संकलनको कार्यमा सादा पोषाकमा खटिएको टोलीको कमाण्डरलाई दैनिक प्रतिवेदन गर्ने गरी सिमसहितको मोबाइल फोन उपलब्ध गराइएको,
- Interpol को Database (SLTD – Stolen & Lost Travel Document) को अधिकतम प्रयोग तथा गतिविधिमा सक्रिय सहभागितामा विस्तार गरिएको,
- प्रदेश प्रहरी कार्यालय र संघीय प्रहरी कार्यलयले परिचालन गर्ने गरी उपकरण सहित पोलिग्राफ परीक्षकहरू खटाई शाखा विस्तार गरिएको,

- Mobile Apps, Toll Free Number, Hotline, SMS Email को माध्यमबाट आपराधिक घटनाको सूचना यथासक्य चाँडो प्रहरीले थाहा पाउने व्यवस्था गरिएको,
- विभिन्न जनचेतनामूलक कार्यको लागि ८ वटा डकुडामा तयार र अन्य जनचेतनामूलक कार्यको लागि ३ वटा PSA, ३ डकुमेन्ट्री र आधा घण्टाको ड्रामा समेत गरी ७ वटा सन्देशमूलक भिडियो क्लिप तयार भएको,
- Online मार्फत प्रहरी चारित्रिक प्रमाणपत्र आवेदन गर्ने तथा उपलब्ध गराउने व्यवस्था मिलाइएको ।

४.४ समष्टिगत कार्यान्वयनको अवस्था (CAP-I)

त्रि-वर्षीय अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान पहिलो कार्ययोजना (CAP-Crime Action Plan) मा १२ कार्यनीतिक क्षेत्रहरू तथा १७८ विविध क्रियाकलापहरू निर्धारण गरिएका थिए । प्रथम चरणको CAP मा समाविष्ट विविध १७८ क्रियाकलापहरू मध्ये ६७ वटा क्रियाकलापहरूको सञ्चालन भई पूर्ण भएको र विविध कारणवश ३५ वटा क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्न सकिएको थिएन । विगतको अनुभव तथा विद्यमान अवस्थालाई मूल्यांकन गरी दोस्रो कार्ययोजनामा जम्मा ८७ वटा कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने योजना रहेको जसमा ३५ वटा पहिलो चरणको CAP कार्यक्रमहरूले निरन्तरता पाएका छन् । त्रि-वर्षीय अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान कार्ययोजनाको (दोस्रो चरण) पहिलो र दोस्रो वर्षका कार्यक्रमहरू कार्यान्वयनको चरणमा रहेका छन् ।

५. दोस्रो चरण (CAP- II) आर्थिक वर्ष २०७५/०७६ - २०७७/०७८

दोस्रो चरणको त्रि-वर्षीय अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान कार्ययोजना २०७५/०७६-२०७७/०७८ (CAP-II) नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालय (माननीय गृहमन्त्रीस्तर) बाट मिति २०७४ चैत्र २१ गते स्वीकृत भई कार्यान्वयनमा आएको हो । यो चरणमा दुई वटा प्रमुख सन्दर्भले CAP को कार्यान्वयनमा विशेष ध्यान दिनु पर्ने अवस्था देखिएको छ । प्रथमतः संघीय प्रणाली अन्तर्गत अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान सम्बन्धी संस्थागत क्षमता र संयन्त्रको विस्तार र प्रभावकारीता अभिवृद्धि गर्न मातहतका अनुसन्धान गर्ने एकाईहरूको पुनःसंरचना गर्ने कार्य महत्वपूर्ण थियो । अपराध अनुसन्धान कार्यको केन्द्रसम्म समन्वय गर्ने जिम्मेवारी सहित स्थापना भएको संघीय प्रहरी एकाई कार्यालयको कार्य प्रणालिको विकाससँगै प्रदेश तहमा विशिष्टीकृत अनुसन्धान व्यूरोहरूको एकाईहरूलाई स्थापना गर्ने कार्य पनि प्राथमिकताका साथ भैरहेको छ । यस्तैगरी २०७५ साल भदौ १ बाट कार्यान्वयनमा आएको मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ र मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को सफल कार्यान्वयन गर्न पूर्व तयारी देखि शुरूको कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउनु पर्ने अर्को महत्वपूर्ण दायित्व यो चरणमा रहेको छ । त्यस्तैगरी नेपाल सरकार गृह मन्त्रालयबाट जारी गृह प्रशासन सुधार कार्ययोजना २०७४ को बुँदा नं. ३४ मा “नेपाल प्रहरीबाट संचालित अपराध कार्य योजना (CAP) को दोस्रो चरणको कार्यक्रम कार्यान्वयन” गर्ने कार्यक्रम समावेश भएको सन्दर्भले CAP को महत्वलाई आत्मसात गरेको अवस्था छ ।

५.१ पूर्वाधार, स्रोत साधन तथा भौतिक संरचनाको विकास

- अपराध अनुसन्धानलाई विशिष्टीकरण गर्ने योजना अनुरूप ७० दरबन्दी सहितको केन्द्रीय साइबर व्यूरो र ६० जनाको दरबन्दी सहितको मानव बेचबिखन अनुसन्धान व्यूरो स्थापना भई कार्य प्रारम्भ समेत भएको,

- नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालय, लागू औषध नियन्त्रण शाखा सिंहदरबार अन्तर्गत गठन भएको यस कार्यालयको कार्यक्षेत्रलाई समयानुकूल विस्तारित र विकसित गर्दै लैजाने उद्देश्य अनुरूप ७ वटा प्रदेशमा शाखा कार्यालयहरूको स्थापना गरी कार्य संचालन भैरहेको छ
- धरानमा विधिविज्ञान प्रयोगशालाको स्थापना र नेपालगंजमा भौतिक संरचनाको निर्माण गरी प्रदेशस्तरमा प्रहरी विधिविज्ञान प्रयोगशालाका लागि दरबन्दीको व्यवस्था,
- सातै प्रदेश सहित १५ स्थानमा पोलिग्राफ परीक्षकहरू खटिएको । पोलिग्राफ कक्ष विस्तार गर्ने क्रममा हाल १४ वटा पोलिग्राफ कक्ष अत्याधुनीकरण गर्ने क्रममा १२ वटा निर्माण सम्पन्न भई २ स्थान (महानगरीय प्रहरी कार्यालय र १ नं. प्रदेश प्रहरी कार्यालय) मा आधुनिकीकरणको क्रममा रहेको,
- घटनास्थलबाट सुरक्षित र व्यवस्थित तवरले सबुद प्रमाण उठाउन Mobile Forensic Van खरिद गरी अपराध महाशाखा टेकुलाई प्रदान गरिएको,
- मुद्दा चल्ने प्रहरी एकाइहरूमा Interview Room (अन्तरवार्ता कक्ष) निर्माण गर्ने कार्यक्रम अनुसार भिडियो रेकर्डिङ सहितको अन्तर्वार्ता कक्ष निर्माण ३२ (बत्तिस) स्थानमा निर्माण गरी सञ्चालनमा ल्याइएको साथै १० स्थानमा निर्माणाधिन अवस्थामा रहेको छ,
- देशका विभिन्न स्थानहरूमा परिचालित हुने केनाइन सेवालाई अभूत प्रभावकारी बनाउन तथा कुकुरको स्वास्थ्यलाई मध्यनजर गर्दै आर्थिक वर्ष २०७५/०७६ मा केनाइन महाशाखाको आवश्यकता अनुसार प्रहरी प्रधान कार्यालय, कार्य एवं अपराध अनुसन्धान विभागबाट Fabricated Kennel Fitted Vehicle खरिद गरी मिति २०७६/०३/०६ गते महाशाखाको लागि हस्तान्तरण गरी प्रयोगमा ल्याइएको छ,
- महिला तथा बालबालिका सेवा केन्द्रलाई व्यवस्थित पूर्वाधार सहितको सेवा प्रवाह गर्न थप २ वटा भवन निर्माणाधिन रहेको,
- CAP अन्तर्गत मुद्दा चल्ने एकाईहरूमा Case File Digitization विस्तारको लागि आवश्यक पर्ने कम्प्युटर इक्युपमेन्टहरू कम्प्युटर ३० थान र फोटोकपि मेसिन २५ थान खरिद गरी वितरण गरीएको ।

५.२ दक्ष जनशक्तिको विकास

- केन्द्रीय केनाइन महाशाखाको लागि ३२ (प्र.ह.-४, बहुवाद्दारा पुर्तल गरिएको र २८ प्र.ज. को लागि भर्ना छनौटको लागि दरखास्त आव्हान भएको) तथा अन्य १४ गरी जम्मा ६२ जना नयाँ जनशक्ति निकासी गरिएको (प्र.उ.३, प्रनाउ-१, प्रनि-४, प्रनानि-१०, प्रसनि-३, प्रह-६, प्रज-३५ जना),
- प्रदेशनं १ र कर्णाली प्रदेशमा Digital Forensic Lab विस्तारको लागि जनशक्ति निकासीको लागि पहल भैरहेको र आवश्यक उपकरणहरू खरिद प्रक्रियामा रहेको,
- प्रदेशस्तरमा प्रहरी विधिविज्ञान प्रयोगशालाका लागि १० जना, Digital Forensic Lab का लागि ६ जना (मिति २०७२/०८/२० मा ल्याव स्थापना भई कार्य प्रारम्भ भएको जसमध्ये प्रउ-१, प्रनाउ-१, प्रनानि-२, प्रज-२ दरबन्दीको व्यवस्था),
- २०७५/०७६ मा अपराध अनुसन्धान विद्यालय समेतको समन्वयमा २३ वटा तालिम संचालन भएको जसमा ५०४९ जना अपराध अनुसन्धान गर्ने दक्ष प्रहरी जनशक्ति (तालिम प्राप्त) तयार गरिएको,
- २०७६/०७७ मा अपराध अनुसन्धान विद्यालय समेतको समन्वयमा ९ वटा तालिम संचालन भएको जसमा ४६९३ जनालाई तालिम प्रदान गरिएको ।

५.३ आधुनिक कार्य पद्धति एवं वैज्ञानिक प्रविधिको विकास

- संडुगठित अपराध विरुद्धको कसूर, अन्तरदेशीय अपराध, अतिवाद आतंकवाद तथा जटिल जघन्य र संडुगठित प्रकृतिका अपराधिक गतिविधिहरू नियन्त्रण लगायतका कार्यहरूलाई थप व्यवस्थित र सवल बनाउने उद्देश्यले प्रहरी नियमावली, २०७१ को नियम १९५ को उपनियम (२) बमोजिम तयार पारिएको “सुत्र परिचालन निर्देशिका, २०७५ तयार गरी स्वीकृतार्थ पेश गरिएको,
- मिसिल अभिलेखीकरणका लागि Case File Digitization को कूल २१० स्थानमा Software संचालनमा ल्याउने लक्ष्यमध्ये ७२ युनिटमा संचालनमा आएको र उक्त Software मा ३७,४९६ वटा मुद्दाका मिसिलहरू Upload गरी सकिएको,थप कार्य जारी,
- प्रविधिमैत्री अपराध अनुसन्धानको लागि ४० थान SOCO Kit Box खरिद गरी वितरण गरिएको ।
- Evidence (Exhibit) Tracking Database System and CDR Management System Software खरिद गरिएको,
- अनुसन्धान गर्ने युनिटहरूमा रहेको कसूर दर्ता किताबको अभिलेखलाई केन्द्रीय अभिलेखमा ल्याई Software मा राख्ने कार्य भइरहेको,
- प्रभावकारी केनाइन सेवाको लागि उन्नत जातका कुकुरहरू खरिद गरी अपराध अनुसन्धान तथा सुरक्षामा प्रयोग गर्ने योजना अनुसार आर्थिक वर्ष २०७५/०७६ मा यस महाशाखाको लागि ४(चार) वटा बेल्जियन सेफर्ड जातका कुकुरहरू खरिद गरी प्रयोगमा ल्याइएको,
- हराएका, बेपत्ता भएका तथा पहिचान खुल्न नसकेका शवहरूको विवरणलाई व्यवस्थित तथा सवैले सहज तरिकाबाट जानकारी लिन सक्ने गरी Software मा Artificial Intelligence राख्नको लागि पहल भैरहेको,
- Online Character Verification Software खरिद गरी सेवाप्रदान गर्न सुरु गरिएको,
- DATA Center को थप क्षमता वृद्धीको लागि आवश्यक पर्ने उपकरणहरू खरिद गरिएको ।
- CID Annual Magazine प्रकाशन गरिएको
- प्रत्येक मुद्दा चल्ने युनिटहरूमा अनिवार्य रूपमा अनुसन्धान डायरीको व्यवस्था मिलाइएको ।
- देशभर घटेका घटनाहरूको तत्काल घटना अद्यावधिक गर्न Intranet को Oracle Software माध्यमबाट गर्दै आएकोमा यसलाई अझ सरल, प्रभावकारी बनाउन Web Base Software System मा स्तरोन्नति गरिएको,
- महिला तथा बालबालिका विरुद्ध हुने अपराधको प्रभावकारी अनुसन्धान गर्न विभिन्न विषयक (Gender Based Violence, Psychosocial Counseling, Justice for Children) तालिमहरू संचालन गरिएको

५.४ समष्टिगत कार्यान्वयनको अवस्था

यस चरणमा विद्यमान मुलुकी अपराध संहिताको कार्यान्वयन तथा संघीय प्रणालीको मर्म अनुरूप अपराध अनुसन्धान प्रणालीको विकास गर्ने मुख्य ध्येय रहेको छ । संघीय प्रहरी एकाई कार्यालयहरू (सं.प्र.ई.का) लाई अनुसन्धान र अभियोजनमा सुदृढ बनाउँदै मातहत जिल्ला प्रहरी कार्यालयहरूलाई अनुगमन, प्राविधिक एवं विशिष्टकृत सेवा प्रदान गर्न सक्ने गरी क्षमता अभिवृद्धि गर्नु पर्ने अत्यावश्यक भएको छ । अनुसन्धानको समग्र कार्य पद्धतिलाई केन्द्रसँग जोड्ने काम संघीय प्रहरी कार्यालयहरूले गर्ने गरी नीतिगत तथा तदनुरूपका अभ्यासहरूलाई प्रवर्द्धन गर्ने योजना यस चरणमा रहेको छ ।

प्रथम चरणको CAP मा समाविष्ट विविध १७८ क्रियाकलापहरू मध्ये ६७ वटा क्रियाकलापहरूको सञ्चालन भै सम्पन्न भएको र विविध कारणवश ३५ वटा क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्न सकिएको

थिएन । विगतको अनुभव तथा विद्यमान अवस्थालाई मूल्यांकन गरी दोस्रो कार्ययोजनामा जम्मा ८७ वटा कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने योजना रहेको जसमा ३५ वटा पहिलो चरणको CAP कार्यक्रमहरूले निरन्तरता पाएका छन् । बहूदो लैङ्गिक हिंसाका घटनाहरूको रोकथाम र प्रभावकारी अनुसन्धानमा विशेष जोड दिइएको छ । योजनामा उल्लेखित गतिविधि बाहेक थप कार्यक्रम पनि सञ्चालन गर्ने तय भएको छ ।

६. CAP कार्यन्वयनमा देखिएका समस्या तथा चुनौतीहरू

- ६.१ CAP को अवधारणा अनुसार नेपाल प्रहरीको जनशक्ति मध्ये १०% जनशक्ति अपराध अनुसन्धानको कार्यमा लगाउन थप दरबन्दी निकास गराउन नसकिएको, CAP को सेवा विशिष्टीकरण गर्ने उद्देश्य अनुरूप अपराध अनुसन्धान सम्बन्धी काम गर्ने प्रहरी कर्मचारीहरूलाई अपराध अनुसन्धान समूहमा नै सरुवाको व्यवस्था मिलाइनु पर्ने,
- ६.२ मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ पश्चात अनुसन्धान शाखामा काम गर्न कर्मचारीको उत्प्रेरणा (Motivation) कम रहेको र संहितामा उल्लेख भएबमोजिम अनुसन्धान अधिकृत (प्र.नि./प्र.ना.नि.) न्युन संख्यामा हुनु,
- ६.३ CYBER CRIME सम्बन्धमा प्रहरी अधिकृत तथा जवानहरूलाई न्युनतम ज्ञान समेत नभएको र काठमाडौंमा मात्र मुद्दा दायर हुने अवस्थाले गर्दा अनुसन्धान र अभियोजनमा समस्या देखिएको,
- ६.४ CAP अन्तर्गत विशिष्टीकृत सेवा समूहमा कार्यरत थप जनशक्तिलाई आवश्यक पर्ने कार्यकक्ष, फर्निचर र कम्प्युटर-उपकरण लगायतका अन्य आवश्यक भौतिक साधनको अभाव रहेको,
- ६.५ आधारभूत वैज्ञानिक साधन विशेष गरी SOCO सामग्रीहरूको अभाव रहेको,
- ६.६ प्रत्येक प्रदेश स्तरमा Forensic Lab स्थापना नहुनाले भौतिक सबुद परीक्षण कार्यमा ढिलाई र खर्च समेत बढी लाग्ने अवस्था रहेको,
- ६.७ काठमाडौंमा मात्र प्रयोग भैरहेको Mobile Forensic Van लाई अपराधको चापभएका सबै स्थानमा पुऱ्याउन नसकिएको
- ६.८ CAP अन्तर्गतका रहेका प्रहरी कर्मचारीहरूलाई सोही काममा मात्रै लगाउन अन्य कार्य बोझको कारण अझै नसकिएको,
- ६.९ अनुसन्धान गर्ने सबै एकाईमा Internet, Intranet सेवा विस्तार भैनसकेको,
- ६.१० पीडित तथा साक्षी संरक्षणको कार्यक्रमलाई व्यापक दृष्टिकोणबाट लागू गर्न नसकिएको,
- ६.११ आधुनिक थुनुवा कक्षहरू निर्माण गर्न पर्याप्त बजेटको व्यवस्था नभएको,
- ६.१२ तालिम प्राप्त जनशक्तिलाई सम्बन्धित काममा लगाई तोकिएको मापदण्ड अनुरूपको संख्यामा अपराध अनुसन्धानमा परीचालन गरी प्रोत्साहन भत्ता (Incentive) को व्यवस्था हुनु पर्ने, घटनास्थलमा काम गर्ने अनुसन्धान अधिकृतलाई जोखिम भत्ताको व्यवस्था नभएको,
- ६.१३ भौगोलिक अवस्था अनुसारको सवारी साधनहरूको कमी, आदि ।

७. समग्र बजेट कार्यान्वयनको अवस्था

यस कार्ययोजना कार्यान्वयनको लागि नेपाल सरकारबाट प्राप्त बजेट तथा खर्च विवरण निम्नानुसार छः

आर्थिक वर्ष	बजेट कार्यान्वयन				कार्यान्वयनको पुष्टाई
	मांग गरेको रकम	निकासा भएको रकम	खर्च भएको रकम	खर्च प्रतिशत	
२०७२/०७३	७३,९४,६९,४५०	९३,२५,६९,०००। (९७% निकासा भएको)	८,९४,८४,९९४।	६७.५० %	Data Center को टेन्डर रद्द भएको
२०७३/०७४	५५,५९,५९,५६५	९,९८,०९,०००। (९८% निकासा)	९,९४,२४,८८७।	९९.६७%	
२०७४/०७५	९,०९,०४,६०,७२२	९,४५,८९,०००। (९.५% निकासा)	९९८७०९२६।	९७.९४%	
२०७५/०७६	९,९४,६६,०९,०००	८,९४,००,०००। (७% निकासा)	८९०४४३५८।	९९.५६%	
२०७६/०७७	७३,९८,००,०००	९,९०,००,००० (९२% निकासा)	चालु बजेट		

८. भावी कार्य दिशा (Way Forward)

८.१ CAP कार्यान्वयनको यो चरणमा आई पुग्दा केही महत्वपूर्ण अनुभव पनि हासिल भएको छ । संख्यात्मक हिसाबका धेरै उपलब्धिहरूको अलावा यसलाई दिगो एवं गुणात्मक ढङ्गले अगाडि बढाउने दायित्व हाम्रो सामु रहेको छ । प्रहरी प्रधान कार्यालय कार्य एवं अपराध अनुसन्धान विभागले तय गरेको त्रि-वर्षीय रणनीतिक योजनालाई CAP को अबको कार्यक्रमको मुख्य आधारको रूपमा लिइनु पर्ने देखिन्छ । त्रि-वर्षीय रणनीतिक योजनाबाट परिलक्षित दायरामा केन्द्रित भई योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्नुपर्ने देखिन्छ । नेपालको संविधान लागू भएपछि संघीयता कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित संरचनागत र व्यवस्थापकीय कार्यलाई प्राथमिकताका साथ लैजानुपर्ने देखिन्छ । खासगरी प्रदेशमा रहेका अनुसन्धान गर्ने एकाईहरूलाई विशिष्टीकृत व्यूरोहरू र केन्द्रसँगको सम्बन्धलाई प्रभावकारी बनाउने कार्य पद्धतिको जोड दिने र यसरी पुनःसंरचना गर्दा जनशक्तिको समायोजन वा थप गर्नुपर्ने अवस्थामा अनुसन्धान तथा काम गर्ने जनशक्तिलाई ज्ञान, सीप, क्षमता र कार्य प्रणालीका हिसाबले सबलीकरण गर्नुपर्ने अबको प्राथमिकता हो ।

८.२ CAP अन्तर्गतका क्रियाकलापहरू बहुआयामिक प्रकृतिका रहेका छन् । सबै क्रियाकलाप कार्यान्वयन गर्न बजेट अभावको कारण सम्भव भएको छैन । यस कारण अबको चरणहरूमा साभेदारीको विकास गरी आवश्यक सहयोग जुटाउने र कार्यान्वयनको काम अगाडि बढाउने नीति लिइएको छ । खासगरी नेपाल प्रहरीसँग लामो समय देखि सहकार्यमा रहेका दातृ निकाय, सामाजिक र सामुदायिक क्षेत्रका सम्बद्ध साभेदारहरूसँग सहकार्य गरी कार्यक्रम अगाडि बढाउने सोच रहेको छ । विशेषतः दातृ निकायले इच्छाएको विषयमा सहयोग लिने भन्दा पनि कार्य एवं अपराध अनुसन्धान विभागको रणनीतिक योजना र CAP को कार्यनीतिक क्षेत्रभित्रको विषयहरूमा केन्द्रित रही यस्तो सहकार्य अगाडि बढाउनु वाञ्छनीय देखिन्छ ।

८.३ हाम्रो संस्थागत विकास (Institutional Development) र व्यासायिकताको लागि ज्ञान र अभ्यास (Knowledge & Practice) नै मुख्य उपाय हो । अनुसन्धान कार्य पद्धति,

प्रभावकारिता, आवश्यकता पहिचान इत्यादि विविध आवश्यकीय विषयमा वैज्ञानिक अध्ययन तथा सोध (Research) गरी प्राप्त निष्कर्षलाई आत्मसात गरिएमा हाम्रो अगाडिको बाटो सुस्पष्ट हुनेछ । यस्तै गरी विभिन्न सम्बन्धित विषयका थप निर्देशिका, चेकलिष्ट, SOP इत्यादिको निर्माण गरी र प्रचलनमा ल्याउनु पर्ने आवश्यकता रहेको छ ।

- ८.४ अनुसन्धान क्षेत्रमा काम गर्न र सोको अधिकृतमा खटिन कम मात्रामा रुची देखाइएको पाइन्छ । यस चरणमा अनुसन्धानकर्तालाई सबल बनाउन उत्प्रेरणा र सेवा सुविधाहरू जस्ता विषयलाई प्राथमिकताका साथ कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्ने आवश्यक भएको छ । CAP मा कार्यरत जनशक्तिलाई उच्च मनोबल र दृढताका साथ कार्यसम्पादनमा लगाउन यस विषयमा ठोस कार्यक्रम ल्याउन अत्यावश्यक देखिन्छ ।
- ८.५ हामी संघीयता कार्यान्वयनको संक्रमण कालमा रहेका छौं । नयाँ मुलुकी अपराध संहिताले अनुसन्धानकर्ताको जिम्मेवारीलाई अभै व्यापक र उत्तरदायी बनाएको छ । संविधान र प्रचलित अन्य कानूनमा भएका यी व्यवस्थालाई केन्द्र, प्रदेश र स्थानीयतहसम्म पुऱ्याउन प्रहरीको तल्लो तहसम्मको जनशक्तिलाई पुनःसंगठित गर्ने, विशिष्टीकृत व्यूरोहरूको Satellite Unit हरू प्रदेश तहसम्म प्रभावकारी रूपमा स्थापित गर्ने दायित्व हाम्रो अगाडि छ । नीतिगत प्रबन्धदेखि तहगत सूचना प्रणाली र कार्यपद्धतिलाई अपराध अनुसन्धानको माथिल्लो तहसम्म आबद्ध गरी चुस्त दुरुस्त राख्नुपर्ने अबको कार्यदिशा हो ।
- ८.६ सञ्चालित कार्यक्रमहरूको प्रभावको मूल्यांकन गर्दा त्रि-वर्षीय कार्ययोजना सञ्चालन पश्चात् उत्साहपूर्ण रूपमा अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धानको क्षेत्रमा सुधार भएको छ, जसलाई कार्य प्रगति तथा परिणामहरूले समेत पुष्टी गरेको छ । विगतको लामो अन्तराल पछि, यस क्षेत्रमा देखिएको सुधारले अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान अभै सशक्त हुँदै जान सक्ने विश्वास गर्न सकिन्छ । विनियोजित बजेट अत्यन्त न्यून हुने गरेको परिप्रेक्षमा पनि उत्साहवर्धक उपलब्धीहरू प्राप्त भएका छन् । जसबाट यो कार्य योजनामा सरकारको थप स्रोत साधन लगानी गर्नु पर्ने औचित्य पुष्टि पनि भैरहेको छ । यो क्षेत्र बहुआयामिक, प्रगतिशिल र परिवर्तनशील छ । समसामयिक समीक्षा र परिमार्जन समेत गर्दै अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान कार्य योजनालाई अभै प्रभावकारिताका साथ अगाडि लैजानु पर्ने कुरामा कुनै दुविधा रहेको छैन ।

सन्दर्भ सामाग्री

- १) त्रि-वर्षीय अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान कार्ययोजना प्रथम चरण (CAP-1) को समीक्षा प्रतिवेदन, २०७६
- २) प्रहरी प्रधान कार्यालय, कार्य एवं अपराध अनुसन्धान विभागको त्रि-वर्षीय रणनीतिक योजना, २०७६/०७९
- ३) प्रहरी प्रधान कार्यालय कार्य एवं अपराध अनुसन्धान विभाग, अभिलेख शाखा, विभिन्न आपराधिक अभिलेखहरू
- ४) प्रहरी ऐन २०१२
- ५) मुलुकी अपराध संहिता, २०७४
- ६) CID Magazine 2019, Police HQ

नेपालमा जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत विरुद्धका कानून कार्यान्वयनको अवस्था

शिव वाग्ले[©]

१. पृष्ठभूमि

दक्षिण अफ्रिकामा गोरारूले कालारूमाथि गरेको विभेदका विरुद्ध नेल्सन मण्डेलाले सन् १९५२ मा राष्ट्रिय कांग्रेसको स्थापना गरी शान्तिपूर्ण संघर्ष गरेका थिए । जातीय विभेद विरुद्ध सन् १९६० को मार्च २१ मा दक्षिण अफ्रिकाको सार्वभिलमा रंगभेद विरुद्धको शान्तिपूर्ण विरोध प्रदर्शनमा उत्रिएका जनताहरूमाथि सुरक्षाकर्मीहरूले गोली प्रहार गर्दा ६९ जनाको ज्यान गएको थियो । यो विभेदको विरुद्ध सिंगो मानव समुदाय उभियो । फलस्वरूप संयुक्त राष्ट्र संघको महासभाले सन् १९६५ डिसेम्बर २१ मा सवै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि पारित गर्‍यो ।^१ जसलाई नेपालले ३० जनवरी १९७१ मा हस्ताक्षर गरी अनुमोदन गर्‍यो र हालसम्म विश्वका १५५ भन्दा बढी राष्ट्रले यस महासन्धिमा हस्ताक्षर गरिसकेका छन् । दक्षिण अफ्रिकाको सार्वभिलमा घटेको सो घटनाको सम्फनास्वरूप संयुक्त राष्ट्रसङ्घको महासभाले सन् १९६६ मा प्रस्ताव नं. २१४२ पारित गरी २१ मार्चलाई अन्तर्राष्ट्रिय जातीय विभेद उन्मूलन दिवसका रूपमा मनाउन अन्तर्राष्ट्रिय जगतलाई आह्वान गर्‍यो । सन् १९६७ देखि संसारभरि प्रत्येक वर्ष २१ मार्चलाई अन्तर्राष्ट्रिय जातीय विभेद उन्मूलन दिवसका रूपमा मनाउन थालियो ।

२. नेपालमा जातीय भेदभाव र छुवाछूतको अवस्था

नेपाल बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक विशेषतायुक्त राष्ट्र हो ।^२ विभिन्न जातजाति, समुदाय एवं भिन्नभिन्न धर्म सम्प्रदायका व्यक्तिहरूको वसोवास रहेको हाम्रो देशमा आधुनिक युगसम्म आई पुग्दा समेत जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत भने समाजबाट पूर्णरूपमा अन्त्य हुन सकेको पाइदैन । यस्ता विविध समुदाय एवं धार्मिक सम्प्रदायहरू बीच परम्परादेखि विद्यमान छुवाछूत जस्ता सामाजिक कुरीतिहरूलाई निषेधित मात्र नगरी कानूनद्वारा दण्डनीय बनाएको पाइन्छ । यति हुँदाहुँदै पनि सामाजिक असमानताको आधारमा जातीय विभेदको स्थिति सिर्जना भई समाजमा अभैसम्म पनि जकडिएर रहेको जातजाति बीच छुवाछूत प्रथा कायमै रहेको तितो यथार्थ हामी माफ्र रही आएको छ । जातीय भेदभाव भन्नाले राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक वा अन्य क्षेत्रमा मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरू समान आधारमा मान्यता पाउने, उपभोग गर्ने र अभ्यास गर्ने

[©] शाखा अधिकृत, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, सिंहदरवार, काठमाडौं ।

^१ जातीय विभेद विरुद्धको अधिकार विषयगत पुस्तिका, २०६९, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, हरिहरभवन ललितपुर पृ. १२

^२ नेपालको संविधानको धारा ३

कुरालाई कमजोर र प्रभावहीन तुल्याउने उद्देश्य राखी जाति, वर्ण, वंश वा राष्ट्रिय वा जातीय उत्पत्तिमा आधारित कुनै पनि प्रकारको भेदभाव, बहिष्कार, नियन्त्रण प्राथमिकतालाई सम्फनपछ्छ ।^३ कुनै पनि व्यक्तिलाई निजको उत्पत्ति, जात, जाति, समुदाय, पेशा, व्यवसाय वा शारीरिक अवस्थाको आधारमा कुनै पनि निजी तथा सार्वजनिक स्थानमा गरिने कुनै पनि प्रकारको छुवाछूत वा भेदभावजन्य कार्य नै जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत हो ।^४ धर्म, वर्ण, सम्प्रदाय, जाति आदिको नाममा गरिने छुवाछूत अल्पविकसित तथा अविकसित देशहरूमा बढी पाइन्छ । त्यसको ज्वलन्त उदाहरण नेपाल पनि हो, यद्यपि विगतको तुलनामा यसको मात्रामा उल्लेख्य कमी आएको छ । अझै पनि समाजमा सार्वजनिक समारोहमा दलितको लागि छुट्टै भान्सा गर्ने चलन व्याप्त छ । दलितहरू सामाजिक बहिष्कार देखि मानसिक तथा शारीरिक यातनासम्मको अमानवीयताको सिकार बन्न बाध्य छन् । नेपालमा छुवाछूतको कुरीतिले निकै गहिरो जरा गाडेको छ । दलित जातजातिले छोएको पानी बार्ने, धार्मिक स्थलहरूमा जान रोक्ने आदि कुप्रथा कतिपय समाजमा अझै पनि कायम छ । अझैपनि मुलुकका धेरै ठाउँहरूमा कुवा र धारामा दलितहरूलाई जान नदिई पिउने पानी जस्तो अति आवश्यकीय दैनिक उपभोग्य वस्तुबाट समेत टाढै राख्ने काम भैरहेको छ, जसले गर्दा दलित समुदायले खोला तथा नदीको दुषित पानी पिउन बाध्य छन् । मन्दिर जस्तो सार्वजनिक स्थलमा प्रवेशमा पनि भेदभावका समाचार सुनिन्छन् । जातीय भेदभाव र छुवाछूतले मानव समुदाय र जातिका बीचमा असमानता उत्पन्न गर्ने र मानवीय मर्यादा र सम्मानमा पनि असर गर्ने हुँदा यसलाई सभ्य समाजमा अस्वीकार्य मानिन्छ । कुनै पनि सभ्य समाजमा यस्तो विषय स्वभाविक मानिदैन । संविधान र कानूनले यस्तो भेदभाव उन्मूलन गरिसकेको छ । नेपालमा कानूनतः छुवाछूत प्रणालीको अन्त्य भई सकेको भए तापनि अन्धविश्वास तथा सामाजिक कुसंस्कारका अवशेष विद्यमान रहेको कारण व्यवहारमा दलित भनिएका जाति माथि भेदभाव र हिंसाजन्य घटना बढिरहेको अवस्था छ ।

३. अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्था

३.१ संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्र

संयुक्त राष्ट्र संघद्वारा आफ्नो बडापत्रमा आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक वा मानवीय प्रकृतिका अन्तर्राष्ट्रिय समस्याहरूको समाधान गर्न तथा जाति, लिङ्ग वा धार्मिक भेदभाव नराखी सबैको लागि मानव अधिकार एवम् मौलिक स्वतन्त्रताहरूप्रति सम्मानको भाव प्रोत्साहित र विकसित गर्नमा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग प्राप्त गर्ने उद्देश्य राखिएको छ ।

३.२. मानव अधिकार विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८

संयुक्त राष्ट्र संघको महासभाले पारित गरेको मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ ले सबै मानव जाति कानूनको अगाडि समान छन् तथा कुनै पनि भेदभावको प्रोत्साहन विरुद्ध कानूनको समान संरक्षणका हकदार छन् भन्ने कुरालाई मनन गरेको छ । जाति, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनीतिक वा अन्य विचारधारा, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति, जन्म वा अन्य कुनै हैसियत जस्ता कुनै पनि आधारमा कुनै पनि किसिमको भेदभाव नगरिने सिद्धान्त स्वीकार गरेको छ । सबै व्यक्तिहरूलाई यस घोषणापत्रको उल्लङ्घन गरी गरिएको कुनै पनि प्रकारको भेदभाव विरुद्ध वा त्यस्तो भेदभावको दुरुत्साहन विरुद्ध समान संरक्षण पाउने अधिकार हुने कुरा उल्लेख छ ।

^३ जातीय विभेद उन्मूलन सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५

^४ सजीवराज रेग्मी, नेपालमा जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत विरुद्धका कानून कार्यान्वयनमा सरकारी वकीलको भूमिका, मानव मर्यादा विरुद्धका अपराधको अध्ययन, २०७४ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय काठमाडौं

३.३. सबै किसिमका जातीय विभेद उन्मूलन सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५

यो महासन्धिले कानूनका सामु सबै जातजाति समान हुनेछन् भन्ने प्रमुख अवधारणालाई आत्मसात गरेको छ । जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने महत्वपूर्ण अन्तर्राष्ट्रिय प्रयासको रूपमा यो महासन्धि कोशेदुङ्गाको रूपमा रहेको देखिन्छ । यस महासन्धि अन्तर्गत रहेको समितिले सबै किसिमको जातीय भेदभावलाई उन्मूलन गर्न पक्ष राष्ट्रहरूलाई महत्वपूर्ण सिफारिसहरू गर्ने हुँदा महासन्धिलाई स्वीकार गरेको पक्ष राष्ट्रको हैसियतले नेपाल समेत त्यसको कार्यान्वयन गर्नुपर्ने महत्वपूर्ण सदस्यको रूपमा रहेको देखिन्छ ।

३.४ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६

यस अनुबन्धले सबै व्यक्तिहरू कानूनको दृष्टिमा समान रहने, बिना भेदभाव कानूनको समान संरक्षणको हकदार हुने, कानूनले सबै प्रकारका भेदभावलाई निषेध गर्ने, सबै व्यक्तिलाई जाति, वर्ण, जन्म वा अन्य हैसियत लगायतका आधारमा हुने भेदभाव विरुद्ध समान र प्रभावकारी संरक्षणको प्रत्याभूति प्रदान गरिने व्यवस्था गरेको छ ।

३.५ आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६

यस अनुबन्धको धारा २ मा पनि यस अनुबन्धका पक्ष राष्ट्रहरूले अनुबन्धमा उल्लिखित अधिकार जाति, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनीतिक वा अन्य विचार, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति, जन्म वा अन्य हैसियतका आधारमा कुनै पनि प्रकारको भेदभाव बिना उपभोग गर्न पाउने कुराको प्रत्याभूति गरेको छ ।

३.६ बाल अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९८९

यस महासन्धिको धारा २ अनुसार पक्ष राष्ट्रहरूले प्रत्येक बालबालिकाहरूलाई निजको वा निजका बाबु आमाको वा कानूनी संरक्षकको जाति, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनीतिक वा अन्य विचार, राष्ट्रिय, जातीय वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति, अशक्तता, जन्म वा अन्य हैसियत जेसुकै भए तापनि कुनै पनि किसिमको भेदभाव नगरी यस महासन्धिमा उल्लिखित अधिकारहरूको सम्मान तथा सुनिश्चितता गर्नु पर्दछ ।

३.७ डर्बान घोषणापत्र, २००१

सन् २००१ को ३१ अगष्टदेखि ८ सेप्टेम्बरसम्म दक्षिण अफ्रिकाको डर्बानमा भएको सम्मेलनले जातीय विभेद तथा रङ्गभेदको अन्त्यका लागि १२१ बुँदाको घोषणापत्र र २२२ बुँदाको डर्बान कार्ययोजना तयार गरेको छ । जसमा पक्ष राष्ट्रका प्रतिनिधिले घोषणाको कार्यान्वयनका लागि प्रतिबद्धता सहित हस्ताक्षर गरेका छन् । सो डर्बान घोषणापत्रका आधारमा नेपालमा पनि विगत डेढ दशकदेखि मार्च २१ मा अन्तर्राष्ट्रिय जातीय विभेद उन्मूलन दिवशका रूपमा मनाइदै आइएको छ । डर्बान सम्मेलनले केवल रंगभेद मात्र होइन धर्म, जाति, भाषा र संस्कृतिका आधारमा गरिने विभेदलाई समेत सम्बोधन गरेको छ । सन् २०११ मा जेनेभामा भएको डर्बान समीक्षा सम्मेलनले पनि यसको पुनर्पुष्टि गरेको थियो ।^५ संयुक्त राष्ट्रसंघले सन् २०१० देखि २०२० सम्मको दशकलाई जातिवाद विरुद्धको दशक समेत घोषणा गरेको छ ।

^५ अम्बिका भण्डारी: जातीय विभेद उन्मूलन दिवस र नेपाल: लोकतन्त्र पोष्ट

४. राष्ट्रिय कानूनहरू

४.१ संवैधानिक व्यवस्था

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले कुनै पनि व्यक्तिलाई जातिपातीको आधारमा छुवाछूतको भेदभाव गरिने वा सार्वजनिकस्थलमा उपस्थित हुन वा सार्वजनिक उपभोगका कुराहरूको प्रयोग गर्नबाट बन्चित गरिने छैन, त्यस्तो कार्य कानून बमोजिम दण्डनीय हुनेछ, भन्ने संवैधानिक व्यवस्था गरेको थियो।^६ यही संवैधानिक व्यवस्था अन्तर्गत मुलुकी ऐनको अदलको महलमा १०क नं. थप गरी कसैले कसैलाई जातिपातीका आधारमा छुवाछूतको भेदभावपूर्ण व्यवहार गरेमा वा वहिष्कार वा निषेध गरेमा वा सार्वजनिक स्थलमा उपस्थित हुन वा सार्वजनिक उपभोगका कुराहरू प्रयोग गर्नबाट बन्चित गरेमा एक वर्षसम्म कैद वा तीन हजार रुपैयासम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुन सक्ने व्यवस्था गरियो।^७

सर्वप्रथम नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले छुवाछूत तथा जातीय भेदभाव विरुद्धको हकलाई मौलिक हक मानेको थियो। यस अन्तर्गत कुनै पनि व्यक्तिलाई जात, जाति, वंश, समुदाय, पेशा, वा पेशाका आधारमा कुनै किसिमको छुवाछूत वा जातीय भेदभाव गरिने छैन। यस्तो भेदभावपूर्ण व्यवहार दण्डनीय हुनेछ, र पीडित व्यक्तिले कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिमको क्षतिपूर्ति पाउनेछ, भन्ने प्रत्याभूति गरिएको थियो। यसैगरी कुनै पनि व्यक्तिलाई जात जातिका आधारमा सार्वजनिक प्रयोगका रहेका सेवा, सुविधा वा उपयोगका कुराहरू प्रयोग गर्नबाट वा सार्वजनिक स्थल वा सार्वजनिक धार्मिकस्थलमा प्रवेश गर्न वा धार्मिक कार्य गर्नबाट बन्चित नगरिने र कुनै वस्तु, सेवा वा सुविधा उत्पादन वा वितरण गर्दा त्यस्तो वस्तु, सेवा वा सुविधा कुनै खास जात वा जातिको व्यक्तिलाई खरिद वा प्राप्त गर्नबाट रोक लगाइने वा त्यस्तो वस्तु, सेवा वा सुविधा कुनै खास जात वा जातिको व्यक्तिलाई मात्र बिक्री वितरण वा प्रदान नगरिने हक समेतको व्यवस्था गरिएको थियो। नेपालको संविधानले जातीय भेदभावका सम्बन्धमा अन्तरिम संविधानमा व्यवस्था भएको भन्दा परिष्कृत व्यवस्था गरेको देखिन्छ। वर्तमान संविधानले प्रस्तावना र मौलिक हक सम्बन्धी विशेष व्यवस्था र जातीय भेदभाव र छुवाछूतको अन्त्यका लागि विशेष संवैधानिक आयोगको व्यवस्था गरेको छ।

संविधानको प्रस्तावनामा सबै प्रकारको जातीय छुवाछूतको अन्त्य गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दै भाग ३ को मौलिक हक र कर्तव्य अन्तर्गत धारा १६ मा प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक सुरक्षित गरिएको छ। त्यसैगरी धारा २४ मा छुवाछूत तथा भेदभाव विरुद्धको मौलिक हकको व्यवस्था गरिएको छ।^८

^६ नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा ११ को उपधारा ४

^७ नेपाल राजपत्र भाग २, मिति २०४९/१९/१८ को कानून न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालयको सूचना

^८ नेपालको संविधानको धारा २४(१) मा कुनैपनि व्यक्तिलाई निजको उत्पत्ति जात जाति समुदाय पेशा व्यवसाय वा शारीरिक अवस्थाको आधारमा कुनै पनि निजी वा सार्वजनिक स्थानमा कुनै प्रकारको छुवाछूत वा भेदभाव गरिने छैन। धारा २४(२) मा कुनै वस्तु, सेवा वा सुविधा उत्पादन वा वितरण गर्दा त्यस्तो वस्तु, सेवा वा सुविधा कुनै खास जात वा जातिको व्यक्तिलाई खरिद वा प्राप्त गर्नबाट रोक लगाइने वा त्यस्तो वस्तु, सेवा वा सुविधा कुनै खास जात वा जातिको व्यक्तिलाई मात्र बिक्री वितरण वा प्रदान गरिने छैन।

धारा २४(३) मा उत्पत्ति, जात, जाति वा शारीरिक अवस्थाको आधारमा कुनै व्यक्ति वा समुदायलाई उच्च वा नीच दर्शाउने, जात, जाति वा छुवाछूतको आधारमा सामाजिक भेदभावलाई न्यायोचित ठान्ने वा छुवाछूत तथा जातीय उच्चता वा घृणामा आधारित विचारको प्रचार प्रसार गर्न वा जातीय विभेदलाई कुनै पनि किसिमले प्रोत्साहन गर्न पाइने छैन।

धारा २४(४) मा जातीय आधारमा छुवाछूत गरी वा नगरी कार्यस्थलमा कुनै प्रकारको भेदभाव गर्न पाइने छैन।

धारा २४(५) यस धाराको प्रतिकूल हुने गरी भएका सबै प्रकारका छुवाछूत तथा भेदभावजन्य कार्य गम्भीर सामाजिक अपराधका रूपमा कानून बमोजिम दण्डनीय हुनेछन् र त्यस्तो कार्यबाट पीडित व्यक्तिलाई कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ, भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेको पाइन्छ।

४.२ मुलुकी ऐन, २०२०^९

मुलुकी ऐनले जातका आधारमा भेदभाव गर्न नहुने वा नपाइने व्यवस्था त गर्‍यो तर के-कति दण्ड सजायको भागी बन्ने भन्ने विषयमा व्यवस्था गरेको पाइएन । जसका कारण जातीय भेदभाव भए तापनि कानूनीरूपमा दण्ड, सजायको अभावका कारण जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत विरुद्धको ऐन प्रभावकारी बन्न सकेन । जातजाति, वंश, समुदाय वा पेशाका आधारमा जसले जसलाई हेला, होचो, तिरस्कार, अपमान, भेदभाव, छुवाछूत गरे तापनि कोही सजायको भागिदार बन्नु परेन । कानूनले त क्रान्तिकारी परिवर्तन गर्‍यो तर समाजकै मानसिकता परिवर्तन भएन ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा भएको संवैधानिक व्यवस्था अन्तर्गत केही नेपाल ऐन संशोधन गर्ने ऐन, २०४८ ले मुलुकी ऐनको अदलको महलमा १० क. नं थप गरी जातीय छुवाछूत कार्य कसूर हुने र त्यस्तो कार्य गरेकोमा सजायको व्यवस्था गरेको थियो । वि.सं. २०६३ सालमा भएको संशोधनले उल्लेखित कानूनी व्यवस्थामा संशोधन गरी जातीय छुवाछूत सम्बन्धी कसूरको क्षेत्र र सजायमा वृद्धि गरेको थियो । जस अनुसार कसैले कसैलाई जातिपाती, धर्म, वर्ण, वा अन्य कामको आधारमा छुवाछूतको भेदभावपूर्ण व्यवहार वा बहिष्कार वा निषेध गरेमा तीन महिनादेखि तीन वर्षसम्म कैद वा एक हजार रूपैयादेखि पच्चीसहजार रूपैयासम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरियो । अदलको उक्त नं. को कानूनी व्यवस्था जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसूर र सजाय) ऐन, २०६८ जारी भएपछि खारेज भयो ।

४.३ जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसूर र सजाय) ऐन, २०६८^{१०}

जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत जस्तो सामाजिक अपराधलाई निरूत्साहन गरी समाजमा सबै जात जाति, वर्ग र समुदाय बीच आपसी सामान्यता कायम गर्न एवं व्यवहारमा समानता कायम गर्न तथा जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत सम्बन्धी कसूर र सजायको व्यवस्था गर्ने उद्देश्यले जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसूर र सजाय) ऐन, २०६८ निर्माण भै मिति २०६८/२/१८ देखि लागू भएको हो । यस ऐनको उद्देश्य जातीय भेदभाव र छुवाछूतलाई अपराधीकरण गर्ने र पीडितलाई क्षतिपूर्ति प्रदान गरी समतामूलक समाजको सिर्जना गर्ने रहेको छ । यो ऐन हाम्रो समाजमा रहेका सबै प्रकारको जातीय विभेद तथा छुवाछूतलाई अन्त्य गर्ने हालसम्म बनेका अन्य कानूनका तुलनामा व्यवस्थित कानूनको रूपमा मान्न सकिन्छ । यस ऐनमा जातीय विभेद तथा छुवाछूतजन्य कार्य आफै गर्ने तथा अरू मार्फत गराउन कुरालाई मात्रै निषेध गरेको नभएर त्यस्ता भेदभाव तथा छुवाछूतजन्य निषेधित कार्यलाई समर्थन गर्ने, दुरुत्साहन गर्ने वा उक्साउने कार्यलाई समेत वर्जित गरी दण्डनीय बनाइएको छ । यसले आफ्नो प्रस्तावनामा प्रत्येक व्यक्तिको अधिकार र मानवीय मर्यादाको जगेर्ना गर्न सामाजिक प्रथा, परम्परा, धर्म, संस्कृति, रीतिरिवाज वा अन्य कुनै नाममा उत्पत्ति, जात, जाति, वंश, समुदाय, पेशा वा व्यवसाय वा शारीरिक अवस्थाका आधारमा भेदभाव वा छुवाछूत नहुने व्यवस्थाको सिर्जना गर्ने उद्देश्य लिएको छ । प्रत्येक व्यक्तिलाई समानता, स्वतन्त्रता र सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकार रहेको उद्घोष गर्दै जुनसुकै ठाउँमा हुने छुवाछूत वा भेदभावजन्य कार्यलाई दण्डनीय बनाएको छ । सबैका बीचमा सुसम्बन्ध कायम गर्ने तथा समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने ऐनको उद्देश्य रहेको पाइन्छ । यस ऐनको दफा २ मा सार्वजनिक स्थान, सार्वजनिक सेवा वा पद भन्नाले केलाई र कसलाई भन्ने वा बुझ्ने भन्ने सम्बन्धमा पनि प्रष्ट व्यवस्था गरेको पाइन्छ । सार्वजनिक स्थानमा मात्र होइन हरेक व्यक्तिको आफ्नो निजी स्थान र निजी जीवनमा समेत कसैलाई जातजाति, वंश, समुदाय वा पेशाका आधारमा भेदभाव गर्न नपाइने र गरेमा कानून बमोजिम दण्डित हुने वा सजायको भागिदार बन्ने व्यवस्था गरेको छ । यस्तै सोही ऐनको पहिलो संशोधनले छुवाछूत तथा

^९ मुलुकी ऐन, २०२० मुलुकी अपराध संहिता लागू भएसँगै मिति २०७५ भदौ १ गतेदेखि खारेज भएको छ ।

^{१०} मिति २०७५/०६/०२ मा यस ऐनको पहिलो संशोधन प्रमाणीकरण भएको छ ।

भेदभाव विरुद्ध व्यक्तिलाई विभिन्न ११ वटा अधिकारहरू^{११} प्राप्त हुने कुराको निश्चितता प्रदान गरेको छ ।

सोही ऐनको दफा ४ अन्तर्गत जातीय भेदभाव तथा छुवाछूतका निषेधित आधारहरूको सूची पनि प्रष्टसँग उल्लेख गरिएको छ । त्यस्ता निषेधित आधारहरूमा प्रथा, परम्परा, धर्म, संस्कृति, रीतिरिवाज, जात, जाति, वंश, समुदाय वा पेशा पर्दछन् । यी मध्ये कुनै पनि आधारमा यदि कसैले कसै उपर कुनै विभेदजन्य काम गरे वा गराएमा जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत गरेको मानिन्छ । यसले सार्वजनिक तथा निजी दुवै स्थललाई कानूनको दायराभित्र ल्याएको छ । ऐनले निषेध गरेका कुनै पनि आधारमा सार्वजनिक वा निजी स्थानमा जातीय भेदभाव वा छुवाछूतजन्य कार्य गरेको अवस्थामा ऐन अन्तर्गत फौजदारी दण्डको भागिदार बन्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

यस ऐनको सबैभन्दा महत्वपूर्ण पक्ष भनेकै जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत कसरी हुन्छ र कस्तो प्रकारको व्यवहार वा कार्य गर्नेलाई जातीय छुवाछूत वा भेदभाव भएको भन्ने सम्बन्धमा गरेका व्यवस्था हुन ।

४.३.१ जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत गरेको मानिने अवस्था^{१२}

- ❖ प्रथा, परम्परा, धर्म, संस्कृति, जात, जाति, वंश, समुदाय वा पेशाका आधारमा जातीय भेदभाव वा छुवाछूत गरी सार्वजनिक वा निजी स्थानमा देहायको कुनै कार्य गर्नु,
 - प्रवेश गर्न, उपस्थित हुन वा भाग लिन निषेध गर्ने वा कुनै किसिमले रोक, नियन्त्रण वा प्रतिबन्ध लगाउने,
 - व्यक्तिगत वा सामूहिकरूपमा सार्वजनिक स्थान वा समारोहबाट निष्काशन, सामाजिक बहिष्कार वा कुनै प्रकारको भेदभाव गर्ने वा त्यस्तो कार्यमा प्रतिबन्ध लगाउने वा अन्य कुनै किसिमको असहिष्णु व्यवहार प्रदर्शन गर्ने ।
- ❖ जातीय छुवाछूत वा भेदभाव हुने कार्य गर्न कसैलाई भड्काउने, उक्साउने वा त्यस्तो कार्य गर्न दुरुत्साहन हुने कुनै कार्य गर्नु वा त्यस्तो कुनै क्रियाकलापमा जानी-जानी सहभागी हुनु,
- ❖ उत्पत्ति, जात, जाति, वंश, समुदाय, पेशा वा व्यवसाय वा शारीरिक अवस्थाका आधारमा कुनै पनि पेशा वा व्यवसाय गर्न प्रतिबन्ध वा रोक लगाउनु,
- ❖ उत्पत्ति, जात, जाति, वंश, समुदाय, पेशा वा व्यवसाय वा शारीरिक अवस्थाका आधारमा कुनै धार्मिक कार्य गर्नबाट वञ्चित गर्नु,
- ❖ कसैले कुनै पनि व्यक्तिलाई उत्पत्ति, जात, जाति, वंश, समुदाय, पेशा वा व्यवसाय वा शारीरिक अवस्थाका आधारमा कुनै वस्तु, सेवा वा सुविधा उत्पादन, बिक्री वा वितरण गर्नबाट रोक्नु,

^{११} (क) अदालत वा अन्य न्यायिक निकायबाट समान व्यवहार पाउने अधिकार,

(ख) कुनै सरकारी निकायबाट उपलब्ध गराइने सेवा तथा सुविधामा समान संरक्षणको अधिकार,

(ग) सार्वजनिक सेवामा समान पहुँचको अधिकार,

(घ) नेपालभित्र र बाहिर आवत जावत र बसोबास गर्न पाउने अधिकार,

(ङ) सांस्कृतिक कृयाकलापमा समान सहभागिताको अधिकार,

(च) विवाह गर्ने तथा बरबधु छान्ने अधिकार,

(छ) शान्तिपूर्वक भेला हुन तथा सङ्गठन गर्न पाउने अधिकार,

(ज) रोजगारी छनौट गर्न तथा काम गर्न पाउने अधिकार,

(झ) समान काम गरे बापत समान तलब पाउने अधिकार,

(ञ) सार्वजनिक स्थानमा समान पहुँचको अधिकार,

(ट) छुवाछूत तथा भेदभाव विरुद्ध शीघ्र न्यायिक उपचार र उचित क्षतिपूर्ति पाउने अधिकार ।

^{१२} जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसूर र सजाय) ऐन, २०६८

- ❖ कुनै वस्तु, सेवा वा सुविधा उत्पादन, बिक्री वा वितरण गर्दा त्यस्तो वस्तु, सेवा वा सुविधा कुनै खास जात वा जातिको व्यक्तिलाई खरिद वा प्राप्त गर्नबाट रोक लगाउनु
- ❖ कुनै खास जात वा जातिको व्यक्तिलाई मात्र बिक्री वितरण गर्ने गरी उत्पादन, बिक्री वा वितरण गर्नु गराउनु,
- ❖ जात वा जातिका आधारमा परिवारका कुनै सदस्यलाई बहिष्कार गर्नु, घरभित्र प्रवेश गर्न नदिनु वा घर वा गाउँबाट निकाल्नु वा निष्कन बाध्य तुल्याउनु,
- ❖ प्रचलित कानून बमोजिम उमेर पुगेका वर-वधुवाट मञ्जुर भएको अन्तरजातीय विवाह गर्नबाट कुनै पनि व्यक्तिलाई उत्पत्ति, जात, जाति, वंश, समुदाय, पेशा वा व्यवसायका आधारमा रोक लगाउनु, त्यस्तो विवाहबाट जन्मिएका सन्तानको न्वारान नगराउन वा भइसकेको विवाह विच्छेद गराउन कुनै किसिमले कर गर्नु वा गर्न लगाउनु,
- ❖ कुनै पनि व्यक्ति वा समुदायलाई श्रव्यदृष्य सामग्री, लेख रचना, चित्र, आकार, कार्टून, पोस्टर, पुस्तक वा साहित्यको प्रसारण, प्रकाशन वा प्रदर्शन गरेर वा विद्युतीय माध्यमबाट वा अन्य कुनै तरिकाले कुनै व्यक्ति वा समुदायलाई त्यस्तो व्यक्ति वा समुदायको उत्पत्ति, जात वा जातिको आधारमा उच्च वा नीच दर्शाउन, जात, जाति वा छुवाछूतको आधारमा सामाजिक भेदभावलाई न्यायोचित ठहर्‍याउन वा छुवाछूत तथा जातीय उच्चता वा घृणामा आधारित विचारको प्रचारप्रसार गर्नु वा जातीय विभेदलाई कुनै पनि किसिमले प्रोत्साहन गर्नु वा गराउनु,
- ❖ उत्पत्ति, जात, जाति, वंश, समुदाय, पेशा वा व्यवसायका आधारमा कुनै पनि व्यक्तिलाई कुनै प्रकारको श्रममा लगाउन इन्कार गर्ने वा श्रमबाट निष्काशन गर्ने वा पारिश्रमिकमा भेदभाव गर्नु वा गराउनु ।

४.३.२ उजुरी सम्बन्धी व्यवस्था

यो ऐन अन्तर्गत सजाय हुने कसूर सम्बन्धी मुद्दा नेपाल सरकार वादी हुने र मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को अनुसूची १ मा समेत यो कसूर समावेश भएको हुँदा यो ऐनले कसूर मानेका अपराध सम्बन्धी मुद्दाको अनुसन्धान नेपाल प्रहरीबाट हुन्छ भने यसको अभियोजन कार्य सरकारी वकीलबाट हुन्छ । अनुसन्धानपश्चात प्रहरी अनुसन्धान अधिकृतबाट अनुसन्धान प्रतिवेदन सहित प्राप्त मिसिल र उपलब्ध प्रमाणका आधारमा सरकारी वकीलले मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय गर्ने र मुद्दा चलाउने निर्णय गरेकोमा अभियोगपत्र तयार गरी सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा मुद्दा दायर गरिन्छ^{१३} पीडितले निम्न तवरबाट उजुरी दिनसक्ने व्यवस्था रहेको छ:

- ❖ अपराध भएको थाहा पाउने व्यक्तिले नजिकको प्रहरी कार्यालयमा उजुरी गर्न सक्ने,
- ❖ नेपाल बाहिर अपराध गरेमा बसोबास गरेको वा प्रतिवादी रहेको जिल्लाको प्रहरी कार्यालयमा उजुरी गर्न सक्ने,
- ❖ प्रहरी कार्यालयले दर्ता नगरेमा राष्ट्रिय दलित आयोग वा स्थानीय तहमा उजुरी दिन सक्ने र त्यस्तो आयोग र स्थानीय तहले सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयमा लेखी पठाउने,
- ❖ यसरी लेखी पठाएमा प्रहरी कार्यालयले अनुसन्धान गरी आवश्यक कारवाही अगाडि बढाउने,
- ❖ त्यस्तो अनुसन्धानमा प्रहरीले दलित समुदाय, स्थानीय अगुवा, नागरिक समाज वा संघ संस्थाको सहयोग लिन सक्ने ।
- ❖ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को प्रकृया समेत अपनाई सरकारी वकील समक्ष उजुर गर्न सकिने ।

^{१३} सजीवराज रेग्मी, नेपालमा जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत विरुद्धका कानून कार्यान्वयनमा सरकारी वकीलको भूमिका, मानव मर्यादा विरुद्धका अपराधको अध्ययन, २०७४ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय काठमाडौं

४.३.३ सजायको व्यवस्था

यो ऐनले नेपाली नागरिकबाट विदेशी भूमिमा गई बसोबास गरेका बखत यस ऐनमा लेखिएका कुनै पनि किसिमका जातीय भेदभाव तथा छुवाछूतजन्य काम गरेमा जुनजुन जिल्लाका व्यक्तिहरू बीच भेदभावपूर्ण व्यवहार भएको हो, तिनै जिल्लामा आई उजुर गरेमा लाग्ने तथा कारवाही प्रक्रिया अगाडि बढ्न सक्ने समेत व्यवस्था गरेको पाइन्छ। यस ऐनको दफा ७ मा जातीय भेदभाव तथा छुवाछूतको घटनाको प्रकृति, अवस्था र गम्भीरतालाई हेरी दुई महिनादेखि तीन वर्षसम्म कैद र बीस हजार देखि दुई लाख रुपैयासम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुनसक्ने व्यवस्था गरी पहिलो संशोधन पश्चातसजायमा वृद्धि गरेको छ । यस्तै पटके कसूरदारलाई दोब्बर सजाय गर्ने कानूनी व्यवस्था समेत गरेको छ । जातीय भेदभाव तथा छुवाछूतको घटनामा सघाउ पुर्याउने, उक्साउने वा सहयोग गर्ने मतिथारलाई सजायको आधा सजाय हुने एवं सार्वजनिक पदधारणा गरेको व्यक्तिले अपराध वा कसूर गरेमा ऐनले तोकिएको सजायमा पचास प्रतिशत थप गरी सजाय हुने व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

जातीय भेदभाव तथा छुवाछूतको घटनामा घटनाको प्रकृति हेरी यस ऐन र अन्य प्रचलित ऐनले समेत कसूर मानिने कार्य भएमा यस ऐन र अन्य ऐन कानून बमोजिम समेत कारवाही गर्न सकिने व्यवस्था गरेको पाइन्छ । जातजातिका आधारमा अपहेलना, भेदभाव वा तिरष्कार गरेको कसूरमा यस ऐन बमोजिम र कुटपिट समेत गरेका कारण मुलुकी अपराध संहिताको कुटपिटको परिच्छेद बमोजिम समेत कारवाही गर्न सकिने व्यवस्था गरेको देखिन्छ । जातीय भेदभाव तथा छुवाछूतको मुद्दामा सरकार वादी हुने जातीय भेदभाव तथा छुवाछूतको कसूर कसैले गरेमा वा गर्न लागेको थाहा पाएमा थाहा पाउने देख्ने वा पीडित जो कोहीले पनि उजुरी गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ । यसरी जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसूर र सजाय) ऐन, २०६८ ले समाजमा हुने घट्टने र देखिने सबै प्रकारका छुवाछूत, भेदभावका घटनालाई कानूनी दायरामा ल्याउने दण्ड सजायद्वारा विभेदका घटनालाई कम गर्ने, पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिलाउने तथा समाजमा जातीय विभेद तथा बेमेलका कारण हुन सक्ने घटनाहरूलाई कम गर्दै सबैमा मानवीय मर्यादा र सामाजिक सम्मान प्राप्त गर्ने कुरामा जोड दिएको छ ।

४.३.४ पीडितलाई क्षतिपूर्तिको व्यवस्था

यस ऐनको दफा ९ को उपदफा (१) मा “कसैले यस ऐन बमोजिमको कसूर गरेको ठहरेमा अदालतले कसूरदारबाट पीडितलाई दुई लाख रुपैयासम्म क्षतिपूर्ति भराइदिनु पर्नेछ भन्ने उल्लेख रहेको र त्यस्तो रकम पीडितले पाउने व्यवस्था भएको साथै सो घटनाका क्रममा पीडितलाई कुनै हानि नोक्सानी पुगेको भए सो प्रकृतिका आधारमा उपचार खर्च वापत हानि नोक्सानीको मनासिव रकम क्षतिपूर्तिका अलावा कसूरदारबाट पीडितले भराइपाउने समेत व्यवस्था गरेको पाइन्छ।^{१४} कसूरदारबाट भराउन नसकिने भएमा राज्यद्वारा स्थापित पीडित राहत कोषबाट भराउनु पर्ने र सोको सोधभर्ना कसूरदार स्वयंबाट नै गर्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ । यसका अलावा अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ ले गरेका व्यवस्था पनि पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराउनका लागि आकर्षित हुन्छन् ।

४.४ मुलुकी अपराध संहिता, २०७४

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ ले विभिन्न सामाजिक अपराधहरूलाई समेटी सजायको व्यवस्था गरेको सन्दर्भमा परिच्छेद १० मा भेदभाव तथा अन्य अपमानजन्य व्यवहार सम्बन्धी कसूर र सजायको व्यवस्था गरी कसूर गर्ने व्यक्तिबाट पीडित व्यक्तिलाई पुगेको क्षति वा पीडा वापत मनासिव क्षतिपूर्ति भराई दिनु पर्ने व्यवस्था समेत गरेको छ । सोही व्यवस्था अन्तर्गत महिलाको रजस्वला वा सुत्केरीको

^{१४} जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसूर र सजाय) ऐन २०६८ को पहिलो संशोधनबाट थप गरिएको

अवस्थामा छाउपडीमा राख्न वा त्यस्तै अन्य कुनै किसिमका भेदभाव, छुवाछूत वा अमानवीय व्यवहार गर्नु वा गराउनु हुँदैन भनी यस किसिमका कार्यहरूलाई निषेध गरी सजायको व्यवस्था गरेको अवस्था छ । सो संहिताको दफा १६० मा कानूनमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक कानून बमोजिम अधिकार प्रयोग गर्ने अधिकारीले त्यस्तो अधिकार वा सामान्य कानूनको प्रयोग गर्दा उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिङ्ग, शारीरिक अवस्था, अपाङ्गता, स्वास्थ्य स्थिति, वैवाहिक स्थिति, गर्भावस्था, आर्थिक अवस्था, भाषा वा क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा कुनै पनि नागरिक माथि जानीजानी भेदभावपूर्ण व्यवहारको कसूर गर्ने वा गराउने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रूपैयासम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था रहेको छ । यसैगरी कसैले कुनै बस्तु वा सेवाको खरिद वा बिक्री वितरण गर्दा गराउँदा कुनै खास जात, जाति वा सम्प्रदायको व्यक्तिबाट मात्र वा त्यस्ता व्यक्तिलाई मात्र खरिद वा बिक्री वितरण गर्ने वा कुनै खास जात, जाति वा सम्प्रदायका व्यक्तिलाई उपलब्ध नगराउने वा बिक्री वितरण नगर्ने कार्य गर्ने वा गराउने व्यक्तिलाई एक वर्षसम्म कैद वा दश हजार रूपैयासम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुने कानूनी व्यवस्था रहेको छ ।

यस्तै दफा १६६ मा कसैले कसैलाई प्रथा, परम्परा, धर्म, संस्कृति, रीतिरिवाज, जात, जाति, समुदाय, पेशा, व्यवसाय, शारीरिक अवस्था वा सामाजिक सम्प्रदायको उत्पत्तिको आधारमा छुवाछूत वा अन्य कुनै किसिमको भेदभाव गर्न वा सार्वजनिक स्थलमा उपस्थित हुन वा कुनै सार्वजनिक प्रकृतिका धार्मिक स्थलमा प्रवेश गर्न रोक्न वा सार्वजनिक प्रयोगमा रहेको पानी पधेरो प्रयोग गर्न बञ्चित गर्न वा अन्य कुनै निजी वा सार्वजनिक उपयोग वा सुविधाका कुराको प्रयोग गर्नबाट बञ्चित गर्ने वा गराउने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रूपैयासम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुनेछ र राष्ट्रसेवकले यस दफामा लेखिएको कसूर गरेमा थप तीन महिनासम्म कैद सजाय हुने व्यवस्था रहेको छ । जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसूर र सजाय) ऐन, २०६८ मा उजुरी सो ऐन बमोजिमको कसूरमा उजुरी दिने हदम्याद तीन महिना रहेकोमा यस संहितामा ६ महिना रहेको छ विशेष ऐनको रूपमा रहेको जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसूर र सजाय) ऐन वि.सं २०६८ मा जारी भई लागू भैसकेको र सामान्य कानूनको रूपमा रहेको मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ मा उजुरी गर्ने हदम्यादका सम्बन्धमा एकरूपता नहुँदा अन्योल सिर्जना हुनसक्ने देखिँदा समयानुकूल संशोधन हुनु जरुरी देखिन्छ ।

४.५ मुलुकी देवानी संहिता, २०७४

मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ को देवानी कानूनका सामान्य सिद्धान्तहरूका रूपमा कानून विपरीतका प्रथा वा परम्परालाई न्यायको रोहमा मान्यता दिइने छैन भनी उल्लेख भएको पाइन्छ ।

५. सरकारी वकीलको भूमिका^{१५}

जातीय भेदभाव तथा छुवाछूतको कसूर सम्बन्धी मुद्दाको अनुसन्धान र अभियोजनमा सरकारी वकीलको निम्न अनुसार भूमिका रहन्छ:

- अनुसन्धानमा मार्गनिर्देशन गर्ने र परामर्श दिने,
- राय सल्लाह प्रदान गर्ने तथा समन्वय गर्ने,
- थप प्रमाण संकलनका लागि निर्देशन दिने,
- न्यायीक कारवाहीका बारेमा पीडितलाई जानकारी दिने,
- पीडितबाट जाहेरी प्राप्त हुन आएमा अनुसन्धानका लागि पठाइने
- अभियुक्तको बयान लिने,
- प्रमाणको विश्लेषण गर्ने,

^{१५} सजीवराज रेग्मी, नेपालमा जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत विरुद्धका कानून कार्यान्वयनमा सरकारी वकीलको भूमिका, मानव मर्यादा विरुद्धका अपराधको अध्ययन, २०७४ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय सिंहदरवार

- अभियोजन र बहस पैरवी गर्ने,
- पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिलाउने ।

६. नेपालमा छुवाछूत सम्बन्धी मुद्दाको स्थिति^{१६}

जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसूर र सजाय) ऐन, २०६८ जारी भई लागू भएपछि मुद्दा पर्ने क्रम शुरु भए तापनि यसको संख्या उल्लेख्य छैन । भेदभाव नभएर मुद्दा नपरेको अवस्था भए त्यसलाई राम्रो मान्न सकिन्छ तर हाम्रो अवस्था त्यस्तो होइन । आ.व.२०७२।०७३ मा ६० प्रतिशत, आ.व.२०७३।०७४ मा ५५ प्रतिशत र आ.व.२०७४।०७५ मा ५८ प्रतिशत मात्र कसूर ठहर भएको महान्यायाधिवक्ताको वार्षिक प्रतिवेदनको तथ्यांकले देखाएको छ । यो तथ्यांकले यस प्रकारका मुद्दामा अनुसन्धानकर्ता प्रहरीले गरेको अनुसन्धान र सम्बन्धित सरकारी वकीलको अभियोजनमा प्रभावकारी सुधारको अपेक्षा राखेको पाइन्छ । यस प्रकारका मुद्दामा अभियोजनको सफलता अन्य सरकार वादी फौजदारी मुद्दाको तुलनामा कम रहेको तथ्यांकले देखाएको छ ।

आ.व.	मुद्दा संख्या	प्रतिवादी संख्या	कसूर कायम	सफाई	सफलता प्रतिशत
२०७२।०७३	२५	६३	६	४	६०
२०७३।०७४	५८	८८	११	९	५५
२०७४।०७५	४७	१०२	२१	१५	५८

७. न्यायिक दृष्टिकोण

७.१ दुर्गा सोब विरुद्ध नेपाल सरकार^{१७}

डोटी जिल्लाको शैलेश्वरी मन्दिरमा दलितलाई प्रवेश गर्न नदिई असमान व्यवहार गरेको भनी जाहेरी परेकोमा बिना भेदभाव समानताको हक प्राप्त हुने कानूनी व्यवस्था तथा संरचनाको निर्माण गर्नु भनी सरकारको नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी भएको ।

७.२ मन बहादुर विश्वकर्मा वि. कानून न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय समेत^{१८}

मिति २०४९ सालमा मुलुकी ऐनमा थप गरिएको अदलको महलको १० क. नं ले जातीय छुवाछूत कार्यलाई अपराधीकरण गरी त्यस्तो कार्य गरेकोमा सजायको व्यवस्था गरेको थियो । सोही नं. को स्पष्टीकरण खण्डमा “कुनै मन्दिर वा धार्मिक स्थलहरूमा परम्परादेखि चलिआएको व्यवहारलाई भेदभावपूर्ण मानिने छैन” भनी गरिएको व्यवस्था संविधान प्रदत्त समानताको हकको विपरीत भेदभावजन्य रहेको हुँदा अमान्य र वदर हुने ।

^{१६} महान्यायाधिवक्ताको वार्षिक प्रतिवेदनहरू, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय सिंहदरवार काठमाडौं

^{१७} २०५७ सालको रिट नं ३६४३, फैसला मिति २०५८/ ६/ १२

^{१८} ने.का.प.२०४९, अंक १२, नि. नं. ४६७०, पृ. १०१०

७.३ रत्न बहादुर बागचन वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालय समेत^{१९}

जातिपाती छुवाछूत तथा भेदभावजन्य कार्यहरू नागरिक बीचको समानता विरुद्धको हुने र यसले सामाजिक विकृति निम्त्याई राष्ट्रिय उत्थानमा बाधक हुने कुरामा कसैको दुईमत हुन नसक्ने भएकोले समाजमा व्याप्त रहेको कुरीति केवल कानून बनाएर मात्र जान नसक्ने हुँदा अशिक्षाको कारणले समाजमा देखिरहेको कुरीति हटाउनलाई चेतना अभिवृद्धि हुने खालका उद्देश्यमूलक कार्यक्रमहरू गर्ने तर्फ निर्देशनात्मक आदेश जारी हुने ।

७.५ मोहन साशंकर विरुद्ध शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालय समेत^{२०}

नेपाल वेद विद्याश्रमको सञ्चालन खर्च पनि सार्वजनिक निकायबाट नै भएको तथा त्यसले वितरण (Discharge) गर्ने सेवा पनि सार्वजनिक प्रकृतिको भएकाले उक्त संस्थालाई सार्वजनिक संस्था होइन भन्न नमिल्ने । भाषाभाषी एवं जातिपातिमा विविधता भएको देशमा एक जातिले पढ्ने विद्यालयमा अर्को जातिले पढ्न नपाउने जस्तो भेदभावपूर्ण व्यवहारलाई परापूर्वकालदेखि आएको राज्यको योगदान रहेको कानूनी वा सार्वजनिक संस्थाले दिने शिक्षा वा अन्य सेवाहरू सर्वसुलभ हुनुपर्नेमा जात अनुसार छुट्टाछुट्टै शिक्षालय वा सेवा केन्द्र खडा गर्नुपर्ने भन्ने सोच स्वयंले सेवामा पहुँचलाई निषेधित गरी भेदभावलाई बढवा दिने र अन्ततः सामाजिक एकीकरणको सद्दा विखण्डीकरणलाई प्रश्रय दिने हुँदा विपक्षी पशुपति क्षेत्र विकास कोषबाट सञ्चालन अभिभारा लिएको विद्याश्रम जस्तो पवित्र शैक्षिक संस्थालाई त्यस्तो गलत र भेदभावपूर्ण कुराको माध्यम वा केन्द्र बनाउन नमिल्ने ।

७.६ श्यामकुमार विश्वकर्मा समेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत^{२१}

वर्तमान समाज २१ औं शताब्दीमा प्रवेश गरिसकेको अवस्थामा दासयुगीन कुसंस्कार र कुरीति तथा समाजलाई विभाजित गरी मानव(मानवका बीच अनुचित भिन्नता ल्याउने सबै प्रकारका जातीय भेदभावलाई संविधानले नै निषेधित कार्यको रूपमा राखेको देखिन्छ । यसरी संविधानमा उल्लिखित व्यवस्था कार्यान्वयनको लागि तर्जुमा भएको जातीय विभेद र छुवाछूत (कसूर र सजाय) ऐन, २०६८ को सहज कार्यान्वयनको लागि आवश्यक नियमावलीको तर्जुमा लामो समयसम्म हुन नसक्दा उक्त ढिलाइका कारण संवैधानिक व्यवस्थाको कार्यान्वयनमा नै परोक्षरूपमा असर पर्ने जाने देखिन्छ । ऐनमा उल्लिखित व्यवस्थाको वास्तविकरूपमा कार्यान्वयन गर्नका लागि आवश्यक नियमावली तर्जुमाको विषयलाई विभिन्न बहानामा ढिलाई गरिरहनु संवैधानिक तथा कानूनी आवश्यकताको रोहमा समेत उचित मान्न नसकिने । (प्रकरण नं.९)विद्यमान कानूनी व्यवस्थाको जातीय भेदभाव र छुवाछूत विरुद्धको हकलाई मौलिक हकको रूपमा राखी संवैधानिक मान्यता प्रदान गरिएको देखिँदा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता अनुरूपको दायित्व पूरा गर्नका लागि समेत छिटो नियमावलीको तर्जुमा हुनु आवश्यक देखिने । ऐनमा उल्लिखित व्यवस्थाको वास्तविकरूपमा कार्यान्वयन गर्नका लागि आवश्यक नियमावली तर्जुमाको विषयलाई विभिन्न बहानामा ढिलाई गरिरहनु संवैधानिक तथा कानूनी आवश्यकताको रोहमा समेत उचित मान्न नसकिने

^{१९} ने.का.प. २०६२ अंक २ नि.न. ७४१९

^{२०} ने.का.प. २०६७ अंक ५ नि.न. ८३७९

^{२१} ने.का.प. २०७३ अंक ७ नि.न. ९६३६

७.७ परमानन्द ठाकुर लोहार विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत^{२२}

दलित समूह हो, होइन भन्ने कुराको निकर्यौल आत्मनिष्ठ भरमा हुन सक्दैन, राज्यले निर्धारण गरेको निश्चित मापदण्डको आधारमा मात्र समुदायमा रहेका व्यक्तिहरू दलित हुन होइनन् भन्ने कुराको पहिचान गर्नुपर्ने ।

७.८ बिमल विश्वकर्मा समेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय समेत^{२३}

लामो समयदेखि व्याप्त रहेको छुवाछूत प्रथाको अन्त्यको लागि जनचेतना जगाउन आवश्यक छ र यो कार्य सरकारबाट मात्र सम्भव नहुने हुँदा नेपाल सरकार, सरकारका निकाय, स्थानीय निकाय, नागरिक समाज, संघ संगठन एवं चेतनशील नागरिकहरूको सामूहिक प्रयासबाट मात्र सम्भव हुने हुँदा जातिपातीको आधारमा गरिने छुवाछूत विरुद्धको भेदभाव अन्त्य गर्नका लागि जनचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु भनी विपक्षीहरूका नाउँमा परमादेशको आदेश जारी हुने ।

७.९ डिलबहादुर विश्वकर्मा समेत विरुद्ध मन्त्रिपरिषद् सचिवालय समेत^{२४}

कुनै खास वर्गका व्यक्तिलाई मात्र विशेषरूपले छात्रावासमा प्रवेश गर्न दिनु र अन्य वर्गका व्यक्तिहरूलाई छात्रावासको सुविधा उपलब्ध नगराउने व्यवस्थाले समान अवस्थाका व्यक्तिहरूमध्ये कसैलाई छात्रावासको सुविधा पाउनबाट बञ्चित (Exclusion) गरेको र प्रकारान्तरले उक्त व्यवस्थाले त्यस्ता व्यक्तिहरूलाई छात्रावासमा प्रवेशको लागि बन्देज नै लगाएको मान्नुपर्ने । कुनै पनि प्रकारले छुट्याउने (Distinction), प्रतिबन्ध (Prohibition) लगाउने, बाहेक (Exclusion) गर्ने तथा बन्देज (Restriction) लगाउने जस्ता कार्यहरू जसले व्यक्तिको हक अधिकारको उपभोगलाई नियन्त्रित वा खण्डित वा इन्कार गर्दछ, त्यसलाई व्यक्तिबीच गरिएको भेदभाव नै मान्नुपर्ने । संस्कृत छात्रावास जस्तो सार्वजनिक संस्थामा प्रवेश गर्नको लागि तोकिएको विवादित शर्त संविधानद्वारा प्रत्याभूत गरिएको समानताको हक विपरित भएको देखिएकोले त्यसलाई कानूनी राज्यको अवधारणा तथा स्वच्छताको सिद्धान्त अनुकूल समेत मान्न नमिल्ने ।

यदि कुनै प्रत्यायोजित विधायनले संविधान तथा जन्मदातृ ऐनद्वारा स्वीकृत परिधि भन्दा बाहिर गई कुनै कानूनी व्यवस्था गरेको देखिन्छ भने न्यायिक पुनरावलोकनको सिद्धान्त अनुसार त्यस्तो प्रत्यायोजित विधायनको व्यवस्था कायम रहन नसक्ने । संस्कृत छात्रावासको सुविधा पाउनबाट महिला तथा व्रतबन्ध गर्नुपर्ने संस्कार नै नभएका जाति जनजातिका व्यक्तिहरू उक्त छात्रावासमा प्रवेश गर्न नसक्ने गरी शर्त तोकेको देखिन आएकोले उक्त व्यवस्था जन्मदातृ महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय ऐन, २०४८ को दफा १२ को व्यवस्थासंग समेत बाभिएको स्पष्टरूपमा देखिन आउने ।

८. कानूनको कार्यान्वयनमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट थालनी भएका प्रयासहरू

सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५ लाई अनुमोदन गरेको ३६ वर्षपछि अर्थात् वि.सं.२०६३ सालमा नेपाललाई छुवाछूतमुक्त राष्ट्र घोषणा गरियो । छुवाछूतमुक्त राष्ट्र घोषणा गरिएको १३ वर्ष पूरा हुँदै छ भने जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत (कसूर र

^{२२} ने.का.प. २०६५ अंक ५ निर्णय नं. ७९६५

^{२३} ने.का.प. २०६४ अंक २ निर्णय नं. ७८१५

^{२४} ने.का.प. २०६२ अंक १० निर्णय नं. ७६०३

सजाय) ऐन लागू भएको ८ वर्ष पूरा भई नवौं वर्षमा प्रवेश गरेको छ। यसरी हेर्दा नेपालले जातीय विभेदलाई दण्डनीय बनाउने कानून निर्माण गर्न ४१ वर्ष लगाएको देखिन्छ। यस ऐन कार्यान्वयनका विगत ८ वर्षलाई सुक्ष्म ढंगले विश्लेषण र समीक्षा गर्दा अभैपनि ऐनको प्रभावकारी कार्यान्वयन भएको देखिँदैन। जनताको तहसम्म यसका भाव र मर्म पुऱ्याउन सकिएको छैन भन्ने गुनासाहरू व्यक्त भएको पाइन्छ। महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले यस किसिमका अपराधहरूको न्युनीकरणका लागि थालेका प्रयासहरू निम्न बमोजिम रहेका छन्।

८.१ समन्वय समितिको क्रियाशिलता^{२५}: मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १९४ बमोजिमको महान्यायाधिवक्ताको अध्यक्षतामा गृह सचिव, कानून सचिव, कानून सचिव तथा प्रहरी महानिरीक्षक समेत सदस्य रहेको समन्वय समितिको बैठकबाट छाउपडी र अन्य भेदभाव तथा अपमानजन्य व्यवहारका विरुद्ध प्रदेश र स्थानीय तहका कार्यालयसँग समन्वयपूर्वक सचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्न अनुरोध गर्ने, छाउपडीका साथै भेदभाव तथा अपमानजनक व्यवहारका विरुद्ध प्रभावित क्षेत्रमा समुदायमा सरकारी वकील र समुदाय प्रहरी साभेदारी कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, सम्बन्धित जिल्लाका प्रमुख जिल्ला अधिकारीको संयोजकत्वमा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयका प्रमुख र जिल्ला प्रहरी कार्यालयका प्रमुख रहेको एक संयन्त्र बनाई मुलुकी अपराध संहिताले परिभाषित गरेका सामाजिक विभेद र भेदभाव तथा अपमानजनक व्यवहार विरुद्धका कानूनले गरेका व्यवस्थाका सम्बन्धमा देशव्यापी रूपमा सचेतनामूलक अभियान सञ्चालन गर्ने भनी निर्णय भएको छ। मिति २०७६।०९।०७ मा महान्यायाधिवक्ताको अध्यक्षता तथा नेपाल सरकारका गृह सचिवको उपस्थिति र छाउपडी प्रभावित क्षेत्रका सुरक्षा निकाय तथा सरकारी वकीलहरू समेतको सहभागितामा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा बैठक बसी उक्त समन्वय समितिको निर्णय कार्यान्वयन गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त भएको छ।

८.२ समुदायमा सरकारी वकील कार्यक्रम सञ्चालन : महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका ९६ वटै सरकारी वकील कार्यालयहरूले समुदायमा अपराध पीडितहरूको हक अधिकारको बारेमा कानूनी व्यवस्था र हिंसा पीडित तथा बालबालिकाको न्यायमा पहुँचका लागि भएका कानूनी व्यवस्थाको बारेमा जानकारी दिन समुदायमा सरकारी वकील कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने गरिएको र सो क्रमलाई अझ व्यापक बनाउने तर्फ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले भरमग्दुर प्रयास गरिरहेको छ। यस आ.व.मा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले स्थानीय तहका पदाधिकारीहरू तथा नेपाल प्रहरीसँगको सहकार्यमा जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत विरुद्धका कानूनका सम्बन्धमा सचेतना फैलाउने उद्देश्य सहित देशभर समुदायमा अन्तरक्रिया गर्ने सोच बनाएको छ र त्यसलाई मूर्तरूप प्रदान गर्न महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र नेपाल प्रहरीका अधिकृतहरू सम्मिलित कार्यदलले सोको स्रोत पुस्तिका निर्माण गरी संयुक्त रूपमा कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको छ।

८.३ राष्ट्रिय कार्याशालाको आयोजना : महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको आयोजनामा “जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत विरुद्धका कानून कार्यान्वयनको अवस्था” विषयक एक दिवसीय राष्ट्रिय कार्याशाला मिति २०७६ असार ७ गते ललितपुरमा सम्पन्न भएको थियो। उक्त कार्याशालामा प्रतिनिधि सभाका माननीय सदस्यहरू, राष्ट्रिय सभाका माननीय सदस्यहरू, नेपाल सरकारका सचिवहरू, स्थानीय निकायका प्रमुख तथा उपप्रमुखहरू, अधिकारकर्मीहरू, प्रहरीका उच्च

²⁵ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको वेबसाइट www.ag.gov.np

पदस्थ अधिकारीहरू लगायतका व्यक्तित्वहरूको सहभागिता रहेको थियो । सो कार्यशालाले विभिन्न ७ वटा निष्कर्षहरू पारित गरेको थियो ।^{२६}

८.४ **मानव मर्यादा विरुद्धका अपराधको अध्ययन** : महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले मानव मर्यादा विरुद्धका अपराधमा अनुसन्धान गर्ने प्रहरी, अभियोजन गर्ने र प्रतिरक्षा गर्ने सरकारी वकीलको कार्य सम्पादनमा सहयोग पुर्याउने अपेक्षा सहित जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत सम्बन्धी अपराध र नेपाल कानून, बोक्सी सम्बन्धी कसूर र नेपाल कानून लगायतका विषय समेटि अनुसन्धानमूलक पुस्तक समेत प्रकाशित गरेको छ ।

८.५ **प्रशिक्षण कार्यक्रम** : गत वर्षदेखि नै अभियोजनकर्ता सरकारी वकील तथा अन्य कर्मचारीहरू र अनुसन्धानकर्ता प्रहरी अधिकृतहरूलाई जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत विरुद्धको कसूर सम्बन्धी विषयमा प्रशिक्षण प्रारम्भ गरिएकोमा सो क्रमलाई यस वर्ष पनि निरन्तरता दिने कार्यक्रम रहेको छ । देशभरका सरकारी वकील कार्यालयहरू जातीय छुवाछूत तथा भेदभावमुक्त कार्यालयको रूपमा रहेका छन र यो विषयमा थप संवेदनशील हुन प्रशिक्षण मार्फत प्रयास गरिएको छ ।

९. कानून कार्यान्वयनमा देखिएका समस्याहरू

जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत सम्बन्धी कानूनको कार्यान्वयनमा देखिएका समस्याहरू निम्न रहेका छन्:

- ❖ पीडितले जाहेरी दिने प्रवृत्तिमा कमी रहेको,
- ❖ जाहेरी दर्ता भए तापनि अभियोजन हुनुपूर्व नै पीडित र अभियुक्त बीच मेलमिलाप हुने गरेको,
- ❖ छुवाछूत तथा भेदभाव गर्नु गम्भीर अपराध हो भन्ने कुराको जानकारी आम जनतामा नरहेको,
- ❖ यस प्रकृतिका मुद्दामा दशी प्रमाणको अभाव हुने हुँदा मौखिक प्रमाणमा भर पर्नुपर्ने अवस्था रहेको,
- ❖ व्यक्तिगत रिसईवीका आधारमा पनि जाहेरी आउन सक्ने देखिएको,
- ❖ पीडितको संरक्षण गर्न पूर्वाधारको अभाव रहेको,
- ❖ अनुसन्धानको क्रममा र अभियोजन पश्चातको न्यायिक कारवाहीमा पीडितको सहयोग प्राप्त नहुने गरेको, पीडितले अदालतमा प्रतिकूल बकपत्र गर्ने प्रवृत्तिले सफलता प्राप्त गर्न नसकिएको
- ❖ पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराउने दावी लिँदा सो का आधार र अवस्था यकिन गर्न कठिनाई रहेको,
- ❖ पीडित पक्षबाट यस्ता कसूरमा उजुरी दिन नचाहने प्रवृत्ति रहेको,
- ❖ पर्याप्त प्रमाण संकलन हुन नसकेको अवस्थामा यस्ता कसूरको अभियोजनको सफलता न्यून रहेको,
- ❖ कानूनी व्यवस्था अनुरूप समाज जागरुक हुन नसकेको, प्रथा परम्परा र अन्धविश्वासले भेदभाव सामाजिक संरचना र पद्धतिको रूपमा स्थापित भएको ।

१०. निष्कर्ष

जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत विरुद्धको कसूर मानव मर्यादा विरुद्धको कसूर हो । यो कसूरको प्रकृति, स्वभाव र गाम्भीर्यताका आधारमा अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय सम्पादन गर्ने कार्यमा क्रियाशील रहने अनुसन्धानकर्ता, अभियोजनकर्ता एवं न्याय सम्पादन गर्ने अधिकारीहरूको क्षमता विकासका लागि विशेष कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु पर्दछ । हालका दिनसम्ममा पनि छुवाछूतको मुद्दा सरकार वादी भएको

^{२६} निष्कर्षहरू अनुसूचीमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

अनुभूति पीडितले गर्न पाएका छैनन् । जातीय छुवाछूत तथा भेदभाव गरेमा दण्ड सजायको व्यवस्था गरेको भए तापनि यस्ता खालका घटना प्रहरी, सरकारी वकील तथा अदालतसम्म पुग्ने गरेको पाइदैन ।

दलित समुदायको हकहितका पक्षमा काम गर्ने संवैधानिक निकाय राष्ट्रिय दलित आयोगका पदाधिकारी रिक्त रहेको अवस्था छ । आयोगमा पदाधिकारी नहुँदा ऐनको प्रचारप्रसार र कार्यान्वयनमा समस्या रहँदै आएको छ । प्रधानमन्त्रीको नेतृत्वमा जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत उन्मूलन कार्यान्वयन उच्चस्तरीय समिति गठन गर्ने व्यवस्था छ । यस्तै जिल्लामा प्रमुख जिल्ला अधिकारीको संयोजकत्वमा जातीय भेदभाव तथा छुवाछूतको अन्त्य सम्बन्धी जिल्ला समन्वय समिति गठन गर्ने व्यवस्था रहेको भए तापनि जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत उन्मूलन कार्यान्वयन उच्चस्तरीय समितिदेखि जिल्लास्तरीय समितिहरू सक्रिय भएको कुनै समाचार प्रकाशित भएको पाइदैन ।

राज्य सबै जनताको अभिभावक हो । संविधानमा व्यवस्था गरिएका हक, अधिकार र ऐन-कानूनमा भएका प्रावधान कार्यान्वयन गर्नु राज्यको दायित्व भित्र पर्छ । यो अहं भूमिका पूरा गर्न राज्यले रणनीति र कार्यनीति सहितका योजना निर्माण गरी अधि बढ्नुपर्छ । राज्यको तर्फबाट बन्ने नीति, कानून, योजना र बजेटलाई जातीय भेदभाव उन्मूलनको दृष्टिले समेत परिक्षण गरिनु पर्दछ । ऐन कार्यान्वयनका लागि राज्यका तीन बटै तहमा बजेट विनियोजन सहित छुवाछूत तथा जातीय विभेद विरुद्ध स्पष्ट नीति र योजना सहित सामाजिक तथा सांस्कृतिक रूपान्तरणका अभियान चलाउनु पर्छ । यस्तै नेपाली समाजलाई सभ्य र विकसित गर्ने एउटा महत्वपूर्ण साधनका रूपमा सो ऐनलाई लिई यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु राज्यको प्रमुख दायित्व हो भन्ने गहिरोसँग बोध प्रशासनिक निकायलाई गराउनु पर्छ । कानून कार्यान्वयन गर्नेलाई पुरस्कृत गर्ने र नगर्नेलाई दण्डित गर्ने विधि र परम्पराको विकास गरिनु पर्छ । जातीय भेदभाव तथा छुवाछूतजन्य कार्य अपराध रहेको भनी विद्यालयको पाठ्यक्रममा समेत समावेश गरिनु पर्दछ । यस किसिमका अपराधजन्य कार्यहरू नेपालका विभिन्न भू-भागमा भईरहेको हुँदा यी र यस्तै प्रकृतिका अपराधहरूले व्यक्तिको मौलिक हक तथा मानव अधिकारको प्रचलनमा अवरोध सृजना गर्ने र सामाजिक तथा व्यक्तिगत जीवन र सुरक्षामा समेत नकारात्मक असर पार्ने हुन्छ । यस किसिमका अपराधहरूको नियन्त्रणका लागि राज्यका संरचना तथा सरोकारवालाको साथ सहयोग भएमा कसूरदारलाई कानून बमोजिमको सजाय दिलाउन र पीडितलाई न्यायको महसुस गराउन सकिने विश्वास गर्न सकिन्छ ।

अनुसूची

“जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत विरुद्धका कानून कार्यान्वयनको अवस्था” विषयक

एक दिवसीय राष्ट्रिय कार्यशालाका निष्कर्षहरू

१. जातीय तथा अन्य सामाजिक छुवाछूत तथा भेदभाव (कसूर र सजाय) ऐन, २०६८ लाई नेपालको संविधानले प्रत्याभूत गरेको दलितको हक र छुवाछूत विरुद्धको हक अनुकूल हुने गरी आवश्यक पुनरावलोकन गरिनु पर्दछ । खास गरी जातीय छुवाछूत विरुद्धको कसूरको प्रमाण संकलन, प्रस्तुतीकरण, प्रमाणको भार, साक्षीको बकपत्र गराउने विधि, मुद्दाको सुनुवाइ लगायतका कार्यविधिगत व्यवस्था र हदम्यादमा समेत पुनरावलोकन गर्नु पर्ने भनि छलफलमा उठेका विषयलाई सम्बद्ध सबै क्षेत्रबाट गम्भीरतापूर्वक लिनु पर्ने आवश्यकता छ ।
२. जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत विरुद्धको कसूर मानव मर्यादा विरुद्धको कसूर हो । यो कसूरको प्रकृति, स्वभाव र गाम्भीर्यताका आधारमा अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय सम्पादन गर्ने कार्यमा क्रियाशील रहने अनुसन्धानकर्ता, अभियोजनकर्ता एवं न्याय सम्पादन

- गर्ने अधिकारीहरूको क्षमता विकासका लागि विशेष कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु पर्दछ । यी निकायहरू बीचको समन्वयलाई अझ प्रभावकारी बनाउनु पर्दछ ।
३. जातीय तथा अन्य सामाजिक छुवाछूत तथा भेदभाव कसूरको निवारणका लागि सरकारी निकाय र गैरसरकारी क्षेत्र, निजी क्षेत्र, संचार क्षेत्र, अधिकारकर्मी र नागरिक समाजको साभा सक्रियता आवश्यकता पर्दछ । सोही अनुसार जातीय तथा अन्य सामाजिक छुवाछूत तथा भेदभाव (कसूर र सजाय) ऐनको व्यवस्थाको बारेमा प्रदेश र स्थानीय तह समेतसंग सहकार्य गर्दै सचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गरिनु आवश्यक छ । सरकारी वकील, प्रहरी र अदालतले सञ्चालन गर्ने सामुदायिक संवाद कार्यक्रममा यो विषयलाई प्राथमिकतापूर्वक समावेश गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।
 ४. संविधानले अपराध पीडितको हकको सुनिश्चितता गरी सो सम्बन्धी छुट्टै कानून समेत बनिसकेको अवस्थामा जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत सम्बन्धी कसूरका पीडितको सहायता, सामाजिक समायोजन एवं सो विषयका साक्षीको संरक्षणका लागि सरकारी, गैरसरकारी, निजी क्षेत्र र नागरिक समाज समेतका सबै पक्षबाट विशेष अग्रसरता प्रदर्शन गर्नु आवश्यकता छ ।
 ५. जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत विरुद्धको कसूरको अनुसन्धानको प्रारम्भदेखि फैसला कार्यान्वयनसम्म अपराध पीडितको सहायता र संरक्षण एवं प्रतिनिधित्व र प्रतिरक्षाको कामलाई प्रभावकारी बनाउन सरकारी वकिलले थप अग्रसरता लिनु पर्दछ ।
 ६. जातीय तथा अन्य सामाजिक छुवाछूत तथा भेदभाव (कसूर र सजाय) ऐन, २०६८ को कार्यान्वयनमा हालसम्मको अवस्थाको बारेमा अनुसन्धानमूलक अध्ययन गरी प्राप्त नतिजाका आधारमा कानूनी, कार्यविधिगत एवं व्यवहारिक विषयमा सुधारको आवश्यकता रहेको छ । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले यस विषयमा अग्रसरता लिनुपर्दछ ।
 ७. दलित तथा गैरदलित समुदायमा सचेतना कार्यक्रमलाई प्रभावकारी रूपमा संचालन गर्न सरकारी, गैरसरकारी तहबाट विभिन्न कार्यक्रम संचालन गर्नुपर्ने, वितरणात्मक न्याय सम्बन्धी कानूनको कार्यान्वयनमा राज्यका सम्बद्ध निकायबाट विशेष पहल हुनपर्ने र पीडितलाई न्याय र पीडकलाई दण्ड दिने कुरामा थप प्रभावकारिता ल्याउन फौजदारी न्याय प्रणालीको कार्यान्वयनमा संलग्न निकाय र अधिकारीहरूको अझ सशक्त भूमिका हुन आवश्यक छ ।

नेपालका सरकारी वकीलहरूको पहिलो राष्ट्रिय सम्मेलनबाट पारित घोषणापत्र, २०७३

प्रस्तावना:

नेपालको संविधानले संविधानवादका मूल्यहरूलाई अंगिकार गरी नागरिक स्वतन्त्रता, मानवअधिकार र मौलिक अधिकार एवम् कानूनको शासनको अवधारणाप्रति प्रतिबद्धता प्रकट गरेको एवम् मुलुकमा सुशासन कायम गर्ने अपेक्षा राखेको विषयलाई मनन् गर्दै । संविधान र कानूनले निर्धारण गरेको अख्तियारीको सीमाभित्र रही सरकार वादी मुद्दाको अभियोजन तथा प्रतिनिधित्व र सरकारको सरोकारका मुद्दाको प्रतिरक्षा गर्न सरकारी वकीलको महत्वपूर्ण भूमिकालाई आत्मसात गर्दै । अपराधको अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय सम्पादन प्रक्रियामा सरकारी वकीलको सक्रिय सहभागिताबाट मात्र फौजदारी न्याय प्रशासनले पूर्णता पाउने कुरालाई केन्द्रमा राख्दै । कानूनी राय सल्लाहको माध्यमबाट सरकारका निर्णयहरूलाई कानूनले निर्धारण गरेको सीमा र परिधिमा राख्न सहयोग पुग्ने कुरालाई दृष्टिगत गर्दै । सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादन गरिएका सिद्धान्तको कार्यान्वयन तथा हिरासतमा रहेका व्यक्ति उपर मानवोचित व्यवहार भए नभएको वा आफन्त संग भेटघाट गर्न दिए नदिएको सम्बन्धमा अनुगमन गर्नु पर्ने तथा नेपाल सरकारको तर्फबाट दायर भएका मुद्दा फिर्ता सम्बन्धमा राय दिनु पर्ने महान्यायाधिवक्ताको दायित्वलाई बोध गर्दै । उल्लिखित जिम्मेवारी निर्वाह गर्न सक्ने व्यावसायिक, प्रभावकारी र जनविश्वास प्राप्त संस्थाको रूपमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई स्थापित गरी कानूनको शासन प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्य हासिल गर्नका लागि वि.सं २०७३ साल पौष ८ गतेदेखि १० गते सम्म आयोजना गरिएको नेपालका सरकारी वकीलहरूको पहिलो राष्ट्रिय सम्मेलनमा सहभागी हामी सरकारी वकीलहरू यो घोषणापत्र जारी गर्दछौं ।

आभार

१. नेपालका सरकारी वकीलहरूको प्रथम राष्ट्रिय सम्मेलनको समुद्घाटन गरिदिनु हुने प्रमुख अतिथि सम्मानीय राष्ट्रपतिज्यू, समापन समारोहका प्रमुख अतिथि सम्माननीय पराष्ट्रपतिज्यू, उद्घाटन समारोहका विशिष्ट अतिथि सम्माननीय प्रधानमन्त्रीज्यू, सम्माननीय प्रधानन्यायाधीशज्यू, सम्माननीय सभामुखज्यू तथा अन्य विशिष्ट पदाधिकारीहरूको गरिमामय उपस्थिति र सरकारी वकीलको संस्थागत सुधार र व्यावसायिकता विकासका सम्बन्धमा उहाँहरूबाट भएको सम्बोधनका लागि सम्मेलनमा सहभागी सरकारी वकीलहरू हार्दिक आभार प्रकट गर्दछौं ।

सरकारी वकीलहरूको संगठन संरचना र कार्यप्रणालीका सम्बन्धमा

२. संविधानमा महान्यायाधिवक्ता नेपाल सरकारको मुख्य कानूनी सल्लाहकार हुनेछ, भनी उल्लेख गरेको कारणले राज्यका केही निकायलाई द्विविधा हुने गरेको परिप्रेक्ष्यमा महान्यायाधिवक्ता भनेको राज्यका सबै निकायको कानूनी सल्लाहकार हुने अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास रहेको र हाम्रो मुलुकको अभ्यास समेत रहेको हुँदा राज्यका हरेक निकायलाई कानूनी राय दिने महान्यायाधिवक्ताको प्रमुख तथा महत्वपूर्ण कर्तव्य हो भन्ने विषयमा द्विविधा मान्नु पर्ने देखिदैन । तसर्थ यो सम्मेलन त्यस तर्फ सम्बद्ध निकायको ध्यानाकर्षण गर्दछ ।

३. नेपालको संविधानले महान्यायाधिवक्तालाई संविधानमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक अभियोजनको अन्तिम जिम्मेवारी दिएको सन्दर्भमा नेपाल सरकार वादी हुने सबै प्रकारका मुद्दाहरू महान्यायाधिवक्ता र सरकारी वकीलको निर्णयबाट मात्र अभियोजन हुनु पर्ने कानूनी व्यवस्था र अभ्यास स्थापित हुनु पर्दछ । सरकारी वकील बाहेकका निकाय वा जनशक्तिबाट अभियोजन गरी सरकारी वकीलले प्रतिरक्षा गर्दा सिर्जना भएका जटिलता र असहजताको अपजस सरकारी वकीललाई किमार्थ दिइनु हुँदैन । तसर्थ अभियोजनको अधिकार सरकारी वकीलको विशिष्ट कार्यक्षेत्र भित्रको विषय हुँदा सोही अनुसारको कानूनी व्यवस्था हुनुपर्दछ ।
४. सरकारी वकीलको पद व्यावसायिक पद हो भन्ने विषयलाई गम्भीरतापूर्वक लिई सरकारी वकीलहरूको कार्यबोझ, कार्यप्रकृति र सम्पादन गर्नु पर्ने जिम्मेवारी समेतका आधारमा सरकारी वकीलको दरबन्दी संरचना पुनरावलोकन गर्नु पर्ने आवश्यकता छ । प्रत्येक सरकारी वकील कार्यालयमा रहनु पर्ने न्यूनतम दरबन्दीका अतिरिक्त प्रति २०० मुद्दाका लागि कम्तीमा एक जना सरकारी वकीलको अनुपातमा सरकारी वकीलको दरबन्दी कायम गरी अन्य कर्मचारीहरूको व्यवस्था समेत सोही आधारमा गरिनु पर्दछ ।
५. नेपालको संविधानले महान्यायाधिवक्तालाई दिएको जिम्मेवारी र भूमिका एवम् उत्तरदायित्व समेतका आधारमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका सरकारी वकील कार्यालयहरूको विद्यमान संरचना कायम राखी संस्थागत सुधार गरिनु पर्दछ । संघीय प्रणालीको कार्यान्वयनको क्रममा प्रादेशिक तहको कानूनी सल्लाहकारको भूमिकामा रहेका मुख्य न्यायाधिवक्ताको संगठन संरचना र कार्य सम्पादन गर्ने प्रक्रिया प्रदेश कानूनबाट निर्धारण गरिने संवैधानिक व्यवस्था रहेको छ । संविधान बमोजिम सरकारी वकीललाई र मुख्य न्यायाधिवक्तालाई सुम्पिएको जिम्मेवारी, कार्यक्षेत्र, उत्तरदायित्व समेतका विषयमा तात्त्विक भिन्नता भएकोले प्रत्येक प्रदेशमा छुट्टै मुख्य न्यायाधिवक्ताको कार्यालयको स्थापना गरिनु पर्दछ ।
६. स्वच्छ, सुनुवाइ, कानूनको शासन, कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्तहरूको अवलम्बन, मानव अधिकार र वैयक्तिक स्वतन्त्रताको सम्मान, संरक्षण र प्रबर्द्धन, सार्वजनिक हितको संरक्षण, पीडितमैत्री र न्यायमा सहज पहुँच, व्यावसायिक स्वायत्तता र उन्मुक्ति, उत्तरदायित्व र जवाफदेहिता, निरन्तर सुधार र सिकाइ, नैतिकता र सदाचार, लैंगिक मैत्री र समावेशितालाई महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले आफ्नो मूल्यको रूपमा अंगिकार गरेको छ । यी मूल्यहरूसँग मेल नखाने गरी सरकारी निकायबाट देखादेखी कानूनको उल्लंघन गरी भएका निर्णयको प्रतिरक्षा सरकारी वकीलले गर्न नसक्ने र गर्नु नहुने विषयमा हाम्रो एक मत रहेको छ ।
७. न्याय सम्पादनको क्रममा सरकारी पक्षको प्रतिनिधित्व गर्नु सरकारी वकीलको जिम्मेवारी हो तर प्रतिनिधित्व गरिनु पर्ने त्यस्ता निकायबाट आवश्यक सूचना, जानकारी, विवरण तथा कागजातहरू समयमा उपलब्ध नगराउँदा अदालतमा प्रतिनिधित्व गर्न सरकारी वकीलहरूलाई कठिनाई परेको छ । खास गरी अन्तरिम आदेशको छलफल तथा रिटमा सरकारी पक्षको प्रतिनिधित्व गर्ने सम्बन्धमा यस्ता समस्याहरू देखिएका छन् । सरकारी वकीलहरू फितलो, कमजोर वा उपस्थितिका लागि मात्र इजलासमा उपस्थित हुने गर्दैनौं । प्रतिस्पर्धीरूपमा प्रस्तुत हुनका लागि आवश्यक सूचना, जानकारी, विवरण र कागजात नै सरकारी वकीलका सहयोगी हुन्छन् । त्यस्तो सहयोग प्राप्त हुन नसकेमा सरकारी पक्षको प्रतिनिधित्वलाई सरकारी वकीलले इन्कार गर्नु सरकारी वकीलको बाध्यता हुने कुरा सबै सम्बद्ध निकायलाई स्मरण गराउन चाहन्छौं ।
८. सरकारी निकायलाई कानूनी राय सल्लाह दिनु र न्यायिक निकायमा सरकारी निकाय तथा पदाधिकारीको प्रतिनिधित्व गर्नु सरकारी वकीलको कर्तव्य रहेको विषयमा हामी सचेत र

सम्बेदनशील रहेका छौं । महान्यायाधिवक्ताको अनुमति बेगर न्यायिक निकायमा सरकारी पक्षको प्रतिनिधित्वका लागि वैकल्पिक प्रबन्ध गरिएको वा वैकल्पिक तवरबाट कानूनी राय सल्लाह लिई सरकारी निकायबाट निर्णय भएको अवस्थामा त्यस्तो सरकारी निकायको प्रतिरक्षा र प्रतिनिधित्व सरकारी वकीलबाट गर्नु व्यावसायिक दृष्टिले अनुपयुक्त हुने भएकोले त्यस्ता विषयमा सरकारी वकीलको प्रतिनिधित्व हुने छैन ।

९. कानूनको शासन र सुशासनका लागि प्रतिबद्ध रहने सरकारी वकीलहरूबाट सार्वजनिक हित विपरीत भएका सरकारी निर्णयको प्रतिरक्षा हुन नसक्ने विषय सम्बद्ध सबैमा स्मरण गराउन चाहन्छौं ।
१०. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको संस्थागत विकासमा योगदा नगर्ने पूर्व महान्यायाधिवक्ता ज्यूहरू लाई सम्मान गर्ने कार्यको थालनी भएको छ । सरकारी पक्षको प्रतिनिधित्वमा वहाँहरू बाट मानार्थ महान्यायाधिवक्ताको रूपमा पुर्याउनु भएको सहयोगको सम्मान गर्दै आगामी दिनमा समेत यस्ता सहयोगहरू निरन्तर रूपमा प्राप्त हुने अपेक्षा गर्दछौं ।

सरकारी वकीलको व्यावसायिकता विकास र विशिष्टीकरण

११. सरकारी वकीलको पद व्यावसायिक विज्ञको पद हो र यसले विषयगत विज्ञता अपेक्षा राख्दछ । पछिल्लो समयमा मुद्दा तथा रिटमा संख्यात्मक वृद्धि भएको छ भने न्याय सम्पादन प्रक्रिया पनि क्रमशः जटिल एवम् विशिष्टीकृत हुँदै गइरहेको छ । अब सबै मुद्दा तथा रिटमा एउटै सरकारी वकीलबाट सरकारी पक्षको प्रभावकारी प्रतिनिधित्व गर्न सम्भव देखिदैन । विषयगत विशिष्टताका लागि अवसरहरू समेत खोजी गर्दै सरकारी वकीलहरूलाई उत्तराधिकार योजना सहितको विशिष्टीकरण गरी दक्षता विकास गर्ने नीति अविलम्ब अंगिकार गरिनु पर्दछ । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र विशेष सरकारी वकील कार्यालयबाट विशिष्टीकरणको अभ्यास तत्काल प्रारम्भ गरी क्रमशः उच्च सरकारी वकील कार्यालय र आवश्यकता अनुसार जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयमा समेत विशिष्टीकृत सरकारी वकीलको विकास गर्दै लैजानु पर्दछ ।
१२. सरकारी वकीलको पद सरकारी सेवाको पद हो र हाल सरकारी वकीलहरू निजामती सेवा ऐनबाट सञ्चालित र व्यवस्थित रहेको अवस्था छ । यो पदले सम्पादन गर्नु पर्ने कार्य निजामती कर्मचारीको कार्य सम्पादन पद्धति भन्दा धेरै भिन्न र विशिष्ट प्रकृतिको रहेको छ, त्यसैले सरकारी वकीलहरूलाई कार्य सम्पादनमा उत्प्रेरित गर्न र व्यावसायिक रूपमा क्रियाशील हुनका लागि व्यावसायिक भन्ना र अन्य कर्मचारीहरूका लागि कार्य सम्पादनमा आधारित प्रोत्साहन भन्नाको व्यवस्था संस्थागत गरिनु पर्दछ । विगत देखि नै सरकारी वकीलको पदमा कार्यरत जनशक्तिको व्यावसायिक स्वतन्त्रता र उन्मुक्ति, पारिश्रमिक, सेवाका शर्त र सुविधाहरू तथा वृत्ति विकासका लागि छुट्टै व्यवस्था हुनु पर्दछ भनी आवाज उठाउदै आएको विषयलाई स्मरण गर्दै यो सम्मेलन सरकारी वकीलको पारिश्रमिक र सेवा, शर्त र सुविधाको विषयमा छुट्टै कानून बनाई सरकारी वकीलको पदलाई व्यावसायिक र प्रतिस्पर्धी पदको रूपमा विकास गरिनु पर्नेमा जोड दिन्छ । सरकारी वकीलको सेवामा देखिएको अनाकर्षण र किनारामा पारिएको अनुभूतिलाई हटाई व्यावसायिकता प्रबर्द्धन हुनेगरी सरकारी वकीलको सेवा, शर्त र सुविधा सरकारी वकीलले सम्पादन गर्नु पर्ने कामको प्रकृति, कार्य बोझ र जिम्मेवारी अनुकूल हुनु पर्नेमा सम्मेलन सम्बद्ध सबै पक्षको गम्भीर ध्यानाकर्षण गर्दछ ।

सरकारी वकीलको आचार संहिता र उत्तरदायित्व

१३. सरकारी वकीलहरूको आचरण र व्यवहार सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा विकसित भएका सिद्धान्त, अभ्यास एवम् राष्ट्रिय कानून, प्रचलन, व्यवहार र न्यायिक संस्कृतिका विभिन्न पक्षलाई

समेटी सरकारी वकीलको सेवालार्ई व्यावसायिक, मर्यादित र विश्वासिलो बनाउन जारी भएको सरकारी वकीलको आचार संहिता, २०७३ को पालना गर्न सबै सरकारी वकीलहरू प्रतिबद्ध रहेका छौं । आचार संहिता आलंकारिक दस्तावेज नभई सरकारी वकीलको व्यावसायिक कार्य सम्पादन र सदाचारसँग समेत जोडिने विषय हो । उक्त आचार संहिताको पालनाबाट सरकारी वकीलको कार्य सम्पादनलाई उत्तरदायी बनाउन मद्दत पुग्ने र यो विषय दण्ड र पुरस्कारसँग आवद्ध हुनेछ भन्ने हाम्रो विश्वास छ ।

१४. उत्कृष्ट कार्य सम्पादन गर्ने सरकारी वकील कार्यालय, सरकारी वकील र कर्मचारीहरूलाई पुरस्कृत गर्ने अभ्यास प्रारम्भ भएको छ । बस्तुगत आधारमा कार्य सम्पादनको मूल्यांकन गरी दण्ड र पुरस्कार प्रदान गर्नु पर्दछ भन्नेमा एक मत छौं । यो अभ्यासलाई हरेक वर्ष निरन्तरता दिइनु पर्दछ ।
१५. आफ्नो कार्य सम्पादनसँग असम्बन्धित विषयमा हामी सरकारी वकीलहरू कुनै गैरसरकारी संस्थाको कार्यक्रममा सहभागी हुने छैनौं । आफ्नो कार्यक्षेत्रसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित कार्यक्रममा सहभागी हुने पर्ने अवस्थामा आफुभन्दा माथिल्लो निकाय वा पदाधिकारीको पूर्व अनुमति लिएर मात्र सहभागी हुने कुरामा हामी प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दछौं ।

सरकार वादी मुद्दाको अनुसन्धान र अभियोजन

१६. फौजदारी न्याय प्रशासनका लागि अनुसन्धान र अभियोजन अन्वोन्याश्रित रहेको यथार्थतालाई मनन गर्दै, अनुसन्धान अधिकृतको स्वायत्तता र विशेषज्ञताको सम्मान गर्दै अभियोजनकर्ताबाट अनुसन्धान प्रक्रियाको कानूनी वैधताको सम्बन्धमा प्रश्न नउठ्ने गरी अनुसन्धानलाई बस्तुगत, वैज्ञानिक र प्रमाणमा आधारित बनाउनका लागि निर्देशन दिने र राय प्रदान गर्ने विषयको उचित अभ्यास गर्ने मान्यतामा हामी विश्वस्त छौं ।
१७. अनुसन्धान अधिकृत, विधि विज्ञान विज्ञ र सरकारी वकीलका बीचमा नियमित संवाद, समन्वय र सहकार्यबाट मात्र परस्पर विश्वासको वातावरण सिर्जना हुने र फौजदारी मुद्दाको सफलता एवम् कानून र व्यवस्था कायम राख्न सहयोग पुग्ने हँदा हाम्रा प्रयासहरू सोही दिशामा केन्द्रित हुनेछन् । सबै तहका सरकारी वकील कार्यालयहरूले समन्वय संयन्त्रलाई क्रियाशील पारी कार्य सम्पादनलाई प्रभावकारी बनाउने छन् ।
१८. सरकारी वकीलबाट गरिने अभियोजन सम्बन्धी निर्णय बस्तुगत आधारमा गरिनेछ । प्रमाणको पर्याप्तता र सार्वजनिक हित समेतका आधारमा अभियोजनको निर्णय गर्न सक्ने गरी अभियोजन नीति लागु गरी सोही अनुसारको कानूनी व्यवस्था गर्नु पर्ने आवश्यकता महशुस भएको छ । तत्काल संकलित प्रमाणबाट नै कसूर ठहर हुन नसक्ने देखिएको अवस्थामा मुद्दा नचलाउने गरी निर्णय गर्न तत्पर छौं । अपुरो अनुसन्धान, पर्याप्त प्रमाण विनाको अभियोजनले सरकार वादी मुद्दाको सफलतामा नकारात्मक परिणाम ल्याउने, संस्थागत विश्वसनीयतामा प्रश्न उठ्ने, व्यक्तिका वैयक्तिक अधिकारमा गम्भीर असर पर्ने तर्फ हामी संवेदनशील छौं ।

न्यायमा पहुँच सम्बन्धी

१९. फौजदारी न्याय प्रशासनमा महिला, बालबालिका, दलित, असहाय र पछाडि परेका वर्ग वा समुदायको पहुँच र प्रतिनिधित्व प्रभावकारी र सुनिश्चित हुनु पर्नेमा जोड दिँदै कानूनी सहायतालाई प्रभावकारी र लक्षित वर्ग केन्द्रित बनाउन प्रयत्नशील रहने छौं । सरकार वादी फौजदारी मुद्दाका पीडित एवम् साक्षीको सहायता र संरक्षण सरकारी वकीलको जिम्मेवारी भएको कुरा आत्मसात गर्दै पीडित तथा लैङ्गिक मैत्री कार्यालयको रूपमा सरकारी वकील कार्यालयलाई विकास गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दछौं । अपराध पीडित र साक्षीको अधिकार

संरक्षण, सम्बर्द्धन र प्रवर्द्धनका लागि सम्बन्धित सेवा प्रदायक, सरोकारवाला निकाय र संस्थाहरूका बीचमा समन्वय र सहकार्यको संस्कृतिलाई प्रवर्द्धन गर्नेछौं ।

संस्थागत सुधार

२०. फौजदारी न्याय प्रशासनका अन्य सरोकारवाला निकायहरूको तुलनामा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र सरकारी वकील कार्यालयहरूको भौतिक पूर्वाधारको अवस्था कमजोर रहेको कारण कार्य सम्पादनमा अप्ठेरो परेको कुरा दर्शाउदै यो सम्मेलन संवैधानिक तथा कानूनी जिम्मेवारी सहजताका साथ निर्वाह गर्न आवश्यक पर्ने आधुनिक पूर्वाधार सहितको भौतिक संरचना निर्माण, सरकारले निर्धारण गरेको मापदण्ड बमोजिमको सवारी साधनको व्यवस्था र पर्याप्त साधन स्रोतको विनियोजनका लागि नेपाल सरकार समक्ष हार्दिक आग्रह गर्दछ । सो क्रममा भूकम्प प्रभावित महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय लगायतका उपत्यकाका सरकारी वकील कार्यालयहरू निर्माण गर्ने कार्यलाई उच्च प्राथमिकतामा राख्न समेत अनुरोध गर्दछ ।
२१. सरकारी वकीलहरूको व्यावसायिकता विकास र संस्थागत सुदृढीकरणमा केन्द्रित भई जारी भएको महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयनका लागि हामी प्रतिबद्ध छौं । नेपाल सरकारको नीति तथा कार्यक्रम एवम् चौधौं योजनाको आधारपत्रमा व्यक्त प्रतिबद्धता मुताविक उक्त योजनाको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक पर्ने प्रक्षेपित बजेट निकाशाका लागि नेपाल सरकारसँग अनुरोधगर्दछौं । योजना कार्यान्वयनका लागि आवश्यक वित्तीय तथा प्राविधिक स्रोतको प्राप्ति र उपयोगका लागि नेपाल सरकार, विकास साभेदार निकाय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सरकारी एवम् गैर सरकारी संस्थाहरूसँगको सहयोग र सहकार्यका लागि समेत आवश्यक पहल गर्न ध्यानाकर्षण गराउँदछौं ।
२२. महान्यायाधिवक्ता तथा सरकारी वकीलहरूको संवैधानिक तथा कानूनी जिम्मेवारी सम्पादन गर्नका लागि आवश्यक पर्ने नीतिगत मार्गदर्शन तथा निर्देशनहरू जारी गरी सोको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक स्रोत साधन उपलब्ध गराउन र त्यस्ता मार्गदर्शन र निर्देशनहरूको कार्यान्वयनका लागि अभिमुखीकरण गरी सोको प्रभावकारी अनुगमन गर्न समेत महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई अनुरोध गर्दछौं ।
२३. कार्यालयको कार्य सम्पादन र व्यवस्थापनका लागि आधुनिक सुचना तथा सञ्चार प्रविधि पद्धतिको अवलम्बन अपरिहार्य भैसकेको परिप्रेक्ष्यमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र सरकारी वकील कार्यालयहरूका काम कारवाहीलाई सुचना प्रविधिमा आवद्ध गर्नका लागि तयार पारिएको इ-एटर्नीको अवधारणालाई व्यवहारमा रूपान्तरण गर्न गुरू योजना तयार गरी दिगो व्यवस्थापन हुने आधार सहित सोका लागि आवश्यक पर्ने वित्तीय तथा प्राविधिक स्रोत र जनशक्तिको प्राथमिकतापूर्वक व्यवस्थापन गर्न अनुरोध गर्दै हामी सरकारी वकीलहरू आफ्नो काम कारवाहीलाई सो पद्धतिसँग अभ्यस्त तुल्याउदै जाने प्रतिबद्धता प्रकट गर्दछौं । फौजदारी न्याय प्रणालीका अन्य अवयवहरूमा प्रयुक्त सुचना प्रविधि पद्धतिको समेत विस्तृत अध्ययन गरी अन्तरनिकाय Connectivity Integrated Data Management, Information System Security tyf System Integration सम्बन्धमा बृहद् विश्लेषण गरी दिगो व्यवस्थापन योजना तयार गर्न महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई आग्रह गर्दछौं ।
२४. अपराधको रोकथाम र नियन्त्रण तथा फौजदारी कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि अपराधका कारण, प्रकार, संलग्नता, शैली र तरिका, अपराधको प्रवृत्ति तथा अपराधले समाजमा पारेको प्रभाव र ल्याउने परिणामहरू जस्ता विभिन्न पक्षहरूको अध्ययन अनुसन्धान गर्नका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान केन्द्र स्थापना भइसकेको

कुरा स्मरण गर्दै सो केन्द्रका लागि आवश्यक स्रोत साधन, पूर्वाधार र जनशक्तिको व्यवस्थापनको अपेक्षा गर्दछौं ।

२५. निरन्तर सिकाइको रूपमा क्रियाशील रहनु पर्ने सरकारी वकीलहरूको क्षमता तथा दक्षता बृद्धि हुने कुरालाई महशुस गरी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा स्थापना गरिएको अभियोजन प्रशिक्षण केन्द्रको संस्थागत क्षमता विकास गर्दै सो केन्द्रलाई पूर्णकालीन रूपमा काम गर्न सक्ने बनाउन आवश्यक स्रोत साधन र जनशक्तिको व्यवस्थापन गरी प्रत्येक सरकारी वकीलले वर्षमा कम्तीमा एउटा प्रशिक्षण प्राप्त गर्न सक्ने गरी आवश्यक व्यवस्था गर्न आग्रह गर्दछौं ।
२६. अन्य मुलुकमा प्रचलित अभ्यासलाई समेत दृष्टिगत गरी सबै अदालतका इजलासमा बहस गर्ने रोस्टममा सरकारी वकीलहरूका लागि अलग्गै स्थानको व्यवस्था गर्न अनुरोध गर्दछौं ।

फौजदारी कानूनको कार्यान्वयन

२७. विद्यमान फौजदारी न्याय प्रणालीलाई रूपान्तरण गर्ने दृष्टिले संसदमा विचाराधीन अपराध संहिता, फौजदारी कार्यविधि संहिता र कुसर तथा सजाय निर्धारण ऐन यथाशक्य छिटो पारित गर्नका लागि आग्रह गर्दै सरकारी वकील संलग्न हुनु पर्ने नयाँ फौजदारी कानूनहरू जारी हुँनासाथ सरकारी वकीलहरूलाई त्यस्तो कानूनको बारेमा अभिमुखीकरण गरी सो कानूनको कार्यान्वयनका लागि सरकारी वकीलहरूको क्षमता विकास र सरकारी वकील कार्यालयको संस्थागत सुधार गर्नु पर्ने आवश्यकता महशुस गर्दछौं ।
२८. मुलुक संक्रमणकालबाट गुज्रिरहेको अवस्थामा द्वन्द्वकालीन मुद्दाहरूलाई संविधान र कानून, पीडितको सरोकार, बृहत शान्ति सम्झौता, अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार र मानवीय कानून, संक्रमणकालीन न्याय, राष्ट्रिय आवश्यकता तथा अदालतबाट भएका फैसलाहरूलाई मध्यनजर गरी बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ लाई संशोधन गरी व्यवस्थापन गर्नका लागि र द्वन्द्वकालीन मुद्दाहरू हेर्ने विशेष अदालत गठन गर्नु पर्ने आवश्यकता महशुस गर्दछौं । संक्रमणकालीन न्याय सम्पादन गर्ने कार्यमा सरकारी वकीलहरूको तर्फबाट सक्दो सहयोग हुने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दछौं ।
२९. नेपालको संविधानको कार्यान्वयन राज्य र यसका निकायहरूको मूल लक्ष्य, दायित्व र जिम्मेवारी रहेको कुरा सबैमा विदितै छ । संविधानको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक पर्ने कानूनहरू प्राथमिकतापूर्वक तर्जुमा हुनु पर्ने आवश्यकता बोध गर्दै आफ्नो कार्यक्षेत्रका विषयमा संविधान कार्यान्वयनका लागि प्रतिबद्धता प्रकट गर्दछौं ।
३०. नेपालका सरकारी वकीलहरूको यो ऐतिहासिक पहिलो राष्ट्रिय सम्मेलनको आयोजना र व्यवस्थापन गर्न सहयोग गर्नु हुने सबै पदाधिकारीहरू, संघ, संस्था, निकाय र महानुभावहरू प्रति हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौं । सरकारी वकीलहरूको चासो र सरोकार रहेका विषयमा साझा दृष्टिकोण विकास गर्न गराउन यो सम्मेलन प्रभावकारी माध्यम बनेकोले यस प्रकारको राष्ट्रिय सम्मेलनको निरन्तरताको कामना गर्दछौं ।

नेपालका अनुसन्धानकर्ता प्रहरी र अभियोजनकर्ता सरकारी वकीलहरूको प्रथम राष्ट्रिय सम्मेलनबाट पारित घोषणापत्र, २०७३

प्रस्तावना:

नेपालको संविधानले न्याय सम्बन्धी हक, अपराध पीडितको हक, यातना विरुद्धको हक, सुचनाको हक र गोपनीयताको हक लगायतका मौलिक हक तथा मानव अधिकारको प्रत्याभूति गरेको विषयलाई हृदयंगम गर्दै, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध लगायतका नेपाल पक्ष भएका मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूले मानव अधिकार, वैयक्तिक स्वतन्त्रता, स्वच्छ सुनुवाइ को सम्मान, संरक्षण र प्रत्याभूति गरेको विषयलाई स्मरण गर्दै, अपराध र आतंकवाद विरुद्ध लडी समाज र राष्ट्रलाई शान्ति सुरक्षा र अमनचयनको प्रत्याभूति गर्ने राज्यको दायित्व तथा कानून कार्यान्वयन अधिकारीहरूको कर्तव्यलाई मनन गर्दै, अपराधको स्वरूप र प्रवृत्तिमा देखिएका नयाँ नयाँ आयामहरू एवम् अपराधमा प्रविधिको प्रयोग गर्ने अभ्यासले सिर्जना गरेका चुनौतीहरूलाई अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ताले वस्तुगत र वैज्ञानिक प्रमाणमा आधारित अनुसन्धान र अभियोजन मार्फत संबोधन गरी कानून र व्यवस्था कायम राख्न क्रियाशील हुनु पर्ने आवश्यकता महशुस गर्दै, सुदृढ फौजदारी न्याय प्रशासनको माध्यमबाट दण्डहीनतालाई अन्त्य गरी अपराध पीडितलाई न्याय र अभियुक्तलाई सजाय दिलाई कानूनी राज्यको अवधारणालाई सबल बनाउने कुरालाई केन्द्रमा राख्दै, संविधान र कानूनको दायराभित्र रही सरकार वादी फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान गर्ने कार्य नेपाल प्रहरीको र अभियोजन गर्ने कार्य सरकारी वकीलको हो भन्ने मान्यतालाई पुनर्पुष्टि गर्दै, फौजदारी अपराधको अनुसन्धान र अभियोजनमा अनुसन्धानकर्ता प्रहरी र अभियोजनकर्ता सरकारी वकीलको ज्ञान, दक्षता, व्यावसायिकता एवं आपसी समन्वयबाट फौजदारी न्याय प्रशासन सुदृढ हुने कुरालाई हृदयंगम गर्दैसो अनुकूलको वातावरण निर्माणका लागि, सम्वत् २०७३ साल माघ १४, १५ र १६ गते काठमाडौंमा आयोजना गरिएको नेपालका अनुसन्धानकर्ता प्रहरी र अभियोजनकर्ता सरकारी वकीलहरूको प्रथम राष्ट्रिय सम्मेलनमा सहभागी हामी अनुसन्धानकर्ता प्रहरी र अभियोजनकर्ता सरकारी वकीलहरू यो घोषणापत्र जारी गर्दछौं ।

१. नेपालका अनुसन्धानकर्ता प्रहरी र अभियोजनकर्ता सरकारी वकीलहरूको प्रथम राष्ट्रिय सम्मेलनको समुदघाटन गरिदिनु हुने प्रमुख अतिथि सम्माननीय प्रधानमन्त्रीज्यू, समापन समारोहका प्रमुख अतिथि माननीय उपप्रधानमन्त्री तथा गृह मन्त्रीज्यू लगायत उदघाटन समारोह, समापन समारोह र समुहगत छलफलमा आमन्त्रित अतिथिहरू तथा विशिष्ट पदाधिकारीहरूको गरिमामय उपस्थिति र प्रहरी तथा सरकारी वकीलको संस्थागत सुधार, व्यावसायिक क्षमता विकास र सकारात्मक समन्वयका सम्बन्धमा उहाँहरूबाट भएको महत्वपूर्ण सम्बोधनका लागि हामी हार्दिक आभार प्रकट गर्दछौं ।
२. अपराध अनुसन्धान र अभियोजन कार्य स्वतन्त्र, स्वायत्त र हस्तक्षेपरहित ढंगबाट सञ्चालन हुनु पर्दछ । यदाकदा अनुसन्धान कार्यमा अनुसन्धानकर्ताको अधिकारक्षेत्रमा हस्तक्षेप हुन सक्ने गरी

कुनै पनि बेसरोकारवाला व्यक्ति वा निकायबाट हुने व्यवहारलाई हामी अस्वीकार गर्दछौं । यस्ता हस्तक्षेपले फौजदारी न्याय प्रशासन कदापि प्रभावकारी बन्न सक्दैन । बरू अपराध गर्ने प्रवृत्ति र कानून उल्लंघनकर्ताहरूको मनोबल बढी यसले दण्डहीनतालाई मलजल गर्न मद्दत पुग्दछ, भन्नेतर्फ सबैको ध्यान जान आवश्यक छ । पछिल्लो चरणमा अपराधलाई राजनीतिकरण गर्ने प्रवृत्ति बढ्दै गएको कारणले गर्दा अपराधको अनुसन्धान गर्ने, अपराधीलाई कानूनको दायरामा ल्याउने, अपराधको अभियोजन गर्ने र अपराधीलाई दण्ड सजाय दिने कार्यमा समेत समस्या सिर्जना हुने अवस्था देखापरेको हुँदा अपराधलाई राजनीतिकरण गर्ने यस्तो कार्यलाई निरूत्साहित गर्न यो सम्मेलन हार्दिक आह्वान गर्दछ ।

३. अपराध अनुसन्धान र अभियोजनको निष्पक्षता र स्वायत्तताले मात्र अपराध पीडितको न्याय पाउने, अभियुक्तले सजाय पाउने र कानूनको कार्यान्वयन हुने कुरामा सुनिश्चितता हुन्छ । अपराध अनुसन्धान र अभियोजनमा स्वच्छ सुनुवाइ र मानव अधिकारप्रति सम्मान र परिपालनालाई निरन्तर शिरोधार्य गरिएको छ । यी सिद्धान्तको परिपालनामा अविच्छिन्नता कायम राख्दै आगामी दिनमा पनि अनुसन्धानकर्ताबाट स्वच्छ सुनुवाइ र मानव अधिकारको संरक्षण र पालनालाई विशेष प्राथमिकतामा राखिने छ । हामीले अपराध अनुसन्धान र अभियोजनको कुनै पनि चरणमा यातना जस्ता अमानवीय व्यवहारलाई विगतदेखि नै अस्वीकार गर्दै आएका छौं र आगामी दिनमा पनि यस्ता कार्यलाई कुनै पनि स्थान दिइने छैन ।
४. सरकार वादी फौजदारी मुद्दामा प्रहरीद्वारा गरिने अपराध अनुसन्धानमा पीडित, साक्षी, नागरिक समाज, स्वास्थ्य संस्था, विधि विज्ञान प्रयोगशाला, सरकारी वकील लगायतका व्यक्ति तथा निकायहरूको सकारात्मक सहयोगको आवश्यकता पर्दछ । तसर्थ, अपराध अनुसन्धान लगायतका कामहरूमा प्रहरीलाई सम्बद्ध सबै व्यक्ति तथा निकायले इमान्दारिताकासाथ सहयोग गर्नु पर्ने र अपराधका विरुद्धमा सहजरूपमा काम गर्ने वातावरण बनाउनु पर्ने अपेक्षा राख्दछौं । फौजदारी न्याय प्रशासनका विभिन्न चरणमा अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्तालाई सहयोग नगर्ने व्यक्ति तथा निकायहरूलाई आवश्यक कारवाही हुने कानूनी व्यवस्था गर्नु पर्ने आवश्यकता महसुस गर्दछौं । अपराध अनुसन्धानको लागि “अपराधको सुचना” पहिलो आवश्यकता हो । अपराध पीडित र अपराधबाट प्रभावित समुदाय नै सुचनाको महत्वपूर्ण स्रोत हुन् । समयमा अपराधको सुचना उपलब्ध गराई अनुसन्धान र अभियोजनमा सम्बद्ध पक्षबाट सहयोगको अपेक्षा राखिएको छ । सुचनादाता र अनुसन्धानमा सहयोग गर्नेको सुरक्षा र संरक्षण गर्नका लागि आवश्यक कानूनी र संस्थागत प्रबन्ध गर्नु पर्ने आवश्यकता महसुस गर्दछौं ।
५. अपराध अनुसन्धान तुलनात्मकरूपमा एक जटिल, कठिन र चुनौतीपूर्ण कार्य हो । व्यावसायिक र प्राविधिक प्रकृतिको यो कार्यका लागि निरन्तर लगनशीलता, इमान्दारिता, वफादारिता र पूर्ण समर्पित भावले काम गर्नु पर्ने हुन्छ । यसका लागि अपराध अनुसन्धान र अभियोजनसँग सम्बन्धित निकायहरूको संस्थागत सुधार र जनशक्तिको क्षमता विकासमा प्राथमिकतापूर्वक ध्यान दिनु पर्ने आवश्यकता छ । यस्ता कार्यहरूमा संलग्न जनशक्तिलाई थप सेवा सुविधा उपलब्ध गराई उत्प्रेरित गर्न सकिँएमा अपराध अनुसन्धानमा सकारात्मक प्रभाव पर्ने हुन्छ । यसै मर्मलाई मध्यनजर गर्दै अनुसन्धान कार्यमा अहोरात्र खटिने प्रहरी कर्मचारीहरूलाई उत्प्रेरित गर्न थप सेवा, सुविधा र प्रोत्साहन दिन सम्बन्धित निकायको ध्यानाकर्षण गर्दछौं । व्यावसायिकता विकास गरी आफ्नो सक्षमता विकास गर्ने कार्यमा हामी आफै पनि अग्रसर र प्रयत्नशील रहने छौं ।
६. परम्परागत ढंगबाट गरिने अपराधको अनुसन्धान र अभियोजनबाट अब अपराध नियन्त्रण गर्न र सरकार वादी फौजदारी मुद्दामा सफलता प्राप्त गर्न सकिने अवस्था छैन । अपराध गर्ने पद्दति र प्रकृति बदलिएको छ । विज्ञान र प्राविधिको विकासले भौतिक उपस्थिति विना नै अपराध गर्न

सक्ने अवस्था सम्भव बनाएको छ । एक देशमा बसी अर्को देशमा अपराध गर्ने, अपराधबाट आर्जित रकमलाई प्रयोग गरी अपराधको उद्योग व्यापार गर्ने, अपराध र अपराधीको क्षेत्रीय, राष्ट्रिय, अन्तरदेशीय र अन्तर्राष्ट्रिय सञ्जाल खडा गर्ने कार्य भइरहेको सन्दर्भमा अन'सन्धानकर्ता प्रहरी र अभियोजनकर्ता सरकारी वकीलले अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने पद्धति र प्रक्रियालाई समयानुकूल परिवर्तन गर्दै सक्षम र सबल हुनु पर्दछ भन्ने आह्वान गर्दछौं । त्यसका लागि प्राविधिक, आर्थिक, भौतिक स्रोत साधन सम्पन्न बनाउन र यस्ता प्रकारका अपराधको नियन्त्रणका लागि सम्बन्धित देशहरूसँग सपुर्दगी र पारस्परिक कानूनी सहायता सम्बन्धी द्विपक्षीय तथा बहुपक्षीय सन्धिसम्झौता गर्न नेपाल सरकारलाई हार्दिक अनुरोध गर्दछौं ।

७. बयानमुखी अनुसन्धान प्रणालीबाट अबको फौजदारी न्याय प्रशासनमा अपेक्षित उपलब्धि हासिल हुन सक्ने अवस्था छैन । अपराधको अनुसन्धान र अभियोजनलाई वस्तुगत र वैज्ञानिक प्रमाणमा आधारित भएर मुद्दा चलाउनु पर्ने अवस्था आइसकेको छ । सोही क्रममा वैज्ञानिक परीक्षणका नयाँ नयाँ प्रविधिहरूको अवलम्बन गर्न प्रारम्भ गरिएको छ । विधि विज्ञान प्रयोगशालाको विस्तार गर्ने प्रयत्न पनि भएको छ । त्यस्ता प्रयोगशालाहरूलाई स्रोत, साधन, जनशक्तिको व्यवस्था गरी विश्वसनीय बनाउनका लागि प्राथमिकतापूर्वक कार्य हुनेछ भन्ने विश्वास प्रकट गर्दछौं ।
८. अपराध अनुसन्धान एक विशिष्टीकृत क्षेत्र हो । यो सेवालालाई अभूत बढी विशिष्टीकृत गर्दै अपराध अनुसन्धानमा संलग्न रहने प्रहरी कर्मचारीहरू व्यावसायिक, मर्यादित विश्वासिलो र विवादरहित हुनु पर्ने तर्फ हामी सजग रहेका छौं । यथासम्भव अपराध अनुसन्धानमा संलग्न हुने प्रहरी कर्मचारीहरूलाई यसै क्षेत्रमा कार्यरत रहने र वृत्ति विकास समेतका आवश्यक संस्थागत व्यवस्था गर्नेतर्फ सम्बद्ध पक्षमा आग्रह गर्दछौं । अपराध अनुसन्धानलाई आधुनिक, वस्तुनिष्ठ, प्रमाणमुखी र वैज्ञानिक बनाउन प्रहरी प्रधान कार्यालय, अपराध अनुसन्धान विभागद्वारा लागु गरिएको अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान कार्ययोजना, २०७१ (CAP) लाई विशेष प्राथमिकतासाथ अगाडि बढाउन आवश्यक पर्ने विभिन्न श्रोत साधन, जनशक्ति र वैज्ञानिक उपकरण सम्बद्ध पक्षहरूबाट यथासम्भव शीघ्र उपलब्ध हुने अपेक्षा गर्दछौं ।
९. बढ्दो गम्भिर प्रकृतिको प्राविधिक तथा विद्युतिय अपराध अनुसन्धानको लागि Call by pass, CDR Analysis, BTS Analysis जस्ता विद्युतिय र संचार सम्बन्धित क्रियाकलापहरूको अध्ययन र विश्लेषण गर्नु पर्ने हुन्छ । यसका लागि अनुसन्धान कर्ताले तत्काल अभिलेख प्राप्त गर्ने तर्फ आवश्यक व्यवस्था हुने अपेक्षा गर्दै सवारी दर्ता अभिलेख, अध्यागमन अभिलेख, नापी तथा मालपोत कार्यालयका अभिलेख अनुसन्धानलाई आवश्यक परेका बखत तत्काल प्राप्त गर्न सक्ने गरी आवश्यक व्यवस्था गर्ने अपेक्षा गर्दछौं । यसैगरी पछिल्लो समयमा विभिन्न सामाजिक संजाल (Social Network) को उपयोगद्वारा विभिन्न अपराध हुने वा अपराधका लागि सहयोग पुग्ने तथ्यलाई मध्यनजर गर्दै विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय सामाजिक संजालसँग प्रत्यक्ष सम्पर्क गरी आवश्यक अभिलेख प्राप्त गर्ने आवश्यक कानूनी तथा व्यवहारिक प्रबन्ध गर्न नेपाल सरकार समक्ष अनुरोध गरिन्छ ।
१०. फौजदारी मुद्दाको आरोपमा पक्राउ परी हिरासतमा रहेका व्यक्तिलाई आफूले रोजेको कानून व्यावसायीसँग सल्लाह लिन पाउने र कानूनी व्यावसायीद्वारा पूर्पक्ष गर्न पाउने मौलिक हक प्रत्याभूत गरिएको सन्दर्भमा त्यस्ता व्यक्तिलाई निजले रोजेको कानूनी व्यवसायीसँग सहजरूपमा भेटघाट गर्न दिने, आफन्तसँग भेटघाट गर्न दिने सहज व्यवस्था मिलाउनु पर्ने संवैधानिक दायित्वप्रति हामी सचेत छौं । त्यसै गरी अभियोग लागेको व्यक्तिलाई कसुर प्रमाणित नभएसम्म कसुरदार नमानिने संवैधानिक व्यवस्था प्रति सचेत हुँदै अपराध अनुसन्धानको क्रममा पक्राउ परेका अभियुक्तहरूलाई कसुरदारको रूपमा सार्वजनिक गर्नु नहुने कुरामा हामी सजग छौं ।

११. सरकार वादी मुद्दा जथाभावी दर्ता हुने गर्दैनन् । अपराध नगरी मुद्दा चल्दैन, चलाइदैन । मुद्दा फिर्ता लिने कार्य राज्यको अति अपवादको पमा अभ्यास गरिने विषय हो । अदालतले पनि सोही मान्यता स्थापित गरेको छ । मुद्दा फिर्ता लिदा यसले दण्डहिनतालाई प्रश्रय दिने सम्भावनातर्फ गम्भिर हुन सम्बन्धित निकायलाई आग्रह गर्दछौ ।
१२. फौजदारी न्याय प्रणालीको आधुनिकीकरणका लागि प्रस्तावित अपराध संहिता र फौजदारी कार्यविधि संहिता समेतका कानूनहरू जारी हुनु आवश्यक रहेको छ । ती संहिताले समेटेका कतिपय प्रावधानहरू अपराध अनुसन्धानमा संलग्न अधिकारीहरूलाई आफ्नो कार्य क्षेत्रमा हतौत्साही गराउने खालका रहेको भनी संस्थागत धारणा प्रस्तुत गरिएको स्मरण गराउँदै उक्त कानूनलाई अन्तिम रूप प्रदान गर्दा ती विषयलाई संवोधन हुने अनुसन्धानकर्ताहरूको अपेक्षा रहेको छ । ती कानूनहरूको कार्यान्वयनका लागि प्रहरी र सरकारी वकीलहरूलाई यस्ता कानूनले गरेका व्यवस्था र समेटेका मूल्य र मान्यताको बारेमा अभिमुखीकरण गरी सम्बन्धित जनशक्तिको क्षमता विकास र संस्थागत सुधार गर्नु पर्ने आवश्यकता महसुस गर्दछौ ।
१३. अनुसन्धानलाई विधिसम्मत बनाउन आवश्यक र हरसंभव सबै उपायहरूको अवलम्बन गरिनेछ । अभियोजनकर्ताबाट विधिसम्मत रूपमा प्रभावकारी निर्देशन, राय तथा पृष्ठपोषण दिई अनुसन्धानलाई मार्गदर्शन हनेछ र अनुसन्धानबाट देखिएका विषयहरू अभियोजनमा समेत प्रतिविम्बित हुनेछन् । अनुसन्धान तथा अभियोजनको क्रममा प्रभावकारी संचार, समन्वय, उत्तरदायित्व, जवाफदेहिता, नैतिकता, सदाचार आदि मूल्य मान्यतालाई केन्द्रमा राखी कार्य सम्पादन गर्ने तर्फ हामी प्रतिबद्ध रहेका छौ ।
१४. नेपाल पक्ष भएका मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूले अनुसन्धान र अभियोजनका क्रममा स्वच्छ, सुनुवाइ, वैयक्तिक स्वतन्त्रता र मानव अधिकारको प्रत्याभूत गरेका छन् । विशेष गरी न्यायसम्बन्धी हक, अपराध पीडितको हक, यातना विरुद्धको हक, सुचनाको हक, गोपनीयता सम्बन्धी हक आदि मौलिक हकहरू नेपालको संविधानले प्रत्याभूत गरेको सन्दर्भमा त्यस्ता मौलिक हक तथा मानव अधिकारलाई सम्मान र संरक्षण गर्न अनुसन्धान, अभियोजन र मुद्दाको पूर्वक्षको क्रममा अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ता क्रियाशील रहने प्रतिबद्धता प्रकट गर्दछौ ।
१५. अपराध अनुसन्धान नै अभियोजन र न्यायिक कारवाहीको मूल आधार हो । कमजोर अनुसन्धानले अभियोजनलाई बलियो बनाउन संभव छैन । अनुसन्धान र अभियोजनलाई वस्तुनिष्ठ र प्रभावकारी बनाई फौजदारी कानूनको कार्यान्वयनमार्फत विधिको शासन कायम गराउने राज्यको उद्देश्यप्रति हामी सचेत छौ । व्यक्तिगत स्वार्थ र संकीर्ण सीमाबाट बाहिर रही व्यावसायिक सम्बन्ध र समन्वयमार्फत अपराध अनुसन्धान र अभियोजनको कार्य थप प्रभावकारी बन्न सक्दछ । यसले समग्र फौजदारी न्याय प्रशासन सबल बन्न सक्दछ भन्ने हाम्रो दृढ विश्वास रहेको छ ।
१६. सरकारी वकीलबाट गरिने अभियोजन सम्बन्धी निर्णय अनुसन्धानकर्ताबाट विधिपूर्वक संकलित वस्तुगत प्रमाणका आधारमा गरिनु पर्छ । संकलित प्रमाणबाट कसूर ठहर हुन सक्ने अवस्थामा मात्र अभियोजन गर्ने कुरामा सरकारी वकील तयार हुनुपर्ने हुन्छ । पर्याप्त प्रमाणको आधारमा अभियोजन हुन सकेमा मात्र सरकार वादी मुद्दाको सफलतामा सकारात्मक परिणाम ल्याउने, संस्थागत विश्वसनीयता कायम हुने, पीडितले न्याय पाउने, अभियुक्तले सजाय पाउने र अन्ततः फौजदारी न्याय प्रशासन प्रभावकारी बन्न सक्ने तर्फ हामी संवेदनशील रहेका छौ ।
१७. फौजदारी न्याय प्रशासनमा महिला, बालबालिका, दलित, जेष्ठ नागरिक, असहाय र पछाडि परेका सीमान्तकृत वर्ग वा समुदायको पहुँच र प्रतिनिधित्व सुनिश्चित हुनु पर्नेमा जोड दिँदै

महिला, बालबालिका, दलित, जेष्ठ नागरिक, असहाय पीडित भएका अपराधको अनुसन्धान र अभियोजनलाई प्रभावकारी बनाउने कुरामा अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ता संवेदनशील रहेका छन् । अपराधबाट पीडित र प्रभावित हुने त्यस्ता वर्गको विशेष आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने गरी अपराध अनुसन्धान र अभियोजन गर्नु पर्ने आवश्यकता बोध गर्दछौं । विशेष प्रकृतिका मुद्दाका पक्षको गोपनीयता कायम राख्नका लागि हामी साभ्का प्रतिबद्धता प्रकट गर्दछौं ।

१८. अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ता बीच सम्मानपूर्ण सहअस्तित्व कायम राख्ने र अपराध अनुसन्धानलाई स्वतन्त्र रूपमा सञ्चालन गर्न सक्ने वातावरण कायम गर्नेतर्फ हामी क्रियाशील हुने छौं । यस सन्दर्भमा नेपालका सरकारी वकीलहरूको प्रथम राष्ट्रिय सम्मेलनले अनुसन्धान अधिकृतको स्वायत्तता र विशेषज्ञताको सम्मान गर्ने घोषणा गरेकोमा सोही अनुसारको व्यवहार गर्ने प्रतिबद्धता प्रकट गर्दछौं । अनुसन्धानकर्ता प्रहरी र अभियोजनकर्ता सरकारी वकीलहरू कानूनले निर्धारण गरेको कार्यगत स्वतन्त्रता र स्वायत्ततालाई सम्मान गर्दै अपराधको अनुसन्धानलाई प्रमाणमुखी र अभियोजनयोग्य बनाउने कुरामा र न्यायिक कारवाहीसम्मका चरणमा आपसी समन्वय र सहयोग विस्तार गर्ने कुरामा प्रतिबद्ध छौं । यस कार्यमा विधि विज्ञान विज्ञ तथा मेडिको लिगल विज्ञ लगायत अन्य विशेषज्ञसँगको सहयोग अपरिहार्य हुन्छ, भन्ने कुरामा हामी सचेत छौं । अब यसका लागि सबै तहका समन्वय संयत्रलाई क्रियाशील पारी कार्य सम्पादनलाई प्रभावकारी बनाउने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दछौं ।
१९. नेपालको संविधानले महान्यायाधिवक्तालाई मुख्य अभियोजनकर्ताको भूमिका प्रदान गरेको छ । तर कतिपय मुद्दामा सरकारी वकीलको निर्णय विना मुद्दा अभियोजन गर्ने, कुनैमा सरकारी वकीलको निर्णय भई नेपाल सरकारका विभिन्न अधिकारीले अभियोजन गर्ने कानूनी व्यवस्था विद्यमान छन् । एकातिर महान्यायाधिवक्तालाई मुख्य अभियोजनकर्ताको नामकरण गर्ने र अर्कोतिर सो जिम्मेवारीबाट अलग गराउने दोहोरो कानूनी व्यवस्थाले फौजदारी न्याय प्रशासनको उपलब्धी अपेक्षाकृत हुन नसकेको विषयलाई मनन गर्दै एकल अभियोजनकर्ताको अवधारणा र सिद्धान्तलाई अवलम्बन गर्नु पर्ने आवश्यकता दर्शाउदछौं ।
२०. फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान कार्य प्रहरीको जिम्मेवारीको विषय हो । यद्यपि सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची १ मा समावेश मुद्दा बाहेक अन्य मुद्दाहरू विभिन्न अधिकारीहरूले अनुसन्धान गर्ने व्यवस्था रहेको छ । नेपाल प्रहरी अनुसन्धान कार्यको व्यावसायिक संस्था हो भन्नेमा हामी विश्वस्त छौं । तसर्थ, सरकार वादी हुने फौजदारी मुद्दा नेपाल प्रहरीबाट अनुसन्धान हुने गरी आवश्यक कानूनी व्यवस्था गर्नु पर्ने आवश्यकता औल्याउदछौं ।
२१. सरकार वादी फौजदारी मुद्दाका पीडित एवम् साक्षीप्रतिको सहायता र संरक्षण एवम् मनोपरामर्श को व्यवस्था गर्न प्रहरी र सरकारी वकीलको जिम्मेवारी भएको कुरा आत्मसात गर्दै पीडितमैत्री तथा लैगिक मैत्री कार्यालयको रूपमा प्रहरी र सरकारी वकील कार्यालयलाई विकास गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दछौं । अपराध पीडित र साक्षीको सहायता, संरक्षण, सम्बर्द्धन र प्रबर्द्धन एवम् पुनःस्थापनाका लागि सम्बन्धित सेवा प्रदायक, सरोकारवाला निकाय र संस्थाहरूका बीचमा समन्वय र सहकार्यको संस्कृतिलाई प्रबर्द्धन गर्नेछौं । अपराध पीडितलाई सहायता, संरक्षण र पुनर्स्थापना गर्न हामी साभ्का रूपमा क्रियाशील हुनेछौं । अपराध पीडितको सहायता र संरक्षण गर्न तथा समयान्तरका कारण अनेकानेक पक्षबाट हुने प्रतिकूल बकपत्रलाई निरूत्साहित गर्न अपरहण तथा शरीर बन्धक, जबरजस्ती करणी जस्ता गम्भीर प्रकृतिका मुद्दामा अनुसन्धानको चरणमा तत्कालै पीडितको बयान लिई अदालतबाट प्रमाणित गराउने गरी साक्षी संरक्षण सम्बन्धी एकीकृत कानूनी व्यवस्था गर्नु पर्ने आवश्यकता महशुस गर्दछौं ।

२२. सुदृढ फौजदारी न्याय प्रशासनको लागि अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ताले एक आपसमा राख्ने अपेक्षाहरूलाई दुवै पक्षले व्यावसायिक रूपमा सम्बोधन गर्ने प्रयास गर्ने छौं । संयुक्त रूपमा जवाफदेहिता लिने, अनुसन्धान र अभियोजनका कमजोरीको पहिचान गरी सुधार गर्ने, जिम्मेवारी र दायित्वलाई आत्मबोध गरी संयुक्त रूपमा सम्पादित कार्यको स्वामित्व लिने छौं । अपराध अनुसन्धानको कार्य अभियोजनको प्रस्ताव गरेर मात्र टुंगिदैन । न्यायिक कारवाहीका हरेक चरण खास गरी फैसला कार्यान्वयनसम्मका न्यायिक काम कारवाहीमा अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ताको उपस्थिति र सहकार्य आवश्यक छ । यसका लागि साक्षी प्रमाणको प्रस्तुति र फैसलाले लागेको दण्ड जरिवाना असुली एवम् विगो र क्षतिपूर्ति भराउने कार्य समेतमा अनुसन्धानकर्ता, अभियोजनकर्ता, विधिविज्ञान विशेषज्ञ र न्यायिक निकायका वीचमा सहकार्य र समन्वय हुनु पर्ने आवश्यकता महशुस गर्दछौं ।
२३. गम्भीर र संवेदनशील प्रकृतिका मुद्दामा निरन्तर सुनुवाइको अभ्यासले सकारात्मक सन्देश दिएको छ । छिटो छरितो न्याय सम्पादन गर्न र सहज रूपमा पीडित र साक्षीको सहयोग प्राप्त गर्न एवम् न्यायमा सहज पहुँच कायम गराउनका लागि हामी निरन्तर सुनुवाइको अभ्यासमा सहयोगी हुनेछौं र सोही अनुसार अभियोजन एवम् साक्षी प्रमाण प्रस्तुत गरी शीघ्र न्याय सम्पादन प्रक्रियाको सहयोगी बन्ने छौं । विदेशी नागरिक पीडित वा साक्षी भएको वा विदेश गई न्यायिक प्रक्रियाको क्रममा वकपत्र गर्न उपस्थित हुन नसक्ने अवस्थाका साक्षीहरूलाई अभियोग पत्र पेश हुँदाकै अवस्थामा वकपत्रका लागि पेश गर्न सकिने गरी कानूनी व्यवस्था हुनु पर्ने आवश्यकता देखिएको छ ।
२४. अनुसन्धानको क्रममा कसूरमा संलग्न देखिएका तर पक्राउ हुन नसकेका र पहिचान गर्न सक्ने गरी पूर्ण विवरण नखुलेका व्यक्तिहरूलाई पक्राउ परेपछि वा पहिचानको पूर्ण विवरण खुले पछि अनुसन्धान पुरा गरी अभियोजन गर्न सकिने गरी आवश्यक कानूनी व्यवस्था गर्नु पर्ने आवश्यकता महशुस गर्दछौं ।
२५. फौजदारी न्याय प्रशासनका महत्वपूर्ण सरोकारवालाको रूपमा रहेका अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ताहरूलाई फौजदारी कानूनको तर्जुमा र संशोधन गर्दा सहभागिता कायम गरिनु पर्ने आवश्यकता दर्शाउछौं । त्यसै गरी नयाँ बनेका फौजदारी कानूनको कार्यान्वयनका लागि अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ताहरूलाई यथासमयमा अभिमुखीकरण गरी दक्षता विकास गर्ने कार्य प्राथमिकतापूर्वक गरिनु पर्नेमा जोड दिन चाहन्छौं । अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ताह?ले अवलम्बन गरेका असल अभ्यासहरू आदान प्रदान बारेमा क्षेत्रीय तहमा समेत अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ताका वीचमा अन्तरक्रिया गर्नु पर्ने आवश्यकता समेत महशुस गर्दछौं ।
२६. नेपालका अनुसन्धानकर्ता प्रहरी र अभियोजनकर्ता सरकारी वकीलहरूको यो ऐतिहासिक पहिलो राष्ट्रिय सम्मेलनको आयोजना गर्नु हुने माननीय महान्यायाधिवक्ता श्री रमन कुमार श्रेष्ठज्यू र नेपाल प्रहरीका महानिरीक्षक श्री उपेन्द्रकान्त अर्यालज्यूप्रति यो सम्मेलनका सहभागीहरू हार्दिक आभार प्रकट गर्दछौं । सम्मेलनको सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गर्न सहयोग गर्नु हुने सबै पदाधिकारीहरू, संघ, संस्था, निकाय र महानुभावहरू प्रति हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दै प्रत्येक दुई वर्षमा यस्तो सम्मेलन आयोजना गर्नु पर्ने आवश्यकता महशुस गर्दछौं ।

सम्बत २०७३ साल माघ १६ गते

नेपालका सरकारी वकीलहरूको दोस्रो राष्ट्रिय सम्मेलनबाट पारित घोषणापत्र, २०७५

प्रस्तावना

विधिको शासन लोकतन्त्रको प्रमुख आधारशीला हो भन्ने मान्यतामा आस्था प्रकट गर्दै मुलुकको सम्बृद्धिका लागि विधिको शासन कायम गर्न विद्यमान कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न आफ्नो क्षेत्रबाट क्रियाशीलता प्रदर्शन गर्ने प्रतिबद्धता जनाउँदै,

नेपाल सरकारको प्रमुख कानूनी सल्लाहकारको रूपमा महान्यायाधिवक्तालाई संविधानले सुम्पिएको जिम्मेवारीलाई थप प्रभावकारी बनाई कानूनको शासनको अवधारणालाई व्यवहारमा रूपान्तरण गर्नु पर्ने आवश्यकता महशुस गर्दै,

फौजदारी न्याय प्रणाली मुलुकको शान्ति सुव्यवस्था र अमनचयनसँग अन्योन्याश्रित रहेको र नागरिकको स्वतन्त्रता र समाजमा सुव्यवस्था कायम राख्न समक्ष र प्रभावकारी फौजदारी न्याय प्रशासन स्थापित हुनु पर्दछ, भन्ने मान्यतालाई केन्द्रमा राख्दै,

नेपालको कानून प्रणालीको आधुनिकीकरण गर्दै जारी भएका मुलुकी अपराध संहिता समेतका नयाँ कानूनहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरी अपराध अनुसन्धानलाई औचित्यका आधारमा मार्गदर्शन गर्ने र अभियोजनसम्बन्धी निर्णय गर्ने अधिकारको प्रयोग गर्दा स्वतन्त्रतापूर्वक वैज्ञानिक र बस्तुनिष्ठ आधारमा गरिनु गर्ने र स्वच्छ सुनुवाइ र मानव अधिकारका आधारभूत मूल्य मान्यताको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुनु पर्दछ, भन्ने मान्यतालाई अंगिकार गर्दै,

सरकारी पक्षको प्रतिनिधित्व र प्रतिरक्षा एवम् सार्वजनिक हितको संरक्षणमा सरकारी वकीलले नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्न व्यावसायिकता विकास गर्न अग्रसर हुनु पर्दछ, भन्ने मान्यतालाई मनन गर्दै,

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका सरकारी वकील कार्यालयको कार्य सम्पादनलाई वस्तुगत, उत्तरदायी, पारदर्शी, सहभागितामूलक एवम् कानून तथा न्यायका मान्य सिद्धान्त बमोजिम सञ्चालन गरी सेवा प्रवाहलाई अभूत बढी प्रतिस्पर्धी, प्रभावकारी र जनविश्वासयोग्य बनाउनु पर्ने आवश्यकताबोध गर्दै,

सरकारी वकीलको पहिलो राष्ट्रिय सम्मेलनमा जारी भएको घोषणापत्रको कार्यान्वयनबाट सरकारी वकीलको व्यावसायिकता विकास र संस्थागत सुधारमा सकारात्मक योगदान पुगेको महशुस गरी सो घोषणापत्रमा समावेश भएका विषयमा पुनः प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दै,

व्यावसायिक, प्रभावकारी र जनविश्वास प्राप्त संस्थाको रूपमा स्थापित भई कानूनको शासन प्रवर्द्धन गर्ने महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको परिदृश्य (Vison) हासिल गर्ने उद्देश्यले वि.सं. २०७५ साल पौष ८ गतेदेखि १० गतेसम्म काठमाडौंमा आयोजना गरिएको नेपालका सरकारी वकीलहरूको दोस्रो राष्ट्रिय सम्मेलनमा सहभागी हामी सरकारी वकीलहरू यो घोषणापत्र जारी गर्दछौं ।

आभार प्रकट

१. वैज्ञानिक र वस्तुनिष्ठ अभियोजन, अपराध संहिताको प्रभावकारी कार्यान्वयन भन्ने मूल नाराका साथ आयोजना गरिएको नेपालका सरकारी वकीलहरूको दोस्रो राष्ट्रिय सम्मेलनको समुद्घाटन गरी सरकारी वकीलको कार्य सम्पादनमा दिशानिर्देश गर्ने गरी गर्नु भएको सम्बोधनका लागि सम्माननीय राष्ट्रपति श्रीमती विद्यादेवी भण्डारीज्यूप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछौं । उद्घाटन समारोहका विशिष्ट अतिथि सम्माननीय प्रधानमन्त्रीज्यूबाट सरकारी वकीलको व्यावसायिकता विकास र सरकारी वकील कार्यालयको संस्थागत सुदृढीकरणका लागि व्यक्त भएको प्रतिबद्धताप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछौं । सम्मेलनमा उपस्थित भई मन्तव्य व्यक्त गरिदिनु हुने सम्माननीय प्रधान न्यायाधीशज्यू, राष्ट्रिय सभाका सम्माननीय अध्यक्षज्यू तथा अन्य विशिष्ट पदाधिकारीहरूको गरिमामूर्ण उपस्थिति एवम् समापन समारोहका प्रमुख अतिथि माननीय गृह मन्त्रीज्यू तथा माननीय कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रीज्यूको उपस्थिति तथा सम्बोधनका लागि हार्दिक आभार प्रकट गर्दछौं ।
२. सरकारी वकीलहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवसँग परिचित गराउन र अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चमा पहुँच अभिवृद्धि गर्नका लागि International Association of Prosecutors (IAP) को सदस्यता लिने प्रक्रिया अगाडि बढाइएको र नेपाल सरकारबाट सो प्रयोजनका लागि स्वीकृति समेत प्राप्त भएको जानकारीले सबै सरकारी वकीलहरू उत्साहित भएका छौं । यसका लागि सम्माननीय प्रधानमन्त्रीज्यू तथा नेपाल सरकारप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछौं ।

नयाँ संहिताको कार्यान्वयन

३. नेपालको कानून प्रणालीलाई आधुनिकीकरण गर्दै जारी भएका मुलुकी अपराध संहिता समेतका नयाँ कानूनहरू लागू भएकोमा हर्ष प्रकट गर्दछौं । फौजदारी न्यायका आधारभूत सिद्धान्त र मूल्य मान्यता एवम् सभ्य समाजले अवलम्बन गरेका मानव अधिकार संरक्षणका सफल अभ्यासलाई समेत एकीकरण गरी संहिताबद्ध गरिएका ती कानूनहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि सरकारी वकीलहरू अग्रसर रहेका छौं । संहिताहरूले फौजदारी न्याय प्रणालीमा सरकारी वकीलको भूमिकामा विस्तार गरी थप गरिदिएका जिम्मेवारी उत्तरदायित्वपूर्वक पालना गर्ने प्रतिबद्धता प्रकट गर्दछौं । संविधानमा अन्यथा व्यवस्था गरिएकोमा बाहेक सबै प्रकारका सरकार वादी मुद्दाको अभियोजन सरकारी वकीलबाट गरिनु पर्ने गरी संविधान र संहितामा गरिएका व्यवस्थासँग मेल खाने गरी सम्बन्धित कानूनहरू संशोधनका लागि नेपाल सरकारबाट यथाशीघ्र कार्य अगाडि बढाउने अपेक्षा राख्दछौं ।
४. मुलुकी अपराध संहिता र मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहितामा भएका व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि प्रारम्भ गरिएको पुनरावलोकनको प्रक्रिया छिट्टै निष्कर्षमा पुग्ने विश्वास प्रकट गर्दछौं । मुलुकी अपराध संहिताले बहिर्क्षेत्रीय क्षेत्राधिकारको व्यवस्था गरी क्षेत्राधिकार विस्तार गरेको सन्दर्भमा सोको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि सपुर्दगी र पारस्परिक कानूनी सहायता प्राप्त गर्न सकिने गरी आवश्यक प्रबन्ध हुनका लागि नेपाल सरकारबाट प्रक्रिया प्रारम्भ हुनु पर्ने आवश्यकताबोध गर्दछौं ।
५. मुलुकी अपराध संहिताको कार्यान्वयनमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट भएको अग्रसरताले पारेको सकारात्मक प्रभावको उचित मूल्यांकन गरी फौजदारी न्याय प्रशासनसँग सम्बन्धित नयाँ कानूनहरूमा समावेश भएका नयाँ विषयवस्तुहरूका बारेमा कानून कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी रहेका सरकारी वकीलहरूलाई निरन्तर प्रशिक्षण र अभिमुखीकरण गरी जनशक्ति विकास गर्ने

कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुने अपेक्षा राख्छौं । अपराध अनुसन्धानका लागि समेत सोही अनुसार विशिष्टीकृत जनशक्तिको विकास गर्नु पर्ने आवश्यकता दर्शाउदछौं ।

अपराधको अनुसन्धान तथा अभियोजन

६. अपराध अनुसन्धान र अभियोजनको स्वच्छता र विश्वसनीयता अभिवृद्धिका लागि अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ताको सदाचार र निष्ठापूर्ण योगदान आवश्यक पर्दछ । असल नियतले गरिएका कानून बमोजिमका कार्यहरूलाई कानूनले संरक्षण गरेको अवस्था छ । अपराध अनुसन्धान र अभियोजनका लागि कानूनले दिएको अख्तियारीको दुरुपयोगको संरक्षणका लागि कुनै पनि कानूनी व्यवस्था रक्षाकवच हुन सक्दैन । अपराध अनुसन्धान र अभियोजनमा हुने लापरवाही र जिम्मेवारीमा बसेका व्यक्तिहरूबाट गरिने बदनियतपूर्ण कार्यको प्रभाव सिंगो राज्य व्यवस्थाले व्यहोर्नु पर्ने हुन्छ । यसको नकारात्मक प्रभाव सिंगो फौजदारी न्याय प्रशासन उपर नै पर्न सक्ने अवस्था रहन्छ । यसले कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायको विश्वसनीयतामा समेत प्रश्न उठाउन सक्ने अवस्था सिर्जना हुने हुँदा त्यस्ता कार्यलाई छानविन गरी कारवाहीको दायरामा ल्याउने र राज्य व्यवस्थाप्रति जनविश्वास अभिवृद्धि गर्ने तर्फ क्रियाशील हुन सम्बद्ध सबैमा हार्दिक अनुरोध गर्दछौं ।
७. फौजदारी न्याय प्रशासनको प्रभावकारिताका लागि अपराधको अनुसन्धान र अभियोजन वस्तुगत र वैज्ञानिक प्रमाणमा आधारित हुनु पर्ने मान्यतामा अटुट विश्वास प्रकट गर्दै प्रमाणको वैज्ञानिक परीक्षण गर्नका लागि अनुसन्धानकर्ताको पहुँचमा प्रयोगशालाको विस्तार र आधुनिकीकरण गरी विश्वसनीयता अभिवृद्धि गरिनु पर्ने विषयलाई प्राथमिकतापूर्वक कार्यान्वयनमा ल्याउन विशेष ध्यानाकर्षण गर्दछौं । साथै अपराध अनुसन्धानको क्रममा आवश्यक पर्ने राज्यको कुनै पनि निकायसँग रहेका सबै प्रकारका सूचना तथा जानकारी एवम् अभिलेख सहज र सुलभ तरिकाले अनुसन्धानकर्तालाई उपलब्ध हुने व्यवस्था हुन आवश्यक प्रबन्ध हुने विश्वास प्रकट गर्दछौं ।
८. अपराध अनुसन्धान र अभियोजनलाई वैज्ञानिक र वस्तुनिष्ठ बनाउन विधि विज्ञानको महत्व रहन्छ । अपराध अनुसन्धानको क्रममा विधि विज्ञानको प्रयोगलाई अझ प्रभावकारी बनाउनु पर्ने आवश्यकता देखिएको छ । सोका लागि आवश्यक पर्ने संरचना, कानून, जनशक्ति एवम् स्रोत साधनको उचित व्यवस्था हुने र वैज्ञानिक परीक्षणको विश्वसनीयता अभिवृद्धि हुने गरी सरकारबाट प्राथमिकतापूर्वक आवश्यक प्रबन्ध हुने कुरामा जोड दिन्छौं ।
९. अपराधका स्वरूप र प्रवृत्तिमा देखिएका नयाँ नयाँ आयामहरू एवम् अपराधमा प्रविधिको उच्च प्रयोग गर्ने अभ्यासले अनुसन्धान र अभियोजनमा चुनौती सिर्जना भएको छ । यस्ता चुनौतीलाई सम्बोधन गर्न अपराध अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने जनशक्तिको विशिष्टीकरण गर्नु पर्ने र अनुसन्धान गर्ने एकाईहरूलाई स्रोत साधन र प्रविधियुक्त बनाई क्षमता अभिवृद्धि गर्नु पर्ने आवश्यकताबोध गर्दछौं ।
१०. फौजदारी न्याय प्रशासनका लागि अनुसन्धान र अभियोजन अन्योन्याश्रित रहेको यथार्थतालाई मनन गर्दै अनुसन्धान अधिकृतको स्वायत्तता र विशेषज्ञताको सम्मान गर्दै अभियोजनकर्ताबाट अनुसन्धान प्रक्रियाको वैधतामा प्रश्न उठ्न नसक्ने तर्फ विशेष ध्यान दिँदै मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिताले अपराध अनुसन्धानका समयमा सरकारी वकीललाई सुम्पिएको दायित्व प्रभावकारी रूपमा पालना गरी अनुसन्धानलाई वस्तुगत र वैज्ञानिक प्रमाणमा आधारित बनाउनका लागि निर्देशन दिने र अनुसन्धानकर्तालाई राय प्रदान गर्ने विषयमा उचित अभ्यास गर्ने प्रतिबद्धता प्रकट गर्दछौं ।

११. फौजदारी कसूरमा सजाय निर्धारणका लागि जारी भएको नयाँ कानूनी व्यवस्थाको अभ्यास र यसले बोकेका मूल्यको बारेमा अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्तालाई समेत प्राथमिकतापूर्वक अभिमुखीकरण गर्नु पर्ने र अन्य मुलुकमा भएका सफल अभ्यासको बारेमा जानकारी दिनु पर्ने आवश्यकता बोध गर्दछौं । कसूरदारलाई सुधार गर्नु पर्ने आधुनिक सर्वस्वीकार्य मान्यतामा आधारित भई आएको यस कानूनको उचित र सफल कार्यान्वयन हुने कुरामा आशावादी छौं । यसका लागि सजाय निर्धारण सुझाव समितिले आवश्यक मार्गदर्शन गर्ने अपेक्षा राख्दछौं । फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐनले गरेको व्यवस्था मुताविक प्रोवेसन, प्यारोल, सामुदायिक सेवा, खुला कारागार तथा पीडित राहत कोष जस्ता नवीन मान्यताहरू प्राथमिकतापूर्वक कार्यान्वयनमा आउने अपेक्षा राख्दछौं ।
१२. कुनै पनि प्रकारको यातनालाई अस्वीकार गर्ने राज्यको प्रतिबद्धता संविधानमा प्रत्याभूत गरिएको यातना विरुद्धको मौलिक हक र मुलुकी अपराध संहितामा यातनालाई कसूर घोषणा गरेकोबाट स्पष्ट भैसकेको छ । संयुक्त राष्ट्र संघले अभियोजनकर्ताका लागि जारी गरेको मार्गदर्शनमा समेत यातना वा यस्तै अन्य गैर कानूनी तरिकाबाट प्राप्त भएका शक्ति विरुद्ध संकलित प्रमाण अस्वीकार गर्नु पर्ने भनिएको छ । उक्त संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था र अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड विरुद्ध अपराध अनुसन्धानमा हुने यातनालाई अभियोजनकर्ताहरू अस्वीकार गर्दछौं । र, संविधानले न्याय सम्बन्धी हकमा प्रत्याभूत गरेका स्वच्छ सुनुवाइको अधिकारको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने तर्फ प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दछौं ।

मौलिक हकको कार्यान्वयन

१३. नेपालको संविधानले प्रत्याभूत गरेको मौलिक हकको कार्यान्वयनका लागि बनेका कानूनहरूले संविधानवादको आदर्शलाई व्यवहारमा रूपान्तरण गर्न सहयोग पुर्याएको अनुभूत गर्दै ती कानूनहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि आफ्नो क्षेत्रमा क्रियाशील रहने छौं । खास गरी अपराध पीडितको संरक्षण र बालबालिकासम्बन्धी ऐनले गरेका नयाँ व्यवस्था मुताविक अपराध अनुसन्धान र अभियोजनको कार्यलाई अबै प्रभावकारी बनाउने प्रयत्न गर्नेछौं । अपराध पीडितलाई न्याय प्रदान गर्ने जिम्मेवारी र अभिभारा अनुसन्धान र अभियोजनमा संलग्न रहने निकायको प्राथमिकताको विषय हो । अपराध अनुसन्धान र अभियोजनका क्रममा पीडितका अधिकारको संरक्षण गर्नु पर्ने जिम्मेवारीप्रति दृढतापूर्वक क्रियाशील हुने प्रतिबद्धता प्रकट गर्दै अपराध पीडितको उद्धार, उपचार, संरक्षण, क्षतिपूर्ति र पुनस्थापनाका लागि आवश्यक पूर्वाधार प्राथमिकतापूर्वक निर्माण गर्नु पर्ने आवश्यकता महशुस गर्दछौं ।
१४. बाल अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासन्धि समेतका अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड र नेपालले व्यक्त गरेका प्रतिबद्धता अनुरूप मुलुकी अपराध संहिता, मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता र बालबालिका सम्बन्धी ऐनको कार्यान्वयनका लागि बाल सुधार गृहको विस्तार र आवश्यक पूर्वाधार निर्माणको लागि प्राथमिकतापूर्वक कार्य सम्पादन हुने विश्वास व्यक्त गर्दछौं ।
१५. सरकार वादी फौजदारी मुद्दाको सफलताको मापन कसूरदारलाई सजाय र पीडितलाई न्याय प्रदान गरी मात्र गर्न सकिन्छ । सो प्रयोजनका लागि सरकार वादी मुद्दाका साक्षीको संरक्षणका लागि प्राथमिकतापूर्वक छुट्टै कानून निर्माण गर्नु पर्ने आवश्यकता महशुस गर्दछौं । साक्षीको समुचित संरक्षण हुन नसकेका कारण गम्भीर प्रकृतिका मुद्दाका कसूरदारहरूले उन्मुक्ति पाउन सक्ने जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्नका लागि लगातार सुनुवाइको प्रक्रियालाई अबै प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याउन क्रियाशील हुनेछौं ।

व्यावसायिकता विकास र विशिष्टीकरण

१६. सरकारी वकीलको व्यावसायिकता विकास आजको आवश्यकता हो । व्यावसायिकता विकासका लागि राज्यको लगानी र सरकारी वकीलको अग्रसरता दुवै सँगसँगै क्रियाशील हुनु पर्ने आवश्यकता पर्दछ । निरन्तर अध्ययन अनुसन्धानबाट आफ्नो दक्षता र क्षमतामा गुणात्मक बृद्धि गर्दै सरकारी वकीलको सेवालार्इ व्यावसायिक बनाउन प्रयत्नशील रहनेछौं । त्यसका लागि आवश्यक स्रोत साधन र पूर्वाधारको प्रबन्ध गरी उचित कार्य वातावरण निर्माण गर्ने कार्यमा सरकारले प्राथमिकता प्रदान गर्ने अपेक्षा राख्दछौं । सरकारी वकीलको व्यावसायिक स्वतन्त्रता र उन्मुक्तिका प्रावधानहरू पेशागत र व्यावसायिक कार्यको संरक्षणका लागि गरिएको हो भन्ने विषयलाई आत्मबोध गर्दै ती विषयहरू कुनै गैर कानूनी र गैरव्यावसायिक कार्यको संरक्षणका आधार हुने छैनन् भन्ने मान्यताप्रति अटुट विश्वास प्रकट गर्दछौं ।
१७. सरकारी वकीलको विशिष्टीकरण व्यावसायिकता विकासको आधार हो । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट विषयगत आधारमा सरकारी वकीलको विशिष्टीकरण गर्ने कार्य प्रारम्भ भएको विषयलाई सकारात्मक रूपमा लिँदै सरकारी वकीलको कार्यक्षेत्रका विषयवस्तुको विविधतालाई सम्बोधन गर्ने गरी उत्तराधिकार योजना सहित इच्छुक सबै सरकारी वकीलहरूले विशिष्टीकरणको प्रक्रियामा सहभागिता जनाउन पाउने गरी आवश्यक प्रबन्ध हुने अपेक्षा गर्दछौं । संविधानले मार्गदर्शन गरे बमोजिम सरकारी वकील र महान्यायाधिवक्ता अन्तर्गतका अन्य कर्मचारीहरूको सेवा शर्त सम्बन्धी कानून प्राथमिकतापूर्वक तर्जुमा हुने अपेक्षा राख्दछौं ।

सरकारको प्रतिनिधित्व र प्रतिरक्षा

१८. पछिल्लो समयमा विवादको विषयसँग सम्बद्ध नभएका सरकारी निकायहरूलाई समेत विपक्षी बनाउने प्रचलन बढ्दै गएको र कुनै निर्णय वा काम कारवाही नगरिकनै मुद्दाको पक्षको रूपमा प्रतिवाद गर्ने प्रक्रियामा सहभागी हुनु पर्ने अवस्थाले न्यायालय एवम् अन्य सरोकारवाला निकायको कार्यबोझमा अनावश्यक विस्तार गरेको छ । यस विषयलाई गम्भीरतापूर्वक विचार गरी सरोकारवाला निकाय र निर्णय वा काम कारवाहीसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित निकायहरूलाई मात्र प्रतिवादी वा प्रत्यर्थी बनाउने अभ्यासको विकास गर्न सम्बद्ध सबैमा हार्दिक अपिल गर्दछौं ।
१९. सार्वजनिक र सरकारी सम्पत्तिको अभिभावकीय भूमिका सरकारको रहेको हुँदा त्यस्ता सम्पत्ति सम्बन्धी विवादमा सरकारी वकील सँधै सार्वजनिक वा सरकारी सम्पत्ति संरक्षणको पक्षमा क्रियाशील रहिआएका छौं । आगामी दिनमा पनि सोही अनुरूप क्रियाशील हुने र उक्त मान्यता विपरीत सार्वजनिक र सरकारी सम्पत्तिको संरक्षणको विरुद्धमा भएका कुनै पनि निर्णय तथा काम कारवाहीको पक्षमा प्रतिनिधित्व गर्न नसकिने व्यहोरा यसै घोषणापत्र मार्फत सार्वजनिक गर्दछौं ।
२०. नेपालको संविधानले महान्यायाधिवक्तालाई सरकारको प्रमुख कानूनी सल्लाहकारको जिम्मेवारी दिएको सन्दर्भमा महान्यायाधिवक्ताको पूर्व सहमति बेगर अन्य निकाय वा व्यक्तिसँग कानूनी राय लिई गरिएका निर्णय र देखादेखी कानूनी त्रुटी गरी भएका सरकारी निर्णयको सरकारी वकीलले प्रतिरक्षा गर्न नसक्ने पहिलो सम्मेलनको घोषणापत्रको व्यवस्था पुनः स्मरण गराउन चाहन्छौं ।
२१. सरकारी पक्षलाई प्रत्यर्थी बनाई दायर हुने रिट निवेदनमा प्रतिरक्षाका लागि सम्बन्धित निकायले सरकारी वकीललाई आवश्यक सूचना, जानकारी, निर्णय र कागजात उपलब्ध गराएको अवस्थामा प्रभावकारी रूपमा प्रतिरक्षा र प्रतिनिधित्व गर्न सहज भएको र सम्बन्धित निकायबाट त्यस्तो सहयोग हुन नसक्दा प्रतिनिधित्व गर्न असहज हुने गरेको यथार्थता दर्शाउदै सम्बन्धित

निकायबाट प्रतिनिधित्व र प्रतिरक्षाका लागि आवश्यक सूचना, जानकारी र निर्णय एवम् कागजात उपलब्ध नभएको अवस्थामा सरकारी वकीलले प्रतिरक्षा गर्न नसक्ने बाध्यात्मक अवस्था आइपर्ने व्यहोरा सम्बद्ध सबैमा अनुरोध गर्दछौं ।

कानूनको आधुनिकीकरण

२२. समाजको गतिशीलतासँगै कानूनी व्यवस्थामा पुनरावलोकन गर्नु पर्ने आवश्यकता पर्दछ । सोही मान्यताका आधारमा हाल कार्यान्वयनमा रहेका फौजदारी कानूनहरूको आधुनिकीकरण गर्नु पर्ने आवश्यकता अझै देखिएको छ । महान्यायाधिवक्ताबाट पेश गरिएका वार्षिक प्रतिवेदनमा समेत कानूनको आधुनिकीकरण र पुनरावलोकनका लागि सुझावहरू प्रस्तुत हुँदै आएका छन् । सरकारी वकीलको कार्य सम्पादनसँग सम्बन्धित कानूनको पुनरावलोकनको क्रममा सरोकारवालाको रूपमा सरकारी वकीलको सहभागिता कायम हुने व्यवस्था हुने अपेक्षा राख्दछौं ।
२३. लागू औषध, आखेटोपहार, विदेशी मुद्राको अवैध कारोवार, बैंकिङ कसूर, मानव बेचबिखन जस्ता संगठित अपराधको रूपमा विकसित हुँदै गेका गम्भीर अपराधको नियन्त्रणका लागि सम्बन्धित कानूनको आधुनिकीकरण गर्नु पर्ने आवश्यकता बोध गर्दछौं । विद्युतीय माध्यमको प्रयोग गरी वा विद्युतीय माध्यमलाई लक्षित गरी गरिने अपराधको मात्रामा भएको वृद्धि र यसको गहनतालाई दृष्टिगत गरी सो सम्बन्धी कानूनको पुनरावलोकन गर्नु पर्ने र सहज पहुँच कायम हुने गरी सूचना प्रविधि न्यायाधिकरणको स्थापना गर्नु पर्ने आवश्यकताबोध गर्दछौं ।

सरकारी वकीलको संगठन संरचना र दरबन्दी

२४. यसै वर्ष सरकारी वकीलहरूको संगठन संरचना र दरबन्दीमा केही पुनरावलोकन भएको छ । सरकारी वकील र सहायक एवम् सहयोगीस्तरका केही दरबन्दी थप पनि भएका छन् । तर सरकारी वकीलको कार्यबोझको तुलनामा कायम भएको दरबन्दी पर्याप्त रहेको छैन । अधिक कार्यबोझले कार्य सम्पादनको गुणात्मकतालाई नकारात्मक प्रभाव पारिरहेको अवस्था छ । विगत पाँच वर्षमा सरकारी वकीलले प्रतिनिधित्व र प्रतिरक्षा गर्नु पर्ने मुद्दाको संख्या ४० प्रतिशतले वृद्धि भएको छ । मुलुकी अपराध संहिता समेतका नयाँ कानूनहरू तथा नयाँ कार्यविधिले सरकारी वकीलको कार्यक्षेत्रलाई निकै विस्तार गरेको अवस्था छ । कतिपय नयाँ विषयहरू अपराध घोषित भएका छन् । गम्भीर प्रकृतिका मुद्दाको संख्या पनि क्रमशः बढ्दो रूपमा रहेको छ । कतिपय मुद्दामा समूहगत रूपमा सरकारी वकीलले प्रतिनिधित्व गर्नु पर्ने आवश्यकता समेत देखिएको छ । सरकारी वकीलको पहिलो राष्ट्रिय सम्मेलनले प्रति दुई सय मुद्दाको अनुपातमा एक जना सरकारी वकीलको दरबन्दी कायम हुने गरी दरबन्दी संरचनाको पुनरावलोकनको आवश्यकता दर्शाएकोमा संहिताका व्यवस्था कार्यान्वयनका लागि सुरु तहको सरकारी वकील कार्यालयमा प्रति एक सय पचास मुद्दाका लागि एक जना सरकारी वकीलको अनुपात कायम हुने गरी आवश्यकता र औचित्यका आधारमा संगठन संरचना र दरबन्दीको प्राथमिकतापूर्वक पुनरावलोकन गर्नु पर्ने आवश्यकता महशुस गर्दछौं ।

आचरणका नियमहरूको पालना

२५. व्यावसायिक निष्ठा र नैतिक आचरणको पालना बेगर सरकारी वकीलको व्यावसायिक जिम्मेवारीले पूर्णता प्राप्त गर्न सक्दैन । सदाचार, नैतिकता र निष्ठामा कुनै विचलन देखिएमा त्यस्ता घटनालाई संस्थागत रूपमा तिरस्कार गर्दै आफू कार्यरत संस्थाको गरिमा र प्रतिष्ठालाई उचो बनाउन प्रयत्नशील हुनेछौं र सरकारी वकील तथा सरकारी वकील कार्यालयमा कार्यरत

कर्मचारीहरूका लागि जारी गरिएको आचार संहिताको स्वागत गर्दै सो आचार संहिताको पूर्ण पालना गर्ने प्रतिबद्धता प्रकट गर्दछौं ।

समन्वय

२६. सरकारी मुद्दामा बस्तुगत प्रमाणमा आधारित अनुसन्धान, अभियोजन एवम् प्रभावकारी प्रतिरक्षा र प्रतिनिधित्वका लागि अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय सम्पादन गर्ने निकायहरू बीच पारस्परिक सहयोग, समन्वय र सहकार्यको आवश्यकता पर्दछ । मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिताले समेत समन्वयको आवश्यकता दर्शाएको छ । सोही व्यवस्थाको कार्यान्वयनका लागि माननीय महान्यायाधिवक्ताज्यूको संयोजकत्वमा रहेको समन्वय समितिको निर्णयानुसार गठन भएका सबै तहका समन्वय समितिलाई क्रियाशील तुल्याउने बचनबद्धता व्यक्त गर्दछौं ।

हिरासत तथा कारागार सुधार

२७. कारागार तथा हिरासत अनुगमन गरी थुनुवा र कैदी उपर मानवोचित व्यवहार भए नभएको अनुगमन गर्ने जिम्मेवारी महान्यायाधिवक्तामा रहेको र सो प्रयोजनका लागि महान्यायाधिवक्ता र सरकारी वकीलहरूबाट अनुगमन गरी सुधारका लागि नियमितरूपमा सुझाव सहितको प्रतिवेदन नेपाल सरकार समक्ष प्रस्तुत गरी सार्वजनिक समेत गर्ने गरिएको छ । ती सुझावहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरी हिरासत तथा कारागारको विद्यमान अवस्थामा सुधार ल्याउन नेपाल सरकार समक्ष सादर अनुरोध गर्दछौं ।

रणनीतिक योजना कार्यान्वयन

२८. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको संस्थागत सुधार र सरकारी वकीलको व्यावसायिकता विकासमा केन्द्रित भई कार्यान्वयनमा आएको महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनाको कार्यान्वयनको मध्यावधि मूल्यांकन गरी मुलुकी अपराध संहिता समेतका नयाँ कानूनहरू जारी भएको सन्दर्भमा सो सम्बन्धी व्यवस्थाको कार्यान्वयनलाई समेट्नका लागि योजनाका कार्यक्रमहरूमा आवश्यक पुनरावलोकन गर्नु पर्ने आवश्यकता महशुस गर्दछौं ।
२९. मुलुकमा शान्ति र विकासको आधार कानूनको शासन हो । यसका लागि कानूनको आधुनिकीकरण र सोको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने तथा यससँग सम्बन्धी अन्य निकायको प्रभावकारिता अभिवृद्धि गरिनु आवश्यक हुन्छ । सो प्रयोजनका लागि अपराधको अनुसन्धान र अभियोजन तथा सरकारी पक्षको प्रभावकारी प्रतिरक्षा र प्रतिनिधित्वको विषयलाई पन्ध्रौँ राष्ट्रिय योजनामा प्राथमिकतापूर्वक सम्बोधन हुने अपेक्षा राखिएको छ ।

धन्यवाद ज्ञापन

३०. नेपालका सरकारी वकीलहरूको पहिलो राष्ट्रिय सम्मेलन आयोजना गरी सरकारी वकीलको संस्थागत सुधारका लागि महत्वपूर्ण योगदान गर्ने पूर्व महान्यायाधिवक्ता श्री रमनकुमार श्रेष्ठ र दोस्रो सम्मेलनको आयोजना गरी संस्थागत विकासलाई अझ बढी प्रभावकारी बनाउन नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्नु हुने माननीय महान्यायाधिवक्ता श्री अग्नि प्रसाद खरेलप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछौं । सम्मेलनको आयोजना र व्यवस्थापनमा सहयोग पुर्याउनु हुने सबै पदाधिकारी, संघ संस्था, निकाय र महानुभावहरूप्रति हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौं ।

इति सम्बत २०७५ साल पौष १० गते ३ रोज शुभम् ।

नेपालका अनुसन्धानकर्ता प्रहरी र अभियोजनकर्ता सरकारी वकीलहरूको दोस्रो राष्ट्रिय सम्मेलनबाट पारित घोषणापत्र, २०७६

प्रस्तावना

सार्वजनिक शान्ति र व्यवस्था नै न्यायको आधार हो भन्ने मान्यतामा विश्वास प्रकट गर्दै अपराध नियन्त्रणका लागि बनेका कानूनहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनमार्फत मुलुकमा कानूनको शासन स्थापना गर्ने संवैधानिक मूल्यप्रति उच्च प्रतिबद्धता प्रकट गर्दै,

नेपालको कानून प्रणालीमा आधुनिकीकरण गर्ने उद्देश्यले निकै लामो समयको प्रयासपछि जारी भएका मुलुकी अपराध संहिता समेतका फौजदारी न्याय प्रशासनसँग सम्बन्धित कानूनहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरी समाजमा शान्ति, सुव्यवस्था, अमन चैन कायम गर्ने राज्यको जिम्मेवारीप्रति समर्पित रहदै,

नेपालको संविधानले प्रत्याभूत गरेका मौलिक हकको कार्यान्वयन, मुलकले प्रतिबद्धता प्रकट गरेका मानव अधिकारसम्बन्धी दस्तावेजहरू, स्वच्छ सुनुवाइ र फौजदारी न्यायका मान्य सिद्धान्तको पालना गरी वस्तुगत र वैज्ञानिक प्रमाणमा आधारित अपराध अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने कार्यमा अझ बढी उत्तरदायी भई क्रियाशील हुने बचनबद्धता प्रकट गर्दै,

सुदृढ फौजदारी न्याय प्रशासनको माध्यमबाट मुलुकमा दण्डहीनताको अन्त्य गरी पीडितलाई न्याय र कसूरदारलाई सजाय दिलाउन अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ताले व्यावसायिक रूपमा कार्य सम्पादन गर्नु पर्ने र आपसी समन्वय र सहकार्यबाट मात्र वैज्ञानिक प्रमाणमा आधारित निष्पक्ष अनुसन्धान र अभियोजन सम्भव हुने मान्यतामा पुनः प्रतिबद्धता प्रकट गर्दै,

नागरिक स्वतन्त्रताको संरक्षण गर्ने, पीडितको न्यायसम्मको पहुँच सहज बनाउने, समाजमा शान्ति सुव्यवस्था कायम राखी सभ्य समाज निर्माण गर्ने आधारभूत दायित्वलाई हाम्रो फौजदारी न्याय प्रणालीभित्र अझ बढी संस्थागत हुनुपर्दछ भन्ने मान्यतालाई केन्द्रमा राख्दै,

नेपालका अनुसन्धानकर्ता प्रहरी र अभियोजनकर्ता सरकारी वकीलहरूको प्रथम राष्ट्रिय सम्मेलनबाट पारित भएका प्रस्तावको कार्यान्वयनबाट फौजदारी न्याय प्रशासनमा सुधारका लागि मार्गदर्शन भएको र अपराध अनुसन्धान र अभियोजनमा समन्वय र सहकार्यको संस्कृति संस्थागत हुँदै आएको सकारात्मक अनुभव एवम् सिकाइलाई आत्मसात गरी उक्त घोषणापत्रमा समावेश भएका विषयप्रति पुनः प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दै,

सम्बन्धित २०७६ साल पुस ४ गतेदेखि ६ गतेसम्म आयोजना गरिएको नेपालका अनुसन्धानकर्ता प्रहरी र अभियोजनकर्ता सरकारी वकीलहरूको दोस्रो राष्ट्रिय सम्मेलनका सहभागी हामी सरकारी वकील र प्रहरी अधिकृतहरू यो घोषणापत्र जारी गर्दछौं ।

१. नेपालका अनुसन्धानकर्ता प्रहरी र अभियोजनकर्ता सरकारी वकीलहरूको दोस्रो राष्ट्रिय सम्मेलनको समुद्घाटन गरिदिनुभएकोमा प्रमुख अतिथि सम्माननीय प्रधानन्यायाधीशज्यू, समापन समारोहका प्रमुख अतिथि माननीय गृहमन्त्रीज्यू एवम् सम्मेलनमा आमन्त्रित विशिष्ट अतिथिज्यूहरूको गरिमामय उपस्थिति र अपराध अनुसन्धान तथा अभियोजन एवम् फौजदारी न्याय प्रशासनको सुधारका लागि उद्घाटन तथा समापन समारोहमा भएका सम्बोधनका लागि हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछौं । सम्मेलनको उद्घाटन समारोह, समूहगत छलफल कार्यक्रम र समापन समारोहमा आमन्त्रित विशिष्ट पदाधिकारीहरूको उपस्थिति र अपराध अनुसन्धान र अभियोजनलाई मार्गदर्शन गर्ने दिशामा भएका सम्बोधनका लागि हार्दिक आभार प्रकट गर्दछौं । नेपालका अनुसन्धानकर्ता प्रहरी र अभियोजनकर्ता सरकारी वकीलहरूको यो सम्मेलन आयोजनाका लागि माननीय महान्यायाधिवक्ता श्री अग्निप्रसाद खरेलज्यू र प्रहरी महानिरीक्षक श्री सर्वेन्द्र खनालज्यूप्रति यस सम्मेलनका सहभागी एवम् पर्यवेक्षकहरू हार्दिक आभार प्रकट गर्दछौं । यस सम्मेलन सम्पन्न गर्न सहयोग गर्नुहुने सम्पूर्ण पदाधिकारी, संघ, संस्था, निकाय एवम् महानुभावहरूप्रति हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौं ।
२. वि.सं. २०७३ सालमा सम्पन्न प्रथम राष्ट्रिय सम्मेलनबाट पारित भएको घोषणापत्रको कार्यान्वयनको समीक्षा गर्दै उक्त सम्मेलनले अपराध अनुसन्धान र अभियोजनलाई वस्तुगत र वैज्ञानिक प्रमाणमा आधारित बनाउन अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ता साभ्का रूपमा क्रियाशील हुने वातावरण विकास गरेको अनुभूत गर्दै त्यसपछि भएका प्रादेशिक सम्मेलनहरूले पारित गरेका घोषणापत्रको कार्यान्वयनबाट अपराध अनुसन्धान र अभियोजन कार्यमा समन्वय र सहकार्य विस्तार गरी कार्यसम्पादनमा थप सहज बनाएको महसुस गर्दछौं । ती सम्मेलनहरूबाट पारित भएका घोषणापत्रप्रति पुनः प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दै प्रभावकारी कार्यान्वयनको अपेक्षा गर्दछौं । समन्वय र सहकार्यको संस्कृतिलाई संस्थागत गर्न यस्ता सम्मेलनहरूको निरन्तरता हुने विश्वास प्रकट गर्दछौं ।
३. लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थामा विचार तथा अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता समेतका नागरिक स्वतन्त्रताको गहन मूल्य हुन्छ भन्ने मान्यतामा अगाध आस्था प्रकट गर्दै नागरिक स्वतन्त्रताको संरक्षण र सार्वजनिक शान्ति र व्यवस्था कायम गर्ने विषयलाई समन्वयपूर्वक अगाडि बढाउनु पर्ने राज्यको दायित्वप्रति सबै पक्षबाट सकारात्मक सहयोग पुग्नेछ भन्ने विश्वास प्रकट गर्दै अपराध अनुसन्धान र अभियोजनका क्रममा नागरिकका संविधानप्रदत्त मौलिक हकहरूको हनन नहुनेतर्फ हामी सचेत, सजग एवम् प्रतिबद्ध रहेको पुनःस्मरण गराउन चाहन्छौं ।
४. नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीमा सारभूत परिवर्तन गर्दै निकै लामो समयको प्रयासपछि जारी भएका मुलुकी अपराध संहिता, २०७४, मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ र फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ समेतका फौजदारी कानूनको कार्यान्वयनमा अनुसन्धानकर्ता प्रहरी र अभियोजनकर्ता सरकारी वकील साभ्का रूपमा तत्परताका साथ क्रियाशील रहेका छौं । ती कानूनहरूले आत्मसात गरेका व्यवस्थाहरूका बारेमा साभ्का रूपमा प्रशिक्षित हुने यस अवसरले कार्यसम्पादनमा सहयोग पुगेको अनुभव गर्दछौं ।
५. मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिताले अपराध अनुसन्धानको क्रममा हिरासतमा राखी रहनुपर्ने आवश्यक र उपयुक्त नदेखिएको अवस्थामा शक्ति व्यक्तिबाट धरोटी वा जमानत लिई वा हाजिर जमानीमा छाडी वा तारिखमा राखी अनुसन्धान गर्न सक्ने व्यवस्थालाई व्यवहारिक रूपमा कार्यान्वयन गर्न प्रयत्नशील रहने प्रण गर्दछौं । संहिता कार्यान्वयनको प्रारम्भिक अभ्यासलाई मूल्यांकन गरी सरोकारवाला निकायसँग छलफल गरी आवश्यकता र उपयुक्तताका आधारमा ती संहिताहरूमा आवश्यक परिमार्जन एवम् संशोधन हुनुपर्ने सुझाव प्रस्तुत गर्दछौं । संहिता कार्यान्वयनका लागि आवश्यक पर्ने नियम निर्देशिकाहरू समयमा जारी हुने विश्वास प्रकट

गर्दछौं । अपराध अनुसन्धान, अभियोजन र न्यायसम्पादन कार्यमा सहयोग गर्ने अभियुक्तलाई सजायमा छुट दिन सकिने गरी मुलुकी अपराध संहिता र मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिताले गरेको व्यवस्थालाई एकरूपतापूर्वक कार्यान्वयनमा ल्याउनका लागि स्पष्ट मार्गदर्शनको आवश्यकता महशुस गर्दछौं ।

६. अपराध अनुसन्धानको कार्य अनुसन्धानकर्ता प्रहरीको व्यावसायिक कार्य हो । यसलाई मार्गदर्शन गर्ने र प्राप्त प्रमाणका आधारमा अभियोजन गर्ने सरकारी वकीलको व्यावसायिक जिम्मेवारी हो । अपराधको बारेमा जानकारी दिने र आवश्यकताअनुसार अपराध अनुसन्धान, अभियोजन तथा न्याय सम्पादन गर्ने कार्यमा सहयोग गर्ने नागरिकको कर्तव्य पनि हो । अपराध अनुसन्धान तथा अभियोजन कार्यमा अपराध पीडित, साक्षी, नागरिक समाज, प्रमाण परीक्षण गर्ने निकाय लगायत सबै पक्षको सकारात्मक सहयोगको अपेक्षा राख्दछौं । अपराध अनुसन्धानमा अवरोध खडा गर्ने वा अनुसन्धान र अभियोजनको कार्यमा असहयोग गर्ने व्यक्ति तथा निकायलाई समेत कानूनी कारवाहीको दायरामा ल्याउने गरी कार्य सम्पादन गर्न क्रियाशील हुनेछौं ।
७. कार्यविधि कानूनको महत्वपूर्ण आधारको रूपमा रहेको प्रमाण कानून सारवान कानून कार्यान्वयनमा ल्याउने प्रमुख आधार हो । मुलुकी अपराध संहिता, २०७४, मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ एवम् संगठित अपराध निवारण ऐन, २०७० र अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ लगायतका कानूनहरू जारी भएको सन्दर्भमा ती कानूनी व्यवस्थसँग मेल खाने गरी वैज्ञानिक, विद्युतीय तथा वस्तुगत प्रमाणको संकलन र प्रस्तुतीकरणका लागि विद्यमान प्रमाण ऐनको पुनरावलोकन गर्नुपर्ने आवश्यकता महशुस गर्दछौं । खासगरी मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को परिच्छेद ११ मा प्रमाण परीक्षण सम्बन्धी आत्मसात गरिएका नयाँ व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्ने गरी अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने तर्फ प्रतिबद्ध रहेका छौं ।
८. जघन्य, संगठित एवम् जटिल अपराधको अनुसन्धान गर्न अपनाइने अण्डर कभर अपरेशन, कन्ट्रोल डेलिभरी, दूर सञ्चार अभिलेख र विशेष प्रक्रियाबाट गरिने प्रमाणको संकलनका विषयमा वैयक्तिक स्वतन्त्रता र गोपनीयताको अधिकारको संवैधानिक व्यवस्थाको सम्मान गर्दै अन्य मुलुकका अनुसन्धान निकायले समेत प्रचलनमा ल्याएका असल अभ्यासलाई प्रयोगमा ल्याउन नीतिगत, कानूनी र प्रविधिगत प्रबन्ध हुने अपेक्षा राख्दछौं । अपराधको अनुसन्धानको कार्य अव परम्परागत रूपमा मात्र गरेर सम्भव हुने अवस्था छैन । अपराधको गम्भीरताका आधारमा विशेष प्रकृतिका कसूरको अनुसन्धानमा विशेष प्रविधिको प्रयोग गर्नुपर्ने आवश्यकता कानूनले नै औल्याइसकेको छ । यसका लागि जनशक्तिको दक्षता, कार्यबोभका आधारमा जनशक्तिको व्यवस्थापन र प्रविधिको प्रयोग एवम् स्रोत साधनको पर्याप्तता आवश्यक पर्दछ । अपराध नियन्त्रण विना शान्ति, शान्ति विना न्याय र न्याय विना सम्बृद्धि हासिल हुन सक्दैन । कसूरको प्रकृतिका आधारमा नयाँ कानूनहरू कार्यान्वयनमा आएको सन्दर्भमा ती कानूनहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि अपराध अनुसन्धानको कार्य सरकारको प्राथमिक जिम्मेवारी समेत हो । अपराध अनुसन्धान र अभियोजनको कार्यलाई अनुत्पादक क्षेत्रको रूपमा व्यवहार गरिनु हुँदैन । समाजमा सुरक्षाको प्रत्याभूतिबाट मात्र विकास निर्माण र व्यावसायिक वातावरण कायम गर्न र औद्योगिक शान्ति सुनिश्चित भई वैदेशिक लगानीको वातावरण निर्माण गर्न सकिन्छ । यो क्षेत्रलाई राष्ट्रिय उत्पादकत्वको आधारका रूपमा लिई राज्यको तर्फबाट विशेष व्यवहार हुनु पर्दछ । त्यसका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना र नेपाल प्रहरीको अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान कार्ययोजनाको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक पर्ने स्रोत साधनको समुचित व्यवस्था हुनेमा विश्वस्त छौं । उक्त दुवै योजना कार्यान्वयन गर्न साभा प्रतिबद्धता प्रकट गर्दछौं ।

९. अपराध अनुसन्धान र अभियोजनको कार्य बहुआयामिक र चुनौतीपूर्ण व्यावसायिक कार्य हो । यस कार्यमा संलग्न रहने जनशक्तिलाई उत्प्रेरित गरी सेवामा टिकाइ राख्न र दक्ष जनशक्तिलाई यस क्षेत्रमा आकर्षित गर्नका लागि व्यावसायिक भत्ता र कार्यसम्पादनमा आधारित प्रोत्साहनको व्यवस्था हुने अपेक्षा प्रकट गर्दछौं । अपराध अनुसन्धानमा संलग्न जनशक्तिले खटिनु पर्ने समय र बहन गर्नुपर्ने जोखिमको आधारमा उपयुक्त जोखिम भत्ताको व्यवस्था हुने अपेक्षा राख्दछौं । अपराध अनुसन्धानमा क्रियाशील जनशक्तिले यो कार्यमा गर्व गर्न सक्ने अवस्था सिर्जना हुनु पर्दछ । यसका लागि वृत्ति विकासका आधार सहितको योजना बन्नेछ, भन्ने विश्वास प्रकट गर्दछौं ।
१०. अपराध अनुसन्धानका क्रममा संकलन गरिएका प्रमाणहरूको वैज्ञानिक परीक्षणका लागि पहुँचयोग्य रूपमा प्रयोगशालाको आवश्यकता महसुस भइरहेको सन्दर्भमा यस वर्षको नेपाल सरकारको नीति तथा कार्यक्रम र बजेटमा प्रत्येक प्रदेशमा विधि विज्ञान प्रयोगशालाको विस्तारका लागि गरिएको प्रतिबद्धता र बजेट विनियोजनलाई सकारात्मक प्रयासको रूपमा ग्रहण गर्दै यसै वर्षदेखि त्यस्ता प्रयोगशालाहरू कार्यसम्पादन गर्न सक्ने गरी स्थापना हुन प्रारम्भ हुने र भैरहेका प्रयोगशालाहरूको क्षमता अभिवृद्धि समेत हुने विश्वास व्यक्त गर्दछौं । प्रयोगशालाहरूको विस्तार एवम् विकासले समयमा अनुसन्धान र अभियोजनको कार्य गर्न र भौतिक सबुदहरूको समयमै परीक्षण गर्न समेत सहयोग पुग्ने अपेक्षा राखेका छौं । हालसम्मको अभ्यासबाट मेडिको लिगल क्षेत्र कम प्राथमिकतामा परेको देखिँदा सोको संस्थागत व्यवस्थापनका लागि स्वास्थ्य मन्त्रालयले नेतृत्वदायी भूमिका लिनेछ भन्ने अपेक्षा राख्दछौं । वैज्ञानिक प्रमाणको आधारको रूपमा रहने मेडिको लिगल क्षेत्रमा विशेषज्ञ जनशक्तिको व्यवस्था प्राथमिकतापूर्वक गर्नु पर्ने आवश्यकताबोध गर्दछौं । अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ता एवम् प्रमाण परीक्षण गर्ने विज्ञहरू बीच समन्वय र सहकार्यको अभ्यास विकास गर्न प्रयास हुने अपेक्षा गर्दछौं । विधि विज्ञान र मेडिको लिगल क्षेत्रलाई नियमन गर्न छुट्टै ऐन निर्माण हुनु उपयुक्त हुने सुझाव प्रस्तुत गर्दछौं ।
११. एक पटकको कसूरदार सधैंको कसूरदार हुँदैन भन्ने मान्यतालाई विभिन्न अध्ययन र आधुनिक दण्ड प्रणालीले अंगिकार गरेका छन् । यसै विषयलाई मध्यनजर गरी नेपाललेदण्ड व्यवस्थामा सुधारात्मक दृष्टिकोणसहित फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ जारी गरेको छ । सो ऐनले आत्मसात गरेका आधुनिक दण्ड प्रणालीका सुधारात्मक उपायहरू क्रियाशील गर्नुपर्ने आवश्यकता महसुस गर्दछौं । सो क्रममा हालसम्म कार्यान्वयनमा आउन नसकेका सामुदायिक सेवा, खुला कारागार, सप्ताहन्त कैद, श्रमसहित कैद, प्रोवेसन, प्यारोल, रात्रीकालीन कारावास लगायतका सुधारात्मक व्यवस्थाहरूको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक पर्ने पूर्वाधार, संरचना निर्माण एवम् कार्यविधिगत व्यवस्थाका लागि प्राथमिकतापूर्वक कार्य गर्नुपर्ने आवश्यकता औल्याउदछौं । फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ ले परिकल्पना गरेको पीडित राहत कोषको स्थापनाका लागि नेपाल सरकारले बजेट समेत छुट्ट्याएर उक्त ऐनको कार्यान्वयनका सम्बन्धमा जनाइएको अग्रसरताको हार्दिक स्वागत गर्दछौं । सो ऐनको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक पर्ने कार्यविधिगत प्रबन्ध यथाशक्य छिटो हुनेछ, भन्ने विश्वास प्रकट गर्दछौं ।
१२. नेपालले बाल अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासन्धिप्रति प्रतिबद्धता प्रकट गरेको अवस्था समेतलाई दृष्टिगत गरी जारी भएको बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ ले आत्मसात गरेका बाल न्यायका मान्यताको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा उच्च प्रतिबद्धता प्रकट गर्दछौं । बालबालिका संलग्न भएका मुद्दाको अनुसन्धान र अभियोजनका क्रममा बाल न्यायसम्पादन कार्यविधिले निर्धारण गरेका विधि र प्रक्रियाहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न थप अग्रसर हुने प्रतिबद्धता प्रकट गर्दछौं । बाल सुधार गृहलाई पहुँचयोग्य हुने गरी थप विस्तार हुने अपेक्षा राख्दछौं ।

बालबालिका संलग्न भएका मुद्दामा पीडितको सहमतीमा मुद्दाको दिशान्तर (डाइभर्सन) गरी वैकल्पिक मार्ग अवलम्बन गर्न सकिने गरी कानूनी व्यवस्था भएको सन्दर्भमा कसूरको प्रकृति र गम्भीरता समेतलाई आधार बनाई औचित्य र आवश्यकताका आधारमा दिशान्तर गरी वैकल्पिक मार्ग अवलम्बन गर्ने प्रतिवद्धता व्यक्त गर्दछौं ।

१३. आर्थिक, सामाजिक परिवर्तन र सूचना प्रविधिको विकाससँगै अपराधको प्रवृत्तिमा परिवर्तन आएको छ । खासगरी महिला विरुद्ध हुने हिंसाजन्य अपराधको प्रवृत्तिमा देखिएका केही उदाहरणहरूले अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्तालाई समेत गम्भीर बनाएको छ । कुनै घटना विशेषले समेत सिंगो राज्य व्यवस्थामा नकारात्मक प्रभाव पार्न सक्नेतर्फ विशेष संवेदनशीलता प्रकट गर्दै करणीसम्बन्धी कसूर, मानव बेचबिखन तथा ओसार पसार, रसायनिक चिज वस्तु (केमिकल) प्रहार जस्ता अपराध विरुद्धका कानून कार्यान्वयनमा थप प्रभावकारिताको आवश्यकता महशुस गर्दछौं ।
१४. मानव मर्यादा विपरीतका कार्यहरू कुनै पनि सभ्य समाजका लागि शोभाका विषय हुँदैनन् । कानूनले दण्डनीय बनाई सक्दा पनि हाम्रो समाजमा मानव मर्यादा विपरीतका कार्यहरू भइरहेको अवस्था छ । यस्ता कृति र गलत अभ्यासलाई निर्मूल गर्न सचेत नागरिकको अग्रसरता र कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायको प्रभावकारिता आवश्यक पर्दछ । कानूनले कसूरका रूपमा परिभाषित गरेको जातीय छुवाछूत तथा भेदभावसम्बन्धी कसूर, बोक्सी एवम् छाउपडी लगायतका भेदभावजन्य कसूरको अनुसन्धान र अभियोजनलाई वस्तुगत प्रमाणमा आधारित बनाउन नागरिक समाज र पीडितहरूको समेत विशेष अग्रसरताको आवश्यकता महशुस गर्दछौं । मानव मर्यादा विपरीत हुने यस्ता अपराधका विरुद्धमा सबै तहका सरकारी निकाय, गैरसरकारी क्षेत्र र नागरिक समाजको साझा क्रियाशीलता र सहकार्यका लागि हार्दिक आह्वान गर्दछौं ।
१५. कानूनको अनभिज्ञता क्षम्य हुँदैन भन्ने कानूनी सिद्धान्तलाई व्यवहारमा कार्यान्वयनमा ल्याउनका लागि कानूनको बारेमा उचित प्रचार प्रसार गर्नु पर्ने राज्यको दायित्व हो । मुलुकी अपराध संहिता समेतका कानूनहरूका बारेमा आमसमुदायलाई सूचित गर्न एवम् सरकार वादी मुद्दाको अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय सम्पादनसँग सम्बन्धित काम कारवाहीका बारेमा जानकारी दिन विगत वर्षदेखि अभ्यास गरिएको समुदायमा सरकारी वकील कार्यक्रम र समुदाय प्रहरी साभेदारी कार्यक्रमलाई संयुक्त रूपमा सञ्चालन गर्ने अभ्यासले सकारात्मक प्रभाव पारेको अनुभूति भएको छ । समुदायमा आधारित यसप्रकारका कार्यक्रमलाई सबै तहका सरकारी निकाय, सार्वजनिक संस्था एवम् गैरसरकारी क्षेत्रसमेतसँग समन्वय गरी अभियानका रूपमा लैजान हामी प्रतिवद्ध छौं । यस प्रयोजनका लागि आवश्यक स्रोत साधनको समुचित प्रबन्ध हुने विश्वास प्रकट गर्दछौं ।
१६. समाजमा दिन प्रतिदिन बढ्दै गइरहेको अन्तरदेशीय स्वरूपको संगठित अपराधलाई निवारण गर्न राज्यले विशेष प्राथमिकता दिनु पर्ने देखिएको छ । यस्तो अपराधलाई नियन्त्रण गर्नका लागि तर्जुमा गरिएको संगठित अपराध निवारण ऐन, २०७० को कार्यान्वयनका लागि अपराध अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने निकायको संस्थागत क्षमता र जनशक्ति विकासका लागि थप प्रयास हुनुपर्ने आवश्यकता महशुस गर्दछौं । खासगरी यस्ता अपराधको अनुसन्धान पद्धतिको आधुनिकीकरणका लागि अन्य मुलुकका सफल अभ्यासहरूका बारेमा अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ताहरू परिचित हुनुपर्ने आवश्यकता छ । सम्पत्ति शुद्धीकरणसम्बन्धी कसूरका सम्बन्धमा अन्य सम्बद्ध कसूरको अनुसन्धान गर्दा समेत विचार गर्नुपर्ने हुँदा यस्ता विषयमा अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ताहरूलाई विशेष प्रशिक्षण र सफल अभ्यासको बारेमा परिचित तुल्याउन आवश्यक प्रबन्ध हुने अपेक्षा राख्दछौं ।

१७. अपराधको संख्या र स्वरूपमा विस्तार भइरहेको सन्दर्भमा अपराध अनुसन्धान तथा अभियोजनमा संलग्न जनशक्तिको संख्यात्मक एवम् गुणात्मक विस्तार गर्नुपर्ने आवश्यकता महशुस गर्दछौं । यसका लागि अपराध अनुसन्धानमा संलग्न जनशक्तिलाई सोही प्रयोजनमा मात्र परिचालन गर्ने र आवश्यकताका आधारमा विषयगत रूपमा विशिष्टीकरण गर्दै लैजाने दिशामा थप अग्रसरताको आवश्यकता महशुस गर्दछौं । सरकारी वकीलको जनशक्तिलाई विषयगत विशिष्टीकरण गर्न प्रारम्भ भैसकेको सन्दर्भमा यसलाई निरन्तरता दिदै अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ताको व्यावसायिक एवम् पेशागत सुरक्षा र क्षमता विकास गरी सरकारी पक्षको प्रतिनिधित्व र प्रतिरक्षालाई प्रभावकारी बनाउन आवश्यक रहेको छ । सो प्रयोजनका लागि संविधानको भावना अनुरूप सरकारी वकीलको सेवा र शर्तसम्बन्धी कानून शीघ्र तर्जुमा हुने विश्वास लिएका छौं ।
१८. अपराधको प्रवृत्तिगत विश्लेषण गरी अपराध रोकथाम गर्ने विषयमा नीतिगत तथा कानूनी प्रबन्ध गर्न अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान अपरिहार्य हुन्छ । महान्यायाधिवक्ताले प्रस्तुत गर्नु पर्ने वार्षिक प्रतिवेदनमा पनि अपराधको प्रवृत्ति सम्बन्धी विवरण उल्लेख गर्नु पर्ने संवैधानिक व्यवस्था समेत रहेको छ । फौजदारी न्याय प्रणालीको प्रभावकारिताका विषयमा अपराधशास्त्रीय अनुसन्धान गरी फौजदारी कानूनको पुनरावलोकन गर्ने आधार तय गर्न महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र प्रहरी प्रधान कार्यालयले सहकार्य गर्नुपर्ने आवश्यकता महशुस गर्दै उक्त कार्यका लागि साधन र स्रोतको समुचित प्रबन्ध हुने अपेक्षा गरेका छौं ।
१९. अपराधिक गतिविधिमा विद्युतीय प्रणाली र उपकरणको प्रयोग बढ्दो रूपमा रहेको छ । विद्युतीय कारोबार ऐनले परिभाषित गरेका विद्युतीय अपराधको सुनुवाइका लागि २०६४ सालमा काठमाडौं जिल्ला अदालतलाई तोकी मुद्दाको सुनुवाइ हुँदै आएकोमा पछिल्लो समयमा उक्त कसूरको संख्यामा उल्लेख्य वृद्धि भई अपराध अनुसन्धानको क्रममा म्याद थप र पीडितको पहुँच लगायतका विषयमा व्यावहारिकताको दृष्टिले असहज भएको सबै पक्षबाट अनुभूत भएको छ । त्यस्ता कसूरको सुनुवाइमा सहजताका लागि सर्वसाधारणको पहुँच पुग्ने स्थान एवम् निकायबाट मुद्दाको कारवाही र किनारा हुने गरी उपयुक्त व्यवस्था हुन र विद्युतीय अपराधका आयामहरूको विश्लेषण गरी कानूनमा आवश्यक पुनरावलोकन हुन उपयुक्त हुने सुझाव प्रस्तुत गर्दछौं ।
२०. मुलकी अपराध संहिताले बहिर्क्षेत्रीय क्षेत्राधिकारको व्यवस्था गरेको सन्दर्भमा सो व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि सपुर्दगी र पारस्परिक कानूनी सहायतासम्बन्धी कानूनको कार्यान्वयन प्रभावकारी हुने गरी नेपाल सरकारबाट आवश्यक व्यवस्था हुन आवश्यकताबोध गर्दछौं । विदेशमा रहेका नेपालीहरू उपर हुन सक्ने आपराधिक गतिविधिहरूको अनुसन्धान गरी कानूनी दायरामा ल्याउने कार्यलाई सहजीकरण गर्नका लागि हाललाई पचास हजारभन्दा बढी नेपाली नागरिक बसोबास गरेका देशमा अपराध अनुसन्धान र अभियोजनकर्ताहरू रहने गरी सहचारीको व्यवस्था गरिनु उपयुक्त हुने धारणा प्रकट गर्दछौं ।
२१. वैकिङ् कसूर तथा सजाय ऐनले गरेको व्यवस्था बमोजिम चेक सटही नभएको विषयमा पर्ने वैकिङ् कसूरसम्बन्धी मुद्दाको संख्या बढ्दै गएको र यसले उच्च अदालतमा मुद्दाको चाप अत्यधिक मात्रामा थपिँदै जानुका साथै गम्भीर प्रकृतिका कसूरमा केन्द्रित भई कार्यसम्पादन गर्न अपराध अनुसन्धान र अभियोजनमा संलग्न रहेका जनशक्तिको कार्यसम्पादनमा समेत गम्भीर प्रभाव पारेको हुँदा उक्त मुद्दा सम्बन्धित जिल्ला अदालतबाट हेरिने गरी अधिकारक्षेत्रको पुनरावलोकन हुन उपयुक्त हुने सुझाव प्रस्तुत गर्दछौं ।
२२. अपराधको कुनै राजनीतिक आवरण हुँदैन भन्ने मान्यतामा विश्वास प्रकट गर्दै फौजदारी कसूरको अनुसन्धान र अभियोजन कानूनले परिभाषित गरेको विधि र प्रक्रियाबाट सञ्चालन हुने विषयमा सम्बद्ध सबै विश्वस्त रहन हार्दिक आह्वान गर्दछौं । अनुसन्धान र अभियोजनमा नियतबस गरिने

कुनै पनि किसिमका काम कारवाहीहरू संस्थागत संरक्षणका विषय हुने छैनन् भन्ने विश्वास दिलाउन चाहन्छौं । कानूनको सर्वोच्चताको मान्यताप्रति समर्पित हुँदै कानूनले परिभाषित गरेको कसूरमा संलग्न जो कोही कानूनको समान कारवाहीको विषय हुनेमा साभा धारणा प्रकट गर्दछौं । अनुसन्धान र अभियोजनको कार्य नितान्त व्यावसायिक जिम्मेवारीको विषय भएकोले आफ्नो जिम्मेवारीको विषयमा उत्तरदायित्वपूर्वक कार्यसम्पादन गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दै कुनै पनि प्रकारको हस्तक्षेप वा अवाञ्छित प्रभावलाई अस्वीकार गरिने विषयमा हामी प्रतिबद्धता प्रकट गर्दछौं ।

२३. मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिताले साक्षीको संरक्षण गर्नुपर्ने कानूनी दायित्व प्रहरीलाई सुम्पिएको छ । त्यसैगरी अपराध पीडितको सुरक्षा र सहायताको विषय पनि प्रहरीको जिम्मेवारीको विषय हो । सरकारका तर्फबाट गर्नु पर्ने कसूरबाट पीडित व्यक्तिको सहायता र साक्षीको सुरक्षा एवम् संरक्षण गर्ने कार्यमा कानूनले सुम्पिएको दायित्व पूरा गर्न अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ताको साभा प्रतिबद्धता एवम् अग्रसरता अत्यावश्यक रहन्छ । यसका लागि आवश्यक पर्ने कानूनी व्यवस्था, संरक्षण गृह समेतका पूर्वाधार, संरचना एवम् स्रोत साधनको व्यवस्थापन समयमै हुनेछ, भन्ने विश्वास प्रकट गर्दछौं । जघन्य र गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दाको कारवाही र किनारा समयमा गर्न एवम् पीडित र साक्षीको सुरक्षा र संरक्षण गर्नका लागि अवलम्बन गरिएको लगातार सुनुवाइसम्बन्धी व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ताको साभा प्रतिबद्धता पुनः प्रकट गर्दछौं । हेलो साक्षीको अभ्यासबाट प्रारम्भिक रूपमा देखिएको सकारात्मक प्रभावलाई मध्यनजर गरी अभियानको रूपमा यो कार्यक्रमलाई विस्तार गर्न प्रतिबद्ध छौं ।
२४. सूचना प्रविधिको विकाससँगै अधिकांश मानिसहरू विद्युतीय माध्यमद्वारा सामाजिक सञ्जालमा आवद्ध भएका र सामाजिक सञ्जालका माध्यमबाट सकारात्मक संदेश प्रवाहका अलावा व्यक्तिको वैयक्तिक गोपनीयता, व्यक्तिगत प्रतिष्ठा एवम् सार्वजनिक शान्ति र व्यवस्थामा खलल पुऱ्याउने खालका काम कारवाहीमा समेत अधिक रूपमा वृद्धि भएको देखिएको छ । यस्ता सञ्जालहरू कतिपय अवस्थामा अपराध गर्ने माध्यमका रूपमा पनि प्रयोग भएको देखिएको छ । कतिपय अवस्थामा अपराधका लागि उक्साउने र अपराधीलाई संरक्षण गर्ने साधनको रूपमा प्रयोग गर्ने अवस्था समेत देखिएको छ । सामाजिक सञ्जालहरूलाई विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको वाञ्छित सीमाभित्र रही नियमन गर्नुपर्ने र अपराध अनुसन्धानको क्रममा सूचनामा आवश्यक पहुँच कायम हुने गरी व्यवस्थापन हुन सम्बन्धित सबैको ध्यान आकृष्ट गराउन चाहन्छौं ।
२५. कतिपय अवस्थामा सूचनाको हकको प्रयोगबाट अपराध अनुसन्धानको संवेदनशीलतामा ध्यान नपुगेको अनुभव भएको छ । लोकतन्त्रमा नागरिक स्वतन्त्रताको अधिकाधिक सम्मान हुनुपर्दछ भन्ने विषयमा प्रतिबद्ध हुँदै स्वतन्त्रता निरपेक्ष हुन नसक्ने तथ्य समेतलाई मनन् गरी अपराध अनुसन्धानको गम्भीरता, यसको संवेदनशीलता र अनुसन्धानमा पर्न सक्ने नकारात्मक प्रभावप्रति सबै पक्ष गम्भीर हुनुपर्दछ । आमसञ्चारमाध्यमहरूलाई नियमन गर्न बनेका कानून एवम् आचार संहिताहरूले गरेका विशेष व्यवस्थाहरूप्रति सम्मान गर्दै सार्वजनिक शान्ति, कानून र व्यवस्था कायम गर्ने कार्यमा नागरिकको कर्तव्य समेतलाई मनन् गरी अपराधसँग सम्बन्धित सूचनाको प्रवाह गर्दा त्यसले समाजमा र अपराधको अनुसन्धान तथा अभियोजनमा पार्न सक्ने प्रभावलाई दृष्टिगत गरी संवेदनशीलता अपनाउन सम्बन्धित सबैमा हार्दिक अपिल गर्दछौं ।
२६. वैदेशिक रोजगारीको विस्तार एवम् विकसित मुलुकमा आप्रवासन गर्ने चाहना जस्ता कुराहरूले गर्दा मानव तस्करीका घटनाहरू निरन्तर वृद्धि हुँदै गएका छन् । हाम्रो मुलुकमा समेत यसका नकारात्मक परिणामहरू देखा पर्न थालेका छन् । गैरकानूनी रूपमा हुने मानव तस्करीलाई नियमन गर्ने कानूनी व्यवस्थालाई प्राथमिकतापूर्वक तर्जुमा गर्नु पर्ने आवश्यकता औल्याउदछौं ।

२७. असल नियतले गरेका काम कारवाहीहरू अपराधको कोटीमा पर्दैनन् भन्ने फौजदारी कानूनको सिद्धान्तलाई मुलुकी अपराध संहिताले समेत सम्बोधन गरेको छ । राज्यको दायित्व र सार्वजनिक हितको संरक्षणका लागि निजी जीवन छोडी चौबीसै घण्टा क्रियाशील रहनु पर्ने अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ताको उत्प्रेरणा र मनोबल विस्तार गर्नेतर्फ विशेष सम्बोधन हुने अपेक्षा राख्दछौं । सीमित स्रोत साधन र विभिन्न प्रतिकूल परिस्थितिमा अपराध अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने कार्य सहज नहुँदा नहुँदै पनि सो जिम्मेवारीलाई कटिबद्धतापूर्वक बहन गर्न प्रतिबद्ध छौं । उक्त जिम्मेवारी बहन गर्ने सिलसिलामा असल नियतले गरेका काम कारवाहीलाई लिएर अनावश्यक रूपमा फौजदारी दायित्व व्यहोर्नु पर्ने छैन भन्ने कुराको सुनिश्चितताको अपेक्षा राख्दछौं ।
२८. अपराधको अनुसन्धान र फौजदारी मुद्दाको फैसला कार्यान्वयनसँग जोडिएको महत्वपूर्ण क्षेत्र कारागार र हिरासत कक्ष हो । मुलुकी अपराध संहिता समेतका कानूनहरूको कार्यान्वयनपछि, मुद्दाको प्रकृति र संख्यामा वृद्धि भएसँगै थुनुवा र कैदीको संख्यामा वृद्धि भएको यथार्थ सबै सामु छर्लङ्ग छ । विभिन्न समयमा भएका अनुगमन प्रतिवेदनहरूले समेत कारागार र हिरासत कक्षको अवस्थामा सुधार गर्नुपर्ने आवश्यकता औल्याएका छन् । मुलुकी संहिताहरूसँगै जारी भएको फौजदारी कसूर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐनले समेत दण्डको सुधारात्मक प्रणाली अंगिकार गरेको सन्दर्भमा कारागार तथा हिरासत कक्षलाई प्राथमिकतापूर्वक सुधार गर्नुपर्ने आवश्यकता औल्याउछौं । बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ जारी भई बाल न्यायका स्वीकृत मान्यताहरूलाई आत्मसात गरिसकेको अवस्थामा बाल सुधार गृहको विस्तार र स्तरोन्नति गर्नु पर्ने आवश्यकता दर्शाउदछौं ।
२९. अपराध अनुसन्धानको क्रममा शंकित व्यक्ति फरार हुने, मुद्दा दायर भएपछि अदालतमा उपस्थित भई कसूर अस्वीकार गर्ने जस्ता प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गर्न र अनुसन्धानको क्रममा फरार रहेका प्रतिवादीको स्पष्ट नाम थर बतन जस्ता परिचयात्मक विवरण नखुलेको कारणबाट अदालतमा अनावश्यक रूपमा मुद्दाको कारवाही लम्बिने अवस्थालाई कम गरी अपराध अनुसन्धान तथा अभियोजनको कार्यलाई अभ्र यथार्थपरक र वस्तुनिष्ठ बनाउन आवश्यक छ । मुद्दाको कारवाहीलाई छिटो छरितो र थप प्रभावकारी बनाउन फरार अभियुक्तको हकमा फरारी अवस्थामै मुद्दा नचलाई अनुसन्धानको दायरामा आएका व्यक्तिहरूका हकमा तत्काल अभियोजनसम्बन्धी निर्णय गर्ने र फरारीका हकमा अनुसन्धान जारी राखी नियन्त्रणमा आएपछि अभियोजन सम्बन्धी निर्णय गर्ने परिपाटीको विकास गर्न बाञ्छनीय हुने देखिएकोले यस्तो पद्धतिलाई अंगिकार गर्न विकसित मुलुकका सफल अभ्यासको समेत अध्ययन गरी कानूनी प्रबन्ध गरिनु पर्ने आवश्यकता महशुस गर्दछौं ।
३०. अपराध अनुसन्धान, अभियोजन एवम् न्याय सम्पादनको कार्यलाई विद्युतीय सञ्जालमा आवद्ध गर्न सकेमा छिटो छरितो रूपमा काम कारवाही हुन सक्ने अवस्था रहन्छ । यसका लागि फौजदारी न्याय प्रशासनका तीन वटै अंगहरूका काम कारवाहीहरू विद्युतीय प्रणालीमा आवद्ध गर्न आवश्यक पहल हुनुपर्ने र सोको लागि एकीकृत डाटाबेस प्रणाली विकास गर्नु पर्ने आवश्यकता महशुस गर्दछौं ।
३१. सरकारी निकायको अधिनमा रहेका तथ्य तथ्यांकहरू खासगरी नागरिकका व्यक्तिगत विवरण फिंगर प्रिन्ट, राष्ट्रिय परिचयपत्र लगायतका अभिलेख, अध्यागमनको विवरणसमेतका आधारमा कसूरको अनुसन्धान गर्न सकिने हुँदा सरकारी अधीनमा रहेका त्यस्ता विवरण र तथ्यांकलाई एकीकृत डाटाबेसका रूपमा भण्डारण गरी अनुसन्धान निकायको पहुँच सुनिश्चित गर्ने र व्यक्तिको आचरण तथा व्यवहारका आधारमा अपराधिक अभिलेखको विश्लेषण गर्न सकिने गरी राज्यका निकायहरूका बीचमा प्रभावकारी समन्वय हुनुपर्ने आवश्यकता औल्याउदछौं ।

३२. बढ्दो सूचना प्रविधिको परिवेशमा संसारको जुनसुकै कुनामा रहेको व्यक्ति तथा नागरिकले न्याय सम्पादनमा आफ्नो उपस्थिति र सहभागिता जनाउन सक्ने प्रविधिजन्य अवस्था रहेको र कानूनले समेत स्वीकार गरिसकेको अवस्था छ । पर्याप्त पूर्वाधार, संरचना र जनशक्तिको अभावका कारण मुद्दाको अनुसन्धान, अभियोजन र सुनुवाइमा सूचना प्रविधिको यथेष्ट प्रयोग हुन नसकिरहेको हुँदा आगामी दिनका मुद्दाको कारवाहीमा सूचना प्रविधिको प्रयोगलाई बढावा दिदै छिटो र छरितो न्याय सम्पादनका लागि अग्रसर हुने प्रतिवद्धता व्यक्त गर्दै त्यसको पूर्वाधारको विकासका लागि पर्याप्त स्रोत र साधानको व्यवस्थाका लागि अनुरोध गर्दछौं ।
३३. फौजदारी न्याय प्रशासनको अभिन्न अंगको रूपमा रहेका अपराध पीडितको न्यायको अधिकार सुनिश्चित गर्नु राज्यको मुख्य दायित्व हो । नेपालको संविधानले अपराध पीडितलाई सामाजिक पुनःस्थापना र क्षतिपूर्ति सहितको न्याय पाउने हकलाई मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गरेको र अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ ले पनि अपराध पीडितले क्षतिपूर्ति पाउने विषयलाई सुनिश्चित गरेको अवस्था छ । उल्लिखित व्यवस्था र अपराध पीडितले व्यहोनु परेको पीडालाई हृदयंगम गरी कसूर गर्ने व्यक्तिको मृत्यु भएको, फेला नपरेको वा कसूरदारको पहिचान नभएको जस्ता जुनसुकै अवस्थामा पनि पीडितले क्षतिपूर्ति पाउने विषयलाई सुनिश्चित गर्न उपयुक्त कानूनी प्रबन्ध गर्न आवश्यक देख्दछौं । पीडितलाई प्रदान गरिने क्षतिपूर्ति निर्धारणका आधार सहितको निर्देशिका निर्माण गर्नु पर्ने आवश्यकता पनि महशुस गर्दछौं ।
- इति सम्बत् २०७६ साल पुस ६ गते रोज १ शुभम्

2661-6130